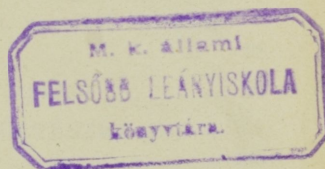

8/2135

M. L.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

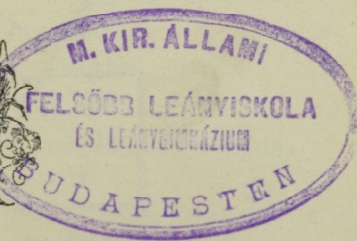
GYULAI PÁL.

SZÁZHARMINCZKILENCZEDIK KÖTET.

(391. 392. 393. SZÁM)

N
8

139

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1909.

P 11901/959

LIBRARY

NO. SCIENT.
UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY
DUPLEX

~~1234~~ 2043164

	Lap
A NEGYEDIK KANZELLÁR. — Wlassics Gyulától	1
KOMÁROMI DALIÁK A XVI. SZÁZADBAN (II). — Takáts Sándortól	19
A GÖRÖG KATHOLIKUS MAGYARSÁG ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. — Szabó Jenőtől	44
A FŐBÍRÓ (VII). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	68
A KALAPÁCS. — Költői elbeszélés. — Zempléni Árpádtól	90
BECK KÁROLY ÉS A NÉMET POLITIKAI KÖLTÉSZEZET (III). — Gragger Róberttől	120
VOLTAIRE (VI). — Lanson G. után, francziából — R. J.-tól	134
ÉRTESÍTŐ: Király János: <i>Magyar alkotmány és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre.</i> — f.-tól — Alexander Bernát: <i>Művészet. A művészet értékéről. A művészeti nevelésről.</i> — Mitrovics Gyulától	146

ADALÉKOK A FRANCZIA SZÍNKÖLTÉSZEZET TÖRTÉNETÉ- HEZ. — Haraszi Gyulától	161
ANGLIA KORMÁNYZATA. — Barabási Kún Józseftől	174
A SZEGÉNY EMBER. — Ecséri Lajostól	204
A FŐBÍRÓ (VIII). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	249
KÖLTEMÉNY: <i>Aratóünnep.</i> — Theokritos után, — György Lajostól	271
BECK KÁROLY ÉS A NÉMET POLITIKAI KÖLTÉSZEZET (IV). — Gragger Róberttől	276
VOLTAIRE (VII). — Lanson G. után, francziából — R. J.-tól.	297
ÉRTESÍTŐ: Alfréd Neubner: <i>Missachtete Shakespeare-Dramen.</i> — Heinrich Gusztávtól. — Thallóczy Lajos: <i>Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok.</i> — d.-tól. — <i>Helyreigazítás.</i> — Baumgarten Ferencztől. — <i>Nyílt levél.</i> — Szabó Jenőtől	308

INDEX

CCCXCIII. SZAM.

MARE 1939

Lap

PAULER GYULA EMLÉKEZETE. — Károlyi Árpádtól	321
ALAKHŰSÉG A VERSFORDÍTÁSBAN. — Radó Antaltól	342
HYPOKRATES MILIEU-ELMÉLETE (I). — Hornyánszky Gyulától	373
A DRÁMA FORMÁJA. — Lukács Györgytől	389
A FŐBÍRÓ (IX). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	426
LENAU KÖLTEMÉNYEIBŐL. — Németből, Vargha Gyulától	450
VOLTAIRE (VIII). — Lanson G. után, francziából — R. J.-tól	452
ÉRTESÍTŐ ; Kovács Gábor : <i>A népesedés elmélete.</i> — Navratil Ákostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	471

A NEGYEDIK KANZELLÁR.

A negyedik birodalmi kancellár kiváló parlamenti egyénisége domborodott ki a mult év novemberi eseményeiből.

Ez csak fokozza készségemet, hogy Bülow államférfiúi és szónoki egyéniségével Penzler János kiadásában Berlinben két kötetben közzétett beszédjei alkalmából behatóbban foglalkozzam.

I. Mint elsőrangú diplomata régóta aratja babérait. Harminczöt éve áll a diplomatia szolgálatában.

A nagy háborúban a bonni királyhuszárokkal harczolt a német birodalom egységéért és a harcztérről visszatérve befejezte jogi tanulmányait és igazságszolgáltatási megközigazgatási néhány évi szolgálat után már 1874-ben a római német követségnél áll alkalmazásban. Majd Pétervárra és Bécsbe szólítja a diplomatai szolgálat hivatása. Az 1877/78-diki török háború idején Athénben képviseli mint ügyvivő a német külügyi politikát. Athénben éri a kitüntetés, hogy a berlini congressus titkári hivatalához osztják be. Itt szerette meg Bismarck és méltónak tartotta a fiatal diplomatát, hogy az akkor legfontosabb követségnél, a párisinál alkalmazza.

Bismarck már frankfurti szereplése idején ismerte az akkor még gyermek Bülowot. Atyja házában, ki a későbbi nagy kancellárnak a «Bundestag»-on kartársa volt, Bismarck sokszor megfordult.

1884-ig volt Párisban, mikor előléptetve a pétervári követséghez került. Az orosz viszonyokkal megismerkedve, hét évet töltött szomszédágunkban, mint bukaresti követ, és élénk összeköttetést tartott magyarországi barátjaival is, kikkel előbbi bécsi tartózkodása idejében bő alkalma volt megismerkedni.

Az 1894. év — mint magán-beszélgéseiben is sokszor említette — élete legkellemesebb korszakának kezdőpontja — Itália classikus földjének finom művészeti légkörében eltöltött időszak ez. De már 1897. évben vége szakad e szép időszaknak, mert június havában a német császár magához rendeli Kielben és Marschall helyére a helyettes államtitkári teendőkkel bízva meg. Semmi kétség, hogy Vilmos császár már akkor foglalkozott a később reá váró feladat tervével, mely be is következett, Hohenlohe-Schillingfürst kancellár visszavonulása után.

Mikor Rómában a német colonia elbúcsúzott tőle, búcsúzó beszédében felkiáltott, hogy az ő sorsa Odysseuséhoz hasonló, mert mint a homeri bolygó, ő is elhagyja a békés partokat és viharos útra kél a messze tengeren. De hozzátette, bár ismeri a tenger mélységeit, örvényeit és szikláit, mégis bátran határozott, mert bármi következék, két elvhez szigorúan ragaszkodik. Egyik az, hogy a reá váró köteleiséget (seine verfluchte Pflicht und Schuldigkeit) személyének kimélete nélkül annak a «kategorikus imperativusnak» szellemében teljesíti, a melyre a porosz állam építve van. A másik az, hogy mások irányában mindig az igazság, méltányosság és az igazi emberszeretet parancsait követi. A diplomatiái szolgálatról és annak köteleységéről egészen más fogalmai vannak Bülownak, mint a hogyan a csak a salonokban mozgó és kisebb intrikákból élő udvari diplomacia a maga feladatait megalkotja.

Nem tartozom azok közé, kik annak az olcsó jelszónak a hirdetői, hogy a diplomaták csak felszinesek, tudatlanok és üres külsőségekben élnek. Ez többre ráillik, de nem általánosítható. Sokat változott a népparlamentek korszakának diplomatiája. Ma már senki sem kételkedik azon, hogy a diplomatiái nyelv burkoltsága és homályos rejtélyessége, a megtévesztő hamiskodó ügyeskedések nem egyértelműek az előkelő traditiók tiszteletével, a diplomatiái nyelv finomságával és a diplomatiái nagy sakkhúzásokkal.

Érdekesen nyilatkozott Bülow nem rég a diplomata köteleégeiről. Ez a nyilatkozata, melyet egy előkelő német lapban olvastam, megérdemelné, hogy minden külügyi képviselőlet leltárában ott legyen.

Az «irányadó körökkel való érintkezés» egyik első fel-

adata a diplomatának, de minden attól függ, hogy az «irányadó körök» fogalmának tartalmát miként tölti ki a diplomata. Vajon ezt csak az udvari és aristokratikus körök salonjaira szorítja-e? Ha igen, úgy Bülow az ily diplomatát elítéli.

Az ő tantétele az, hogy a diplomatának a legszorosabb érintkezést kell fenntartani a parlamenti, kereskedelmi, ipari, pénzügyi és last not least a publicistikai körökkel. A diplomatának kétségen kívül kötelessége, hogy abban az országban, a melyben székel, arra az országra nézve, melynek érdekeit képviseli, lehetőleg jó sajtó-viszonyokat iparkodjék létrehozni. A diplomatának meg kell alkotni tudni azt a bizalmi fluidumot, mely udvart udvarhoz, kormányt kormányhoz, parlamentet parlamenthez, sajtót sajtóhoz vonz. A követjelentések ne tárczaczikkek legyenek és a követek ne gondolják, hogy kimerítik feladatukat, ha emberekről és dolgokról jól-rosszul megírt kritikai megjegyzéseket közölnek kormányukkal. Ilyen modern fölfogás vezeti Bülowot, a diplomatiái szolgálat tekintetében.

Folytathatnám még a modern diplomata elemzését, de az előttem fekvő két kötet parlamenti beszéd, melynek alkalmából Bülow egyéniségével foglalkozom, a parlamenti férfiú és szónok felé int.

II. A múlt évben a császár és a német birodalom népének felfogása között kitört éles összeütközés nehéz parlamenti feladat elé állította Bülowot. Az egész világ előtt meg kellett mondania a nagy igazságot, hogy a német nép alkotmányos módon felelős miniszterekkel kívánja magát kormányoztatni. Még leggenialisabb, legnemesebb törekvésű császárjának sem enged beavatkozást kormánya tudta és felelőssége nélkül a kormányzás ügyeinek menetébe.

Bülowtól elvárta a német birodalom közvéleménye, hogy mindezt, mint a német néplélek visszautasíthatlan kívánságát nyílt parlamenti ülésben fogja kifejteni.

Alig volt a mai korban népképviselési ülés, a hol oly keserű, éles, sőt a durvaságig kihegyezett támadásokat intéztek volna uralkodó ellen. Oly uralkodó ellen, kinek minden gondolata, minden törekvése a német nemzet nagysága.

Hiában gúnyolják, hogy eszményképe a régi római szent birodalom fölélesztése és hogy az egyetemes közép-

kori császárságra törve, királyok és más államfők fölött akar uralkodni, mindez nem borítja homályba annak az igazságnak a fölismerését, hogy a császár épen nem középkori eszközökkel, hanem a fejedelmi gondoskodás legmodernebb napi munkájával dolgozik.

A kik a német császárt elérhetetlen politikai álmok álmodójának tartják, a kik azt állítják, hogy Hegel és Nietzsche philosophiáján merengve arról a Germániáról álmodozik, mely a német cultura sajátos magásra fejlett formájával a világot fogja meghódítani, kérdezzék meg az angol közvéleményt, mit tartanak a német kereskedelem és ipar előnyomulásáról? Miként vélekednek arról az óriási termelő és kivitelképes hatalomról, melyet a nép annak az iránynak köszönhet, melyet a német császár ebben a jelzőben fejezett ki: «A mi jövőnk a tengeren van.»

Miért uralkodik ma az európai nemzetközi politikán az angol-német rivalitás?

Waterloo után csaknem mindig hagyományos volt a porosz-angol barátság.

Az uralkodók, de a két nép előtt is mint végezel ez lebeg most is, de azért Angliában ma általános védkötelettségről beszélnek, szövetséget kötnek Japánnal, Oroszországgal és a legnagyobb súlyt helyezik a francia ententera.

Miért van tehát feszültség a két állam között?

Egyszerűen azért, mert a német kereskedelem és ipar tényleges előnyomulása, a német kivándorlók térfoglalása, a német consulok ügyes összeköttetést szerző működése oly positiv német közgazdasági hatalmat jelentenek, mely Angliát érdekkörében feszélyezi.

Ennek a gazdasági hatalomnak a fejlesztését szolgálja a német császár lángesze szóval, írásban, utazásban és nem romantikus ábrándokkal, philosophiai okoskodásokkal vagy a középkor reactionarius eszközeivel, hanem a német positivitás erejével dolgozik.

Ezt a nagyarányú államfőt a birodalmi gyűlésnek azokon az emlékezetes novemberi napjain még államtitok elárulásával is vádolta egyik socialista szónok és azt mondta, hogy ha közönséges államhivatalnok ugyanazt teszi, mit a német császár, akkor a büntető bíróság elé kerül.

Ilyen hang uralkodott a német birodalmi gyűlésben és a legnagyobb elkeseredés a német közhangulaton.

Ily feszült légkörben kellett a kancellárnak bátran és férfiasan nyilatkoznia.

Az egész világ ügyelt minden szavára. Legtöbben azt hitték, hogy a hivatásos diplomata simaságával fog a kérdéshez nyulni és ellenfelei már örültek, hogy a bölcsészeket és költőket idéző sima æsthetikus, a finom izlésű, a nagy parlamenti harczok légvonatát kora ifjúságában meg nem szokott államférfiú nem lesz alkalmas e kétségtelenül kiméletlen szolgálatra, melyet tőle a német közvelemény várt.

Csalatkoztak. Úgy beszélt, oly határozott kijelentéseket tett, hogy egyéniségében a diplomatát teljesen elfödte a parlamenti államférfiú ereje.

Nem hasonlítom az ő államférfiúi egyéniségét Bismarckéhoz. Bismarck a Carlyle vagy Emerson hőseinek legelső sorából való.

Bülow bölcsen számító és fényes államférfiúi tulajdonokkal felruházott egyéniség. Nála a gall szellemességet a germán positiv okosság alapozza meg. Csodálatos érzéke van a dolgok való állásának felismerése, az elérhető határok iránt. Maga mondja, és ezt a tételt szolgálja is, hogy a politikában minden azon fordul meg, hogy az elérhető dolgok határait minden pillanatban világosan fölismerjük és a hazának javára szolgáló elérhetőnek eléréseért mindent megtegyünk. Semmi kétség, hogy mindörökre ez marad az államokat kormányzó bölcsességnek fokmérője. Az elérhetetlen után való epedés csak politikai ideológiára vezet, de a gyakorlati államférfiú cselekvés értékének megítélésénél számba se jöhet.

Bülow egyuttal igen finom izlésű, classikus műveltségű æsthetikai érzéssel átszőtt egyéniség. Maga utasítaná vissza azt a hizelgést, mely őt Bismarck egyéniségével hasonlítani össze.

A legnagyobb elragadtatás hangján szokott ő magánbeszélgetéseiben Bismarckról mint feledhetetlen mesteréről nyilatkozni. De ez nála nem szóvirág. Ellenkezőleg, igazi megbecsülése a nagy tetteknek, melyeket Bismarck alkotott, mély megértése azoknak a nagy akadályoknak, melyekkel küzködött, igazi átérzése azoknak a szenvedéseknek, melyekkel e küzdelem járt.

És ha gyakran tekint is fel mesterére, nem utánozza. Tudja, hogy évszázadok telhetnek el, míg az, a ki Bismarckot akarja utánozni, vele egy sorba állhat. De Bülow semmiesetre sem kritika nélküli bámulója Bismarcknak. A legünnepélyesebb alkalommal, a berlini Bismarck-szobor leleplezése alkalmából, a midőn csak dicshymnusokat szokás zengedezni, mondta Bülow: Minden tekintetben az ő vállain állunk. De nem oly értelemben, mintha hazafiúi kötelességünk volna mindent teljesíteni, a mit ő mondott vagy tett. Csak balgák és fanatikusok mondhatják, hogy Bismarck sohasem hibázott. De még oly értelemben sem, hogy ő oly maximákat állított volna fel, melyeket minden körülmények között, minden esetben és minden helyzetben vakon kellene alkalmazni. Merev dogmák nincsenek sem a politikai, sem a gazdasági életben és épen Bismarck a doctrinara nem sokat adott.

De nekem mégis úgy tetszik, hogy most, midőn a császár a népképvisélet között kitört nagy összeütközéskor az egész világ elé kellett állania s a császár és népe között régen fennálló, de a *Daily Telegraph* cikke alkalmából kitört összeütközésben állást kellett foglalnia, előtte állhatott Bismarck a maga kérlelhetetlen energiájával és tekintet nem ismerő kategorikus kötelesség teljesítésével.

Azt a szent fogadást, melyet Bülow Rómából való búcsúzása alkalmából tett, hogy személyét nem kimélve teljesíti kötelességét, bizonyosan nagy lelki rázkódások között, de a nála megszokott nyugodt biztonsággal híven teljesítette.

Kijelentette, hogy a birodalmi gyűléstől egyenesen elvárja, hogy a nagy összeütközésben az általa képviselt alkotmányos álláspontot a maga egész nagy horderejében és következményeivel helyesli. Az álláspont nem volt kisebb jelentőségű, mint az alkotmányos miniszter jogkörének védelme a fejedelmi hatalommal szemben. Ezt nyíltan és tartózkodás nélkül fejezte ki.

Ezt a kijelentést tetézte azzal, hogy sem ő, sem mások nem vállalhatnak akkor felelős állást a koronatanácsban, ha az alkotmányos fejedelem nem értékeli az alkotmányos miniszteri hatalom jogkörét.

Bülow e beszédje a német alkotmányjog fejlődésében a tett jelentőségére emelkedett. Azon államférfiúi beszédek

közül való ez, melyeket Cromwell követelt az államférfiútól. A «speak things» jellemzi, úgymond Cromwell, az igazi államférfiút.

Abból az energiából származott ez a beszéde, mely Bismarck lelkének volt egyik alkotó eleme.

Abból az energiából volt alkotva e beszéd, a melyet Roosevelt az igazi államférfiú kellékei között félig komolyan, félig tréfásan barbarismusnak nevezett.

Roosevelt, ez az elsőrendű értelmi életet élő nagy egyéniség mondta, hogy szerencsétlen volna, ha a cultur-ember finom, csiszolt vonásai között nem érezné ereiben néha a barbár energiának lüktetését is.

A beszédnek éppen ez az energikus ereje nyugtatta meg lelkében a föllázadt német közvéleményt, de a leghasznosabb szolgálatot is tette a trónnak és dynastiának.

Oly nagy szakadékot, mely a trón és a német nép politikai és érzelmi felfogása között akkor mutatkozott, nem lehet czukros tejjhabbal betölteni.

Azt a szakadékot kérges földdel kellett betömni úgy, hogy az többé szét ne nyilhasson, abból az elföldelt szakadékból az uralkodó és népe között támadt ellentét ördöge ki ne kelhessen. Azt azonban nem szabad elfeledni, hogy ennek a parlamenti szereplésnek a nagy politikai tett igazi hatását csak annak a nagy szellemnek ezekben a nehéz napokban tanúsított mérséklete és csaknem emberfeletti önfegyelme adta meg, a ki a német birodalom császári trónján ül.

Bebizonyította a császár, hogy teljesen ismeri a népet, melyen uralkodik és ismerte a válságot, melyet népének felfogása és érzelmei fölidéztek. Úgy viselte magát, mint az az angol uralkodó, kinek eszélyét magasztalva a történetíró felkiált: «Ha utódai örökölték volna koronájával együtt eszélyét is, I. Károly agg korban halt volna meg és II. Jakab sohase látta volna St. Germaint.»

A kis alakok, különösen Bülownak irigyei és ellenségei, nem tudták megérteni, hogy a császár bős haraggal el nem söpörte Bülowot és egész kabinetjét.

Nem tudták fölfogni a különbséget, mely egy genialis és eszélyes uralkodó és egy önérzetében megsértett porosz juncker között van. Ezért áramlatok keletkeztek, melyek

Bülowot úgy állították oda, mint a ki nem teljesítette hűen kancellári kötelességét a monarcha tekintélyének megvédésében. Kiadták a jelszót, hogy nem volt eléggé royalista. Idézgetni kezdték a rettenetes szavakat a szolgáról, ki leszúrta nemes urát, mert maga akart lovag lenni. Eleintén csak az ellenséges tábor apró ujságíróira és konkolybintő udvari politikusok ármánykodására gondolt mindenki. De most már nem lehetetlen, hogy igazuk van azoknak, a kik azt állítják, hogy jelentős személyek és erős áramlatok akarták elhíttetni a császárral, hogy Bülow hűtlenséget követett el beszédjével a császár ellen, hogy igazságtalanul kiméltelen volt. Sokan azt hiszik, hogy ha nem így volna: akkor minden egyenes kihívás nélkül nem tért volna vissza Bülow ez évi januári beszédében a múlt év novemberi eseményeire. Nem mondta volna a leghatározottabb erélylyel, hogy ő kancellári kötelességének tartja a koronát fedni és félreértésektől megóvni és a mint ezt a kötelességét meggyőződése szerint nem teljesíthetné, fölmentését kérné állásától. Kijelentette, hogy a novemberi napokban is teljes felelősséget vállalt és ő abban a hitben is van, hogy minden becsületes monarchista el fogja ismerni, hogy ő igazán úgy cselekedett, mint royalistához illik.

Mi innen a távolból nyugodtabban és teljes tárgyilagos-sággal ítélhetjük meg ezeknek a mérgezett vádaknak a belső erejét. És mi azt hisszük, hogy Bülow nem állítólagos udvari intrikák miatt tért vissza januári beszédjében a novemberi eseményekre — hanem a folytonos sajtótámadások ösztönözték az erélyes nyilatkozatra.

Rosszakaratú ármányok ellen nincsen védekezés, de semmi kétség, hogy a történet föl fogja jegyezni, hogy Bülow novemberi parlamenti szereplése az államférfiúi erőnek oly megnyilatkozása volt, melylyel nemcsak a német népet, hanem a koronát is végzetessé válható csapásoktól mentette meg. De föl fogja jegyezni azt is, hogy e siker glóriája egy nagy császár saját vérmérsékletén uralkodni tudó fényes fejlődési erényeit és nagy emberi tulajdonságait ragyogja be.

Bülow e kiváló parlamenti szereplésének aegise alatt forgatom most már az 1897—1906-ig elmondott beszédeit.

III. A kormányzati cselekvőséghez szokott kormányférfiak ritkán szoktak beszédjeik formai szépségére súlyt

helyezni. Ritkán van idejük a csiszoló munkára. A tartalmat kell gondosan előkészíteniök.

Innen van, hogy még a hírneves parlamenti szónokok is a ministeri asztal mellől távolról sem tündökölnék úgy ragyogó szónoklataikkal, mint előbb a képviselői padokból. Ennek talán még az a lélektani oka is van, hogy a kormányférfitól tetteket és nem szép szavakat várunk. A cselekvő államférflúnál a «speak things» a beszéd jelentőségének fokmérője. Különbén is nagyot változott az izlés a mai parlamenti szónoklat követelményeire nézve. Az okfejtés a lényeges. A tartalom súlya a döntő s nem a csillogó keret és a szónoklat külsőségei. Régen, mikor a nagy parlamenti szónoklatok virágkorukat élték, minden attól függött, milyen hatást tudott a szónok hallgatóira gyakorolni. «Száz évvel ezelőtt — írja Macaulay — alig jött ki valami tudósítás azokról, mik a képviselőház falain belül történtek. Akkor tehát a benyomás, melyet a szónok azokia tett, kik őt valóban hallgatták, volt minden. Az ajtókon kívüli hire egészen azoktól függött, kik akkor az ajtókon belül ültek. Azon kor parlamentjeiben annál fogva, mint a régi köztársaságokban, azon tulajdonok, melyek a beszéd közvetlen benyomását emelték, sokkal fontosabb részei voltak a szónoki képzettségnek, mint ma.»

A telephon és a legnagyobb tökélyre vitt hírszolgálat korában különösen a vezető nemzetek irányadó államférfiai az egész művelt világnak beszélnek.

A szónoklás külső művészeti része lemarad a szürke ujságpapírról; itt «elenyészik a legnemesebb és legnyomortabb alak, a leglágyabb és legrikoltóbb hang, a legmegnyerőbb és a legügyetlenebb magatartás között minden különbség».

Ezért lassankint épen az angol minta nyomán még a retorikában dúslakodó latin nemzeteknél is mindinkább háttérbe szorul a declamatio retorikája. Mindenütt inkább arra törekszenek, hogy a beszédek a tartalommal hassanak és minél értelmesebb a közvélemény, annál inkább meg is követeli ezt.

Hagyományok után sok fényes szónokról beszélnek a krónikák, a kik után itt-ott fönnmaradt szónoklati töredékek épen nem vallanak nagy szónoki tulajdonságokra.

Ma már az oly parlamenti szónoklatoknak tulajdonítanak becseset, melyek vagy parlamenti tett, positiv cselekvőség számba mennek, vagy a melyeket gondolatuk súlya és okfejtésük világossága hordoz.

A mely szónokra ráillik az a jellemzés, hogy parlamenti előadása «folyékony, világos és tömött», az angol fölfogás szerint a legjobb parlamenti szónok.

Czikornyára nincs szükség. Scheilt, Chalmerst és Neumann az angol parlament történetirói, ámbár előadói tehetség, sőt hang hiányában is szenvedtek, a kiváló parlamenti szónokok között említik. Természetes, hogy a parlamenti szónok és az irodalmi rhetor kellékei nem egyenlők.

Minél többet foglalkozik valaki kormányzati cselekvőséggel, annál inkább belátja, hogy egy jó kormányzati tetteből — bár kis jelentőségű — több haszon háramlik a közjóra, mint a csattanós phrasisok elszavalásából.

«A nagy világban egy bolha teste néha többet nyom, mint egy hangzatos beszéd.» Ezt szokta mondani a magyar parlament egyik legnagyobb vitatkozó szónoka, Szilágyi Dezső. Ezt természetesen sohasem a maga, mindig más szónoklata után mondta. Ezek után ne csodálkozzunk, hogy nagy szónokokból vált kitűnő kormányzati férfiakról sűrűn halljuk a jelszót «már nem beszél oly szépen, mint régen.»

Csak elfelejtik, hogy mikor ezt a gáncsot használják és hanyatlásról beszélnek, ez inkább dicséret és államférfiúi emelkedés.

Bülow nem ex asse parlamenti ember.

Nem rég egy érdekes beszélgetést olvastam, melyet Bülow Münz Zsigmonddal, e kitűnő publicistával folytatott.

Itt panaszkodik, hogy a parlamenti élet nagyon fölémészto foglalkozás. Fölhozza, hogy a parlamentbe a tárgyalás folyamán minden ideget meg kell feszíteni, hogy adott pillanatban kellő erélylyel lehessen beszéddel közbelépni és sok temperamentumot kell gyakran apró dolgokra is elpazarolni. Könnyebb, mondta Bülow, nagykövetnek lenni, mint a parlamenti foglalkozás, melynek során a vele járó rendetlen életmód miatt is nehéz a hygiéna követelményeit is kielégíteni.

Panaszkodott, hogy Lieber, Reventlov, Sattler, Klinikovstrom, Richter, Ahrenberg és mások is aránylag korán

a parlamenti fölemészti foglalkozás áldozatai lettek. Sohasem felejttem el, midőn nekem volt szerencsém Veneziában egyik alkalommal Bülow családi körében megjelennem; kérdezte tőlem, hogy nálunk hosszúak-e a parlamenti ülésszakok. Akkor még nem volt új házszabály, bátran mondhattam, hogy két havi szünetünk van, tíz hónapig vannak parlamenti ülések és pedig a legjobb munkaidőben, délelőtt 10 órától 2 óráig, midőn a legjobban lehetne a ministeri bureauban dolgozni.

E válaszomra nevéhez, Camporeale herczegnőhöz fordulva mondta: «No, még csak ily hosszú ülésszak kellene nekünk, az már türhetetlen lenne...» Azóta már nálunk sincsenek ily hosszú ülésszakok.

Kétségtelen nagy életmódcseré és helyzet változás volt, midőn Bülow a római nagykövet aránylag nyugodt állását elhagyta. A parlamenti élet nehéz sorát korán kell mindenkinek megszokni. Egész külön világ ez. A parlamenti carrièrenek a titka még nincsen teljesen fölfejtve. A mit Faust második részében mond a költő, hogy a «nehéz könnyű és a könnyű nehéz», ráillik a parlamenti életre. Bizony ott sokszor a legkönnyebb a legnehezebb és a legnehezebb igen könnyű. Annyi azonban világos előttem, hogy az államférfiúi complex tulajdonságokon fölül még valami fluidummal kell bírnia annak, ki a parlamentben az elismerés közkedveltségéhez jut. Némelyek azt mondják, hogy nélkülözhetetlenek azok a tulajdonok, a melyeket az angol a clubembernek fogalmához köt. Azzal már tisztában vagyunk, hogy a parlamenti vezéri tehetségpuszta intellektualis erőknél nem nyugszik.

A legnagyobb lángész sem tölthet be állandóan vezérszerepet a parlamentben, ha államférfiúi tehetségeit lelkének arányos egyensúlya és erkölcsi erőinek hatalma nem támogatja.

Előbb kerülhet valaki parlamenti vezérszerepre kisebb államférfiúi és szónoki tehetséggel, de kiválóbb emberi vonásokkal, mint megfordítva.

Ennek igen számos példáját jegyzi fel a parlamentek története.

A parlamenti életnek érdekes lélektana van és sok rejtélye nincs megfejtve. Egy azonban egész bizonyos, hogy

a parlament nehézségeit csak az tudja könnyen leküzdeni, a parlamenti élet terheit az tudja könnyen viselni, a ki a parlamenti milieuvvel úgy össze tud olvadni, hogy a parlamentet belső meggyőződése szerint is, az angol szólás szerint, az ország legjobb clubjának tartja, hol oly otthonos érzést nyer, mint a legjobb clubban.

Bülow a parlamentbe már élete előrehaladottabb szakában nagy állásával és ennek minden tekintélyével együtt került. Neki nem kellett kiküzdenie a parlamenti «állást», de csodálatos gyorsan otthon érezte magát az új milieuban.

Talán még előnyére vált, hogy később került a parlamentbe, mert a hosszú parlamenti gyakorlatban kifejlődő túlélés vitatkozó modort nem sajátította el.

Pitt örökké irigyelte Foxtól az éles vitatkozó erőt.

Hosszas lépcsőfokozatban jutott — mint Burke mondja — Fox is oda, hogy a legragyogóbb és leghatalmasabb parlamenti vitatkozó lett, ki valaha élt. Följegyezte az angol parlamenti élt egyik alapos bűvára, hogy Fox ezt az eredményt azon még ifjú korában tett elhatározásának tulajdonítja, hogy minden ülésben jól, rosszul beszél legalább egyszer. «Öt egész ülésszak alatt — szokta Fox mondani — minden éjjel beszéltem, egyet kivéve, s csak azt sajnálom, hogy nem beszéltem azon is.»

Vannak itt is kivételek, kikben a velük született vitatkozási ösztön őseréje buzog. Ilyen volt Lord Stanley az angol parlamentben, ilyen volt a mi parlamenti életünkben Tisza Kálmán, Szilágyi Dezső, kiket a vitatkozó tehetség velük született őseréje hajtott.

Bülow állásának természetéből folyólag rendesen jól előkészített beszédekkel léphet föl. Legtöbbször minden szavára, sőt mondatszerkezetének színére is ügyelni kell. A tárgy kenyessége legtöbbször ezt teszi visszautasíthatlan kötelességévé.

A ki megszokta a beszéd alapos előkészítését, a rögtönzött vitatkozásban óvatosabb lesz. Különösen a kit aesthetikai érzése, a forma iránt kiváló érzéke visszatart minden pongyolaságtól, maró éllességtől, néha nem tehetsége, de ízlése és hajlamai miatt nem tűnhet ki az élesen, maróan vitatkozó parlamenti szónoklat terén. Bülownak azonban a vitatkozó szónoklat terén is voltak nagy sikerei, mert

szellemessége, finom gúnyja nem egy beszédét, különösen Richterrel és Bebellel szemben, a vitatkozó szónoklat első rangjára emelte. Egészben inkább irodalmi jellegű előkelő és részben aphoristikus gondolkozás jellemzi szónoki működését.

Ha jól határozta meg a szónoklat művészetét az, a ki azt mondta, hogy a szónoklat az értelem és szenvedély szövetkezése: akkor Bülow szónoklatában az előbbi az uralkodó elem. Bülow a parlamentben rendszerint a ház legmagasabb értelmi színvonalon álló tagjaihoz méri beszédjeit. Úgy látszik, azt a tételt követi, hogy leghelyesebb eljárás, ha valaki az értelmes embereket nyeri meg, mert akkor nem kell az értelmetlenektől tartani.

Alapos jogász és közgazdasági műveltsége mellett mégis inkább philosophiai, történelmi, irodalmi műveltsége adja meg szónoklatainak a szint, az uralkodó patinát.

Mint a nagy német költők, írók és bölcsészek, különösen Goethe, Kant, Fichte, Schoppenhauer, Nietzsche alapos ismerője, lelkébe szívta a műveltségnek azt az egyetemességet, mely minden kiváló értelmi erőnek becsvágya.

Lelkének ez az egyetemessége csábítja őt beszédjeiben arra a sok idézetre is költőkből és philosophusokból, melyek csak akkor ártanak a beszédnek, ha az alkalommal és tárggyal találó összefüggésben nincsenek.

Ő azonban ritka ügyességgel alkalmazza a szőnyegen levő kérdésre idézeteit és ezekkel sokszor nagy hatást ér el.

Beszédjei sohasem tudományos értekezések és minden választékosságuk mellett legkevésbé olyanok, melyek a hallgatóság feje fölött surrannak végig.

Beszédein végigvonul lelkének meleg optimismusa.

Ha nehéz idők járnak fölöttünk, akkor, úgymond, inkább Hector legyen a mintaképünk, mint Cassandra.

A német nemzeti öntudat itt-ott pathosra is hevíti beszédjeit, de azért az államférfiú bölcs mérsékletre intő szavát sokszor hallatja.

„Senkit se akarunk árnyékba állítani, helyünket azonban a nap alatt mi is követeljük.” Ugyanennek a gondolatnak adott kifejezést, midőn azt mondta: „A békebontó szerepét sohasem játszuk, de hamupipőkék sem leszünk.”

Egy más alkalommal így szólt: „Sok irigyünk van e

világon. Politikai és gazdasági irigyünk. Vannak egyének, érdekcsoportok, áramlatok, sőt talán népek is, kik úgy találják, hogy a német szomszédjainak kellemesebb volt a régi időben, midőn műveltségünk és kulturánk daczára politikai és gazdasági tekintetben úgy néztek le bennünket, miként az orrát magasan hordó úr a szerény házitanítóra tekint. A politikai aléltság, a gazdasági és politikai megalázás ezen időszakainak nem szabad többé visszatérni. Mi, Liszt Frigyes szavaival szólva, nem akarunk ismét az emberiség szolgálói lenni.» Egy más alkalommal azt mondja: «más hatalmakkal való egyenrangúságunkat és jogainkat a vitás dolgokba való beleszólásra nem engedjük magunktól elraboltatni.»

A német népnek nem szabad chauvinismusát összevetészeni a hazaszeretettel.

Többször kifejti, hogy a nemzeti öntudat erőteljes megnyilatkozását a külföld ócsárlásával és lekicsinylésével nem szabad azonosítani.

Erélyt a durva modor még nem jelent. Ha a külügyminiszteri művészet csak abból állana, — mondta ő — hogy koronként az öklével az asztalra üssön, akkor mindenki lehetne külügyminiszter.

Egy más alkalommal az angolokra vonatkozó vitában így szól az angolok ellen tett éles kifakadásokra: «Ha mi érzékenyek vagyunk hadseregünk becsülete ellen intézett minden támadás iránt, akkor mi se insultáljunk idegen hadsereget, a melyben szintén vannak egyének, kik meg tudnak halni.»

Ritka tehetsége van az összefoglaló plastikus az aphorismáig emelkedő jellemzésekhez. Különösen a szállóigék alkotásának nagymestere.

A legutóbbi beszédjében is, a melyet a Balkánkrisis alkalmával tartott, igen szellemesen és találóan így indokolta azt a reményét, hogy a béke fönnttartható lesz: «Azok, a kiknek hajlamuk lenne a békét megzavarni, igen gyöngék, azoknak pedig, a kik megzavarhatnák, nincsen okuk azt akarni.»

Azok az idők elmúltak, — mondja — midőn a német egyik szomszédjának a földet, a másiknak a tengert engedte át, magának pedig az eget tartotta meg, hol a tiszta doctrina honol.

A portával való német politikáját egy alkalommal következőleg fejezte ki: «Nem szükséges, hogy egy concertben — akár az európai concertben is — mindenki ugyanazon a hangszeren játszszen. Az egyik a dobot üti, a másik trombitába fuj, a harmadik a nagy üstöt tartja a kezében.

Mi Konstantinápolyban a diplomatiái hatás és rábeszélés fuvoláját fujjuk és úgy látszik, nem hiába fujjuk. Ha vita keletkezik, nyugodtan félreállunk, ha az ellentétek kihagyozódnak, a fuvolát csendesen letesszük az asztalra és a hangversenytermet otthagyjuk.»

Az ügyeket kicsinyes szög alatt néző politikusokkal tud rendkívül jól elbánni.

Midőn a Carolina, Merian és Palan szigetek megvételeéről volt szó, a birodalmi gyűlésben oda kiáltotta, hogy a nagy politikában más megfontolások és tekintetek is irányadók, mint a calculator szempontjai. A nagy politikát és a külügyi politikát nem lehet Adam Riese álláspontjából vezetni.

E beszéd alkalmával egy lapsus linguae történt, mely a legderültebb hangulatba hozta a házat. «Ha az előttem szóló — úgymond — arra utalt, hogy a Marian szigeteken, melyeket Lator- és Tolvajszigeteknek neveztek, számos deportált (németül «deportiert») van, ez ellenében arra figyelmeztetem a szónokot, hogy a most virágzó és nagy jövőjű ausztráliai gyarmatok eredetileg «Deputiert»-ekből alakultak, bocsánat a lapsus linguae-ért, nem «deputierte»-t, hanem deportáltat akartam mondani.»

A kik ismerik a parlamenti akustikat, azok tudják, hogy a humor a leghatalmasabb fegyver, sőt az ártatlanoknak látszó tréfák néha a siker biztosítékai.

Egyszer Bebelrel vitatkozva a kínai követre czélozva mondja Bülow: «A kínai követ a fönnforgó kérdésre nézve illetékesebb, mint Bebel úr — mert az született kínai — Bebel úr pedig legfőlebb csak önkéntes kínai.»

A belpolitikának a külpolitikához való viszonyát egy alkalommal Richterrel szemben nagy virtuositással fejtette ki. A vámtarifa tárgyalásakor mondta, hogy az egészséges és okos világpolitikának az alapja az erőteljes nemzeti belpolitika.

«Olyan politika, mely a hazai munkát védelem nélkül hagyná, a mely a földművelés érdekeit lanyhán venné, az csak képzelt, egészségtelen és agyrémes politika volna. Az ilyen világpolitikát megköszönném, abból nem kérek.» Az agrariusok túlzott igényeit azért erélyes visszautasításban is részesítette.

Erős védvám a földművelési termékekre csak úgy érhető el, — mondja — ha az a közgazdasági termelés másik két nagy ágának életfeltételeivel összeegyeztethető. Ezért a közgazdaság minden barátjához azt a nyomós kérést intézi, hogy igényeikkel a lehetőség korlátai között maradjanak.

A fokozatos demokratikus haladás iránt mély érzéket tanusítanak beszédjei. Bülow politikai iránya távol áll minden reactionarius iránytól. Inkább szabadelvű, mint conservatív. A socialismus túzásai ellen is inkább a liberalismus irányával, a széles polgári társadalom fölemelésével akar küzdeni, mint ósdi reactionarius eszközökkel. Ellensége az oligarchikus junckerthumnak, de ellensége az oklokratiának is.

Egy híres vitaszónoklatában (1903 deczemberében) Bebellel szemben — ki byzantinismust emlegetett — így szolt: «Megvallom, csodálkozom, hogy Bebel úr byzantinismust emleget. Talán nem ismeretlen Bebel úr előtt, hogy nemcsak fölfelé, de lefelé is van byzantinismus. Nemcsak fejedelmi udvaroncok, de népuudvaroncok is vannak. Ezek azok, kik a tömeg csalhatatlan ösztönének hizelegnek, ezek azok, kik azt állítják, hogy Demos úr sohasem tévedhet. Ezekről a népuudvaroncokról mondta legnagyobb költőnk, ezek minden udvaronc között a legrosszabbak.»

Most már önfegyelmet kell gyakorolnom és abban kell hagynom a beszámolást Bülow beszédeinek két kötetéről.

Élénk gyönyörrel olvastam Bülow beszédjeit. Nekem ezek többnyire régi ismerőseim, mert mindig érdeklődéssel kísértem Bülow parlamenti szereplését. A magasabbrendű szónok próbaköve az, hogy beszédjeinek tartalma mennyire tudja túlélni a napi politika rövidre szabott határát. Irodalmi becsök attól függ, hogy kiragadva az actualis politika környezetéből, későbbi időkben is mennyi értéket képviselnek. Sok, nagy sikereket elért parlamenti szónok, ki hatal-

mában tartotta hallgatóságát, az összegyűjtött beszédek világánál, ha az irodalmi igény mértéket alkalmazták, törpének bizonyul.

Valamint a memoireok talán egyetlen államférfiút se tettek nagyobrá, az összegyűjtött beszédek, ha azokból a napi politikát túlélő gondolatok, nagy igazságok és eszmei emelkedettség hiányzik, inkább leszállítják, mint emelik a szónok nyimbusát. Ellenben, ha gondolatok és eszmék hordozzák, melyek nem mulnak ki a politikai acut helyzet eltünésével, akkor azok a legszebb emlékei a kiváló parlamenti szónoknak.

Disraelit ma alig olvashatjuk élvezettel, ellenben Burke szónoklatai ma is irodalmi élvezetet nyújtanak.

Bülow beszédjeiből igen sok a parlamenti szónoklat magasabbrendű jellemvonásaival bir. Államferfiúi és kormányzati képességének, magasabb elvű értelmi világának fénye ragyog sok beszédjén. Nyelve emelkedett, tiszta és erőteljes. Érvelése szabatos, átlátszó és erélyes. Ritka kiváltsága, hogy a legtalálób, a gondolatot legteljesebben kifejező szavak a bizonyítandó tételt megvilágító hasonlatok és a classikus meg a modern irodalomból vett idézetek állanak rendelkezésére.

A beszéd hangja egyenletesen nyugodt, de azért érzelmi világának melege futja át.

Gyönyörködve és nagy tanulssággal olvashatja mindenki az ő beszédjeit. De különösen a közpálya embere. Nekem fokozott élvezetet nyújtott e gyűjteményes munka, mert a szürke papirt elevenné tette az a kedves emlék, melyet a veneziai két husvétii szüneti tartózkodás idejéből őrzök lelkemben.

Elöttem állott szeretetre méltó, a társalgást ritka szellemmel fűszerező egyénisége, természetes közvetlensége és az az igazi rokonszenv és becsülés, melyet Magyarország iránt táplál.

Kevés alaposabb külföldi ismerője és igazibb barátja van hazánkknak, mint Bülow. Ismeri a vezető egyéniségek nagy részét és ismeri a dolgokat. Ő le tudja szállítani azon igaztalan és mérgezett vádak értékét, melyekkel elleneségeink a külföldi közvéleményt oly böven árasztják el. Ő tudja, hogy a magyar faj államot tudott Európa térké-

pének e helyén alkotni, hol a világtörténelem során nálunk nagyobb népességű nemzetek elbuktak. Tudja, hogy Angliát kivéve régibb alkotmányos állam a magyarnál nincs. Tudja, hogy ősi hagyományainkhoz híven, szabadságszerető és királyhű nemzet vagyunk, hogy a magyar alkotmány hazánk más nyelvű lakosságának, németnek, romának, szerbnek, tótnek, horvátnak nyelvét, culturáját érintetlenül hagyja. a közéletben jogegyenlőséget biztosít, az egyházban és iskolában nagyobb autonomiát ad, mint bármely európai állam. Ő tudja, hogy mi történelmi hivatásunknak tartjuk a nyugati cultura közvetítését kelet felé, ismeri multunkat, midőn áldozatot áldozatra hoztunk a keresztyén polgárisultság nagy érdekeiért, tudja és méltányolja megfeszített törekvéseinket, hogy a jövőben is teljes erővel óhajtjuk világtörténelmi hivatásunkat a cultura és a gazdasági fejlődés békés eszközeivel biztosítani.

WLASSICS GYULA.

A KOMÁROMI DALIÁK A XVI. SZÁZADBAN.

Második és utolsó közlemény.*)

Mivel a komáromi és a tatai vitézek a törökök juhait békesség idején dézsmálgatták, a budai basa panaszleveleit vitest vitték Bécsbe. Ő kigyelme azzal fenyegetőzött, hogy Komárom hamvát széllal fuvatja el, ha az elhajtott birkák árát meg nem adják. Mivel olyan ember nem igen akadt, a ki a komáromiakon csak egy polturát is be tudott vón hajtani, a bécsi udvar a budai basának csak úgy immel-ámmal felelgetett. Az 1570. év tavaszán a jól kioktatott *Carolus de Rhym* (császári követ) ajándékot vivén Budára, Musztafa basa azonnal a komáromiak elhajtotta birkákkal állott elő. A császári követ erre ájtatos képpel azt felelé, hogy a birkákat nem a komáromiak hajtották el, hanem maga a pásztor, a ki véletlenül magyar volt. Aztán jól meghizlalván a birkákat, a végbelieknek eladogatta. Fogjátok meg a bestye tolvajt! — kiáltá a basa. Szándokunk volt — felelé de Rhym — de a gonosz ember elfutott. Azonban mihelyt kézre akad, keményen megbüntetjük őt.**)

Nem annyira ez a fogás, mint inkább az ajándék, elhallgattatta Musztafa basát. Azonban néhány hónap mulva a komáromiak megint csak panaszolkodásra kényszerítették őt. Napról-napra jobban elhatalmazik — írja a basa Miksa királynak — a komáromiak és a tataiak vakmerősége. Nem félnek a szegénység átkától, nem törődnek a frigygyel, ha nem örökké a török császár jószágiban praktikálnak.

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 390. számában.

***) U. o. *Carolus de Rhym* jelentése máj. 1.

«Az mi birtokunk alatt valókra panaszkodik fölségöd, — írja — hogy untalan ingerkednek és vesztegségben nem vannak. Csak fölséged bírjon az ti alattatok valókkal; mi bírunk az mieinkkel, de sőt inkább az tataiak és komáromiak, egriek, egy nap sincsen, hogy kint nem volnának és nem ellenkeznének velünk. Ez elmúlt időkben az komáromiak öszvéreinket vivék el az Szigetségből. Ismét kertünkben, ki Pest városának szintén az töviben vagyon, egy kertészünket egy paripával az egriek vivék el. Ottan hamar ismét az tataiak és komáromiak juhászinkra reá möntenek. Ugyannyira vannak onnan az ti röndöttökkel, hogy szüneti nincsen az nagy csatázásnak, útállásnak, leshányásoknak. Azért rövid szóval ezt akarjuk és kívánjuk, hogyha meg akarja fölséged ugyan valóban tiltani eféléket, tiltsa meg. Ha pedig mind abban akarnak elmönni, fölséged jelöntse meg nekünk, tudjunk mi is róla gondoskodni!»*)

Ugyanez a Musztafa basa 1575-ben a tatai kapitányról azt jelenté Bécsbe, hogy a jobbágyokat ostor alatt, nyakon kötve viteti, s mikor e miatt kérdőre vonta őt, ő kigyelme gúnyosan felelé: «Úgy látszik Mehemet vezirbasa és te Musztafa basa igen szeretitek az frigyét, s igen szükségképen kellek az most tinéktek.»

Mivel a budai basa a föntebbi panaszokat a sámboki vajdától hallotta, a tatai kapitány «az vitéző sámboki Hasszán vajdának» megírta, hogy a török vitezeknek mindenkor rendelkezésére áll. «Én magamat — írja — el nem rejtöm előtletek. Erről is kegyelmed énnékem bizonyosságom lehetne, hogy mióta fogva itt vagyok, még egy szegény embert sem vertem és nem sanyargattam, nem is verettem senkivel. Hanem egy csúzi szegény embert verettem vasban és tömlöczben tartottam ennek okáért, hogy négy felesége volt és az ő maga magzatait pénzön eladta!»**)

A következő 1576. évben a komáromi magyar katonaság a zsold elmaradása miatt nagy szükségben volt. Nem csoda hát, ha a törökök javait dézsmálgatta. Musztafa budai

*) Csász. és kir. házi udvari és állami levéltár. Turcica: Musztafa basa Miksához 1570 jan. 26.

**) U. o. Kristóf György tatai kapitány levele 1575 ápr. 19. Tatából a sámboki vajdához.

basa ez évi levelei tömve vannak a komáromiak és a tataiak támadásaival és portyázásaival. Mintha csak a törökök a komáromiak számára nevelgették volna a juhnyájukat, úgy hajtogatták Buda vidékéről Komárom felé a szép török birkákat. Ha közbe-közbe más zsákmány is akadt, természetesen azon is kaptak. Az 1576. év április 3-án jelenti Musztafa basa, hogy az istentelen tataiak a szegény török barátok bivalyait és ökreit elragadták. A vallásos Musztafa basa azonnal irt a tatai kapitánynak, hogy a szent férfiak barmait menten visszaadja.¹⁾ A jó tatai kapitány bizonyosan meghatva olvasta a basa levelét, de a basa levelének áhitatos hangja annyira még sem hatotta meg, hogy a bivalyokat és az ökröket visszaadja. De hogy Musztafának is mondjon valami csillapítót, ezt felelte volt neki: «*Nehéz az farkas szájából az koncot kivonni!*»²⁾

Musztafa basa még el sem feledte a szegény török barátok esetét, mikor tíz nap mulva már ismét jelentenie kellett Bécsbe, hogy a tataiak a török taligásokra ütöttek, az átkozott komáromiak meg a zsámboki török vitézek kecskéit ragadták el. A kecskenyáját terelgető komáromiakra azonban rácsaptak a törökök, s ötöt elfogtak közülök, ket-tőnek pedig a fejét hozták el. A jámbor kecskék azonban mégis eljutottak Komáromba.³⁾

Kinyilván a tavasz, a tataiak Budáról megint ellopták a kezük ügyébe akadt birkákat. Ez május 2-ikán történt. Szerencsájük — írja a basa — hogy itthon nem voltam! Tizenkét nappal később Musztafa arról értesíti Trautson főudvarmestert, hogy a komáromi vitézek néminemű vakmerőségtől viseltetvén, Hamza bégnek Érd nevű várkastélya elé jöttek, s a lovakat a fűről el akarták lopni. A törökök azonban észrevették őket, s így heában jártak. Ugyanezen komáromiak és a tataiak — írja a basa — ez máj napon Vál alá száguldottak és a szép váli csordákat elragadták. A váli bezlia-aga utánnok menvén, őt magát förtelmes sebben hagyták, a lovasai közül meg kit levágtak.

1) Csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár. Turcica: Musztafa budai basa levele 1576 ápril 3. Buda.

2) U. o.

3) U. o. Musztafa basa levele 1576 ápr. 13. Buda.

kit elvittének. «Ilyen képtelen dolgok történnek napról-napra.»¹⁾

Biz ez nagyon kellemetlen lehetett a jó törököknek. Pedig a komáromi és a tatai vitézek még csak ezután mozogtak igazában. A mint a kévegabonát szépen kalangyába rakták és betakarították, hozzáfogtak egy igazi mezei munkához. Július hó 9-én a tataiak már a budai kertekben mászkáltak, s nem találván más elvihetőt, a török gazdákat hozták el.²⁾ Egy hétre rá a tataiak és a komáromiak a török taligásokat elfogták és húsz lónál többet hoztak magukkal.³⁾ Július hó 25-én a budai basa azt írja Bécsbe, hogy a komáromiak és a tataiak gyűjtő szerszámokat készítvén, Buda körül ólalkodnak. «Az tataiaknak, komáromiaknak — írja a basa — sem éjjel, sem nappal ragadozások meg nem szűnnek az Buda körül való kertekből.»⁴⁾

Ugyanezen év szeptember 17-én Miksa királynak írja a budai basa, hogy «az komáromiak, lévaiak, újváriak, surányiak ezör lovaggal és tízsáz gyaloggal fölkészültenek, Sámbockhoz közel, Tök nevű falun túl lest vetöttek. Hogy az mieinket lesre vögyék, 25 lovatot száguldóban bocsátottak. Az mieink utánnok lévén, eszökbe veszik az elvégzett csalárdságot és megtérnek.»⁵⁾

A basának ez utóbbi sorai magyarán azt jelentik, hogy a török uraimék rútul megszaladtak. A mi a magyar vitézek számát illeti, biz azok nem voltak kétezeren. Hisz ennyi katonát az összes dunántúli várakból sem tudtak volna kivezetni. A törökök ezen a téren mesteri módon föllentettek. A magyar csapatokat mindig tízszer akkorának látták, mint a mekkorák a valóságban voltak. Ugyanílyen arányban nagyították a maguk győzelmeit, s ugyanily arányban kisebbitették a maguk vereségeit.

Alig nyolcz nappal a föntebbi jelentés után, a budai basa már ismét jelenti Bécsbe, hogy a komáromiak és a

¹⁾ U. o.

²⁾ U. o. Musztafa basa levele Károly főherceghez. 1576 júl. 9. Buda.

³⁾ U. o. 1576 júl. 15. Musztafa basa jelentése.

⁴⁾ U. o. Musztafa basa levele 1576 júl. 25. Buda.

⁵⁾ U. o.

tataiak hamar fölkészülvén, Buda alá jöttek és a juhászokra ütöttek. A törökök azonban a birkák jó részét visszavették tőlük és többet elfogtak közülök. Az elfogott komáromiakat a basa vallasára fogta. Ezek himezés-hámozás nélkül megvallották, hogy a komáromi naszádos kapitány parancsából jöttek Budára. A nevezett kapitány ugyanis imígyen korholta őket: «Rossz bestye kurafiak! Im elöttek az sötét tél és heában öszitek az király kenyörét. Semmi várhoz, semmi nyájra nem möntök; juhot, barmot nem hajtotok. Pedig nektök is lenne, neköm is lenne!»*)

Úgy látszik, a komáromi vitézek nagyon is kaptak a kapitányuk szaván! Mintha csakugyan a télire valót gyűjtögettek volna, hol Budán, hol Fehérvár alatt, hol meg Esztergom táján rejtőzködnek, s mint a héja a tik fiára, úgy csaptak le az úton lévő törökökre. Szeptember 25-én is azt jelenti a budai basa, hogy a komáromi és a tatai vitézek Buda körül ólálkodnak. «Szokásunk szerint — írja a basa — möntünk vala az mi kiseded falunkba: Óbudára mulatni, ki oly igen közel vagyon hozzánk, hogy egy nyíllal belöhetnénk az város határáról. Mikor barátinkkal ott mulatnánk, egy vizslácska nagyon esedezék vala egy pincze előtt. Meglátván, oda száguldatánk. Azonban az vizslácska nagy sirással-rívással kijöven az pinczéből, látjuk, hogy valami dárdások vannak ott, úgymint harminczan!»**)

A szegény komáromi és a tatai vitézek voltak ezek, a kik azon parancsolat alatt jöttek Budára, hogy a puska-portörő malmot és Óbudát fölgyűjtsák. Egy elhagyott pinczében rejtöztek el, de a vizsla elárulta őket. A vezetőik Horváth Mihály, Beszterczike Mátyás és Horváth György voltak. A derék vitézek látván, hogy rejtekhelyüket fölfödötték, a pinczéből kitörtek. A basa lovasai azonnal rájuk rohantak. A mieink iszonyú küzdelmet vívtak a török lovasokkal, s folytonos harc közben a Duna felé vonultak. Egy részének sikerült is úszva elmenekülnie. A törökök csak a súlyosan sebesülteket tudták elfogni.

A világért se gondoljuk, hogy ez a szomorú eset a

*) U. o. 1576 szept. 25. Buda. Musztafa basa levele Károly főherczeghez.

**) U. o.

komáromiakat a további portyázástól visszatartotta. Október 22-én a tataiakkal együtt már ismét Buda alatt voltak, s azon fáradoztak, hogy Budát, a víz felől, rakétákkal (gyújtó szerszámokkal) fölgyújtsák. «Isten adá, — írja a budai basa — hogy valamennyit elfogtuk.»¹⁾

November 21-én a tataiak megint Buda körül jártak. Éjjel sikerült nekik beorozkodniok a szigetségre, a hol egy török éléshajót elsülyesztettek. A hajón több ezer forint értékű árú volt. Musztafa basa e dolog miatt kérdőre vonta a tatai kapitányt, a ki kurtán csak ennyit felelt néki: «Ne adjon tanácsot néki; tudja ő, miben bocsátották el.»²⁾

A budai basa panaszlevele még nem is ért Bécsbe, mikor december 2-án már ismét jelenti, hogy a tataiak éjjel Érdre jöttek és a török kereskedőket kifosztották.³⁾

Ime egyetlen évben, mi mindent nem tettek a komáromiak és a tataiak. Pedig ezek a jelentések csak a magyarok támadásairól szólnak. Hogy ugyanezen idő alatt a törökök mi mindent tettek Komárom és Tata vidékén, arról persze a basák levelei nagy bölcsen hallgatnak.

Ha a mieinknek örökös kalandozását, szágulldását, töröküzését ismerjük, könnyen megértjük, miért sürgették a basák oly nagy hévvel a végházakba a német katonákat és a német tiszteket! Ő kigyelmök nagyon jól tudták, hogy a német várórségek — a komáromi némettség példája szerint — nem a harczon törik a fejüket, nem a törökök jószágaiban praktikálnak, nem a török falukat szomjúhozzák, hanem veszteg ülnek. A frigyen csak a magyar vitézek tesznek tágitást; csak ők kóborolnak örökké, mintha egy török sem volna a világon.

Meg kell vallanunk, hogy a bécsi udvar a magyar vitézeket erősen tiltogatta a harcztól. De ha ezeknek sikerült a törököt jól megverniök, ő fölségeik mégis csak örvendeztek az eredménynek, s nagyon jó néven vették a Bécsbe küldött török rabokat és zászlókat. Olykor még aranylán-

¹⁾ U. o. Musztafa basa levele 1576 okt. 22. Buda, Ernő főherceghez.

²⁾ U. o. 1576 nov. 21. Buda, Musztafa basa levele Rudoif császárhoz.

³⁾ U. o.

ezokat is adogattak az ilyesmiért a magyar kapitányoknak. Miért ne próbáltak volna tehát szerencsét?

A komáromiak és a tataiak az 1577. évben még azt sem várták meg, hogy az idő kinyiljék, hanem a tél derekán, mikor a hold a szarvára fogyott,¹⁾ Budára néztek birkáért. Február 15-én Musztafa basa már nehéz kedvvel jelenti Bécsbe, hogy a komáromiak és a tataiak elhajtották a birkáit. Pedig még a füre-bocsátás ideje sem érkezett meg.²⁾

A jó siker a komáromiakat még jobban feltüzelte. Addig verték a vasat, míg meg nem hidegült. Augusztus 28-án a budai basa ismét hosszú panaszlevelet küldött Bécsbe. «Az tieitek — írja Rudolf császárnak — azt hirdetik, hogy semmi frigy nincsen, kinek im látszatja is legyen, mert az tataiak, komáromiak, újváriak, győriek, böszpöremiek, pápaiak, palotaiak, egriek, onódiak, kállóiak semmiképpen az várak alá való száguldástól, ragadozástól és utállástól meg nem szűnnek.³⁾

Ugyanez év november 3-án a budai basa megint súlyos frigy töréssel állott elő. A komáromi naszádosok Esztergom tájékán megleptek egy török naszádot, s az éj sötétében a rajta lévő 40 vitézt részben levágták, részben pedig elfogták s a naszáddal együtt Komáromba vitték. Színán esztergomi szandsákbég jelentése szerint ez a török naszád az esztergomiak őrhajója volt.⁴⁾

Az efféle vitézkedés annál inkább csodálandó, mivel a komáromi naszádosok ez időtájt hihetetlen nyomorúságban voltak. Zsoldot évek óta nem kaptak, s hogy valahogy megélhessenek, napszámba állottak.⁵⁾ A törököket a kémek minderről pontosan értesítették. S minél kevesebb volt Komáromban a naszádos, annál nagyobb hévvel támadták a

¹⁾ Azaz, mikor kissé sötétebb volt.

²⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levéltár. Turcica: 1577 febr. 15. Buda.

³⁾ U. o. 1577 aug. 28. Budáról.

⁴⁾ U. o.

Musztafa Rudolf császárhoz 1577 nov. 3.

⁵⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14,374. fasc. 1578. Zamarda Ferrando Ernő főherczeghez júl. 21-én leírja a komáromi naszádosok nagy nyomorát.

vároost. Szegedi Kún Benedek, komáromi naszádos vajda és bíró 1577. június 26-án jelenti Komáromból, hogy a törökök naszádokon Harcsásig jöttek és Ghánó István, Hegedüs Demeter és Álchy György naszádosokat elfogták. Ezeket ki akarván szabadítani, embereimet a naszádokra ültettem és a törökökre rontottam. Sajnos! most igen kevesen vagyunk. A végső szegénység és a nagy éhség nagyon megapasztotta a számunkat, s így nem is harcolhattunk az ellenséggel, úgy, a hogy' régente szoktunk. Nincs ember, a ki fizetetlen katonákkal az ellenség ellen a végházat meg tudná védeni!¹⁾

A komáromiak bajairól jól értesült törökök fölhasználták a kedvező alkalmat és egymásután támadták a várost. Zamaria Ferrando de Specie Casa komáromi viczezőkapitány július havában a hadi tanácsnak jelentette, hogy a törökök szárazon és vizen a komáromi partig jöttek s a várost két ízben is megtámadták. Ha a naszádosokat nem fizetik — írja Zamaria — nagy baj lesz itt.²⁾

Hasztalan volt minden sürgetés, a szegény naszádosoknak immár öt éve nem adtak zsoldot! Ez az oka, hogy az 1578. évben a budai basa a komáromiaknak egyetlen támadásáról sem szól. A nagy nyomorúság miatt ugyanis ki sem mozdulhattak. Végre is elvesztették a türelmüket és a reményüket, s 1578 július havában valamennyien ott hagyták a szolgálatot. Zamaria Ferrando, a ki ezen évben már komáromi főkapitány volt,³⁾ minden követ megmozdított, hogy a naszádosokat szolgálattételre bírja, de hasztalan volt minden fáradozása. Különösen az bántja őket — írja Zamaria — hogy Bécsben lázadóknak tartják őket,

¹⁾ U. o. 14,373. fasc. «ita prorsus nunc militibus sumus destituti, quos nimia fames atque extrema paupertas ad operas faciendas excurrere cogit: quare profecto, si in brevi alio pacto nobis consultum non fuerit, timendum est, ne iam mala damno nos sequantur: eaque mala nocte hic experiamur, quæ aliis insolutis confinibus olim iam aliquoties miserii milites experti, non nunquam nos magis imparatos hostis christianæ religionis hactenus hic invenire posset, atque nunc. Ego moneo quidem, vigilo, clamo, sed parum pro-meveo.»

²⁾ U. o. 1577 júl. A jelentéséhez mellékeli a hadnagyának, Kún Benedeknek a levelét is.

³⁾ Kielman András főkapitányt Kanizsára helyezték ideiglenesen.

pedig már három császárt híven szolgáltak! Zamaria Ferrando kérve-kéri az uralkodó házat, küldjenek fizetést, mert különben az egész keresztyénségre nézve nagy szerencsétlenség történik. A törökök ugyanis már tudják, hogy a naszádosok otthagyták a szolgálatot, s hogy most csak a polgárok őrizik a várost és ezek teljesítenek szolgálatot az őrhajókon. A török hajók — írja Zamaria — Budáról és Pestről már megindultak, s ha ma nem, holnap bizony Komáromban lesznek.¹⁾

Hogy a komáromi főkapitány aggodalma nem volt alaptalan, azt a kémjelentések is bizonyítják. Ezek egyike így szól: «Tekintetes és nagyságos úrnak, Zamarya Ferrando uramnak, császár ő fölsége főkapitányának adassék ez levél Komáromban. Mentem volt lópatkoltatni az török palánkban. Az patkolóhelyen hallottam oly hírt, hogy mivel az komáromi vitézek mind elhették az fizetést és az városiak állják mind vizen s mind szárazon is az istrázsahelyeket, azért im csak az basától várja az bég az parancsot, hogy Istennek segítségével hátaikon mehessen az ebeknek.»²⁾

A mindjobban fenyegető veszedelem az udvart és a kamarát mégis csak rábírta, hogy a szegény komáromi magyar katonaságot kifizesse. A mint a nyomorúságuk kissé enyhült, egyszerre a régiiek lettek. Forgách István személyében kedvükre való viczefőkapitányt is kaptak, a kalandok tehát újra megkezdődtek.

Veysz budai basának 1579. évi július hó 1-én kelt jelentése szerint a komáromiak és a tataiak a Budához egy taraczklovésnyire fekvő Hamzsabég szárájára (kastélyára) éjjel reárohánván, az alvó törököket részint megölték, részint elhurczolták, a barmokat és a lovakat három uttul mind elragadták.³⁾

E sérelem hallatára Ernő főherczeg Forgách István

¹⁾ Köz. pénz. levélt. Hung. 14,374. fasc. Zamaria Ferrando de Speciecasa 1578 júl. 21-én Ernő főherczeghez.

²⁾ U. o. Ernő főherczeg jelentése a királyhoz, hogy a komáromi magyar hadinép a leküldött 2000 tallért nem fogadta el. Ide van csatolva a kémjelentés is.

³⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica, Veysz basa levele Budáról 1579 júl. 1.

kapitányt kérdőre vonta.¹⁾ A komáromi kapitány erre rövidesen így felelt: nem tudok a hamzsabégi támadásról semmit; nem mi vagyunk a támadók, hanem a törökök, a kik a békességet semmibe sem veszik.

A vén, rókatermészetű Veysz basa 1579 aug. 12-én²⁾ már ismét a miatt panaszkodik, hogy a tatai kapitány Gesztös alá száguldott. Mikor emiatt — úgymond — kérdőre vonta őt, «*csavaryással*» felelé, hogy «valami mazulokat kergettenek volt». Aztán így folytatja Veysz basa a levelét: «Ez holnapnak 3. napján az nap járása szerint, az hold járása szerint 11. napján az tatai kapitány Horváth Miklós hadnagyát melléje vévén, az komáromiakkal lovaggal és gyaloggal Gesztös alá száguldottanak s fölöstökömtől fogván vecsörnye harangkorig ellenköztenek. Egynéhányan az mieinkből kijöttek volt, kiket az vártól elszorítván, az erdőre ejtöttek. Ottan hamar ismét ezen komáromiak és tataiak négyszázan felkészülvén, Sámбек alá száguldót küldnek vala és a sámbeciákat lesre akarták vönni... Esztergomból Tymár Irez egynéhányad magával jött volt ki. Sem csatára, sem semmi ellenkező dologban nem járt. Az komáromiak az lesből reájuk ütnek s az Tymár Irezt harmadmagával megölték. Memyt, Balyt, Omert és Csobánt elevenön elvitték, kik most is Komáromban vannak».

Augusztus hónapban történt, hogy a gesztesi törökök egy komáromi német katonát fürdészközben mezitelenül elragadtak és egy naszádos vajdát elfogtak. A vajdát hitre azonnal elbocsátották, de a német katonát megtartották. Forgách István meghallván a dolgot, azonnal nyergeltetett s a huszáraival Gesztes alá száguldott, hol napestig tüzzelvással pusztitá a törökök jószágait. A gesztesi vitézek közül egy se mert kijönni, bár Forgách váltig hivogatta őket. Veysz basa ezt az esetet is bejelentette Bécsbe. «Miért nem találtak minket meg — írja — miért száguldottak napestig Gesztes körül?»³⁾

Veysz basa október 3-án már megint panaszszal állott

¹⁾ U. o. Ernő főherceg Forgách István komáromi kapitányhoz 1579 júl. 30-án.

²⁾ U. o. Ernő főher. Budáról.

³⁾ U. o. Veysz basa Ernő főherceghez 1579 szept. 27. Budáról.

elő. A komáromiak — úgymond — kijöttek és Esztergomi Demyr Irezt néhányad magával elfogták. A komáromiak és a tataiak az ellenkező dologtól meg nem szűnnek.¹⁾

A következő évben alighogy a fű kizöldült, a komáromiak és a tataiak már künn voltak. Aztán találkozáván a pápaiakkal és a győrieikkel, három helyen lest vetettek és Sábék alá száguldókat bocsátván, ott sokáig harczoltak. A sámbékiaknak összes juhait és barmait elragadták.

Az 1581. évben Ali budai basa fogta a dolgot panaszra. A komáromiak és a tataiak miatt — úgymond — nincsen nyugta. Alig hogy a levelét útnak bocsátotta, már ismét jelenti Miksa főherczegnek: «Ismég jöttek az tataiak és az komáromiak Vörösvár alá s ott három elevent fogtak.»²⁾

Ez a derék Ali basa kedveskedni akarván a bécsi udvarnak, 1582-ben urnak való főlovat és szép aranyos csáp-rágot küldött ajándékba. Aztán szép tisztességgel megírta, hogy az ajándékot Halil csausz vīsi, a ki 8 kocsin 20 emberrel indul útnak. Bécsben várták, várták a budai basa ajándékát, de biz az nem jött. Ali basa csak junius 15-én tudatja az udvarral, hogy Cserkó Márton komáromi vicze-kapitány a tatai fűvön az ajándékvivőket mindenestül elfogta és kótyavetyére vetette.³⁾

De nem volt elég, hogy az ajándékvivőket elfogták! Ali basa kevéssel azután szomorú szívvel jelenti Bécsbe, hogy Buda mellől kétezer juhot elhajtottak. Szinte a komáromi révhez értek, mikor a budai sereg utolérte őket és a birkákat visszavette. A komáromiak és a tataiak azonban lopva utánnok mentek és a hatalmas török császár vitézeiben levágtak egy csomót s a kétezer birkát megest elragadták. Ez a jeles dolog szeptember 18-án esett meg s a budai basa jelentése szerint a komáromiak és a tataiak két nappal későbbben megint Budán voltak és sok juhot elhajtottak.⁴⁾

A mieinkre nézve az 1583. év is szerencsésen kezdődött. Meg a mező kivirágzása előtt Cserkó Márton kivezette

¹⁾ U. o. 1579 okt. 3.

²⁾ U. o. 1581 aug. 28. Ali basa levele Miksa főherczeghez Budáról.

³⁾ U. o. Ali basa levele Rudolffhoz 1582 junius 15-én Budáról.

⁴⁾ U. o. Ali basa levele Budáról 1582 szept. 25.

a komáromiakat. A tatai fűvön találkozott Tormás Márton surányi főhadnagy népével, a tatai sereggel és Görög János újvári kapitány hadával. Pénteken hajnalban — írja a budai basa — Sámbockhoz közel lest vetettek. Aztán 400 lovag Sámbock alá száguldott s a barmot mind elragadta. A sámbocki vajda kijöven, fejét vették s a vitézeiben is többet levágtak.*)

Szerencsével járt a komáromiaknak esztergomi kirándulása is, mert az ejtett zsákmányon kívül porrá égették a törökök egyetlen malmát is.

Október hó 11-én a komáromi magyar sereget épen mustra alá fogták, mikor nyolcz török naszád jelent meg Komárom alatt. A mieink egy pillanat alatt hajóra szálltak s túlerővel visszaűzték a törököket. A szegényeknek nem jutott az eszükbe, hogy a törökök lesbe csalják őket és Bognár Márton csatavezető vajda parancsára teljes erővel a menekülő török naszádok után eveztek. Így mentek egészen Esztergom alá, a hol egyszerre 18 friss török naszád jött velük szembe s a bégnék egész serege a Duna két partjáról irtó tüzelést kezdett ellenük. A komáromiak, szemefénye Bognár Márton vajda, a kit még a hadi tanács is híres vitéznek és derék katonának mondott,**) minden emberit elkövetett a naszádjai megmentésére, de a korhadt hajók egy része vízzel telvén meg, a menekülés lehetetlenné vált. Közben a derék Kielman főkapitány öt naszáddal segítségükre jött. Ily módon óriási erőfeszítéssel éjjel tizenkét órakor sikerült Komáromba jutniok. A visszavonulásban a vén Czudar Ferencz vajda tüntette ki magát legjobban. Ez az ember közel járt már a nyolczvanadik évéhez és mégis résztvett a csatában. A szegény komáromiak három vajdájuk holttestével és egy sereg sebesülttel tértek vissza. Négy naszádjukat a törökök mindenestül elfogták.

Mivel a támadás békesség idején történt s mivel a támadók a törökök voltak, a király azonnal megtette a lépéseket a budai basánál a rabok kiszabadítása ügyében.

*) U. o. Ali basa levele Rudolf császárhoz 1583 ápril 14-én Budáról.

***) Hadi levéltár: Feldakten 1583. Panovitz hadi tanácsos jelentése a komáromiak csatájáról.

Fáradozása azonban kárba veszett. A budai basa ugyanis érdemeket akarván szerezni, az elfogott komáromiakat és a csatában elesettek fejét Konstantinápolyba küldötte. Rudolf az ott levő császári követnek is meghagyta, hogy mindent megtegyen a komáromi rabok kiszabadítására.

Eytzing konstantinápolyi császári követ 1583 decz. 27-én jelenti, hogy ma délben jöttek meg a komáromi rabok. Negyvenegyen voltak, köztük 34 magyar nászados. A szegényeknek társaik levágott fejét is czipelniök kellett. Harmincz fejet és három zászlót vittek a menetben. A szomorú körmenet a császári követ lakása előtt is elvonult. Aztán nagy diadallal, a magyar király gyalázatára, az egész városon keresztül vezették őket.¹⁾ Erre a diván elé vitték őket. Bár a támadók a törökök voltak, a vezérbasa mégis minden bűnt a szegény rabokra hárított. Mivel a török vallásra egyik sem akart áttérni, valamennyit börtönbe vetették s néhány nap mulva a kovácsok a gályákra vasalták őket.²⁾

A szegény komáromi rabok még a börtönből írtak a császári követnek, hogy lépjen közbe értük. Eytzing meg is tette ezt. Kért, protestált, fenyegetőzött, de ez mit sem használt, még őt gyalázták meg a basák. Január 23-án Eytzing újra jelenti Konstantinápolyból, hogy a komáromi rabok ügyében közbenjárt. Követeléseire azonban ezúttal sem hederítettek. A szegény ártatlan emberek tehát — írja Eytzing — Isten segítségével kívül minden vigasz és remény nélkül maradnak s örökké a gályákon raboskodhatnak.³⁾

Valóban nincs is semmi nyoma, hogy csak egy is visszatért volna a hazájába! A komáromi vitézek számára tehát az egyedüli orvosság a bosszú volt. Ennek éltek, ennek szolgáltak jó ideig. Némi szerencsájük is akadt e törekvésükben. Az 1584. évben ugyanis a legkitünőbb magyar vezérek egyike, a hős Pálffy Miklós lett komáromi főkapitány, a ki a hadműveleteit innét Komáromból in-

1) •mit grossem Triumph geführt. •

2) Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica Eytzing Pál jelentése Konstantinápolyból 1583 decz. 27. és 1584 január 10.

3) U. o. követi jelentések: •bleiben also die armen unschuldigen leuth one ainichen trost ausser Gottes hülf in der ewig dienstbarkeit auf die Galeen. •

tézte. És ettől kezdve a komáromiak támadásai ismét napirendre kerültek. Szinán basa már 1584 május havában panaszkodik, hogy Cserko Márton komáromi viczekapitány legényeket küldött Vörösvár alá. Szinán a legények közül névleg is megemlíti Keszy István kalauzt, Csery Imrét, Ambrus deákot, Farkas Jánost és Horváth Tamást és arra kéri Ernő főherceget, hogy ne hagyja őket büntetlenül.¹⁾ Valamivel később a budai basa azt jelenti a bécsi udvarnak, hogy a komáromiak, a tataiak és a surányiak 200 lóval és 400 gyaloggal Sámbock alá jöttek. Zamaria Ferrandó ujvári főkapitány vezette őket. A törökök közül többet levágtak és négy elevent elvittek.²⁾ Ugyanezen év november elején Pálffy Miklós maga vezette a komáromiakat Esztergom alá. Harmincz lovagot előre bocsátott száguldóba, hogy a törököket kicsalják Esztergomból. De biz azoknak volt magukhoz való eszük s ki nem jöttek. Ez alkalommal vágták le a mieink a vitéz Deli Halilt. November 8-án a komáromiakat és a tataiakat a veszprémiekkal együtt Nádasdy Ferencz, a híres fekete bég vezette Fehérvár alá. Nádasdy nyolcz elszánt lovagot küldött a vár alá martalékkul, hogy a törököket kicsalják. Azok azonban semmi kedvet sem mutattak arra, hogy magukat levágassák. Így hát a magyar sereg csak a törökök javait dúlta meg.³⁾

Így ment mindez a következő évben is. Mivel pedig a törökök is gyakran szaglástak a komáromiak körül, Pálffy a révet korláttal, azaz palánkkal vétette körül. Ez a dolog a törököknek sehogysem tetszett. Szinán basa tiltakozott is ellene.⁴⁾

Hallja — úgymond — hogy a komáromi révben palánkot akarnak építeni. Ezt immár — írja — nem szenvedhetjük. «Nem illenék minekünk fölségednek tanácsot adnunk, de mivel fölségödnék javát akarjuk, azért ha fölségöd az mi tanácsunkat fogadja, az komáromi révben az mely korlátot⁵⁾ csináltak, fölségöd mingyarást elbontassa,

¹⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica: Szinán budai basa Ernő főherceghez 1584 május 30-án Budáról.

²⁾ U. o. 1594 júni 23. Ernő főherceghez.

³⁾ U. o. 1584. Beilage zum 8. November.

⁴⁾ Szinán basa Ernő főherceghez 1585 május 5-én.

⁵⁾ Korlát vagy palánk.

mert az frigynek ellene vagyon . . . Fölségöd sem az Isten parancsolatját, sem az két fejedelöm között való frigyet meg nem tartja.»

Mondanunk sem kell, hogy Szinán basa kívánságát nem teljesítették. Ki törődött volna akkor a békességgel, vagy a budai basa haragjával? Hisz a harcz úgy folyt, hogy a háborúban sem folyhatott különben. Az 1585. év augusztus 10-én is jelenti Trombitás János komáromi udvarbíró a távollevő Pálffynak, hogy «az vitéz katonák megjöttek jó szerencsével és hoztanak fehérvári jó három törököt és három váli törököt, kiknél jobb nem volt Válban. És jó lovakat és jó szerszámokat. Ha az uraim az lesből ki nem jöttek volna hirtelen, (az az idő előtt), hát az váli török lovas mind elveszett volna.»

Ugyanezen évben a komáromiak a tataiakkal is több kalandban vettek részt. Május 18-án jelenti például Túry Márton komáromi vicekapitány Pálffynak: «Az Uristen az uraimat estve hozta be Tatába és öt elevent és egy fejet hoztanak, és az rabok között egy pribék volt, kit azon órában nyársba vontanak. Az újváriak hazamentenek, hanem szombat este megint más rendbeliek jöttek.»

Mivel a komáromi csaták majd mindig a már többször elpusztított Vál felé mentek, a törökök Vált újra föl akarták építeni, hogy a komáromi csatáknak az útját elfoghassák. Ez utóbbi dolgot Trombitás János komáromi udvarbíró írta*) s hozzátette még e jelentéséhez azt is, hogy a törökök módfelett haraguzznak a komáromiakra! Azt mondják, hogy tíz vég házból sincsen annyi bajuk, mint Komáromból!

Hogy Vál kiépítését megakadályozzák, a komáromiak és a tataiak Horváth Miklós vezetése alatt Vál alá mentek, s ott mindent földúltak.**)

E többé-kevésbé szerencsés kalandozások után a komáromiakat ismét rettentő csapás sújtotta. Az 1587. évben Pálffy Miklós főkapitány elhatározta, hogy ő maga intéz támadást a törökök ellen. Az ő főkapitányságának idején,

*) 1586 okt. 2. Komáromból Pálffy Miklóshoz.

***) Túry Márton komáromi vicekapitány jelentése 1586 okt. 4-éről Pálffy Miklóshoz.

vagyis három év alatt a törökök harminczszor támadták meg Komáromot! S bár mindannyiszor visszaverték őket, Pálffy szükségesnek látta, hogy a kölesönt visszaadja. Buda ellen akart támadást intézni. E czélból magához rendelte az újbáriókat Zamaria Ferrando és Görög János vezetése alatt és a tataiakat Paksy György kapitányukkal együtt. Nagy csöndben, járatlan utakon éjjel indultak el s mindig csak éjjel haladtak tovább. Junius 27-én reggel három órakor Buda alá értek. Azonnal a füvelő lovakra és csordákra rohantak és levágván az ott talált őrséget, mindent elhajtottak.

Roppant zsákmánynyal indultak hazafelé. A budai török őrség azonban szekereken és lovakon utánuk indult.

A komáromiak a Vértes oldaláról látták a törökök közeledését s bár kényelmesen hazamehettek volna, minden áron harczot akartak. Huszár Mátyás komáromi huszár-főlegény összetett kézzel kérte Pálffyt, hogy csak 40 huszárt adjon alája, ő elbánik a törökökkel. Pálffy hajlott a sok kérésre és megengedte a harczot. A mieink persze nem sejtették, hogy az egész budai sereg körülöttük van. Mindig több és több török érkezett s Pálffy seregét több részre szakították s végre az erdőkbe szalasztották. Elveszett az egész zsákmány és elveszett a sereg jórésze is. Paksy György tatai főkapitányt csak két hajdú önfeláldozása mentette meg a biztos haláltól. Maróthi Nagy Mihály, a komáromi naszádosok fővajdája, hősi halált halt. Zamaria Ferrandó, Huszár Mátyás, Burján Mihály a legvitézebb tatai vajda, Burján András, Kovács Mihály, Trombitás György, Balogh János stb. sok-sok társukkal együtt rabságba estek. Pálffy jelentése szerint a komáromi hadinépből 278-an hiányoztak. Ezek közül azonban még többen szerencsésen hazajutottak. Paksy György ugyanis azt jelentette, hogy Tatába eddig 371 katona jött az erdők-ből s még hatával-hetével mindig szállinkóznak hazafelé. A törökök a vereséget szokásuk szerint hihetetlenül nagyították. Azt hirdették, hogy 700 fejet és 500 rabot vittek Budára. Ennyi embere Pálffynak összesen sem volt! Aztán azt is elhallgatták, hogy a törökök közül majdnem ugyanannyi esett el, mint a mieink közül.

A budai basa az elfogott rabokat és a levágott fejeket Konstantinápolyba küldte, hogy ott kiengesztelje a kedé-

lyeket. A komáromi csata előtt ugyanis Nádasdy Ferencz, Battyhány Ferencz és Zrinyi György Kanizsa mellett megverték Sasvár bég hadát. E csatában négy szandzsák bég vett részt, a kik közül kettőt elfogtak, egyet megöltek. Összesen háromezer török esett rabságba. Buda elfoglalása óta ennél nagyobb győzelmet a törökön nem arattak. Egész Konstantinápoly gyászba borult. Gondolhatjuk tehát, hogy minő örömmel üdvözölték ott a komáromiak vereségét!

A konstantinápolyi császári követ 1587. szept. 2-án jelti Bécsbe, hogy aug. 28-án hozták Konstantinápolyba a Budánál elfogott komáromi rabokat. A törökök olyan diadalmenetet csaptak, a milyen még a hős Túry György halálakor sem volt. Először fényes ruhába bujtatott lovasok, aztán a tüzérek és a janicsárok vonultak. Ezek czipelték a szákmányul ejtett 18 zászlót. Aztán hosszú lánczon 120 rab következett. Mindegyikének 4—5 fejet kellett vinnie. Minden 10 rab után egy póznát vittek, melyről emberfejek csüggték le. Összesen mintegy 700 levágott fejet vittek. Az utczákon rengeteg nagy volt a tolongás és az ordítás. A levágott fejeket az utca piszkában rakásra hányták, s az arra menők leköpködték. A rabokat a diván elé vitték, s nevében Forgách György csatavezető kapitányt hallgatták ki. Forgách előadá a szerencsétlen csata lefolyását úgy, a hogy tudta. A kihallgatás után a rabokat egytől-egyig elítélték és a gályákra vasalták. A rabok között volt a vitéz Zamaria Ferrandó is, a komáromi naszádosok elébbi főkapitánya.*) Ez később kiszabadult.

A szegény komáromi rabok közül pénzen vagy török rabokon sokat kiszabadíthattak volna. Azonban sem az udvarnak, sem a kamarának nem volt pénze. Főrabok ugyan akadtak, mert hisz a hadi törvény szerint az elfogott basák, szandsákbégek és bégek mindig az udvart illették, azonban maga az udvar is nyereszkesdni akart a rabjain. Ernő főherczeg például a komáromi tömlőczben lévő két török bégért 100,000 tallért követelt. Hallatlan ár volt ez abban az időben! De a pénz kellett, mivel a katonaságot fizetni nem tudták. A szegény komáromi vitézek a nagy

*) Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica, Pezzen Bertalan jelentése Konstantinápolyból.

fizetlenség miatt ez időben oly nyomorúságban voltak, hogy Túry Márton kapitányuk szerint kiáltásuk a harmad évig hallatszott.¹⁾

Ilyen körülmények között a komáromi rabok kiváltása ügyében mi sem történt. Nagyon is igaz tehát, a mit Szinán budai basa ez ügyben Ernő főhercegnek írt. «Hogy fölséged — írja a basa — az török rabokat szánja, azon nagy csodánk vagy. Azokat fölséged ne szánja! Hanem az magyar rabokat szánja és ha az magyar rabokat fölséged szánná, megparancsolná mindenöknek, hogy török rabon magyar rabot szabadítsanak ki.»²⁾

Szinán basa természetesen jól tudta, hogy Komáromban sok előkelő török rab van és szerette volna, ha azok kiszabadulnak. Azonban a komáromiak is nagyobbára pénzt akartak a rabjaikért. Ha az udvar is ezt tette, ki veheti rossz néven a szegény éhező katonáktól, hogy a rabjukért pénzt kértek?

A rabokkal való kereskedés Komáromban tehát szakadatlanul folyt. Ha a szegény török rab a feje szabadulásáért semmit sem ígérhetett, kótyavetyére vetették őt. Ilyenkor rendszeren a komáromi polgárok vették meg, a kik aztán tovább üzérkedtek vele. Mivel a komáromi vitézek közül is évről-évre akadtak olyanok, a kik a budai csonkatoronyban raboskodtak, a rabsere is közönséges volt.

A rabokkal való kereskedés általában igen jó üzlet volt. A XVI. században a komáromi magyar katonaság évenként bevett ily módon száz vagy néha kétszáz ezer koronát is.³⁾ Az 1582. évben például Kielman főkapitány Vely aga nevű rabjáért 1200 tallért készpénzben, 1800 tallért árúban, két fő lovat és szerszámot kapott. Azonban 1000 tallér értékben elfogadta Was Ferencz és Lovász István komáromi vitézeket, a kik a török rabságból csak így szabadulhattak. Ugyanez a Kielman, Levi nevű budai zsidóért 620 tallért kapott. Komáromy Gáspár naszádos vajda Szakáll Memy nevű rabjáért 180 tallért, Tatay Máté (ugyancsak komáromi vajda)

¹⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica 1588 okt. 6.

²⁾ U. o. 1588 május 15. Ugyanezt írja szóról-szóra Ungnadnak is.

³⁾ A mai pénztérték szerint.

Vörösvári Durák nevű rabjáért 400 tallért, Győry Mihály vajda, Szabó Péter, Csery Imre és János diák komáromi vitézek többet-kevesebbet kaptak a rabjaikért. Szóval ez évben a komáromiak (a mai pénzérték szerint) mintegy 150,000 koronát vettek be a rabok sarczából. A tataiaknak ugyanezen évben majdnem ugyanennyit hoztak a rabok.

Természetesen a törökök is jó árakat követeltek a komáromi rabokért. Az 1562. évben például Csarkó György komáromi vitézéért, a ki a budai csonkatoronyban, ült 1000 tallérról többet követeltek.¹⁾ Majd meg azt kívánták, hogy a komáromiak Durák csauszt bocsássák el érte. Ezt a törököt azonban Danesy Ambrus fővitéz kiváltására tartogatták.²⁾ Ugyanezen évben a konstantinápolyi Hét-toronyban ülő rabok is megindító levélben kérték a kiszabadításukat. A levélíró fővitézek között volt a komáromi vitézek egyik legderekkabja: Szentés Mátyás is.³⁾ Az 1570. évben De Rhym császári követ Komáromból két török rabot vitt Budára. A basa ezek fejében a csonkatoronyban ülő tizenegy komáromi vitéz közül kettőt szabadon bocsátott.⁴⁾ Az 1575. évben a törökök a csonkatoronyban raboskodó Németh János tatai vitézéért 4000, Deák Kálmán komáromiért 1500 és Egry Mártonért 1000 tallért követeltek.⁵⁾ Bornemissza Jakab komáromi huszár-főlegényt, Szapári Ambrust, Pálffy Miklós fegyverhordozóját és Nagy Gáspár naszádot, a kik szintén a budai csonkatoronyban ültek, még magasabbra sarczolták.⁶⁾ Az 1587-ben elfogott és Konstantinápolyba czipelt Huszár Mátyás komáromi huszár-főlegényt oly magas áron tartották, hogy hat évig kellett a Héttoronyban ülnie, mert hozzátartozói nem bírták kiváltani.

Tudjuk, hogy úgy a törökök, mint a mieink is a rabo-

¹⁾ Csarkó Márton több megható levelet írt a csonkatoronyból 1562 ben (Bécsi állami levéltárban vannak).

²⁾ U. o. Paksyné Csuzy Sára levele Károly főherczeghez 1563 január 25.

³⁾ U. o. 1562 21. decz. Ex porta cetarea Turcarum.

⁴⁾ U. o. De Rhym jelentése 1570 ápril 23. és május 1.

⁵⁾ U. o. Nomina et pactationes eorum, qui Budae in carcere Chonka Thoron detinentur, 1575.

⁶⁾ U. o. Verzeichniss deren gefangenenen, so bei Sinan basas sohn Mehemet beg verblieben und zu finden sein.

kat hitre és kezességre is elbocsátották, hogy a sarczukat összekoldulhassák. A bevett szokás szerint az ilyen rabok lábaira bilincseket forrasztottak. S míg a rájuk vetett sarczot meg nem hozták, bilincsekben kellett járniok. A török raboknak néha egy-egy paripáért vagy szövetért óriási távolságra kellett menniök. S ha a sarczukat összekoldulni nem birták, a tömlőczbe vissza kellett térniök, máskülönbén a kezes raboknak a fülét, orrát, ujjait elmetélték, vagy a fogait kiszaggatták. Bizony szomorú sors volt ez. Nem csoda, ha az ilyen szerencsétlen emberek megható szavakkal írják le nehéz sorsukat.

Az 1579. évben Forgách István komáromi kapitány Aly nevű rabját kezességen kibocsátotta. A szegény rab télvíz idején messze földön elbolyongott, hogy a sarczát összehozza. De biz nehezen ment az! A török földről tehát levelet írt Forgáchnak, s arra kérte őt, engedne néki 45 napi szabadságot, hogy a kívánt lovat megszerezhesse. A megható magyar levél így hangzik:

«Ez levél adassék az komáromi kapitánynak Forgách Istvánnak, király ő fölsége kapitányának Komáromban. Kérem kegyelmedet mint uramat, reám ne haragudjék. Kegyelmed hat singre (való szövetet) kért, de im hét singest találtam. Bizony igen szép! Kegyelmed vegye jó néven tőlem, mert hat singet nem találok. Készpénzt küldök 50 frtot kegyelmednek. Ismét az minemű paripát kért volt kegyelmed, nem találtam. Hanem ha kegyelmed énnékem szabadságot adna 45 napot, megszerezném az paripát. Bizony igen hideg vagyom, téli idő vagyom. Kérem kegyelmedet az egy hatalmas élő Istenre, hogy engedné a 45 napot. Itt is találnék ugyan lovat, de bizony igen drága. Ha az lovat nem hozhatom is, azért a készpénzzel, én magam fejemmel egyetemben fölmegyek kegyelmedhez. Kegyelmed a szegény (kezes) rabokat addig ne bántsa, s erről küldjön levelet. Isten tartsa meg kegyelmedet, mint kegyelmes uramat. Továbbá valahol járok, az kegyelmed jámborságának hírét és nevét hordozom!»*)

Ugyancsak a komáromi török rabok ügyében írta Szinán esztergomi szandsák bég Forgách kapitánynak, hogy a komáro-

*) Forgách levéltár, Nemzeti Múzeum, Aly levele. 1579.

miak kérdezte török rab mostan nincs Esztergomban, koldulni ment, hogy a sarczot összehozhassa. Mihent megjő — írja Szinán — a mivel tartozik megküldi, s kegyelmed nem leszen káros. Győry Mihály¹⁾ rabja, a kit Szinán aga megváltott, azt mondják mindenképen megfizetett, s még a tömlöczváltságát is megadta, csak 5 frttal tartozik még. Győry Mihály azonban 15 frt hijján száz forintot kíván. Ilyenképen felebb ütni a rab sarczát nem illik. A rabos Ali aga azt mondja, hogy egy vég posztót küldött. A Borbély Albert²⁾ rabját pedig régen mindenképen megalkudták.³⁾

Gyakran megesett, hogy úgy a magyarok, mint a törökök minden sarcz nélkül elbocsátották a rabokat. Ha például az illető rabot nem a vitézek, s nem a végbeli szokás szerint fogták el, akkor menten elbocsátották őt. Az 1577. évben például a törökök elfogták «Terzátzky horvát ur» (azaz Frangepán) feleségét. Musztafa díszes ruhával és minden szükségessel ellátván őt, azonnal szabadon bocsátotta.⁴⁾

Néhány évvel ez eset után történt, hogy a bajnai és lábatlani parasztok Mocson törököt fogtak. Nagy diadallal Komáromba vitték az elfogott vitézt, s Forgách kapitánynak adták, gondolván, hogy az menten nyársba vonatja a szegény rabot. Forgách azonban kijelenté az ámuló parasztnak, hogy a törököt váltság nélkül szabadon bocsátja! A jó falusiak erre mód nélkül megszeppentek. Tudták, hogy ha az elfogott vitéz kiszabadul, az ő falvaikat menten elpusztittatja. Zeleméry László érseki jószágigazgatóval együtt

¹⁾ Komáromi naszádos vajda volt.

²⁾ Komáromi naszádos volt.

³⁾ Forgách levéltár, Nemzeti Múzeum, Szinán bég levele. Ez a bég, bár a komáromiakkal folyton harcban állott, Forgách István kapitánnyal jó viszonyban élt. Gyakran írt neki szívélyes hangú levelet, mikre Forgách is szép választ adott. Az 1579. évben Szinán arra kérte Forgáchot, küldene néki úrnak való szép hegyes törököt. Igéri, hogy a mit Forgách kíván, ő is szívesen megküldi. A levelét így czímezte: «Adassék ez levél Forgách István komáromi kapitánynak, énnékem jó szomszédomnak és barátomnak. Köszönetemet, magam ajánlását írom kegyelmednek, mint jó szomszédomnak és barátomnak» (Forgách levélt.).

⁴⁾ Csász. és kir. házi, udvari és állami levélt. Turcica 1577 febr. 15. Musztafa budai basa levele Ernő főherczeghez.

tehát azonnal gyors postát küldtek Bécsbe, s arra kérték Ernő főherceget, hogy a török rabot ne engedje elbocsátani, mert ha kiszabadul, a boszút rajtuk megállja. Az 1580. év márcz. 7-én Ernő herczeg csakugyan meghagyta Forgáchnak, hogy a török rabot egyelőre fogva tartsa.*)

Az ilyen rabos ügyből a komáromiak különben sohasem fogytak ki. Folyton kalandoztak, tehát a «rabbá esés», a «nyelv fogás» és az «eleven fogás» napirenden volt. Ha valahol, úgy Komáromban mindég elegendő török rab volt. Az embervásár tehát szépen virult. Persze — a komáromi vitézek szerencsétlenségére — az udvar is nagyon jól tudta, hogy a komáromiak a rabnak bőségiben vannak. Mikor aztán a bécsi udvar a török császárnak, vagy a budai basának kedveskedni akart, csak Komáromba írt török rabokért. A császári követek Konstantinápolyba menet szintén Komáromból vittek rabokat, hogy ezek szabadon bocsátásával a törökök jó indulatát megnyerhessék. Mindez igen szép és emberséges dolognak látszott. A baj csak az volt, hogy az udvar és a bécsi kormányzések a rabok árával a komáromiaknak adósok maradtak. Azaz, hogy a rabokért pénz helyett csak ígéretet adtak. És erről az ígéretről hamarosan megfeledkeztek! Ezért a komáromiak fele áron is elbocsátgatták a török rabokat, csakhogy az udvarnak ne kelljen azokat átengedniök.

Egyébként a komáromi vitézek az 1587. évi vereségük után is folytatták a kalandozásokat. Túry Márton vicekapitány jelenti 1589 július 11-én, hogy a huszárok Vál mellett csatát vívtak a törökökkel, s a váli bezlia-agát elfogták. Visszajövet találkoztak a budai basa deliáival, a kik 50 lóval voltak. A komáromi huszárok a fejeken kívül ezekből tizenegy elevent és tizenhat paripát hoztak haza.

Így ment ez később is. Az 1591. évben maga a budai basa jelenti, hogy a komáromiak és a tataiak Bicske mellett a törökök vetette lesbe estek. Azonban nemcsak hogy kivágták magukat, de a törököket szét is verték, sokat levágván közülök.**)

*) Zeleméry levele és Ernő főherczeg rendelete a Forgách levélt. - ban van.

***) Csász és kir. házi, udvari és állami levéltár, Turcica, Szinán basa levele 1591 júli 21-én.

Az egykorú német krónikások mind megemlítik, hogy a komáromi hajdúk Fehérvár mellett leselkedvén, elfogták a fehérvári bég menyasszonyát. S hogy a szegény bég vigasz nélkül ne maradjon, a menyasszonyt kísérő vénasszonyt elküldték neki. A szép menyasszonyt azonban Komáromba hozták.

Valóban nem tudjuk, ez embereknek a harczyi tudását vagy a vakmerőségét bámuljuk-e jobban? Hisz akárhányszor csak egynéhányan indultak ki, nem törödvén a veszedelemmel, Buda, Fehérvár és Esztergom körül mindaddig leskelődtek, míg prédára nem akadtak. Az 1593. évben például Braun Rézmán főkapitány csak öt vitézt küldött ki, hogy Budáról törököt hozzanak. És az öt komáromi vitéz szó nélkül indult a katonával megrakott Budára. Szeptember 1-én Braun már jelenti, hogy visszajöttek s Budáról hoztak is török rabot, a kitől ő megtudta, hogy Buda rakva van török katonával.*)

Tudjuk, hogy ez évben kitört a nagy török háború. Ezzel aztán a daliás idők is véget értek. Megszűnnek a lovagi tornák, elnémulnak az annyira kedvelt kopjatörések. A vitézi korszaknak örökre vége volt! Új idők, új viszonyok, új harczolási módok támadnak, s lassankint feledésbe megy a régi végbeli élet minden vonzó szokásaival, vitézi érényeivel és lelkesedésével együtt.

A letűnt korszak utolsó fénysugára Komáromban az 1594. évi ostrom volt. Tudjuk, hogy Komáromban ekkor Braun Rézmán volt a főkapitány és Kiss Farkas, a legvitézebb huszárok egyike, a vicze-főkapitány. Braun Rézmánt az egykorú fűzfapoéták megtették hősnek, vitéznek, s világgá bocsátották a hirt, hogy Komárom megmentése egyedül neki köszönhető. A hivatalos iratok egészen másképen beszélnek. Braun Rézmán még az ostrom megkezdése előtt kijelentette, hogy Komáromot ő nem tudja megvédeni s kénytelen lesz föladni.***) Kiss Farkas vicze-főkapitány azonban az ilyesmiről hallani sem akart. A törökök megkezdvén

*) U. o. 1593 szept. 1. Braun Rézmán jelentése.

**) Közös pénzügyi levélt. Hung. 1594 szept. 15. Braun Rézmán levele Mátyás főherceghez. A csász. és kir. házi, udvari és állami levéltárban is vannak jelentései.

Komárom ostromát, a várost porrá égették. Ekkor Kiss Farkas a huszárokkal és a naszádos hajdúkkal kijött s az égő városon keresztül menvén, kereste, nincs-e komáromi, a ki segélyre szorúl. Mivel a lovak a parázstengeren keresztül nem akartak menni, a város fölött átúsztatott a Vágon, s a várig lejövén, ott újra a vízbe ugratott és szerencsésen be is jutott a várba. A naszádos hajdúk a lovak farkaiba kapaszkodva tették meg a vízi utat. A magyar naszádosok ezután összetett kézzel kérték Braunt, bocsássa őket Szőnyre, hogy a törökök ágyúit beszegezzék. Braun engedett a kérésnek s a naszádosok Szapata Ferencz vajda vezetése alatt éjjel áthajóztak Szőnyre, berontottak a sánczokba és beszögezték az ágyúkat. Ez a hős Szapata Ferencz vajda később Komárom bírája lett. s mint ilyen oly hévvel védte a város jogait, hogy börtönbe vetették.

A komáromi magyar hadinép aztán Kiss Farkas vezetése alatt többször kitört, több török ágyút elfoglalt s lehetlenné tette az aknák ásását.*) Az amúgy is elkedvetlenedett törökök erre visszavonultak. A legelső ember, a ki Komáromnak segítséget hozott, Pálffy Miklós volt. Mikor seregével a várba vonult, még látta a menekülő török hadat.

Komárom fölszabadulásának hírére Braun Rézmánt azonnal megfosztották a főkapitányságtól. November 17-én már ismét Pálffy Miklós volt Komárom főkapitánya és Kiss Farkas a vice-főkapitánya. Az utóbbi és egy német alezredes arany nyaklánczot kapott a királytól.

A míg a komáromi magyar katonaság itthon élet-halál harczot vivott, azalatt Komárom város összes lakossága vagyonával egyetemben Nagyszombat felé menekült. Szuhay István püspök jelentése szerint a menekülőkhöz néhány prédikátor csatlakozott, a kik az egész úton prédikáltak, posztillákat és zsoltárokat énekeltek.***) S mire Komárom népe Nagyszombatba ért, legnagyobb része a protestáns vallás híve lett. Ezek alapítják aztán a nagyszombati refor-

*) Úgy Gabelmann, (a ki szemtanu volt), mint ezen kor egyéb írci is elismerik, hogy Komáromot a naszádosok mentették meg.

**) Közös pénzügyi levéltár, Hung. 14401. fak. «dum præteritis amisso nimirum Jaurino et Comaromio per turcas obsessio plurimi illorum locorum incolæ Tyrnaviam profugissent» etc.

mátus egyházat, a minek létrejöttét a történetírók eddig még megmagyarázni sem tudták.

A Nagyszombatba vándorolt komáromi lakosság 1598-ig, vagyis Győr visszafoglalásáig nem is jött vissza hamuvá lett otthonába. Addig tehát Komárom városa nem is létezett. Csak Győr fölszabadulása után szállinkoznak hazafelé, mint a vándormadarak, kisebb-nagyobb csapatokban. Csak ekkor mérik ki nekik az új házhelyeket, még pedig nem ott, a hol a régi város feküdt, hanem a várostól távolabb eső helyen.*)

* * *

Ime, ezek azon töredékek, melyeket a bécsi levéltárak a komáromi daliákról megőriztek. Halvány, elmosódott képek ezek, miknek régi, eredeti színüket többé senki vissza nem adhatja. Nem csoda, hisz negyedfélszáz esztendőös moha takarja. De nekünk komáromiaknak a színtelen képek is kedvesek. A mi a kagylónak a gyöngy, az nekünk a daliás idők ez emléke. Vitéz eleink egykor a névért, az emlékezetért küzdöttek, illő, hogy a késő utódok megemlékezzenek róluk.

TAKÁTS SÁNDOR.

*) Addig a város nagy része az óvár körül feküdt.

A GÖRÖG KATHOLIKUS MAGYARSÁG ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS.

I.

A gör. kath. magyarok 1900. évi zarándoklatát, melynek keretében ők a templomaikba már jó régen bevitt, de 1896-ban letiltott magyar egyháznyelvi gyakorlat törvényes elismerését kérték XIII. Leo pápától, egy a zarándoklatról kiadott vastos emlékkönyv alapján akkoriban a *Budapesti Szemle* is ismertette.*) A zarándoklatnak jövő évi márczius havában lesz a tizedik évfordulója s a hazai közönség, melynek érdeklődése újabb időben inkább a görögkeleti magyarok hasonló irányú mozgalma felé fordult, jóformán csak annyit tud a további fejleményekről, hogy a római szent-szék mind-egyedül nem adta meg a kért törvényes elismerést. Valószínűleg ez a tudat s az abból vont következtetések adták meg a lökést arra, hogy előbb a gör. keleti magyarok ügyét kell dűlőre vinni, a mi szintén egyházfői jóvähagyást igényel ugyan, de ez a jóvähagyás akár a karlovici szerb, akár pedig a konstantinápolyi görög patriarchánál könnyebben kieszközölhető.

Az országos bizottság, melyet a gör. kath. magyarok a törvényes elismerés kieszközlésére 1898-ban alakítottak s mely a római zarándoklatot is rendezte, most már évek óta nem adott életjelt magáról, hanem időről-időre csak egyes vidéki — mint például a nagykarolyi és makói — gör. kath. magyar egyházakról jelennek meg némi mozgalmat

*) *Küzdelem a magyar liturgiáért*, megjelent a *Budapesti Szemle* 1901. évi 298. számában. *Emlékkönyv a görög szertartású katolikus magyarok római zarándoklatáról*, kiadta a gör. szert. kath. magyarok országos bizottsága Budapesten 1901. évben.

jelentő hírek a napilapokban, a mi arra enged következtetni, mintha a zarándoklat egészben véve kedvezőnek mondható eredménye nem lett volna képes feltartóztatni a pápai tilalom végrehajtását s még csak itt-ott folynék az a guerillaharcz, melyet a *Budapesti Szemle* cikkírója előre megjósolt arra az esetre, ha az illetékes tényezők az ügyet kellőkép fel nem karolnák.

Mindenki tudja, hogy ily felkarolásban a gör. kath. magyarok sem a kormánytól, sem a magyar társadalomtól nem részesültek és a közbejött parlamenti zavarok, gyakori kormányváltozások, főleg pedig a nemzet és korona meghasonlása mintt nem is részesülhettek. Sőt miután a nemzeti betegségek is rendszerint a nemzettest leggyengébb részeit támadják meg legerősebben, joggal következtethető, hogy a saját erejökre utalt gör. kath. magyarok ellentállási képessége legtöbbit szenvedett a közbejött politikai válság által, mert hiszen ők nem hiába nevezték magokat a magyar nemzet «leghagyottabb ágának» abban az emlékiratban, melyet a római szentszék elé terjesztettek.

Egyáltalában az 1896-iki millennáris év csak azoknak hozott örömet, kik a múltban élnek. Nem is szólva a nemzet és korona közti meghasonlásról, melynek csirája benne fogamzott meg, a honfoglalás ezredik éve egynél több végzetes csapást mért a gör. kath. magyarokra. Az első csapást báró Bánffy Dezső akkori kormányelnök hirdette ki a képviselőház szeptember 5-iki ülésében egy «kormányi megállapodás» alakjában, melynek az volt az értelme, hogy a gör. kath. magyarok külön egyházmegyére (püspökség) mindaddig nem számíthatnak, míg a római szent-szék a magyar liturgiát nem engedélyezi. Nyomban követte ezt a második csapás, a mennyiben Róma nemcsak nem engedélyezte a magyar liturgiát, hanem még azt a jobbára csak részlegesen magyar nyelvű gyakorlatot is letiltotta, mely a magyar vidékeken már évtizedeken át kifejlődött s meggyökeresedett. A véletlen úgy hozta magával, hogy Rómában és Budapesten csaknem egyidejűleg mondták ki a halálos ítéletet a gör. kath. magyarok fölött, a mennyiben a *Congregatio sancti officii*-nek erre vonatkozó döntése szeptember 2-án mondatott ki s ez a döntés szeptember 4-én már a pápa jóváhagyását is megnyerte. A harmadik csapás a rutén elneve-

zésnek az a politikai divatja volt, mely ugyancsak a honfoglalási emlékünnepek során teremtett meg s ugyanoly helyzetet teremtett a gör. kath. magyaroknak az eddig minden nemzetiségi jelző nélkül tisztán görög katolikusoknak nevezett munkácsi és eperjesi egyházmegyékben, mint a minőben a balázsfalvi, ú. n. román érseki tartomány megalakítása óta az oláh többségű egyházmegyékben élő gör. kath. magyarok vannak. Az év végén pedig megjött negyedik csapásként az a hír is, hogy a pápai letiltás következtében most már a magyar liturgiát a magyar kormány is elejtette s mindössze csak annyiban kérte a letiltás enyhítését, hogy a nép-ének és azok a közönséges litániák (görögül: ekteniák), melyeket nagyobb templomokban a diakonusok mondanak, magyar nyelven legyenek végezhetők.

Természetesen a pápai tilalmat viszont nyomban követték azok a rendszabályok, melyeket az illetékes egyházi hatóságok a magyar nyelvű gyakorlat elfojtására szükségesnek találtak, nevezetesen az anyanyelv (*lingua vulgaris seu nationalis*) templomi jogosultságára vonatkozó ősrégi tanítás megszüntetése a papneveldekben, a ruténül nem tudó magyar ifjak kizárása a papnövendéki pályázatokból s a rutén nyelvnek kötelezővé tétele a magyar felekezeti népiskolákban, a mit azért találtak szükségesnek, mert a görög isteni tisztelet berendezése tagadhatatlanul megkívánja, hogy a nép a misét megértse, az élő rutén nyelv pedig, ha nem is egészen azonos az ószláv egyházi nyelvvel, de teljesen alkalmas kulcs ennek megértésére.

Ily előzmények mellett már egymagában véve is nehéz volt tehát a feladat, melyre 1898-ban az országos bizottság vállalkozott. Fokozta a nehézséget az a körülmény is, hogy az illetékesség és a *modus procedendi* kérdésében nagyon eltérők voltak a vélemények. A magyar szabadságharcz dicsőségének fényétől övezett *Popovits Vazulig* maguk a gör. kath. püspökök is azon a nézeten voltak, hogy az 1649. évi egyházi uniónak ismeretes «*ut ritum graecum ipsis servare liceat*» kikötése, a görög szertartás ősi gyakorlata értelmében, az anyanyelv használatának jogosultságát jelenti s ennél fogva a magyar liturgia törvényes érvényesüléséhez nem szükséges egyéb, mint az, hogy az egyházi könyvek magyar nyelven is meg legyenek és hogy azok fordításának hitelessé-

gét az illetékes megyés püspökök elismerjék. Ily felfogás alapján az esztergomi érseki hatóság oly irányú beavatkozásában, hogy a magyar nyelv egyházi használatához a római szentszék jóváhagyása szükséges, sokan az egyházi unio sérelmét keresték s különösen a túlzó nemzetiségi érzületűek állandóan ezzel izgattak. Az országos bizottság természetesen nem helyezkedhetett erre az álláspontra, de ép oly túlzónak találta azt a másik felfogást is, hogy az «abuzus»-nak minősített eddigi gyakorlat azonnali megszüntetésével, előzetes elvi engedélyt kell kérni az apostoli széktől, a mint azt a mult század derekán az arab nemzetiségű graecomelchiták püspökei tették. Az előzetes engedély kieszközlését javasolta ugyan a tudós *dr. Tóth Miklós* eperjesi püspök is a kulturministerhez intézett, 1881. évi április hó 26-án 1356. sz. a. kelt felterjesztésében,*) de nem elvi okokból, hanem tisztán csak azon gyakorlati célzattal, hogy a fordítási és nyomtatási munkára fordítandó költségek esetleg kárba ne vesszenek. E mellett azonban ő is hangsúlyozta, hogy a már évtizedek óta fennálló gyakorlatot «beszüntetni teljességgel nem volna tanácsos, mert ez nagy rázkódtatásokat és beláthatatlan következményeket vonna maga után, sokkal czélszerűbb és eszélyesebb lesz ennél fogva a már be nem tiltható gyakorlatot egyházi főhatóságilag szentesíteni.»

Erre az álláspontra helyezkedett az országos bizottság is és a római szentszékhez benyújtott emlékiratában nem az elvi engedély megadását, hanem a fennálló gyakorlat törvényes elismerését és szentesítését kérelmezte, annál is inkább, mert köztudomás szerint az ószláv és oláh nyelvű liturgikus gyakorlat is előzetes pápai engedély nélkül fejlődött ki s csak utólagosan nyerte meg a törvényes elismerést, sőt bebizonyítható, hogy az egyházi könyveknek oláh fordítása a törvényes elismerés időpontjában még távolról sem volt oly előrehaladott stadiumban, mint a magyar fordítások már ma is vannak. Csak rosszakarattal lehet tehát kudarcot keresni abban, hogy a római szentszék mindeddig nem adta meg az elvi engedélyt, mert

*) Lásd a felterjesztés részletes szövegét a *Magyar Világ* 1907. évi 13--14. számában.

hiszen ezt senki nem is kérte. Az oláhoknak említett példája pedig azért nem lehet mérvadó, mert ennél a sürgősség esete forgott fenn, a mennyiben az oláhok a schisma elhagyását és a római egyházba való visszatérésüket saját nyelvük egyházi használatának törvényes elismerésétől tették függővé.

Valószínű tehát, hogy végleges eredményről, vagyis a magyar liturgia törvényes elismeréséről, a mai stadiumban, még kevésbé nyugtalanító előzmények mellett és a ténylegesnél kedvezőbb politikai viszonyok közt is alig lehetne szó, hanem csak az előfeltételek megteremtéséről, melyektől a végleges eredmény függ. Ezek az előfeltételek a következők:

1. hogy az 1896-iki tilalmat a római szent-szék véglegesnek — *causa finita* — ne tekintse s ebben az irányban a mindkét szertartású katolikus püspöki kar jóakarátú támogatásának megnyerése;

2. hogy a gör. kath. magyar nép a magyar nyelvhez, mint az egyház által legfőbb törvénynek elismert lelki szükség követelményéhez, addig is szívósan ragaszkodjék, míg az egyházi fegyelemmel a teljes összhangzat elérhető lesz;

3. az összes egyházi könyvek lefordítása és a lefordítások hithűségének az egyházi hatóságok részéről való elismerése; végre

4. a hazai gör. kath. egyházmegyék részint már kialakult, részint kialakulóban levő nemzetiségi jellegének megszüntetése, vagy esetleg a gör. kath. magyarok számára egy külön egyházmegye létesítése.

És valóban csakis a közbejött politikai zavaroknak tulajdonítható, ha a felsorolt előfeltételeket a lefolyt tíz év alatt távrolról sem sikerült oly mértékben biztosítani, mint azt a magyar ajkú hívek nagyszabású sorakozásától, az országos bizottságban egyesült intelligencia súlyától és a zarándoklat imponáns lefolyásától várni lehetett volna. Ám lássuk ezeket egyenként.

Hogy a legelső előfeltételt mily mértékben sikerült eddig biztosítani, erről már beszámolt a római zarándoklat emlékkönyve. E szerint a római szent-szék kijelentette, hogy hajlandó a kérelem teljesítését fontolóra venni, a mi ha nem jelenti is az 1896-iki tilalom egyenes visszavoná-

sát, de mindenesetre jelenti azt, hogy dogmatikus akadály nem áll fenn, egyházpolitikai szempontból pedig e kérelem teljesítése *consideratio* tárgyul szolgálhat. A hazai róm. kath. püspöki kar részéről pedig, melynek véleménye kétségtelenül a legnagyobb mértékben foglaltba esni a *considerationál*, annak mérvadó tagjai megjelölték azt a határt, a meddig a kérelmet támogatni hajlandók, még pedig oly értelemben, hogy az átlényegülés kánonjának kivételével az egész isteni tisztelet magyar nyelven legyen végezhető.

Hogy a róm. kath. püspöki karnak ezt a jóindulatú állásfoglalását kellőképp mérlegelhessük, szükséges tudni a következőket: Ismeretes ugyanis, hogy a gör. kath. magyaroknak a róm. kath. egyház példája adta meg az alapot arra, hogy a latin felfogás szerint «kihalt»-nak minősíthető ószláv liturgikus nyelv mellett a magyar nyelvet bevigyék a templomba. Eleinte ezt a mozgalmat a róm. kath. clérus is szívesen látta, de midőn az élő oláh nyelv használatával szemben a gör. szertartás kihalt egyházi nyelvének *fictióját* *) tovább fenntartani nem lehetett s a gör. kath. magyarok mind hangosabban követelték a magyar liturgiát, a róm. kath. clérus határozottan állást foglalt ellene, mert komoly aggályok támadtak, hogy a görög szertartás magyar liturgiája káros hatással lehetne a latin szertartásra.

Egy nagy tudományú hittudós és a keleti rítusok ügyeiben világhírű szaktekintély: *Nilles Miklós* jezsuita atya és innsbrucki egyetemi tanár hatása alatt, ki nyíltan elismerte a gör. kath. magyarok törekvésének jogosultságát, ezek az aggályok lényegesen megenyhültek ugyan, de még ma sem szüntek meg teljesen s a püspöki kar mérvadó tagjainak érintett állásfoglalása nemcsak a magas clérus jóindulatát, hanem egyuttal azt a mértékét is jelzi, a melyben az említett aggályok még mindig fennállanak.

*) Arra a vitás kérdésre nézve, hogy az ószláv nyelv mennyiben minősíthető kihaltnak, *dr. Tóth Miklós* eperjesi püspök már említett felterjesztésében következőleg nyilatkozik: «Ámbár az ószláv liturgikus nyelv egyes nyelvészeti formái és szókötéseiben a mostani szláv dialectusoktól némileg eltér, de az orosz és különösen a rutén dialectushoz oly közel áll, hogy a hivek azt mindenütt nehézség nélkül megértik, hoi az elvont eszmék és vallásos fogalmak magasztossága szellemi képességüket nem korlátozza.»

A püspöki karnak ez az állásfoglalása mindenesetre igen jelentékeny haladást mutat a Bánffy kormány által javasolt, de a római szent-szék által visszautasított azon *modus vivendi*-hez képest, mely oly nagy felháborodást okozott a gör. kath. magyarok közt. Elvileg azonban ez a megoldás még nem jelentené a magyar liturgiát, hanem csak egy oly, a nép lelki szükségéhez simuló magyar nyelvű isteni tiszteletet, mely külső megjelenésében már csaknem azonos a magyar liturgiával s a tapasztalás lenne hivatva igazolni, hogy e megoldás — mint átmeneti állapot — mennyiben volna alkalmas megszüntetni a még fennálló aggályokat.

A római zarándoklat említett közvetlen eredménye mindenesetre lehetővé tette volna, hogy a magyar kormány újból fölvegye a római szent-székkal az elejtett diplomatiái fonalat, ezt azonban az egymást követő szabadelvű kormányok elmulasztották s ez még jó is volt így, mert a szabadelvű kormányzat nem volt kedves Róma előtt s beavatkozása inkább árthatott volna az ügynek, mintsem hasznára lett volna. Annyi azonban már az eddig előadottakból is világosan kitűnik, hogy a hazai politikai sajtó milyen helytelen nyomon járt akkor, midőn a gör. kath. magyarság sérelmes helyzetéért minden felelősséget Rómára és a kath. egyházra igyekezett hárítani.

Az országos bizottság megkísérelte helyes irányba terelni a sajtó érdeklődését, de nem sikerült ellensúlyoznia a szabadkőmivesek és a nemzetiségi sajtó befolyását, a mi eléggé megmagyarázza, ha a bizottság évek óta nemcsak a napisajtóban nem adott életjelt magáról, hanem még a nyilvános ülézéseektől is tartózkodott, nehogy az egyházi fegyelem meglazításával vádoltathassék, vagy pedig a nemzetiségeknek tápot nyújtson újabb támadásokra.

A további fejleményekre nézve döntő kérdés, hogy a gör. kath. magyar népnek mennyiben sikerült megvédelmezni lelki kenyerét, vagyis azt az előfeltételt, melyet a fönnebbi 2. pont alatt körvonalaztunk? Erre a kérdésre tiszta feleletet csak úgy adhatunk, ha a mai helyzetet összehasonlítjuk azzal, mely közvetlenül a pápai tilalom előtt fönállott. Erre nézve báró Bánffy volt kormányelnök úgy nyilatkozott, a már említett kormányi megállapodás közzé-

tétele alkalmával, hogy csak Hajdudorogon miséztek teljesen magyarul. Ez azonban nem vehető szó szerint, hanem kétséget nem szenved, hogy Hajdudorog példáját még legalább 4—5 más egyházközség is követte, míg a többi egyházközségekben a magyar nyelv csak a mise egyes részeiben, kisebb-nagyobb, de nagyon is váltakozó mértékben, foglalt tért a templomban.

Ezzel szemben a mai helyzet az, hogy teljesen magyar misét sehol sem végeznek, ellenben meglehetősen egyöntetűség alakult ki abban az irányban, melyet a mérvadó róm. kath. egyházfők úgyszólván maximális határnak jeleztek: hogy t. i. az áldozópap csendes imáin és az átlényegülésnek főnhangon mondott szavain kívül a mise összes többi részei magyarul végeztetnek.

Számszerűen pontos statisztikát sem a mostani, sem a korábbi állapotról nem adhatunk, mert a dolog kényes természeténél fogva némely lelkész kevesebbet, más pedig többet vall be, mint a mennyit valóban végez. Megközelítőleg mindkét stadiumban százra tehetjük azon anyaegyházak számát, melyekben a gyakorlat érvényesült, a mennyiben igaz ugyan, hogy a nyelvhatárokon néhány, egyházban az 1896. előtti gyakorlat megszűnt, de viszont Budapesten, Debreczenben és Miskolczon új anyaegyházak keletkeztek s ezenfelül a nagykárolyi magyar egyházközség a nagyváradi ú. n. oláh egyházmegyéből visszacsatoltatott a munkácsi ősi egyházmegyéhez. Kiterjedésében tehát a gyakorlat semmit sem nyert, holott pedig a munkácsi és eperjesi egyházmegyékben még mintegy 20, az oláh egyházmegyékben pedig mintegy 50 oly tisztán magyar egyház van, hol az istenitiszteletet még kizárólag ószláv, illetve oláh nyelven végzik. Belsőleg azonban a gyakorlat nemcsak egységesebbé lett, hanem annyira megszilárdult, hogy közfelfogás szerint azt a legsúlyosabb convulsiók megkoczkáztatása nélkül most már kiirtani alig lehetséges.

Egészben véve a római szent-szék döntésének kitolása inkább előnyére vált az ügynek, mintsem hátrányára, de még nyílt kérdésnek látszik, hogy vajon a latin szertartás károsítására vonatkozó aggályok most már véglegesen megszűnteknek tekinthetők-e vagy sem? Erre nézve bizonyára elegendő támpontot nyújt a mai gyakorlat, mert — a

mint már érintettük — e gyakorlat külső megjelenésében csaknem azonos a magyar liturgiával és elég kiterjedt is arra, hogy az esetleges káros hatások már kétségtelenül mutatkoztak volna. Ennek azonban sehol semmi nyomát sem találjuk, sem oly értelemben, hogy e gyakorlat impulst adott volna a magyar nyelv nagyobbmértvű, vagy általános érvényesülésének követelésére a latin ritusban, sem pedig oly értelemben, hogy latin szertartásuak a görögre kívántak volna átmenni. Holott pedig a megfordított értelemben a ritusváltogatások még most is állandó napirenden vannak és — mint még kimutatandjuk — ez a helyzet előreláthatólag a görög ritus magyar liturgiájának törvényes elismerése után sem fog megváltozni, legalább lényegesen nem. Remélni lehet tehát, hogy ezek az aggályok a döntő pillanatban nem fognak akadályul szolgálni.

Áttérve az egyházi könyvekre, azok a fordítások, melyek alapján a mai gyakorlat végeztetik, a mult század 80-as éveiben a munkácsi és eperjesi szent-székek közreműködésével készültek ugyan, de még nélkülözik az egyházhatósági jóváhagyást, mert ezt az akkori esztergomi érseki hatóság ellenezte. E fordításokat néhai *Danilovits János* volt hajdudorogi püspöki helynök saját költségén adta ki s azok kevés kivétellel fedezik ugyan a parochiális templomok szükségleteit, de a liturgikus szempontból megkívántató összes egyházi könyvek nagyobb részéről a fordítások még hiányoznak, miért is a magyar liturgia törvényes elismerésének megsürgetése időelőttinek látszik addig, míg az összes egyházi könyvek lefordítva és — habár csak magánhasználatra is — egyházhatóságilag jóváhagyva nem lesznek.

És itt egy újabb jelével találkozunk annak, hogy a római szent-szék nincs intransigens állásponton. A görög ritus minden ismerője csak természetesnek fogja találni, ha a római szent-szék visszautasította a magyar kormánynak azt az ajánlatát, mely a magyar liturgiának az ó-szláv vagy esetleg az élő oláh liturgiába való bevitelét jelentette volna, mert a görög egyház ily bilinguismust nem tűr és nem ismer. Az apostoli szék azonban már ugyane visszautasító válaszában kijelentette, hogy a görög egyházi könyveknek magánhasználatra való lefordítása nem ütközik aka-

dályba, ha a fordítás a püspökök ellenőrzése és jóváhagyása mellett történik. Sajátságos módon az akkori magyar kormány nem reagált erre az előzékenységre és csak akkor vett tudomást róla, mikor az ó-szláv egyházi könyvek újbóli való kiadása került napirendre.

Feljegyezzük itt azt az érdekes körülményt, hogy e fordítások ügyét már az utolsó pozsonyi dietán is szóba hozták s erre való hivatkozással báró Eötvös József már első minisztersége idejében kijelentette Popovits Vazul akkori munkácsi püspöknek, hogy a magyar kormány hajlandó lesz gondoskodni az anyagi eszközökről, ha a püspök vállalkozik a fordítások eszközlésére.*) Természetesen azonban a forradalom zaja és a bekövetkezett események elnyomták ezt a kezdeményezést és később is Trefort Ágoston volt cultusminister nem ezen az alapon vette fel újból az ügyet, hanem a külön püspökség kérdésében. Hát hiszen vitatható, hogy melyik lett volna a helyesebbik kezdőlépés, de az eredmény megmutatta, hogy nagy kár volt a báró Eötvös által felvett fonalat elejteni.

Végre is Széll Kálmán kormánya alatt teljesült a gör. kath. magyarságnak ez az óhajtaása, a mennyiben a törvényhozás (1904. évi XXXI. t. cikk átmeneti kiadások XV. fejezet, 21. czim) 400,000 korona hitelt szavazott meg az

*) Br. Eötvös Józsefnek érintett leiratát szószerint ideiktatjuk, a mint következik:

*2122. sz. június 19. 1848. Elnöki levél a munkácsi g. kath. Püspöknek. A magyarajkú görög katolikusok részéről az egyházi könyveknek magyar nyelvre eszközzendő fordítása nemcsak a mult országgyűlésen indítványoztatván, de legújában a kívánat teljesítése utáni forró vágy a lapok útján ismételve nyilvánítatván, Méltóságodat felhívni van szerencsém, miszerint ez a hívekre nézve nemcsak megnyugtató, de magát a nemzetiséget nem csekély részben emelő közkívánatnak hajlandó-e sikert eszközölni részéről? S ha Méltóságod figyelmét leginkább azon körülményre fordítva, melynél fogva a görög katolikusok nagyrésze az isteni szolgálatoknál eddig használt orosz nyelvet éppen nem értik s így azon lelki öröm és magasztalástól fosztatnak meg, melyet minden igaz keresztény teremtményéhez bocsájtott imának saját nyelven elmondásán élvezni szokott, — e kívánatnak részéről eszközzendő teljesítését elfogadni késznek mutatkozna, részemről sem késenek az annak teljesítése körüli segéd-eszközök megadását teljes örömmel siettetni. (Kívül: A munkácsi g. c. Püspöknek az egyházi könyvek lefordítása iránt.)

ó-szláv egyházi könyvek újbóli kiadására és a magyar fordításokra. Azonban a hiteltől tapasztalás szerint hosszú idő szokott eltelni a beváltásig és csak a jövő fogja megmutatni, hogy helyes volt-e a fordítások ügyét kapcsolatba hozni az ó-szláv könyvek új kiadásával? Az egyházi könyvek fordítására szükséges hitel engedélyezésénél a kormánynak nyilván az volt a szándéka, hogy bizonyos nyugvóponttra hozza a gör. kath. magyarok mozgalmát, de a valóságban inkább *holt pontnak* lehet ezt nevezni. Ugyanis az eddig előadottak mindazt felsorolják és kimerítik, a mit a gör. kath. magyarok az utolsó viszontagságos 10—12 év alatt elérni képesek voltak s a helyzet alapos ismeretével minden kishitőség nélkül állitható, hogy ezen a mértéken túl most már alig juthatnak tovább addig, míg öt egyházmegyébe úgy vannak beosztva, hogy mindenütt kisebbséget, sőt a munkácsi egyházmegye kivételével úgyszólván törpe kisebbséget tesznek.*) Fölösleges ezt bővebben fejtegetni, mert még fel is téve azt a kedvező esetet, hogy az egyházi ható-

*) A magyar egyházaknak egyházmegyék és vármegyék szerinti jelenlegi megoszlását a következő táblázat mutatja:

<i>Munkácsi püspökség :</i>		Tiszta	Túlnyomóan magyar
Bereg vármegye	— — — — —	3	2
Ung	“ — — — — —	3	3
Zemplén	“ — — — — —	17	3
Hajdu	“ — — — — —	3	—
Máramaros	“ — — — — —	2	1
Szabolcs	“ — — — — —	33	—
Szatmár	“ — — — — —	14	—
Ugocea	“ — — — — —	8	1
		83	10
<i>Eperjesi püspökség :</i>			
Abaujtorna	“ — — — — —	15	1
Borsod	“ — — — — —	9	1
Zemplén	“ — — — — —	1	1
		25	3
<i>Balázsfalvi püspökség :</i>			
Csik	“ — — — — —	6	1
Háromszék	“ — — — — —	9	—
Marostorda	“ — — — — —	3	1
Udvarhely	“ — — — — —	5	—
		23	2

ságok képesek magukat emancipálni a többséget tevő hívek nemzetiségi féltékenységének befolyása alól, hogyan lehessen azt tőlük kívánni, hogy a többség hitéletének gondozása mellett magyar hívek lelki szükségével, a magyar liturgiával másképp foglalkozzanak, mint csak mellesleg? Elég bizonyíték erre az, hogy az egyházi könyvek fordítására engedélyezett hitel megszavazása óta immár öt év telt el a nélkül, hogy csak a legkisebb eredményt is lehetne felmutatni. Azt pedig mondani sem szükséges, hogy ott, a hol a nemzetiségi féltékenység egyenesen terrorrá fokozódik, mint pl. az oláhok közt, a magyar hívők lelki élete nem egyéb gyötrelemnél.

Vitás kérdés lehet, hogy lehetséges-e, vagy célszerű-e az összes gör. kath. magyarságot egy egyházmegyében egyesíteni, vagy pedig elegendő volna úgy csoportosítani a jelenlegi gör. kath. egyházmegyéket, hogy a magyarság legalább egyben abszolút, illetve viszonylagos többségre jusson? Csak sajnálni lehet azonban azt, hogy akár egyik, akár másik módon a célnak megfelelő egyházi szervezetet, habár egyelőre az egyházi nyelv kérdésének bolygatása nélkül is, már régen nem létesítették. Tehették volna ezt a nélkül, hogy ez által akár az egyház, akár az állam bármit is kockáztatott volna. A mai stádiumban egy ily külön egyházi szervezet létesítése minden esetre a legjobb formát, módot és alkalmat nyujtaná a magyar egyházi nyelv törvényes elismerésének kieszközlésére s a Bánffy-féle «kor-

Nagyvárad püspökség :

	Tiszta	Túlnyomóan
	magyar	
Bihar	10	—
Szabolcs	2	1
Szatmár	8	1
Csanád	1	—
	21	2

Szamosújvári püspökség :

Szatmár	2	—
Valamennyi püspökség	154	17
	Együtt	171

Ezeket kívül van még a budapesti gör. kath. egyházközség, mely közvetlenül az esztergomi érseki hatóság alá lett beosztva.

mányi megállapodás» már csak azért sem tartható fenn, mert kibogozhatlan *circulus vitiosus*-t alkalmas teremteni, a mennyiben az egyház sokkal több joggal megfordíthatja a tételt és azt mondhatja, hogy a magyar liturgia törvényes rendezéséről szó sem lehet addig, míg erre alkalmas egyházzervezeti talaj nem létezik.

Bizonyára a legmegfelelőbb megoldás az volna, ha az újabb keletű nemzetiségi egyházmegyék rendszere teljesen kiküszöböltetnék, vagyis visszaállítatnék az a régi állapot, melyben minden gör. kath. hívő — bármely nyelvcsoporthoz tartozott is — a másik nyelvcsoport templomát a magáénak tekintette. Kivánatos volna tehát, hogy az e tekintetben egy idő óta meggyökeresedő ellentétes egyházi gyakorlat összhangzásba hozassék hazai törvényeinkkel, melyek a gör. kath. egyházban nemzetiségi különbségeket nem ismernek. Nincs is semmi belső jogosultsága ennek a nemzetiségi megkülönböztetésnek, mert a görög hittudósok szerint nem egy vagy más meghatározott nyelv, hanem egyáltalában az *anyanyelv* (élő, vagy ősi) templomi használata, specificuma a görög ritusnak és így nem indokolt a használatban levő anyanyelveket — mint liturgikus nyelveket — az universalis latin nyelv mellé állítani, hanem az csak a görögöt illeti meg, melynek az ó-szláv, oláh, stb. csak egyszerű fordítása. Különösen indokolatlan az ó-szláv egyházi nyelv révén a rutén elnevezés használata, mert hiszen a bolgárok, szerbek és nagyoroszok is ezt a nyelvet használják, de azért vallásuk révén senki sem nevezi őket ruténeknek s egyházi vonatkozásban ők maguk is a görög-orthodox elnevezéssel élnek. Végre pedig Magyarországon már csak azért sincs jogosultsága e nemzetiségi megkülönböztetésnek, mert a lugosi kivételével nincs gör. kath. egyházmegye, melynek hívei egy egységes nemzetiséghez tartozzanak. Mindezekről a magyar kormány, illetve a magyar püspöki kar feladata volna meggyőzni a római szent-széket s ha ez sikerülne, akkor tényleg elegendő volna a gör. kath. egyházmegyék kereteit a már jelzett irányban módosítani, ellenkező esetben azonban a magyar püspöki kar sem támaszthatna jogos nehézségeket az ellen, hogy a gör. kath. magyarság részére a már régóta sürgetett külön egyházmegye végre-valahára felállíttassék.

A már többször idézett kormány-nyilatkozatból tudjuk, hogy a magyar püspöki kar a külön egyházmegye felállítása ellen foglalt állást, még pedig, mint báró Bánffy csipősen megjegyezte: «Nem a kellő indokolással», de mégis azzal a hozzáadással, hogy «a magyar liturgia e nélkül is lehetséges, sőt kívánatos». Habár tehát a gör. kath. magyarok elsősorban természetesen, egy külön egyházmegye felállítását óhajtják, mégis orsz. bizottságuk kötelességszerűen alkalmazkodott a püspöki kar álláspontjához, de egyúttal annak intentiói szerint is vélt eljárni akkor, midőn tőle telhetőleg mindent elkövetett a nemzetiségi megkülönböztetések kiküszöbölésére, nehogy ezek a megkülönböztetések útjában álljanak a főcél megvalósításának, vagyis annak, hogy a gör. kath. magyarság a gör. kath. egyház kebelében külön nyelvcsoportnak elismertessék. Azonban az orsz. bizottság, a «román» elnevezésről nem is szólva, legkevesebb sikert éppen abban a küzdelemben ért el, melyet az ezredéves ünnepélyek alkalmából divatba hozott «rutén» elnevezés ellen folytatott. Hála Széll Kálmán beavatkozásának, a politikai divat mint ilyen megszűnt ugyan s egyelőre még a munkácsi és eperjesi egyházmegyékben sem volt nehéz a rutén elnevezésnek általános és hivatalos használatba vételét megakadályozni, mert hiszen látjuk, hogy szláv ajkú gör. katolikusaink Amerikában is nem a rutén, hanem a «magyar orosz» elnevezés alatt küzdenek az ukraïno-rutenizmus ellen. Azonban sajnos, ez az elnevezés mindinkább meggyökeresedni látszik a polgári életben s még ennél is nagyobb baj az, hogy éppen a latin egyházi férfiak a gör. katolikusok vallási megjelölésében mindinkább elhagyják a rövidség kedvéért használt régi «görög» elnevezést, hanem e helyett az egyházi nyelvek szerinti megkülönböztetéssel részint a román, részint a rutén elnevezést használják.

A vallás és nemzetiség egybekeverésének a régi népies használatból a hivatalos vagy félhivatalos használatba való ez az átültetése nemzeti és társadalmi szempontból egyszerűen tőrhetetlen állapotot teremt a gör. kath. magyarságra nézve s ezen felül a mai állapot pusztán hitéleti szempontból is mindinkább tarthatatlanná válik nemcsak ott, a hol az isteni tiszteletet még egészében a nép által

nem értett nyelven végzik, hanem ott is, a hol a fennálló gyakorlat már kielégítőleg látszik gondoskodni a nép lelki szükségéről. Tulajdonképen a nemzetiségi feltékenységnek nem is lehet rossz néven venni, ha oly görcsösen belekapaszkodik az 1896-diki pápai tilalomba*), mintha az dogma volna s ha ez alapon azzal gúnyolódik, hogy itt csárdást végeznek a templomokban. És különben is sokan vannak, kik e gyakorlattól még a helyi szokás jogérvényét és tisztességet is megtagadják. Mindez természetesen lelkiismereti nyugtalanságot szül a hívekben s ezenkívül a hitélet kárára is fokozza azt a keserőséget, mely eltölti a hívek lelkét, ha látják, hogy nemzetiségi hittestvéreiknek saját nyelvük kizárólagos használatát úgy az egyházi, mint a világi törvények kifejezetten biztosítják.

Egyfelől a nemzetiségi feltékenység, másfelől a róm. kath. clérus aggályoskodása volt kezdettől fogva az a két szirt, mely körül mai napig a gör. kath. magyarság hajója evezett. Ám a nemzetiségi feltékenységet, mint pathologiai jelenséget, sem terrorra kimagasló alakjában, sem szelidebb formájában, az igazság fegyverével meggyőzni nem lehet. Bizonyára hatékonyabb ez a fegyver a másik

*) Kik az előzményeket ismerik, tudják azt is, hogy az 1896. évi pápai tilalom tulajdonképen nem volt egyéb egy kikerülhetlen megtorló rendszabálynál azért a tüntető magyar miséért, melyet a magyar kormány cunctátoroskodása miatt türelmetlenné vált hajdudorogiai az ezredéves ünnepek során a budapesti egyetemi templomban rendeztek. Ellenben a már felsoroltakon kívül van még két más eset is, mely a római szent-szék előzékeny magatartásáról tanuskodik.

Az egyik csak egyszerű udvariassági tény volt ugyan, de mégis bátorítónak mondható, az t. i. hogy XIII. Leó pápa a római zarándokltról kiadott emlékkönyv díszpéldányát elfogadta s köszönettel és szentatyai áldásával viszonzta. Fontosabb a másik eset. Előre meg volt ugyanis állapítva, hogy a magyar liturgiára vonatkozó kérvényt nem közvetlenül a pápának, hanem az illetékes Congregatio elnökének kell átadni s hogy ebben az actusban a püspökök részt nem vehetnek. A zarándokok kívánságára azonban a pápa nemcsak azt engedte meg, hogy a kérvény neki közvetlenül nyujtassék át, hanem azt is, hogy a benyújtás az összes zarándokok jelenlétében a vezető püspök által és ajánlásával történjék. Nem egyéb tehát üres kifogásnál, ha azt állítják, hogy az apostoli szék intransigens álláspontra helyezkedett.

irányban és remélhető is, hogy hatékonyabb lesz, mert ha nem, akkor a gör. kath. magyarság ügye s ezzel együtt Magyarország és a katolicismus sok fontos érdeke menthetetlenül hajótörést szenved.

A helyzet kulcsa ez idő szerint nem Rómában van, hanem idehaza, még pedig legelső sorban a mindkét szertartású püspöki kar, felsőbb vonalon pedig a koronás főkegyúr és tanácsadói kezében.

II.

Nemzetiségi szempontból a magyar liturgikus mozgalom értékelése tekintetében a közvélemény mindenkor túlságokban mozgott, azt hol túlbecsülte, hol lekicsinyelte. Sokan vannak, kik — jobbára a szabadkőmives irány hatása alatt — abban nem láttak egyebet unalmas felekezeti kérdésnél s mert nem akarják megvallani, hogy irtóznak a vallásos kérdésektől, azt vitatják, hogy az egyházi dolgokat vagy fenekestől föl kell forgatni, modernizálni, vagy pedig hagyni kell mindent úgy, a mint van. Viszont mások a magyar liturgiában a magyarosítás hatalmas eszközét látják.

Az előbbiekkal kár foglalkozni, az utóbbiaknak pedig elég megjegyezni, hogy ha a katolikus egyház az egyházi unio kedvéért itt-ott kénytelen volt is kibékülni a nemzetiségi egyházak eszméjével, de saját magaslatáról lealacsonyítónak tartaná azt, hogy templomait a denationalisatio eszközévé tegye s épen a katolikus egyháznak ez a magasztos álláspontja az, a mire a magyar liturgia kérdésében ma is építhetünk. Igaz ugyan, hogy a magyarosítás körül egyetlen egy felekezetnek sincs annyi érdeme, mint a magyar katolikus egyháznak, de ez a magyarosítás nem a templomokban, hanem társadalmi úton történt. Az egyházi unio óta kiterjedt ez a társadalmi hatás a görög-katolikusokra is és leginkább abban nyilvánult, hogy példájára nemcsak a munkácsi és eperjesi, hanem egy ideig a nagyváradi görög katolikus egyházmegye is átvette a magyar ügykezelési nyelvet, valamint abban a már említett körülményben, hogy a görög katolikus magyarság a latinok példájára vitte be templomaiba a magyar nyelvet.

Nem ugyan mennyiségileg, hanem minőségileg értékes volt ez a hatás abban az irányban is, hogy fölszívta magába a görög katolikus intelligencia azon kiválóbb elemeit, melyek nem tűrtek homályt magyarságukon, vagy pedig a nagyobb hatalom, fény és előkelőség, valamint a római katolikus egyház egyetemleges jellege oda vonzotta őket. A nemzetiségi ellentétek kiélesedése és az értelmi osztály elszaporodása következtében azonban ez a hatás elégtelennek bizonyult s nincs más, a mi ezt a gör. kath. egyház keretén belül pótolhatná, mint a magyar liturgia.

Ha a magyar liturgia törvényes rendezését nemzetiségi szempontból helyesen akarjuk értékelni, akkor különbséget kell tenni az értelmi osztály és a köznép között. A különbség abban rejlik, hogy az intelligens ember szabadon választja politikai hitvallását s ezzel együtt nemzetiségét is, míg a görög-katolikus köznéppel szemben teljes mértékben érvényesül rítusának az a sajátossága, hogy a gyermekekben a fajtudatot nem a család, nem is az iskola őrzi meg, illetve oltja be, hanem a templom. Ez az oka annak, hogy a görög katolikus magyarság egy része — különösen ott, a hol még magyar nyelvű istentisztelet nincs — mai napig sem jutott teljes öntudatára annak, hogy a magyar fajhoz tartozik s talán annak is ez az oka, hogy a modern történettudósok elismerik ugyan a magyarajkú görög-katolikus nép színmagyarságát, de családfáját nem igen viszik feljebb másfél évszázadnál, a mi nem csoda, mert a fenmaradt okiratokban — vallásuk révén — csakis úgy történik említés róluk, mint oroszokról, oláhokról vagy ráczokról.

A magyar liturgia törvényes rendezése a magyar nemzetre nem a hódítás, hanem az önvédelem kérdése, még pedig a köznépet illetőleg a szó legszorosabb értelmében, az értelmi osztályra nézve pedig oly értelemben, hogy a görög katolikus egyházban egy elismert külön magyar nyelvessoport hiánya ne szolgáljon okul vagy ürügyül oly külön nemzetiségi intelligentiák kialakulására, melyek vagy Bécsre hallgatnak vagy a külföldre gravitálnak. Ha ez nem elég a magyarnak, akkor ne törődjék a magyar liturgiával, folytassa azt a nemtörődömséget, a mit eddig is tanusított.

Nem előnyök biztosításáról van itt szó, hanem veszedelmeknek részben már elkésett elhárításáról. Tudjuk, hogy

a reformatio óta hazánkban a hitfelekezetek nemzetiségek szerint differenciálódtak, de ezt az elkülönződést már akkor sem lehetett szó szerint venni, azóta pedig ez az elkülönződés minden más felekezethnél megszűnt, de a görög-katolikusoknál és görög-keletiekénél nemcsak megmaradt, hanem még az eddiginél is szorosabbra fűződött. Az oláh nemzetiségi intelligencia tömörülése nagyon is újkeletű s valószínű, hogy nem ütött volna oly kedvezőtlenül a magyar nemzetre nézve, ha a magyar liturgia már régebben törvényes szabályozást nyert volna. Nagy része volt az oláh intelligencia ezen tömörülésében a római katolikus egyház említett fölszívó hatásának is, mely az illető egyházi hatóságokat a végsőig menő önvédelemre s ennek eszközeként a nemzetiségi terrornak az egyházba való bevitelére kényszerítette. És ha — a mitől Isten mentsen — a magyar liturgia véglegesen elbuknék, vagy csak a görög-katolikus magyarságnak mai inferioris helyzete tartóssá válnék, akkor el lehetünk készülve a görög-katolikus intelligencia hasonló nemzetiségi tömörülésére a munkácsi és eperjesi «rutén» egyházmegyékben is, melyeknek ilykénti kialakulását ez esetben semmi sem lesz képes föltartóztatni.

Ha ellenben a magyar liturgia törvényes szabályozást nyer, ez esetben a görög katolikus intelligenciának hova sorakozása tekintetében ugyanaz a helyzet fog bekövetkezni, mint ma van a római katolikus és protestáns egyházakban. Nem lesz szükséges renegáttá lennie a görög katolikus embernek, hogy magyarnak vallhassa magát. Igaz ugyan, hogy a római katolikus egyház ez esetben el fog esni attól az előnytől, hogy menedékül szolgáljon azoknak, kik nem tűrnek homályt magyarságukon, de ettől az előnytől nemcsak ő, hanem vele együtt a magyar nemzet is elesik, ha a görög-katolikus ember nem lehet más, mint vagy «román», vagy «rutén». Okunk van viszont hinni, hogy a hatalmasabb, fényesebb és előkelőbb, jellegében egyetemes római katolikus egyház positiv vonzereje a magyar liturgia törvényes rendezése esetében is csorbítatlanul megmaradna s ez a vonzóerő, párhuzamosan a magyar liturgiával és a magyar cultura vonzerejével, még az oláh intelligencia mai táborából is alkalmas volna visszahódítani azokat, kik magyar nemes családok ivadécai, vagy

a görög-katolikus magyar köznépből kiemelkedve kerültek e táborba. Ha nem volna gyűlöletes neveket említeni, ezt az állításunkat példákkal volnánk képesek illusztrálni, mert úton-útfélen találkozunk oláh egyházmegyebeli férfiakkal, kik vallásukat elhagyni nem akarva, máris görög katolikus magyaroknak nevezik magukat.

Ebben keresendő szerintem nemzeti szempontból a magyar liturgia törvényes rendezésének legfőbb erőssége s ez nem hódítás, hanem egészen legitim dolog. Ugyanis a régi magyar nemesség különbség nélkül magába foglalta és fogadta a hazai összes népfajok színét-javát és senkinek sem jutott eszébe ebben sérelmet látni saját fajára nézve. Legitim igénye a modern Magyarországnak, hogy a rendiség megszüntetésével az intelligentia lépjen a régi nemesség örökébe s hogy tehát Magyarországon ne legyen más intelligentia, mint magyar. Ezen a legitim igényen mit sem változtatott a nemzetiségi törvény, de igenis változtattak a tények s ebben meg is lehet nyugodni, de csak akkor, ha e tények nem privilegialis természetűek. A szabad Magyarországbán nemzetiségére nézve is mindenki annak vallhatja magát, a minek akarja, de a görög-keleti vallás keretéül már kialakult, a görög-katolikus vallás keretében pedig még csak most kialakulóban levő nemzetiségi egyházak bizonyos nemzetiségi kényszert teremtettek, a minőt szabad államban túrni nem lehet. A görög-keletieknél már nem igen lehet megszüntetni a dolgot, mert ezeknél a nemzetiségi egyházakat a törvényhozás is elismerte, itt tehát a nemzetiségi kényszert nem lehet másként megszüntetni, mint az által, ha egy görög-keleti magyar egyház is létesítetik. A görög katolikusoknál még szabad keze van a törvényhozásnak, hogy a nemzetiségi kényszert a legfőbb egyházi hatósággal egyetértőleg akár az egyházak nemzetiségi színezetének eltörlésével, akár pedig ugyancsak egy külön görög-katolikus magyar egyházmegye létesítésével megszüntesse. Nagyfontosságú dolog ez Magyarország jövőjére nézve, mert az ország lakosságának egy negyedrésze a görög katolikus, illetve a görög keleti vallást követi s ha már az e két vallást követő köznépre nézve nem lehet is oly helyzetet teremteni, mint a minő van a római katolikus és protestáns egyházakban, de legalább az e népből

kiemelkedő értelmi osztályra nézve lehetővé kell tenni, hogy ne legyen kénytelen vallását megváltoztatni, ha magyar akar lenni.

A mi a köznépet illeti, nem vitatkozom azokkal a tudósainkkal, kik az oláh faj hódító erejéről szóló legendák megdöntésére azt bizonyítgatják, hogy ez az állítólagos hódító erő a magyarsággal szemben nem érvényesült. Tegyük fel tehát, hogy az oláh egyházmegyei görög katolikus magyarok származásra nézve kivétel nélkül oláhok s hogy ennél fogva az oláh templomi nyelv nem volt képes fajukat megőrizni az elmagyarosodástól. Legyen így s ez minden esetre fényesebb bizonyosága volna a magyar faj hódító erejének — ha igaz — mint azok a hódítások, melyeket a magyar faj a római katolikus és protestáns vallásúak közt tett. Csakhogy akkor, mikor ezek az állítólagos elmagyarosodások történtek, még nem volt nemzetiségi alapon szervezett és fegyelmezett román egyház, hanem csak gyámoltalan, szegény és műveletlen oláh pópák voltak, a kik nem igen vonzották templomba híveiket. Habár tehát elismerem hogy szükséges volt megszüntetni a némely írónk által is támogatott rémlátást az oláh faj ellenállhatatlan hódító erejéről, de köve hiszem, hogy ugyanazon tudósaink hasonló bizalommal néznének a jövőbe is, az oláh egyházmegyébe beosztott és ez idő szerint mindenesetre színmagyar nép jövőjét illetőleg. Sőt azt sem hiszem, hogy már a jelent is rózsásnak találják.

Amint a jobbra papfiakból keletkező oláh világi intelligencia tömörülésénél nagy szerepet játszott a már említett ritusváltoztatások elleni védekezés, úgy viszont a köznépet illetőleg reactiót fog előidézni a magyar állami nyelvnek most már a törvény által szigorított népiskolai terjesztése. Ne vezessen félre e tekintetben bennünket az a körülmény, hogy az oláhok e miatt olyan nagy lármát csapnak. Meglehet, hogy félnek és danausi ajándéknak nézik a magyar nyelvtudás elterjesztését népük közt, de ez még nem bizonyítja azt, hogy valóban is van okuk félteni nemzetiségüket. Csak vak gyűlölség szítja ezt a nagy lármát, mert jól tudhatják, hogy ha valamikor elérhető lesz is népüknél a kétnyelvűség, ez első sorban nekik válik majd hasznukra, úgy mint Belgiumban a flamandoknak. És felekezeti

iskoláik útján — támogatva a templomi nyelv által is — hasonló kényelvűséget ők még könnyebben létrehozhatnak az egyházi kötelékükbe tartozó mai magyaroknál s ez elegendő lesz arra, hogy ezek jövőre anyanyelvileg is oláhoknak vallják magukat s ezáltal elveszzenek a magyarságra nézve.

S hogy a magyar nyelvű istenitisztelet, illetve a magyar liturgia végleges letiltása esetére hasonló dolog a munkácsi és eperjesi egyházmegyék magyarságával szemben is a lehetőség határai között van, ennek igazolásául talán elegendő, ha hivatkozom a tényre, hogy az 1896. évi pápai tilalom után az ottani felekezeti népiskolákban is kötelezővé tették a rutén nyelvet, különösen pedig ha hivatkozom ezen — most további intézkedésig szünetelő — rendelkezés indokolására.

Hát igaz, ne legyünk kishitűek, de ne legyünk elbizakodottak sem. Viszont pedig, a kit a magyar liturgia nemzeti értékelésének fentebbi mértéke ki nem elégít, ellenben azt hiszi, hogy a magyar cultura és a magyar állami nyelv az oláh és szláv ajkú görög-katolikus nép közt is faji hódításokat fog tenni, az vegye számba még azt az előnyt is, hogy az így behódoló görög-katolikus egyházközségek maguk fogják kérni a magyar templomi nyelvet, a mi ellen ez esetben az egyháznak sem lesz kifogása és a hódítást a magyar nemzet csak akkor fogja véglegesnek tekinthetni, he ez megtörténik.

De vajon szükséges-e egyáltalában a magyar liturgia haszonértékét kutatni, hogy a magyar nemzet meghallja a görög katolikus magyarság jajkiáltásait? Nem vagyok barátja a phrasisoknak s azért nem is folytatom ezt a megdöbbenő themát, csak arra a sokszor hallható szemrehányásra kívánok még reflectálni, hogy az országos bizottság nem volt eléggé erélyes a görög-katolikus magyarság ügyének nálunk szokásos «kijárásában».

Hát szomorú volna, ha nálunk minden igaz ügyet ki kellene járni és ki lehetne járni olyanokat is, melyekben nincs igazság. De az öt egyházmegyébe szétszított és mindenütt kisebbségben levő görög katolikus magyarság gyöngé az ilyen kijárásra és az országos bizottságnak nem adhatott több erőt, mint a mennyivel maga rendelkezik.

Különben is az országos bizottság végigjárta az általa választott egyházi út egész kálvariáját, csak a koronás főkegyúrnál nem jelentkezett még, de ott sem a saját hibájából. Kísérletezett többször is, de a nemzet és korona közti meghasonlás elzárta az utat előle.

Pedig a régi magyar imperiális politikának, később pedig a Habsburg-dynastia politikájának is mindig egyik legfőbb programpontja volt a keresztyén népcultura, melynek minden időben a templom volt és marad a legkimagaslóbb csarnoka. A jelenlegi uralkodóház műve volt az egyházi unio is és mindenki elismeri, hogy habár az ennek megfelelő egyházhatósági keretek fölállításában a magyarság érdeke sérelmet szenvedett is, de az unio még így is nagy szolgálatot tett a magyar nemzeti ügynek. Az említett sérelmet a görög-katolikus magyarság részére a magyar liturgia és az annak keretéülfelállítandó új egyházhatósági szervezet volna hivatva kireparálni.

Az 1867 óta váltakozott kormányok és politikai pártok programjában nyomát sem látjuk azonban az egyházpolitikai téren mozgó régi imperialis politikának, de mintha a nemzeti lelkiismeret mozdult volna meg, midőn újabb időben a görög keleti magyar püspökségen kívül a fumei és szegedi római katolikus püspökségeket halljuk emlegetni. S vajjon lehetséges volna-e ebben az eszmekepcsolatban megfeledezni arról a valóban nemzeti eszméről, melyet programmon kívül bár, de oly nagy szellemek, mint báró Eötvös József és Trefort. Ágoston, érdemesnek találtak fölkarolni?

Trefort Ágostonnak már említett kezdeményező lépését a *Magyar Világnak* már idézett száma után a jegyzet rovatban szintén szószerint ideiktatjuk.*) E leiratból láthatja az

*) P. h. 474. eln. sz. Méltóságos Püspök Úr! A magyarországi magyar ajku gör. szert. katolikus összes hívek 1/4. alá másolatban ide csatolt folyamodványukban oly kéréssel fordultak hozzám: eszközölném ki, hogy részükre Hajdudoroghon egy gör. szert. kath. püspökség és káptalan állíttassék föl; — hasonló tartalmú kérelemmel járultak nevezettek az országgyűléshez, egyidejűleg pedig a m. kir. miniszterelnök úrhoz nyújtottak be egy ugyanily tartalmu felségfolyamodványt. A képviselőház f. é. febr. hó 19-én tartott ülésében hozott határozatával: „Ezen figyelmet érdemlő kérvényt» oly

olvasó, hogy a koronás főkegyúr már 1881. évi márczius hó 4-én kelt legfelsőbb elhatározásával megadta a felhatalmazást a kormánynak arra, hogy a gör. kath. magyarság létkérdése ügyében az illetékes egyházi hatóságokkal tárgyalhasson. Trefort korai halála miatt a kormánynak nem kevesebb, mint 15 év kellett arra, hogy az általa megindított tárgyalásokat a Bánffy által kihirdetett negatív eredménynyel befejezze s még kérdéses, hogy szükségesnek találták-e erről a koronás főkegyurat előzetesen informálni, annyira siettek ők is megtorolni azt a merész lépést, melyet a méltán türelmetlen hajdudorogiaiak a budapesti egyetemi templomban tartott magyar misével tettek.

Bizonyára *Gróf Apponyi Albert*, a jelenlegi cultusminiszter, volna a leghivatottabb férfiú arra, hogy tető alá vigye a gör. kath. magyarság ügyét, de nem is tekintve a mostani kormány átmeneti jellegét, neki módjában sem volt ezzel az ügygyel foglalkozni, mert közvetett elődje, Wlassics Gyula, azt túlnyomóan politikai jellegűnek minősítette s mint ilyet, átengedte a miniszterelnökségnek. Valószínűleg a római Curiának egy analog intézkedése adott erre alkalmat, a mennyiben a magyar liturgia ügyét az illetékes

felhívással tette át hozzám, »hogy a hazai összes magyar ajku gör. szert. kath. hitközségek részére alapítandó megyei püspöki szék és káptalan felállítására a hazai egyházjog által megszabott lépéseket mielőbb tegyem meg.« Ezt megelőzőleg, vagyis f. é. febr. hó 12-én az ügy a minisztertanácsban tárgyalatván, ott felhatalmazást nyertem arra, hogy az említett felségfolyamodványt legfelsőbb helyre terjesszem föl s Ó Felsőge legmagasabb engedélyét kérem ki arra, hogy az illető egyházi főhatóságok hozzájárulásával előzetes tárgyalásokat kezdhessek s azok befejeztével javaslatot terjeszthessek elő az iránt, mily módon lehetne azon kivánalomnak eleget tenni, hogy a magyar ajku gör. katolikusok liturgiai nyelvül saját nyelvüket használhassák. Nem késtem ennek folytán a magyar ajku gör. szert. katolikusok felségfolyamodványát Ó cs. és ap. kir. Felsőgének hódolatteljesen bemutatni s az előzetes lépések megtételére a legmagasabb engedélyt kikérni, mely legalázatosabb előterjesztésemet Ó Felsőge f. hó 4-én kelt legfelsőbb elhatározásával jóváhagyólag legkegyelmesebben tudomásul venni méltóztatott. Ennek előrebocsátása után van szerencsém Méltóságodat ezennel felkérni, miszerint a kérdéses ügyben véleményesen nyilatkozni sziveskedjék. Fogadja Méltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását. Budapestén 1881 márczius hó 10-én Trefort s. k. Méltóságos és főtisztelendő Dr. Tóth Miklós eperjesi püspök úrnak.

szak-congregatióktól ott is közvetlenül a pápai államtitkár ügykörébe utalták át. Az utóbbi ressortcsere teljesen érthető, mert a római Curia jogosan számíthatott arra, hogy a magyar kormány közvetlenül a zarándoklat után újból fel fogja venni a diplomatai fonalat és különben is az egyházi történelemben praecedens nélküli eset volt az, hogy egy elég tekintélyes népfaj, számarányához mértén tömegesen mondható zarándoklat útján, nemcsak hitéletének biztosításáért, hanem kifejezetten nemzeti mivoltának megoltalmazásáért is fordult a római pápához. Bizonyára volt valami helyes indoka a budapesti ressort-cserének is, de tény, hogy ez is megnehezítette az országos bizottság helyzetét, mely czéljának megvalósítására kizárólag az egyházi utat választotta. Tisztán egyházi úton azonban, a koronás főkegyúr pártfogása nélkül, ezt a nehéz ügyet véglegesen megoldani nem lehet. Legfőbb ideje, hogy most már vége szakadjon a nemzet és korona közti meghasonlásnak és úgy vélem, ezek a kérdések elég fontosak arra, hogy a napirenden levő más fontos kérdésekkel együtt a nemzet és korona közti megegyezés tárgyává tétessenek.

SZABÓ JENŐ.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Hetedik közlemény.*)

TIZENHATODIK FEJEZET.

A szántó-verseny.

Mikor Ewan hazakerült, Dan ott ült a tűz előtt a régi előcsarnokban, lábát maga elé nyújtva, kezét zsebébe mélyesztve, mellére horgaszta fejét. Egész mivolta megtiport, megtört lélekre vallott. Lopva felpillantott, mikor Ewan belépett, azután megkövesült tekintettel meredt újra a tűzbe. Ha Ewan ekkor csak egyetlenegy jó szót ad neki, Isten tudja, mennyi tragikus következménytől kímélheti meg mindkettőjüket. De Ewan az igazság és a saját maga becsülésének árán mentette meg Dant bűnének büntetésétől.

— Dan, — mondta — nekünk el kell válnunk egymástól; nem lehetünk többé jó barátok.

Nagy erőfeszítéssel beszélt, s a szavak szinte fojtogatták. Dan feltápáskodott. Látszott rajta egy pillanatig, hogy a gondolatait szedi rendbe, mint az olyan ember, a ki ájulásból eszmél föl.

— Nem akarlak kiűzni ebből a házból, — szólt Ewan — de ha már meg kell osztanunk egymással ezt a helyet, csak úgy élhetünk együtt, mint két idegen ember.

Kemény mosoly villant keresztül Dan arcán. Mintha felelni akart volna valamit, de nem szólt egy szót sem. Lassan sarkon fordult és megnyomta az ajtó kilincset, a mely a ház belsejébe vezetett.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385., 386., 387., 388., 389. és 390. számaiban.

— Még valamit, — szólott Ewan, gyorsan és remegő hangon beszélve. — Arra akarlak kérni, hogy tekintsd magadat ezentúl idegennek a hugommal szemben is.

Dan megállt és visszafordult. Bár erőltetve mosolygott, kemény vonásai elárulták, milyen nagy küzdelmébe kerül, hogy uralkodjék magán. Nem szólott egy szót sem, s egy pillanat mulva hallhatóan lihegve eltávozott.

Ewan egyenesen belevetette magát abba a székbe, a melyről Dan felkelt. Gyenge testének minden ize megrázkódott az elfojtott zokogástól. Pár percz mulva enyhült saját szégyenének érzése, s helyét, úgy, a mint illetett hozzá, Dan szégyenteljes megaláztatásának gondolata foglalta el.

— Nagyon is messzire mentem, — gondolta magában; — jóvá fogom tenni.

Felállt, hogy Dan után menjen, a mikor egy második gondolat követte nyomon az előbbit.

— Hagyd magára, ez lesz a legjobb rá nézve; hagyd magára, a saját érdekében.

Így aztán, agyában a háborgó düh örültségével, engedte, hogy Dan lelkében is tovább forrongjon a harag és az elkeseredettség.

Dan, mikor ekképen magára maradt, megaláztatását úgy próbálta viselni, hogy teljes közönyt és nembánomságot fitogtatott. Tovább is ott lakott még a régi Ballamonában, de sohasem terhelte magát azzal, — nem, a viláért sem! — hogy megszólítson olyan embereket, a kik egy szó üdvözlés nélkül mentek el mellette a lépcsőn, vagy rá sem pillantottak, mintha nem is ismernék, mikor az előcsarnokban találkoztak vele.

Véletlenül éppen akkoriban történt, hogy egy fenyegető támadásra való tekintettel a hatóságok önkéntes sereget szerveztek, a manx honvédséget, és felszólították a parochiák kapitányait, hogy gyűjtsenek csapatokat. Dan szokatlan hévvel vetette rá magát erre a vállalkozásra, kiképezte magát, rövidesen elegendőképen elsajátította a katonai tudomány elemeit és nyomban megkezdte csapatba gyűjteni és begyakorolni a község fiatal legényeit. Dannak ebben a pillanatban éppen effajta foglalkozásra volt szüksége és munka közben gyakrabban elkerült megint a «Háromláb»-ba, hol a gyülevész legények együtt ittak és

tréfálkoztak vele, olykor-olykor kapitánynak szólítva őt, de gyakrabban egyszerűen Dannak, a nélkül, hogy csak egyszer is eszökbe jutott volna hozzábigyesztteni a legkisebb megtisztelő szócskát is a nevéhez.

A dolgoknak ezt a fordulatát Ewan sehogy sem tudta megérteni.

— Csalódtam ebben az emberben, — gondolta magában; — nyoma sincs már benne a szívnek.

December közepe táján megérkezett Ballamonába Keruish Jarvis is és nyomban úgy rendezkedett be, mint a hogy illett a főbíró örököséhez. A fiatal ember középtermetű és középmagas volt, s arcza és alakja rendkívül a főbíróéra ütött. Angolosan öltözködött: testhez álló szárnyas kabátot viselt, s fölötte bő köpönyeget, a melyet sárga rézsatt tartott össze a nyakán; czukorsüveg formájú hódkalapja volt és a cipője úgy feszült a lábán, mint a keztyű. A modora terpeszkedő volt, s úgy viselkedett, mintha sejtelve sem lett volna születésének áldatlan körülményeiről, s a főbíró házában elfoglalt helyzetének visszásságáról. Sohasem kívánta meglátogatni a Kereszt-ér mellett lévő vityillót, s a szegényekről nagy leereszkedéssel beszélt. Mikor Ewannal találkozott, a legkisebb zavart sem árulta el, Ewan pedig a maga részéről a legkisebb neheztelésnek sem adta jelét. Ellenben Mona ösztönszerű ellenszenvvel viseltetett iránta, s kettőjük viszonya alig pár héttel megérkezése után oly válságossá lett, hogy rettentő következesekkel járt nemcsak Monára, hanem Ewanra és Danra is. Így történt a dolog.

A Karácsony előtt való napra szántó-verseny volt kitűzve egy réten, odafönt a dombtetőn, s Ewant egy régi ígérete arra kötelezte, hogy elvállalja a birói tisztet. A verseny napja elkövetkezett és csúf idő volt. Hófelhők lógtak alá a magashól, s a dombok felől és a kuruttyóból áradó párázat mindent ködfátyolba burkolt. Reggel tíz órakor Mona köpönyegébe burkolódzott és kiment Ewannal együtt a rétre. Nagy tömeg gyűlt már össze a verseny helyére. Kék zubbonyos erős férfiak, báránybőr dolmányos öreg emberek, asszonyok, a kik vászonfőkötőjük fölé hajtották kockás, kék, kurta szoknyájukat, fiúk, leányok mindenfelé, megannyian mint árnyak járva-keelve a ködben. A rét egyik

végén több pár ígás ló volt eke elé fogva, néhány gyerkőcz felügyelete alatt.

Mikor Ewan megérkezett, általános mozgolódás támadt az együtt álldogáló férfiak csoportjában, és tisztességtudóan üdvözölték a lelkészt. Felolvasták a szántóvetők neveit, a kik versenyezni akartak a díjért — egy font készpénzért és egy serlegért — s végül kézfölemeléssel megválasztottak hat férfit a jury tagjaiul.

Azután kijelölték két karóval a versenypályát. A díj azé lesz, a ki legrövidebb idő alatt felszántja oda-vissza a réten kimért földdarabot, s a legegyszerűbb, legtisztább és legegyszerűsebb mélységű barázdákat szántja.

Mikor minden előkészület megtörtént, Ewan elfoglalta helyét ott, a hol az első barázdát kellett szántani a mezőn. Mona mellette állt s a hat bírótárs körülötte helyezkedett el. Az első versenyző cserzett képű, izmos, fiatal legény volt. Felállította két lovát az első karó elé, megragadta kezével az ekeszarvát, s szemével méregette a felszántandó területet, a mikor megjelent Kerruish Jarvis a réten, keresztülsétált a tömegben és egyenesen Mona mellett foglalt helyet. Hangos megjegyzések voltak hallhatók s nem egy erősebb kiáltás is elhangzott, mialatt keresztültolakodott a tömegben, a nélkül, hogy bárkire ránézett volna; de Jarvis teljes közönnyel fogadta a megjegyzéseket, s hangosan, kimérten beszélgetni kezdett Monával.

— Ah! igazán örvendetes látvány, — kezdte — hogy a parasztság férfias szórakozással, hasznos szórakozással tölti az idejét; megvallom, nagyon örvendek rajta.

— Nagy Isten! — szólalt meg egy hang jobbról.

— Hurrá! — szólt egy másik hang balról.

— Ejnye, ejnye! — kiáltott hátulról egy éles női szoprán. — Láttatok-e valaha pondróból lett pillangót?

Jarvis úgy tett, mintha egy szót sem hallott volna.

— Mert vannak olyan szórakozások — kezdte; de a versenyző rákiáltott a lovaira: «Gyí! gyí!», az ekevas bele-mélyedt a nedves gypebe, a felfordított talaj első darabja felszökkent a levegőbe és Jarvis bölcs szavai kárba veszttek.

Minden szem a szántó előre görnyedt hátára szegeződött, a mint egyre előbbre haladt a ködben.

— Úgy vág, mint a borotva, — mondta az egyik néző.

— Nagyon szo itja a kezével, — mondta egy másik.

— Csináld jobban, ha rád kerül a sor, — mondta a harmadik.

Mikor a lovak elérték a kijelölt terület túlsó végét, a versenyző visszafordította őket ostorával, mintha kerekcs kocsival fordult volna, s a következő pillanatban indult visszafelé szilárdan, határozottan, mereven tartott kézzel, kemény arczczal.

Mikor visszaérkezett oda, a hol Ewan állt kezében órájával, bírótársai között, csurgott róla az izzadság.

— Jó, nagyon jó eredmény, — szolt Ewan — hat percz, tiz másodperc.

A nézők sorából itt-ott tetszésnyilvánítás hallatszott, míg a sorra kerülő többi versenyző gúnyosan becsmérelte z eredményt.

Kerruish Jarvis, ki Mona mellett állt, újra beszélni kezdett: — Megvallom, mindig az volt a véleményem — —; de a lármában, melylyel a következő pár lónak a karó előtt való felállítása járt, senki sem vette észre, hogy Jarvis beszél.

Öt versenyző következett egymás nyomában, de valamennyien elmaradtak időben az első mögött és barázdájuk is kevésbbé volt szabályos. Ewan és bírótársai kimondták hát az ítéletet, hogy a díjat az első versenyző nyerte meg, a ki idegen ember volt. Mikor Ewan az ítélet kihirdetése után megfordult, s odament, a hol Mona állt Jarvissal, a nézők és a versenyzők mind összesereglettek a rét egyik sarkába, a hol egy kis négyszögletes taliga tetejéről az izmos idegen, a ki a díjat megnyerte, egy kis hordóból sörrel kínálta az embereket.

Mialatt ez történt, a nevetgélés, kiabálás és nótázás közepett egyszerre csak hangos *hallózás* hallatszott, mintha nem messze egyszerre sokan kiáltották volna, azután sok láb szabálytalan dobogása hallatszott, s egyik ficzkó, ki a tömegeből felugrott a széles tözogsövény tetejére, elkiáltotta magát:

— Itt a kapitány! Itt van Dan úrfi!

A következő pillanatban Dan és vele együtt ötvenhatvan legény, a község söpredéke, berontott mindenfelől a rétre — keresztül a sövényen, át a kapun, s a tövises

rekettye résein. Az a csapat volt, a melyet Dan összegyűjtött a manx honvédség számára, de az egyedüli egyenruhadarab, a melyet viseltek, egy bőröv volt, s az egyetlen harci fegyver, a melylyel fel voltak szerelve, a bőrövébe dugott kis tör. Aznap reggel gyakorlatoztak és gyakorlat után fölkerekedtek, hogy végigüezzék a szántóversenyt. De útközben el kellett haladniok a «Háromláb» mellett, s minthogy nagyon kiszáradt a torkuk, a csapszék előtt sorakoztak, s mindegyikök kapott egy pohár italt, melyet a csapláros illendően felírt a kapitány rovására.

Dan látta Monát Ewan mellett, midőn keresztülszökent a kapun, de semmi jelét nem adta annak, hogy rájuk ismert. Egy pillanat alatt a nyüzsgő sokaság közepén termett a taliga mellett, végighallgatta a verseny lefolyását és hangos megjegyzésekkel kísérte a hallottakat a legdurvább népies nyelven.

— Micsoda! — kiáltott fel, — eltörtétek, hogy ilyen hitvány ficzko legyőzzön benneteket? Hurrá!

Odament az idegen barázdájához, végigszaladt rajta a szemével, azután szemügyre vette az idegen lovait.

— Óh, fogadást ajánlok, hogy csúffá teszem egy pár ígás ökörrrel!

Erre nagy sürgölődés támadt körülötte a tömegben, s egy-egy biztató újjongás is hallatszott, hogy szítsák a zivódást, mely kitörni készült.

Az erős idegen mindent hallott, s komor arczczal, mint a mennyköcsapás, keresztültört a tömegen.

— Ki mondja azt, hogy csúffá tenne egy pár ígás ökörrrel?

— Én volnék la, fiacskám, — szolt hetykén Dan. — Van valami kifogásod ellene?

Fél percz mulva fogadtak is már egy fontba, hogy Dan egy pár ígás ökörrrel három fordulóból kettőben legyőzi az idegent a maga pár lovával.

— Davy! Davy! — kiáltott Dan, s egy szempillantás alatt ott termett Fayle Davy, a ki elég fura figura volt gyapjúdolmányában, hosszú csizmájában és matrózsipkájában, bőrövével és benne a törrel. Davyt elküldték a pár ökörért, mely nem messze éppen trágyát hordott a földekre. Davy elrohant, mintha kilőtték volna, s tíz percz mulva

vissza is tért már megint a rétre, maga előtt hajtva az ökröket.

A két ökröt a püspök ajándékozta volt Dannak. Vén két állat volt, s az évek során nagyon megokosodtak. Tizenöt esztendő óta dolgoztak már a püspöki földeken és úgy tudták már, mikor van dél, mintha ismerték volna a nap járását. Mikor déli tizenkét órakor ebédre csendült a püspöki udvar harangja, az ökrök megálltak, akárhol voltak és akármit dolgoztak, s egy lépést nem tettek, a míg le nem vették nyakukról a jármot s déli takarmányukhoz nem vezették őket.

E pillanatban néhány percz hija volt már csak a délnak, de ez a körülmény most senkinek sem jutott eszébe, s az ökröket az eke elé fogták.

— Ugyanaz a bíró és a bírótársak, — szólt az idegen; de Ewan kimentette magát.

— Ugyan mi szükségünk van bíróra? — szólt Dan, s kezét az eke szarvára tette. — Itéljenek a bírótársak.

Ewan és Mona néhány pillanatig szótlánul nézte a történeteket. Ewan alig tudott uralkodni magán. Ott állt Dan, piros flanellingre vetkőzötten, napbarnította, kihevült arczczal; csupa friss élet és egészség volt, ragyogott az egész ember, kiabált, nevetett, mintha soha sem borult volna árnyék az életére.

— Nézz csak rá! — suttogta Ewan izgatottan, Mona füléhez hajolva. — Lám! Ez a kedélyesség, a mely másoknak annyira tetszik, már magában is csaknem elég ahhoz, hogy meggyűlöltesse őt velem.

Mona megrémült és visszafordult, hogy Ewan arczába tekintsen.

— Gyere, menjünk, — szólt Ewan, elfordítva fejét.

— Ne menjünk még, — szólt Mona.

E pillanatban Kerruish Jarvis, ki az imént távolabb lépett tőlök, visszatért és így szólt:

— Nem akarsz fogadni velem, Mona — egy pár keztyűbe?

— Szívesen, — felelte Mona.

— Kire fogadsz?

— Óh, az idegenre, — szólt Mona, elpirulva és mosolyogva.

— Nagyszerű, — szólt Jarvis; — mert én a kapitányra fogadok.

— Nem birom tovább, — suttogta Ewan. — Jössz, vagy nem?

De Mona az ökrök körül nyüzsgő csoportra szegezte tekintetét. Nem hallotta Ewan kérdését és Ewan megfordult és elballagott a rétről.

Kiáltás hallatszott és az ökrök megindultak. Dan mögöttük baktatott. Nyugodtan, szilárdan, egyenletesen haladtak az ökrök a kemény, szívós talajon, áttörtetve az útban álló fagyökereken, mintha semmi sem állhatott volna ellen nagy erejüknek.

Mikor az első forduló után visszaérkeztek kiinduló pontjukhoz, kiszámították az időt — öt percz, harmincz másodpercz volt. Nagy éljenzés harsant föl és Mona sápadt arca diadalmasan felragyogott.

Az idegen felállt lovaival és megindult újra, minden izmát megfeszítve. Hat percz négy másodpercz alatt szántotta végig az utat oda-vissza, s mikor megállapították az időt, újra nagy éljenzés harsant föl — csakhogy az éljenzés Dannak szólt.

Dan újra pattantott az ökröknek és felállt velök a karó előtt. A nézők izgatottsága rendkívüli volt. Mona görcsösen szoritotta mellére a köpönyegét és visszafojtotta lélekzetét. Jarvis feszülten figyelte Monát, ki érezte, hogy Jarvis hideg tekintete rajta pihen.

— Majd azt hinné az ember, hogy szeretnéd elveszíteni a fogadásodat, — mondta Jarvis.

Mona nem felelt, s mikor az ökrök újra megindultak, összeszorította ajkait, mintha nagy fájdalmat érezne.

Az ökrök tovább haladtak, s az út első felét akadálytalanul megtették. A felemelt ekevassal éppen megfordulni készültek a barázda végén, mikor harangszó csendült a kuruttyón — a püspöki udvar delet jelző harangkondulása volt. A harang szavára az ökrök nyomban megálltak mozdulatlanul. Dan rájok kiáltott, de az ökrök meg sem moccantak. Erősen rácsapott ostorával az orrukra. A két állat felhorkant, de egy tapodtat sem mozdult a helyéből. Az emberek zajongni kezdtek, s ötvenen is kiáltoztak egyszerre. Dant elragadta a szenvedély. Vadul csap-

kodta az ökrök ágyékát, szemét és orrát. Azok nyögtek a zuhogó csapások alatt, majd megvadultan rohanni kezdtek keresztül a réten, széttaposva a barázdát, melyet az imént vontak.

A vergődés és harag kiáltása hangzott fel a tömegben és Dan, ki eleresztette a gyeplőt, visszaballagott a kiinduló pont karójához.

— Vesztettem, — szólt Dan, átkot mormolva az ökrökre.

Mindeközben Kerruish Jarvis folyton Mona vonagló arczára szegezte a tekintetét.

— Nyertél, Mona, — szólalt meg hidegen és fagyos mosolylyal.

— Mennem kell. Hol van Ewan? — kérdezte Mona remegve, s mielőtt Jarvis válaszolhatott volna, továsietett a pázsiton keresztül.

Dan hallotta, mikor Ewan megtagadta a birói tiszt elvállalását; látta, mikor Ewan távozott a rétről, s bárha föl sem nézett, mégis tudta, mikor ment el Mona is. Kémény arcza kivörösödve izzott napbarnította bőre alatt.

— Davy, hozd vissza az ökröket, — szólt Dan; és Fayle Davy visszaterelte az ökröket a karó elé.

Dan levette nyakukból a jármot, kivette közülök a hosszú lengő rudat — megvasalt, nehéz szálfá volt, — úgy, hogy az ökrök szabadon álltak és rágesálni kezdték lábuk alatt a fűvet.

— Vissza innen! — kiáltott Dan és feje fölé emelte a rudat.

A tömeg hátrább húzódott úgy, hogy szabad tér támadt Dan és az ökrök körül. Dan hatalmas lábaszárkait úgy megvetette a földön, mint az ökrök a maguk patáit, és csupasz karjain úgy kidagadtak az izmok, mintha nagy csomók lettek volna.

— Mit csinál? Le akarja ütni az ökröket? — kérdezte valaki.

— Hátrább! — kiáltott újra Dan, s a következő pillanatban sziszegve lezuhant a rúd a magasból. Lesújtott az egyik ökör homlokára. Az ökör megtántorodott, lábai megroggyantak s a hatalmas állat holtan rogyott össze.

Dan másodszor is felkapta feje fölé a rudat és lesúj-

tott vele. Megtántorodott a másik ökör is és leroskadt holtan régi igástársa mellé.

Rémült kiáltás hangzott fel a tömegből. De Dan ügyet sem vetve a kiáltásra, fölkapta a kabátját, felcsatolta az övét, s útát törve magának a tömegben, a kapun át eltávozott.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Dannal nem tudnak bánni.

A mi ezután történt, az egyike volt amaz ijesztő, közönséges és végzetes tragédiáknak, melyeknél lehetetlenség megállapítani, vajjon gonosz szenvedélyek vagy gonosz véletlenek játszották-e bennök a főszerepet.

Dan egyenesen az új Ballamonába ment és minden teketória nélkül, úgy, mint régente szokta, végig a házon, egyenesen abba a szobába nyitott be, a melyben Monát gyanította. Mona ott is volt, s látszott rajta, hogy Dan megjelenése megijesztette.

— Te vagy az, Dan? — szólt remegő suttogással.

Dan mogorván felelt.

— Én vagyok. Azért jöttem, hogy beszéljek veled — van valami mondani valóm — de nem baj . . .

Elhallgatott és egy székre vetette magát. A feje fájt, a szeme tüzelt, s az agya mintha elhomályosodott és megzavarodott volna.

— Mona, azt hiszem, meg kell bolondulnom, — dadogta kisvártatva.

— Hogy' mondatsz ilyet? — szólt Mona. Keble láthatóan pihegett és arcán nagy nyugtalanság tükröződött.

Dan nem felelt, hanem kis szünet multával Mona felé fordult és éles, nyers hangon így szólt:

— Nem vártál ide és megtiltották úgy-e, hogy szóba állj velem? Úgy-e megtiltották?

Mona mélyen elpirult és nem válaszolt rögtön. Majd tétovázva beszélni kezdett.

— Az atyám — igaz, az atyám . . .

— Tehát igaz, — szólt Dan ridegen. Azután felugrott és fel-alá futkosott a szobában. Csakhamar újra leült, s könyökét térdére, fejét pedig tenyerébe támasztotta.

— És hogy' vagyunk Ewannal? — kérdezte.

— Ewan szeret téged, Dan, és te voltál a hibás, — szólt Mona akadozva.

— Én?

A viselkedése hirtelen megváltozott. Nyersen beszélt, csaknem csúfolódva, és rekedten felkaczagott.

— Nem jól bánnak velem, Mona — ennyi az egész, — mondta Dan, s a melle zihált és a szó csak nagynehezen szakadozott ki belőle.

Mona lecsüggesztett fővel, ujjait összekulcsolva maga előtt, révetegen kinézett az ablakon.

— Óh, Dan, Dan, — suttogta, itt van a te drága jó atyád, meg Ewan. meg — meg én . . .

Dan újra felugrott.

— Ne szégyeníts meg önmagam előtt, Mona — szólt Dan.

Egy pillanatig fel s alá járt a szobában, azután idegesen kifakadt.

— Az egész elmúlt éjszaka borzasztó álmom volt. Háromszor álmodtam ugyanazt, s óh, Istenem! micsoda szörnyű álmom volt! Rút éjszakán, a sötétben bolyongva, eleinte pocsolyákban gázoltam, aztán szekérnyomokba botlottam, s egyszerre csak egy férfi keze markolt belém. Nem láthattam, hogy ki volt és sokáig viaskodtunk a sötétben, s már-már azt hittem, hogy nem bírok vele. Ő derékon kapott, én a vállán ragadtam meg. Megbotlottunk és mindketten elestünk, s a mikor fel akartam tápázkodni, a mellemre térdelt. De ekkor mintha nagy erő áradt volna keresztül rajtam, leráztam magamról és talpra szökve, újra birokra keltem vele, s végül fölébe kerekedtem, letpertem, a hátára ültem és erősen összeszorítottam a torkát. Ez idő alatt mindegyre hallottam a sötétben hangos lihegését, de egyetlen egyszer sem hallottam hangját. S ekkor egyszerre csak, mintha villám fénye lobbant volna ki, megláttam arcát, mely az enyémhez szorult és — Mindenható Isten! — az arc az én saját arcom volt, az én tulajdon arcom, és már feketedni kezdett megmerevült ujjaim szorításától, melyek a torkára kapcsolódtak.

Reszketett, a mint beszélt. Most borzongva újra leült, és hideg veríték futott végig a hátán.

— Mona, — szólt csaknem zokogva — hiszesz a rossz előjelekben?

Mona nem felelt. A melle láthatóan pihegett, de szólni nem volt képes.

— Eh! — szólt Dan egészen más hangon. — Rossz előjelek! — és keserűen felkaczagott. Aztán felállt, felkapta kalapját, és nyugodtan így szólt:

— Csak az a baj, Mona, hogy a mint mondtam, nem tudnak bánni velem.

Kinyitotta az ajtót és Mona reá emelte könyben úszó szemét.

— Elég hiba volt már az is, hogy ő maga idegenné vált hozzám; de miért kívánta, hogy idegen légy hozzám te is? Idegen! Idegen!

Gúnyos hangsúlyozással ismételte e szót és hátraszegte fejét.

— Dan, — szólt Mona halk, szenvedélyes hangon, és vakító könnyei végigpatakozottak arcán — a világon senki és semmi sem tehet bennünket egymásra nézve idegenné, téged meg engemet — sem az atyám, sem a te édes jó atyád, sem Ewan, sem — (itt halk suttogássá vált szava) — sem bármi szerencsétlenség vagy gyalázat.

— Mona! — kiáltotta Dan, közeledve egy lépéssel Monához és félkarját sóvárgó mozdulattal feleje nyújtotta.

De a következő pillanatban sarkon fordult és kifelé indult az ajtón. Látva azt a gyöngédséget és hűséget, mely Mona arcán tükröződött, úgy égette a lelkiismerete, mint még soha azelőtt.

— Ewannak igaza volt, Mona. Ő a legnemesebb férfi Istennek itt e földjén, én pedig a legundokabb fenevad vagyok.

Betette az ajtót maga mögött. Az előcsarnokban szembe jött vele Kerruish Jarvis. Ez az úri ember éppen akkor lépett be a házba, s kalaposan és köpönyegben haladt át a csarnokon. Dan láttára meghökkenet és felre huzódott, hogy utat engedjen Dannak, de ez annyira nem vette észre jelenlétét, hogy föl sem emelte fejét, a mint végigment kifelé a pitvaron.

Fejét lehorgaszta, jutott el Dan egészen az országútra nyíló kapuig. Kilépett rajta és nagy zörejjel becsapat

maga után, mikor elötünt a főbiró, a kapu felé tartva, és Dan láttára szemlátomást tétovázott, mintha meg akart volna állni. De Dan komoran tovább ment s a főbiró hiába fordította feléje ránczba szedett, kiaszott arcját.

Dan nem a régi Ballamona felé vivő útra tért, hanem a püspöki udvar mellett húzódó ösvényen haladt tova, s midőn megkerülte a nagy épületet a fák mögött, Ewan jött kifelé a kisebb kapun és az új Ballamona felé fordult. Nem szóltak egymáshoz, még csak egy pillantást sem vetettek egymásra.

Dan tovább ment, a míg a plébánia templomhoz nem ért. A templomból énekszó hallatszott ki és Dan megállt. Eszébe jutott, hogy Karácsony estéje van A kórus gyakorolta a zsoltárokat a másnapi istentiszteletre.

«Mielőtt megaláztatnám, én tévelygek vala; most pedig megőrizem a te beszédedet.»

Dan a templom kapuja elé került és hallgatózva megállt.

«Jó nékem, hogy engemet megalázál, hogy megtanulnám parancsolatidat.»

A vaskapcsokkal erősített, szüette faajtó, mely össze volt karczolva késsel, félig nyitva volt, és Dan onnan, a hol állt, beláthatott a templomba. Ott voltak az üres padok, a rozoga, négyszögletes, zölddel bevont székek, melyen annyi karácsony estén ült az Oiel Verree alatt. Fölmerült előtte a régi hely képe, úgy, a mint gyermekora napjaiban látta: a tengernyi ábrázat, egy csomó ünnepi komolyságú, egy csomó kaján kifejezésű, a felpántlikázott gyertyatartók, Will-as-Thorn, a vén egyházi, a ki kezében a hangsípval, az oltár korlátja mögött állt, és Hommy-beg, a maga posztó krispinjében, a mint lelkesen énekelt a fordítva tartott hangjegylapból. Az énekszó elhallgatott. A háttérben a Slieu Dhoo és Slieu Volley dombját sűrű ködfátyol rejtette el s a sik kuruttyó-földeken áthallatszott a tenger halk nyögeése.

— Még egyszer, — szólt egy hang odabent a templomban, s a zsoltár újra megzendült. Dan könnyebben kezdett lélekzeni, ő maga is alig tudta, hogy miért; mintha valami nehéz súly gördült volna le a melléről.

Mikor elfordult a templomajtóból, nehéz felhőtábor

gomolygott a magasban a tenger felől. Dan fölnézett és látta, hogy hóvihár van keletkezőben, s hogy a havas felhő le fog omlani, mihelyt a hegyekhez ér.

Megkondult a sűrű toronyban a nagy óra — egy — kettő — három — tehát három óra volt. Dan lement az Orris Head alatt elnyúló kis öböl, a Lockjaw felé. Oda várta a vén Quilleash Billyt és társait, kiknek megengedte, hogy a *Ben-My-Chree*-t használhassák a téli hónapok alatt is horgos halászatra. Mikor eljutott az öbölbe, épen egy óra telt el a dagály óta, s a vitorlás Quilleashsal meg Tearerel kiment tőkehalra halászni. Fayle Davy, a kin úgy, mint Danon magán, még mindig rajta volt a katonai öv a törrel, tett-vett valamit a hálórongyok és a régi kötéldarabok között, a melyek egy viskóban heverték, a melyet az emberek azért tákoltak össze, hogy legyen hol lerakniok apró-cseprő holmijukat.

Davy kibámult a tengerre. Odalent éles szél fujdogált, s a zajgó hullámok fehér gerince éppen hogy látzott még a megsűrűsödött levegőn keresztül.

— Vihar közeledik, Dan úrfi, — szólt Davy. — Látod amott a fehér hullám tetején a buvárrécét? Hallod vad sikoltását?

Davy kezével védte szemeit a szél ellen, mely a tengerről süvöltött és fölnézett a viharmadárra, mely fejük fölött a szirt körül keringve, komoran vijjogott.

— Látod-e amott Carey anyó csirkéit?*) — szólalt meg újra Davy. — Közeledik a vihar, még pedig szörnyű gyorsasággal.

Csakugyan vihar közeledett, még pedig sokkal réme-
sebb vihar, mint a szel meg a hó.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

A vak asszony látomása.

Kerruish Jarvis, mikor Dant Mona szobájából látta kijönni, nemcsak azért döbbsent meg, mert tudta, hogy Dan ki van tiltva a házból. Mikor a szántóverseny és az ökrök-

*) A viharmadarak népies neve.

nek ezt követő elpusztítása után távozott a rétről, Kerruish Jarvis nagy kerülőt tett a kuruttyó felé, és az országúton tért vissza Ballamonába. Azt forgatta elméjében, hogy milyen furcsán viselkedett Mona Dan és az idegen izgalmas versengése közben, és épen megállapodott már valami világos magyarázatában annak az izgatottságnak, melyet Mona nem tudott palástolni, mikor azon vette észre magát, hogy odakerült a konyhá elé, melyben Hommy-beg lakott feleségével, Kerryvel. Zümmögő hang hallatszott ki belülről, a melyet oly keserves jajgatás kísért, a melynél keservebb soha sem jutott el még talán halandó fülbe.

Jarvis önkénytelenül megállt, hogy belépjen a konyhába. Be is lépett, és otthon találta mind a két házafélet, a süket férjet meg a vak feleségét. Hommy alacsony, háromlábú széken kuksolt, vállához szoritva a hegedűjét, és lelkesen czinczogott a hangszerén, miközben zümmögött is a játékához. Karácsony estéje volt Hommy-begnek is, és azt a szent éneket gyakorolta, a melyet éjszaka szándékozott elénekelni az Oiel Verreen. A vak Kerry a tűz mellett ült, és sűrke pamutból kötött. A süket ember szeme és a vak asszony füle egyszerre vette észre Jarvis látogatását, s míg Hommy-beg leeresztette válláról a hegedűt, Kerry ölébe rakta a kötőtűket, s aggódva emelte föl kezét.

— Ah, hát nem megmondtam-e, hogy történt valami Ballamonában? — szólt Kerry.

— Bizony megmondtá, — szólt Hommy.

— Tudtam, — szólt Kerry, — tudtam, a mint mondani szokták.

Jarvist ez a fogadtatás, válaszul véletlen látogatására és egyszerű köszöntésére, nagyon meglepte.

— A látomás! A látomás! Oly igaz, mint maga az Irás! Ugy bizony, úgy bizony, — folytatta Kerry, és tördelni kezdte a kezét.

Jarvis kényelmetlenül érezte magát.

— Hát tudjátok, derék jó emberek, — mondta terjengősen, — én bizony sehogysem értem, a mit beszéltek. Ugyan mi is történt hát Ballamonában?

E kérdésre a vak asszony arcán elképedés tükröződött.

— Hát nem egyenesen Ballamonából jött hozzánk? — kérdezte.

— Nem, négy órája eljöttem már onnan, — szolt Jarvis.

— Szent Isten! szent Isten! — jajveszékelt Kerry. — A látomás! A látomás!

Jarvis kellemetlen érzése kíváncsisággá változott át, és az egész csomó kérdésre kapott válaszból megtudta, hogy a vak Kerrynek aznap megint olyan látomása volt Danról, mely csak olyankor szokta megszállni, midőn dajkált fia bajban vagy veszedelemben forgott. De ilyenkor soha sem maradt el a látomás. Ez alkalommal nagy szomorúsággal volt kapcsolatban a látomás, és Kerry reszketett, míg elmesélte.

— Nagyon világosan láttam őt magam előtt, és Mona kisasszony szobájában állt a kisasszony ágya és a szegény kis baba bölcsője között, és térdreereszkedett a bölcső mellett és keservesen zokogott, zokogott, zokogott, és Mona kisasszony maga is szivettépően zokogott, mint a hegy mondani szokták, és a szegény kis baba édesen és csendesen tovább aludt, és odakint sötét éjszaka volt, és a kisasszonynak gyertya volt a kezében. Ugy bizony úrfi, ezt láttam, ezt láttam, és nyomban elmondtam itt az uramnak, és mit gondol, mit mondott az uram? Azt, hogy «Hadd csak asszony, hadd csak. Álmodok ezek csak, álmodok ezek csak!»

Jarvis egyáltalán nem találta tragikusnak a históriát, de azért feszült érdeklődéssel hallgatta.

— Dan úrfit Mona kisasszony szobájában láttad — a hálószobájában?

— Ott bizony, és az ablakon mászott be és fehér volt, mint a kréta, és csurgott róla az izzadság.

— Az ablakon mászott be — a hálószobája ablakán — bizonyos vagy benne, hogy a hálószobája ablakán?

— Bizonyos, bizonyos. Hiszen úgy ismerem, mint a saját kis kuczkomat. Az ágy, a fehér függönyökkel, mint mondani szokták, és a kis baba bölcsője, tele faragott oroszlánokkal, tigrisekkel és más fenevadakkal, és a kecskebőr pokrócz meg a juhbőr — úgy bizony, úgy bizony!

A látomás realitása oly hatást tett Kerryre, hogy biztos előjelét látta benne valami szerencsétlenségnek, s midőn Jarvis benyitott az ajtón, Kerry rögtön azt a következtetést

vonta le, hogy jelenteni jött a katastrophát, a melyet ő előre látott és el akarja vinni őt magával Ballamonába.

Jarvis sötéten mosolygott. Hallott már régebben Kerry látomásairól, és most is nevetett rajta. De a vak asszony ostoba álma eszébe juttatott valamit, s Jarvis hirtelen fölállt és sietve eltávozott.

Jarvis ismerte a főbíró gyengéjét, hiszen tudta jól, mi volt az oka annak, hogy ő maga is odakerült a főbíró házába. Bármilyen kemény ember volt is a főbíró, bármilyen éles eszű és erős lelkű, Jarvis tudta, hogy van a lelkében egy pont, a melyen gyengébb volt a legkisebb gyermeknél is. Ezt a pontot akarta most Jarvis a saját céljaira és terveire kihasználni.

Tele volt torkig a történettel, a melyet bele akart súgni annak a fülébe, ki sohasem hallgathatott végig babonás mesét a nélkül, hogy ne nevéssen rajta, ne csúfolódjék és — el ne higgye mégis. Ezen tünődve lépett be épen Ballamona előcsarnokába, mikor egyszerre csak szembekerült Dannal, és látta, hogy Mona lakószobájának ajtaja megnyílt előtte és becsukódott mögötte.

Jarvis elképedt. Hát lehetséges volna, hogy volt valami igazság a vak asszony látomásában? Alig tért magához meglepetéséből, mikor a főbíró jött befelé a kapun, oly sötéten, mint a mennykőcsapás.

— Az a ficzko megint itt járt, — mondta a főbíró. — Miért nem dobtad ki a házból?

— Beszélni valóm van veled, — szólt Jarvis.

Bementek együtt a főbíró dolgozószobájába. Kis helyiség volt az előcsarnok baloldalán, félig a lépcső alatt, s az egyik sarkába kandalló volt befalazva. A kandalló párkánya fölött egész sereg furesa holmi lógott kampókon és szögeken — egy rengeteg nagy ezüst zsebóra, kis mutatólappal és nagy pecsétekkel, egy lárva, egy kétszővű puska, egy kolostori méces és egy kereszt, egy darab tükörüveg és egy pisztoly.

— No mi az? — kérdezte a főbíró.

Jarvis elmondta a vak asszony meséjét némi színezéssel, és a főbíró feszülten figyelt és arcán ekközben halálos düh tükröződött.

— És te láttad őt kijönni Mona szobájából? A saját szemeddel láttad? — szólt a főbíró.

— A tulajdon szememmel, drága uram, — szolt Jarvis.

A főbíró ajka remegett.

— Istenem! Bizonyosan igaz, — mondta.

E pillanatban lépteket hallottak odakünn az előcsarnokban. A főbíró, ki nyugtalanul járkált fel s alá, az ajtóhoz lépett és látta, hogy Ewan jött be a házba. Rákiáltott, és Ewan besietett a dolgozószobába. Mikor Ewan belépett, Jarvis kiment a szobából.

A főbíró arcán oly rémület tükröződött, hogy mielőtt egy szó esett volna köztük, atyjának ijedelme átragadt Ewanra is. Amaz csuklón ragadta fiát szenvedélye dühében, és elmondta Ewannak a történetet. De nem az a történet volt ez, a melyet a vak Kerry mondott el Jarvisnak, és az a történet sem, a melyet Jarvis mondott el a főbírónak. Egészen új történet volt babonából és gyűlöletből kovácsolva. A vak Kerry azt mondta, biztos tudomása van róla, hogy Dan éjszakánként föl szokta keresni Monát a hálószobájában, a hová az ablakon szokott bemászni. Kerruish Jarvis maga is látta őt ott, még pedig ma, nem éjszaka, hanem fényes nappal, mikor Dan kijött Mona szobájából. Micsoda? Hát halvére van Ewannak, hogy nyugodtan tűri hugának gyalázatát?

Ewan feszülten figyelt az izzó szavakra, a melyeket atyja gyors és szakadatlan rohamban lökött ki magából. A történet úgy, mint a főbíró elmondta, végzetesen meggyőző volt. Szó sem volt benne látomásról, álmokról, vén asszonyos fecsegésről. Minden világos, kemény, rettenetes, kárhuzatos valóság volt, vagy legalább is annak tetszett Ewan lángoló agyában és megmérgezett lelkében.

— Apám, — szolt nagyon nyugodt hangon, de látható fölindulással, — te apám vagy, de nincs a világon csak két élő ember, kinek ajkáról elhinném ezt a történetet, s te nem vagy e két ember egyike sem.

E szavakra úrrá lett a főbíró a szenvedély.

— Istenem, — kiáltott fel — mit tettem, hogy már a saját fiam sem hisz szavamnak? Hát talán én magam akarom rossz hírbe keverni lányomat?

De Ewan nem hallotta már atyja szavait. Megfordult és ment egyenesen Mona szobája felé. Lassan haladt; bor-

zalmas csend volt a házban. Jó félperczig nyugodott keze az ajtó kilincsén, mielőtt ideges ujjai lenyomták.

Belépett a szobába. A szoba üres volt. Mona nappalija, dolgozószobája, társalgója és gyermekszobája volt ez a helyiség. A baloldali fal túlsó végéről ajtó nyílt a szobából egy másik szobába. Ennek a második szobának az ajtaja félig nyitva volt, és Ewan arról a helyről, a hol minden izében remegve állt, hallhatta halk gügyögését a kis gyermeknek. — saját gyermekének, elhunyt felesége gyermekének, — és a tagolatlan semmiségeket, a melyeket Mona, a gyermek nevelőanyja rebegett a kisedet fölött.

— Bu-lu-la-la-pa-pa, tente-tente kis szivecském.

Majd halk mormolásba fulladt a gyöngéd beszélgetés, és hallatszott, hogy Mona csaknem nesztelen, hosszú csókot nyomott a kisbaba kövér, kerek nyakára.

Ewan határozatlanul állt egy pillanatig a helyén, és izzadság verte ki homlokát. Úgy érezte, mintha oltár előtt térdelne, s egy istentelen kéz bemocskolná az oltárt. Már-már visszafordult, hogy elmenjen, mikor fülébe hangzott kívülről a főbíró nyughatatlan lépteinek zaja. Nem mehetett vissza; a mérég bent volt a szívében.

Belépett a hálószobába, mely a nappaliból nyílt. Mona föltekintett, mikor bátyja belépett hozzá. A bölcső fölé volt hajolva, szépséges arcza gyöngéd szeretet fényében sugárzott — a tiszta, gyönyörű nőiesség megtestesülése volt. Már-már fölemelte a bölcsőből a gyermeket, hogy odanyujtsa Ewannak, de mikor még egy pillantást vetett bátyjára, észrevette arcának ünnepélyes komolyságát, s erre visszafektette a kisedet szeliden párnájára.

— Mi baj?

— Igaz-e, — kezdte Ewan nagyon halkán, — hogy Dan itt volt?

Mona mélyen elpirult erre a kérdésre és hallgatott.

— Igaz-e ez? — kérdezte Ewan újra, s most már gyors és riadt tekintettel. — Igaz-e, hogy Dan itt volt — itt?

Mona félreértette Ewan hangsúlyozását. Ewan bent állt az ő hálószobájában, s mikor azt kérdezte tőle, vajjon Dan ott volt-e, úgy értette kérdését, vajjon Dan ebben a szobában volt-e vele együtt. Mona nem értette meg azt a gonosz gondolatot, a melyet belevittek Ewan lelkébe.

E helyett eszébe jutott az a tilalom, melyet Ewan és édes atyja szabtak ki rá, hogy sohasem szabad fogadnia Dant, és zavarának oka Ewan kérdésére annak a tudata volt, hogy a tilalom ellenére fogadta Dant.

— Igaz-e? — kérdezte Ewan még egyszer, és remegett az elfojtott szenvedélytől.

Kis vártatva borzasztó nyugalommal ő maga felelt a kérdésére: — Igaz!

A kis baba fölemelkedett és ártatlan arczával mosolyogva rebegett Monára, ki, csak hogy palástolja zavarát, a bölcső fölé hajolt.

— Bu-lu-la-la.

A szenvedély óriási hulláma áradt keresztül Ewanon: Odalépett hugához és megragadta mind a két kezét. Olyan volt, mint az erős ember, ki álmodik, s ámbár biztosan tudja, hogy álmodik, hiába igyekszik fölébredni rémes álmából, hogy szabaduljon a lidércnyomástól, mely reá nehezedik és marczangolja.

— Nem, nem, bizonyára tévedés van a dologban, — mondotta Ewan, és forró lehellete valósággal perzselte Mona arczát. — Bizonyosan tévedés, bizonyosan tévedés. Nem volt itt soha — sohasem — itt — ezen a helyen!

Mona fölegyenesedett. Kiszabadította kezét Ewan szorításából. Meg volt bántva női büszkeségében. Úgy tetszett neki, hogy a bátyja többet merészelt, mint a mennyire a fivérnek joga volt.

— Nincs tévedés a dologban, — szólt Mona kissé ingerülten, — Dan itt volt.

— Megvallod?

Mona szilárdan Ewan szeme közé nézett és így felelt:

— Megvallom, ha így akarod mondani — megvallom.

Nincs czélja, hogy félrevezesselek.

Baljóslatú csend következett. Ewan arczvonásai úgy megmerevedtek, mint a holt ember arczvonásai. Gyötrő érzés ejtette rabul. Vivódott, hogy megkérdezzen valamit, és a nyelve nem fordult reá sehogysem a szavakra.

— Mona — azt akarod mondani — azt akarod mondani, hogy Dan — hogy Dan erőszakosan — nagy Isten! hogy' is mondjam? Hogyan találjak reá szót?

Mona kiegyenesedett.

— Azt hiszem, nem palástolhatom tovább érzéseimet, — szólta Mona. — Tégy velem, a mit akarsz; nem vagyok már gyermek, és a bátyám sem parancsolhat többé nekem. Dan itt volt — betolakodott-e vagy sem — mondd úgy, a mint tetszik — igen, és — — (lehorgasztotta fejét a bölcső fölé) — szeretem őt.

Ewan nem volt eszén; a szive meg volt mérgezve, mert különben ott rögtön kibogozta volna a körülmények ördögi szövevényét. Ujra megpróbálkozott újabb és még újabb kérdésekkel. De minden kérdése, melyet fölvetett, és Mona minden válasza, csak még bonyolultabbá tette a helyzetet. Ewannak majdnem keresztülfúródtak bőréen a megmerevedett állcsontjai.

— Az országuiton találkoztam veled, — szólta mintegy magában ijesztően suttogva. — Óh, hogy akkor még nem tudtam erről!

Azután szemrehányó tekintetet vetve Monára, elfordult és kiment a szobából.

Visszatért a dolgozó szobába, hol még mindig föl s alá járt a főbíró.

— Mamlasz, mamlasz! Azt remélted, hogy van olyan nő, ki bevallja saját szégyenét, — kiáltott reá Ewanra.

Ewan nem felelt azonnal, hanem némán a kandalló párkánya fölé nyúlt, oda, hol a pisztoly függött és levette a fegyvert a falról.

— Mit csinálsz? — kiáltotta a főbíró.

— Mona megvallotta, — szólta Ewan, még mindig fojtott hangon, suttogva.

Ez a válasz egy pillanatra megfosztotta a főbíró minden hangjától és erejétől. De aztán megragadta fiának kezét és kicsavarta belőle a pisztolyt.

— Semmi erőszakosság, — kiáltotta.

Megrémült a düh láttára, melyet saját gonosz szenvedélyei támasztottak, és bezárta a pisztolyt egy fiókba.

— Jobb is így, — szólta Ewan, és a következő pillanatban kifelé haladt már a pitvaron keresztül.

A főbíró utána sietett és karjára tette kezét.

— Ne felejtsd el — nem akarok semmi erőszakosságot, — mondotta; — az Isten szerelmére, vigyázz, hogy ne történjék semmi erőszakosság!

De Ewan, egy szót sem szólva többé, s a nélkül, hogy kemény, sápadt arcának egy izma is megrándult volna, egy pillantás, egy jel nélkül, de vérben forgó szemmel és remegő orrczimpával, fogait összeszorítva, míg homlokán a sebhely fölött, melyet Dan hagyott rajta, szélesen, sötétten dagadtak ki az erek, megfordult és kiment a házból.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

A KALAPÁCS.*)

(A Magyar Tudományos Akadémia gróf Nadasdy-díjával jutalmazott elbeszélő költemény.)

Jelige: *Edda.*

I.

A finn király fiának volt egy nagy kalapácsa.
Ő volt a magas észak legremekebb kovácsa.

Nem tudott senki jobban önteni, verni bronzot.
Hirneve sok tanítványt a csúd**) bányákba vonzott.

Kardverni ott tanultak: a közel és a távol,
Királyfiak, királyok nyugatról, dél honából.

Trym, óriás királyfi, ki szintén ott kovácsolt,
Ellopta mesterétől a bűvös kalapácsot.

S azt mondta a követnek, ki tőle viszakérte:
A szép királykisasszonyt küldjék hozzája értte.

A szép királyleányért majd vissza fogja adni,
De csak, ha nála nőül kedve lesz ott maradni.

A finn királykisasszony öltözék talpig gyászba:
Ő nem megy, nem megy ahhoz! inkább a siri házba.

A finn király fiának torkáig forrt a mérge:
—,Megállj, te beste nagy dög! magam megyek el értte.—

*) A *Thrymskvidha* és a *Völundarkvidha* című eddai énekek nyomán.

**) A csúd nép a finnek ősei voltak.

Borbélyát behivatta, bajúszát lenyesette.
Lányruhában az ifjú útra kelt még az este.

Követte nagy kíséret és hozomány temérdek.
Harmadnap alkonyatkor az óriáshoz értek.

—, Trym óriás, galambom, megjöttem várlakodba,
Virágnak kebeledre, rózsának ablakodba.

—, Leszek hű feleséged, ám megbecsülj, galambom,
Mert agyonüt a bátyám, Trym óriás aszondom! —

— «Szakácsom, főszakácsom, süss úri nagy ebédet!
Ökröt nekem fejestől, fázánt a feleségnek». —

Éjfélre kész az éték, hozzák teknőbe, tálczán;
A sült ökör piroslík, és illatoz a fázán.

Pirúlva a menyasszony veszi a teli teknőt,
És vagdal, falatoz, fal: —, Jó ökör, ej be megnőtt! —

Vihogva nézi, látja az ajtón a cselédség,
— Míg ki nem intik őket — a szép hölgy nagy evését.

Most czombot kanyarint le s kezébe fogva rágja,
Majd párját is leszabja és csakhamar bevágja.

Foga közt egy-egy bordát elég ha átvon egyszer,
Több húst aztán azon már az éhes hangya sem lel.

Az óriás királyfi csak nézi, nézi éhen.
—, Ihatnám! — szól a kis lány s egy hordó sör lemegyén.

És vagdal, falatoz, fal. Az órjás úrfi szörnyed;
Csontja, feje maradt csak a derék sült ökörnek.

Kiáll a teknő végén a fej két görbe szarva,
Körülte szárok, bordák, csigolyák sárga halma.

— ,Törjünk sarkantyút mostan, jövendőt hadd mutasson! —
S egyik szarvát a fejnek megfogja a menyasszony.

— ,Fogd meg a másikat te, kinek nagyobb szakad majd,
Az egye a velőt meg s teljék be, mit óhajt.‘ —

Megfogja Trym a szarvat és húzza egyre jobban,
Az asztal bele recszen, a teknő bele roppan.

A csontfej megcsikordúl és meghasad középén.
Recscs! ott maradt egyik szarv az óriás kezében.

— «Ha nincs fej, csók legyen hát! Karomba, szép menyasszony!»
Húzódik a menyasszony: — ,Hagyj békét, megharagszom!’ —

Csókolná, eltaszítja. Ölelné, azt se hagyja.
— ,Hol bátyám kalapácsa?’ — Az óriás od’adja.

Forgatta, nézegette. Jel, nyél, vas rendbe’ megvolt.
S úgy fejbe vágta véle, hogy Trym egyszerre megholt.

II.

Az óriás királynak nagyon fájt fia veszte.
Sejtette: ki a gyilkos? és bosszura kereste.

Jól tudta: ki a gyilkos, azt is, hogy merre, hol van.
Vadászokkal megindúlt elfogni az Uralban.

— «Hej Völund, csalfa Völund, Ural gonosz kovácsa,
Vissza kerül hozzánk még *Tor* isten kalapácsa.

— «Miénk lesz, vissza vesszük; el sem fogsz tőle válni;
Elhozzuk véled együtt; lánczon fogsz kalapálni». —

III.

A levágott hegyoldal óriás szikla-tábla.
Vöröslík a kelő hold, érczpenz egy vizes tálba.

Nagy sikrul néz a hold be a völgyi tekenőbe,
Hol bányász-árnyak ingnak a szirtfalra vetődve.

Csákánynyal, kalapácsal omlasztják a hegyoldalt;
Cseng-bong, döng a mi érczes, leömlik a mi porladt.

Kohóban olvad érczök cserfaszén tüze mellett.
Völund ott forgolódik, formákat gyúr, emelget.

Egyszerre a hegyekről, a völgszájból, a síkrul
Dübörgő nép közelget, a föld is mozdul, indul.

És szó riad, hatalmas, miként az ég haragja,
A völgy a hegynek adja, a szikla vissza dobja:

— «Hej Völund, csalfa Völund, Ural gonosz kovácsa,
Gyilkosa Trym fiamnak, eljöttünk számadásra.

— «Hogy, ürge, ne haraphass, méregfogad kiszedjük,
Tor isten kalapácsát elvisszük véled együtt.

— «Lánczon fogsz kalapálni, szolgálk leszél halálig.» —
Az ifjú visszacsattan: — ,Elválik, mire válik!« —

Leszökdösnek, befutnak a szőrös óriások.
Zajtól csattog a hegy, völgy, zúgnak a kő-dobások.

A véredek vonítanak, szörnyű rudak zudúlnak,
Küzködnek a kovácsok, de hullnak, egyre hullnak.

Völund meg öt legénye egy kőpadra szökött fel,
Árnyéka égbe csapkod a falról, a hogy' öklel.

Forgatja kalapácsát, lesújt egy-egy fejére
S egy támadó egy árnya hanyatlik ott eléje.

A nyíl süvítve szállong, a lándzsa döngve rombol...
A falon óriások tolongó árnya tombol.

IV.

Egy óriás vaktában az olvasztóba lépett.
Ordít, kivonja lábát: bokáig oda égett.

Fél lábon tova ugrál, a tó-parton lefekszik,
A vízbe dugja lábát, a kis halak kikezdek.

A mint az óriásnak lábából esznek-esznek,
A kis halak nagyobbá és falánkabbá lesznek.

Az óriás forog, bög, kintől eszét veszítve,
A füves lanka partról behengerül a vízbe.

Tigrissé növekednek bőség ölén a macskák,
Megnöttek rajt' s megették az órjást a halacszkák.

V.

A finn király fiának elhült minden legénye.
Forgatja kalapácsát, villámlik szeme fénye.

Körülte kalapácsa büvkört süvöltve alkot;
Ha lándzsa jó, — lekocczan; — ha nyíl jó, félre pattog,

Falkája vérebeknek törtet a szikla-gátra.
Ravaszbja vissza hőköl, lezúzva hull a bátra.

Mint ércz kerék ha védné száz súlyos kalapácsal,
Völund körül a szük kört úgy nem léphetni által.

De bátorság, ügyesség, erő is mind hiába,
Egy eb Völund mögé jut s belé kap térd-inába.

Feszült gúzs, vas kötél az, de mégis átharapja.
Az ifjú térdre roskad, a kutyát kézre kapja.

Megfojtja, tova dobja; de már nem győzi dolgát.
Ott elnyomák a finn hőst az ebek és a szolgák.

A szörnyü birkózástól meg van fulladva félig.
Inát, térdhajlatában, a szolgák elmetélik;

Gúzsba köték az ifjút és ketten vállra véve
Rabúl viszik magukkal a nagy tó szigetébe.

VI.

A nagy tó szigetében kőszirt-hegy áll középben,
Garádicsos magas hegy, barlanggal közepében.

Tengerszem van az ormán, égszínkék, tiszta habból;
A lépcsőkön le zúgva fehér patak foly abból.

Tajtékát túrva ontja, vizét csattogva ejti;
A barlang nyilatát is vízfüggöny zárja, rejti.

A hős kovács kezéről letépték ott a háncsot,
S a barlangba veték őt a szőrös óriások.

Bedobták pörölyét is: dolgozzék, ha fölérez;
Van víz, igyék, ha szomjas, — fogjon kigyót, ha éhes.

VII.

A barlang hűvösében Völund magáho' tére.
Fájdalma csendesül, fogy, — pihenten zsong a vére.

Körül néz új lakában és látja, nincs magában:
Kigyóknak száza, ezre hemzseg, fúj szurdokában.

Követ fúnak csapatban, míg drágakő lesz abból,
Gyógyító bűvös ékszer a békasó-darabból.

A víz-függöny vereslik, hajnalfény lángja tör be,
Rubintűz gyúl, alél, fut, — opál van hintve körbe.

Imbolygó ragyogással az odú kincse lángol,
A pikkelyes csúszókon kék, zöld, veres fény tánczol.

Völund meredve nézi, megindul térden állva,
A víz alá húzódik, mely zúgva zúg le rája.

A víz alól a kígyót bűvös igével üzi:
— ‚Manala*) bölcс kigyói, más házat adjon Híizi.***)

— ‚Mig holtan itt feküdtem, a mért nem bánta egy sem,
Mehettek innen élve, nem bántok senkit én sem.‘

— ‚De tűz fog már itt égni, üllő fog döngve szólni. . .
Híizi vezessen innen, Manala bölcс kigyói.‘ —

A zúgó hideg árnát, mely csapva lefelé jött
Föltartott két tenyérrel fecsegteté közójök.

Üldözte, üzte őket igének bűv-szavával,
Ostorzá a kígyókat csapós víz sugarával.

Szögletből-szögeletbe sikamlanak riadtan,
A víz-sugar, hiába, mindig azonnal ott van.

A zúgóhoz kijönnek, csomóba gyülekeznek,
Kövek alatt, kövek közt kifelé igyekeznek.

*) Alvilág.

***) Magyarúl: Íz. Ártó isten.

Völund lapos kövekből nekik most kaput épít,
Mely felfogja fölöttük a súlyos víz esését.

Alatta kisikolnak, ezrével, tova mennek. . .
Népvándorlás csuszókból, nem volt még párja ennek.

Völund két öre ott kinn reszketve fut előlük:
Nem várja, hogy az utat e nép megkérdeje tőlök. . .

VIII.

A siklók távozását Völund előbb bevárja,
Ugy mén be s rátalál ott a vén kigyókirályra.

— «Ember, kit őslakomba rabúl hozott a végzet,
— Szólt a kigyók királya, — egy úri tette kérek.

— «Ifjú nőm öt kicsinytel itt vágyna még maradni,
Míg őket fölnevelte; szállást akarsz-e adni?

— «Meglesz jutalmad érte; barátságom szerencse;
Legyen tiéd e barlang s a kigyók ősi kincse.

— «Az öt fiú, ha felnőtt, szolgálatodra álljon;
Védőd legyen bajodban, éretted bajba szálljon.

— «Te is, lám, csúszva-mászva haladsz csupán ezentúl,
Légy hát örök barátunk!» — Szól a király s megindúl;

A kőkapun kisiklik feltartott koronával.
Csak a kigyó-királyné maradt benn öt fiával.

IX.

Térden csoszogva járt-kelt Völund a lyukba szerte,
A kigyók kincse halmát egy sarokba söpörte.

Vitt enni a kigyóknak, mert látta, hogy sziszegnek :
A királynénak békát, gyikfarkot a kicsiknek.

Jó izűn nyeldekelték az éhes ujjnyi férgek,
Mint a dudu, belaktak, aztán aludni tértek. . .

Füvet mén hozni Völund a két vad óriással,
A barlang tágas alját meghordták gyöngé sással.

Puhább lett mint a bársony a barlang szikla-alja,
Királyilag pihenhet a rab királyfi rajta.

Kimentek vadra mostan, de nemsokára jöttek :
Husáanggal, kalapácsal egy medvét leütöttek.

Bőrét nagy kova-késsel Völund lenyúzva fárad
S teríti zöld bokorra, szellőn ott majd kiszárad.

Rözsét hord két legénye, a parton ölbe rakja,
Húst szabdal a királyfi, a nyársakat faragja.

*Panu**) nevével áldja a kést, a kalapácsot.
Értetlen' néznek össze a szőrös óriások.

Szokrat ütött a késből taplóba kalapácsal,
Rözse-csóvát csóváltat a két vad óriással.

A csóvák felgyuladnak, serezegve, mint a fáklya,
Az örök bele dobják és fellobog a máglya.

S a tűz köré heverve, hárman, rabsági társak,
Forgatnak szorgalommal két-két öles fanyársat.

Hegytől markolatáig hússal volt tele tűzve.
Bőséggel folyt a zsirja, serezegve hullt a tűzbe.

*) A finnek tűz-istene.

Félsültjében leették hegyétől derekáig,
Félnyersen oszt a többit. Ki várna oly sokáig?...

Kerül vendég akárhol jó pecsenye szimatra,
A rókák mind kibújtak a föld alól a szagra.

A bendőt elczipelték, a belet szétczibálták...
A jóllakott legények csontokkal hajigálták.

X.

Völund most rá parancsolt a két vig óriásra,
Hordjanak újra rőzsét, gyantás fát a parázsra.

A szőrös óriások a szót vigan fogadták,
Tíz-husz fenyőt kinyöttek s a tűzön ölbe rakták.

Az éjben messze látszott a szigethegyi máglya,
A tavon át hidat vert, vörös hidat, a lángja.

A parton állt Nidung úr, órjas király favára.
Rá vert a tűz sugára mohos vén tölgy-falára.

Az ablakok a tűz-fényt beszórták teremébe,
Nem birt aludni tőle, úgy sütött a szemébe.

Fölkelt Jótung királyfi, kiállott ablakába
Báthild' is, a királylány, hófehér gyoles ruhába'.

Nézték a vörös éjben a sziget ragyogását,
A szigethegyi máglya bíborszín lobogását,

Ömlését a hegyen le hármas vér-zuhatagnak,
Hajlongó mozdulását egy térdelő alaknak.

Kinek szavára gyült ott az óriási máglya,
S ki most a tűz színében a tünt napot imádja.

— «Be szép tűz! — monda Jótung, — ezt én is megcsinálnám!» —

— «Be szép fiú! — sóhajtott Báthilda, a királylány.»

— «Foglalva arany arca göndör sötét keretbe;
Napherczeg!» — szólt a lányka és nézte megmeredve.

Előjött a királyné s férjére rákiáltott:

— «Ölesd meg azt a bűvészt, vesztünkre tör, nem látod? —

— «Halál peng pörölyében, rontás, mi tűzhelyén föl;
Jobb: én egyem szivébül, mint ő egyik enyémből». —

Nidung dübögve jár-kél, a királyné veszekszik. . .

— «Nem adom a kovácsot! vágass tinót, ha tetszik!

— «Nagy háborúba kezdek talán még most az őszön.
Fegyverrel ez ha ellát. a világot legyőzőm». —

Parancsot ad a háznak kemény parancsolással:
Minden tört, ócska bronzot hordjanak holnap által.

Trym volt legénylakán is szedjék föl, a mi bronz van,
S hajókkal a szigetre tüstént vigyék el onnan.

— «Völund kovács rabom lett és az is fog maradni.
Ha tűz van és kovács van, munkát kell annak adni.

— «Száz szolga ássa, vájja a Kallavai bányát!*)
Szénégető legyen húsz, van őserdő, ne szánják.

— «Hordják helyébe bőven az erdőt és a bérczet:
Cserfák szenét ladikkal, és tutajokon érczet.

— «Van kő elég a hegyben. fejtsék ki mind, ha győzik.
Mindből fegyvert csináljon Völund kovács az őszig». —

*) A Vileina saga szerint ott tanult V. a törpe kovácsoktól.

XI.

Kövekből pestet, üllöt a legények rakának.
Önt Völund legelőször erős fogót magának.

Önt Völund ugyanekkor két óriási fejszét.
Fenyő-sudárra gúzsza azokat felkötötték.

Sziklán az óriások megfenték jól a baltát.
A sziget sok fenyője ezektől vette holtát.

A szőrös óriások hajnalban neki estek,
Fenyőket döntögettek, ágtól simára nyestek.

A tűznél addig Völund szerszámokat kovácsolt:
Nagy, kétnyelű, vonó kést, vésőket, kalapácsot.

Ebédig egy huzomban, egy térdeltébe' gyártott:
Kövágni görbe csákányt, fákat faragni bárdot.

Fanyélre verte őket, gúzsza is megkötözte,
Mint egy darab szilárd ércz, úgy állt mindnyája össze.

Gyorsan halad a munka, az ész ha gyorsan mozdul;
Imitt-amott maradt csak a küldött ócska bronzbul.

XII.

Nagy kaput építének az óriás legények,
Ereszt is rá, le-útúl a zúgatag vizének.

Völund faragta, véste, ők csak felállogatták.
Jól dolgozott a két vad, nem kellett szidni apját.

Volt kis kapuja, rácsos, be az odú hüsébe;
Nyolcz szárnyu víz-kerék járt a nagy kapu terébe'.

A zúgó vize hajtá, felülről csapva rája.
A két vad óriásfi leborúl, úgy csodálja:

Hogy' telhet' ily varázslat emberi értelemből?
Gép lesz kövekből, fákból, élő élettelenből.

Imádtá, mint az istent, a mestert s alkotását.
Megmosolyogta Völund két jámbor óriását.

Folytatta csoda-malmát derülten, víg erővel:
Megpatkolt hat gerendát bronz-karikával, kővel:

Ékelt fület beléjük, mibe fogát akasztva
A forgó tömzsi tengely emelje majd magasba.

A füles hat gerendát a kapuzatba tette.
A két vad óriásfi meghatva nézegette.

A forgó, tömzsi tengely kiálló hat fogával
Egy-egy füles gerendát feltolt fordulatával.

Csikordúl fölmenőben, leesve sorba csattog.
A kemény kova-réz-kő kavicscsá tört alattok.

Nyikorgott a malomgát, döngött a szikla-palló:
Megindult a világon az első vizi kalló.

XIII.

A szőrös óriások, vadbőrös bamba népek,
A kallót megcsodálni a szigetre menének.

Fenyőfatörzszsel, úszva keltek a vízen által,
Ablakból nézte Nídung a királyi családdal.

A kis Jótung könyörgött: ő is szeretne menni!
Ne aggódjanak érte, őt baj nem éri semmi.

— «Dehogy mégysz a bűvészhez! mond anyja s ölbe kapja, —
Mint bátyádat, megölne! gonosz volt anyja, apja.

— «Szénhalmon jött világra, egyszerre a fuvóval,
Jobbjában ércz-pörölylyel, baljában réz-fogóval.*)

— «Szopott folyékony érczet, evett kőszikla-szálat.
Tor istennél erősebb e csüdvidéki állat.

— «Szénkormos a pofája, tűzegetett az álla,
Azért éjszin a fürtje, ezért nem nő szakállá». —

Megszepent a legényke, megjött egyszerre nyugja.
Báthild' kinézve hallgat; ő át fog menni, tudja.

XIV.

Átvittek a szigetre egy óriási üstöt,
Az üstön mázsza kormot, száz évi konyha-füstöt.

Az üst teli volt rézzel, nyilszöggel, lándzsa-véggel,
Kard- s tör-dirib-darabbal, érczféle törmelékkal.

Nidung úr azt üzenete: — Tűzre még ma tegyék föl!
Sisak legyen az üstből, pallos a törmeléből.

— Világhódoltató kard, két kézi szörnyü szablya,
Mely egy villantatával a fél eget leszabja.

— Mely a napot lesujtsa, a holdat is leverje,
A csillagot az égről elűzze, leseperje.

— A nyári hó boszantja, már jobb szeretne fázni,
Ezér' jött szörnyü kedve az ég ellen csatázni.

*) Kalevala IX. r. 109—112 sor. Ilmar születése.

— Ő lesz úr, megmutatja, közöttük hogyha szétesap!
 Úrkodják a világon az éj, a hó, a jégcsap! —

XV.

Az érczet bükkfa-szénnel az olvasztóba önték.
 A hajnalt a legények már fújtatva köszönték.

Három nap, három éjjel fújtattak és tüzeltek,
 Kő támadt talpukon már*), alig-alig leheltek.

Három nap, három éjjel hiába robotoltak,
 A tűz hiába dúdolt, az ércz csak-meg nem olvadt.

XVI.

Borúltan nézi Völund két fáradt óriását,
 Negyednap reggelének friss hajnal-hasadását.

Az álmot elzavarja, mely nyomta szempilláit
 S a második zúgóhoz új vizkereket állít.

Megterhelé a fúvót sziklányi ércz-kövekkel.
 Mozgott új malma is már, mire kinyílt a reggel.

A forgó tömzsi tengely kiálló hat fogával
 Emelgeté a fúvót minden fordulatával.

A sziklák vissza nyomják, a fúvó levegője
 Besúvít a kohóba és szikrát hord belőle.

Vulkáni lángolással nyaldos a tűz az égre.
 Vigyázatlan turúlok hullnak alá megégve.

*) Kalevala X. r. 314--319 sor.

Elkezdtek a legények az örömtül nevetni.
De már le nem borúltak. Csodát egyszer tehetni.

XVII.

A munka nappal, éjjel, két hétig egyre tartott,
Míg kiformálta Völund az óriási kardot.

Hasonló volt a penge sásliljom leveléhez,
Nap-, holdnak, csillagoknak kivert képével ékes.

Be volt a forma hintve szemcsés arany-poronddal,
Az érez magába szedte s aranylott minden oldal.

Aranyfüst fellegében sas lebeg, keselyű száll. . .
Szép mivü tokja néki évszázados fenyü-szál.

A mester térden állva a nagy kardot kitartja,
A tón át a szigetről hegye kiért a partra.

Nidung kijött lakából, elvette, nézegette,
Czin-gombos bőr-övére kevélyen felkötötte.

Uj kardja örömétől esett nagy harczi lázba,
S mint a tél fürgetegje, úgy csörtetett a házba.

Uj kardját ma Nidung úr, szemét egy orr ha sérti,
Két-három óriásán bizonynyal megkisérti.

XVIII.

Báthilda csolnakázik. Kormányoz öcsese, Jótung.
Két óriás evezget. Figyelve nézi Völund.

Nyugtatva kormos állat réz-nyelü kalapácsán,
Vigyázza, hogy' közelget a szöke óriás-lány.

Nyakban redős len-ingét öv fogja át derékon,
Arasznyi czin kigyó az, a lány oly karesu, vékony.

Két mellén vont ivekként feszül a gyoles előre.
Haját ön-párta védi, réz-pánt szoritja körbe.

Pirosló hamvas arcza új bronz gyanánt sugárzik.
Hosszú arany hajával a szellő úszva játszik.

Mélán merült a kék szem a mély tó tükörébe.
Két keze össze téve pihenni szállt ölébe. . .

Elméje öntudatlan' szótt-font homályos álmot.
Baljánál czifra árbocz, fenyő-guzsallya állott. . .

Oly szép lány, oly megejtő! oly ártatlan, oly ékes!
Szépséges látomása oly kínos, üdvösséges!

Völund remegve nézi, nagyot sohajt magába',
S térdén csoszogva, lassan betér barlang-lakába.

XIX.

Uszó fatörzszsel a nép, tutajjal az urabbja
Átment a hegyszigetre: mit mivel sánta rabja?

Mosolygva nyitta szóra eper-bogyónyi ajkát
S Báthild' király-leány is kikötteté a sajkát.

Kilebben a ladikból, a partra lép sugáran.
Bölenybőr kaczagányban mennek nyomába hárman.

A lépcsős hegyre fölnez: a zúgó árja csapkod,
A fúvó bögvé fújtat, a kalló zúgva kattog.

Felhővé porlik a víz, rá tűz a nap ragyogva,
Félkörű szivárvány-híd borúl a gyors habokra.

Völund alatta térdel, szemben a szép leánynyal,
Csuromvíz barna fejjel, csuromvíz kaczagánynyal.

- Mint élő kigyófészek vonagló sarjadéki,
Ugy kunkorognak össze göndör haj-fonadéki.

Szokrákat szór a vizcsepp, gyöngyözve homlokárul,
Bronz karján, barna mellén színes tűz, mi alá hull. . .

Csodálattal, remegve nézték az óriások. . .
Reszketve szerelemtől állott a szép leány ott.

XX.

Völund térden kicsuszkált, réz-lándzsával kezében.
Aranyszín árca napfény, hajának fodra ében.

Sajnálva nézi Báthild', szerelme oszladóban. . .
Jótung remegve hátrál: gonosz lehet valóban!

Báthild' hozzája lépett: «Kovács, mit dolgozol ma?»
Egy fejjel magasabb volt, mint Völund térden állva.

— ,Sokat biz én kevésnek, soknak tisztára semmit'. —
S a lándzsával kohóján kis nyilást hirtelen nyit.

Izzó tej, vakító láng ömölt alá belőle,
Ijedt szemét a lányka eltakará előle.

Ólomfüst fojtva terjedt, réz gőze bűgva szállott.
Riadva menekültek a szőrös óriások.

XXI.

Kohóját vissza zárta, formáit össze szedte,
Lehüté a zugóban és barlangjába vitte.

— ,Várnátok egy kicsinkét, most jön csak a varázslat. .
Add, édes, czinövecskéd, hozok helyette másat‘. —

Báthild’ övét levette, kovácsnak átaladta,
Odvába csiszszzen, csoszszan Völund egy pillanatra.

Riszél, reszel, kopácsol s a másik pillanatba’
Kicsiszszzen-cszoszszan újra s ajándokát od’adja.

Czikornyás alkotásit a kovács tudománynak :
Nyeles fokost Jótungnak, orsót, övet a lánynak.

XXII.

A lányt a gyors ajándék meglepte, megigézte,
A térdelő kovácsot szíves-mosolygva nézte.

— «Ha te ily nagy bűvész vagy, kovács a legjavából,
Készíts oly osztvátát, mely szőni tud magától.

— «Holnap reggelre állítsd az alsó víz-eséshez.
Száz hajó fonalam van, azzal estére végezz!» —

— ,Meglesz a gép, jöhettek!’ — szól a kovács s menekszik.
Odvába csoszog újra s kedvetlenül lefekszik.

XXIII.

Éjfélíg forgolódott, de nem birt elaludni :
— Inaszegett királyfi, jobb volna tova futni!

— A két hattyúi szárnyat ne verd fel a sisakra,
Jobb lesz azt felbüvölnöd tulajdon vállaidra.

— Szerelmes vagy, bolond vagy, inaszegett királyfi! . . .
Lábatlan óriás te! jobb lenne tova szállni. —

XXIV.

Reggelre — járt az új gép. Szövő lett neve annak.
Fonállal rakva megjött a száz dereglye-csolnak.

A forgó tömzsi tengely kiálló hat fogával
Nyomá a lábitókat minden fordulatával.

Nyargalt a gyors vetelő, fogyott a nyüst, a pászma.
Hátul felgöngyölődött virágos, tiszta vászna.

Ugy csörgött, járt, dörömbölt, mint csak annak a rendje.
A nap nem áldozott még, kész volt a szép kelengye.

Völund morogva nézte: haszontalan csinálmány!
Mit ér, ha meg se nézte, át sem jött a királylány.

XXV.

Nidung király egy örrel átüzent a kovácsnak:
Mi lesz már a sisakkal? — próbálni kéne másnap.

Völund kovács az üstöt forgatta, nézegette.
Diszül vert szárnyakat rá s minduntalan leszedte.

Jótungot, ki titokban átjárt gyakorta — nézni:
Ne nyüglődjék nyakában! elküldte verebészni.

Nem volt munkára kedve, agyon volt keseredve.
Csak Báthildára gondolt bánattól elepedve.

Mit ér minden ügyesség, igyekvés, nagy találmány?
Nem fogja őt szeretni a daliás királylány.

Erőt kívánt büvölni elmetszett térd-inába,
Rá olvasott ezerszer. Hiába! Mindhiába.

Rá olvasott ezerszer a lányka czin-övére,
 Hogy egyszer, jaj, csak egyszer, csak nézne még feléje!

Álmatlan tölt az éje, álmódva tölt a napja.
 Ő volt a magas észak legboldogtalanabbja.

XXVI.

— «Völund kovács, barátom, add vissza czin-övecském.
 Mióta itt maradt az, nincs jónapom, szerencsém.

— «Álmatlan telik éjem, álmodom nappalonta,
 Hozzád késztet kiszöknöm egy büv-erő naponta.

— «Szomjúzom s nem ihatnám, éhezem s nem ehetném.
 Völund kovács, barátom, add vissza czin-övecském». —

Odvából kitekintett Völund sötét sováran.
 Ott állt a lány magában, zokogva. ajtajában.

XXVII.

— ,Tavaszi-ég-szemedből mért hull e sűrű harmat?
 Te loptad el szivemből a békét, a nyugalmat.

— ,Tüzes sárkány a kínom, olyan nehéz levínom!
 Könnyebb vón bús szivemmel egyszerre kiszakítnom.

— ,Rab vagyok, szolga lettem, nyomorúbb nyomorúlnál.
 Király lennék meg-újra, ha te szeretni tudnál.

— ,Ne hagyj vigasztalatlan rabságban elepednem.
 Tavasz-szemű királylány, szeress, Báthilda, engem!' —

Kimozdult ajtajából, karját magasra tárta,
 Esdő sötét szemekkel nézett föl a leányra.

Sudárfenyő, magas lány... s úgy ingott mint a nádszál.
Zokogva hullt Völundra az elbűvölt virágszál.

XXVIII.

— ,Isten hozott Báthilda, aranyhajú menyecském!‘ —
— «Völund kovács, szerelmem, úgy szorít czin-övecském!

— «Valami nyomja szívem, félek anyám szemétül,
Félek rideg apámtól, ha arca elsötétül.

— «Aggódást költ a nappal, sirás-rívás az estém...
Völund kovács, szerelmem, javítsd meg czin-öv eckém». —

— ,Ne félj, készíték újat, mely derekad beérje.
Atyád még szebbnek lássa, anyád különbnek vélje.

— ,Jőjj a szigetre mindig, mikor szorítani érzed!‘
S míg így beszélt a bús pár, a czin-övecske kész lett.

Báthild’ azóta titkon esténként bekopogtat.
S kap új övet urától. naponta egy nagyobbbat.

XXIX.

Báthild’ borongva jár-kél a rét fűbársonyában...
Szerelmes szeretője szárnyon lebeg nyomában.

— ,Elnémult a madárdal a tó szigetje árva;
Sötétlik a fenyő-lomb, rozsdás a nyírfa, nyárfa.

— ,Vöröslő gyász van írva a hervadó levélre.
Báthild’, elvágom innen, forróbb hazába, délre.

— ,Báthilda, nőm, virágom, végy búcsút hő szivemtől;
Futok, míg szép világunk egészen romba nem dől.

— ‚Felöltém könnyü szárnyam, menekszem tova, délre. . .
Vöröslő gyász van írva a hervadó levélre!‘ —

— «Maradj szivem, kovácsom, ne hagyj magamra, férjem!
Valami szörnyü balsors közelgetésit érzem.

— «Álmomban kis öcsémet tartám ölembé', halva,
Agát volt szeme párja, rubinkő volt az ajka.

— «Ne menj, zordon lesz élted, ha te kiszálsz belőle;
Te voltál szíve lángja, te vagy a levegője.

— «Te vagy az ész, a munka, a lendület, az álom. . .
Ha elszálsz, vígy magaddal, szerelmes ifju párom». —

— ‚Báthilda, nőm, virágom, hová én menekülök,
Onnan ki vagy te zárva, oda csak én repülök.

— ‚Elszáll a nyár, a földet el nem viheti útra;
De győzve vissza tér majd s a föld kizöldül újra!‘ —

Báthild' zokogva jár-kél a rét fű-bársonyában.
Szerelmes szeretője lebegve jár nyomában.

XXX.

Jótung jött esolnakában, nevetve partra ugrott,
Csapkodott fokosával egy rőt vadrózsa-bokrot.

A bokor türte némán, mint kelet néma bölcse,
Hullott vérszínü lombja, déresipte, rőt gyümölcse.

Ám egy kigyó-királyfi a bokorból előjött,
Sziszegett a fokosra, s nyelére tekerődött.

Verdeste földhő' Jótung fokosát, fokkal, éllel,
A kigyó nem esett le, úgy összenőtt a nyellel.

Ijedtség: oktalanság, a gyávaság eszetlen,
A barlangba futott fel, a kallóhoz, ijedten.

Nincs ott Völund. Magától vadat tervel az úrfi:
— Meg fogok én tetőled, kigyócskám, szabadulni! —

Fokosát a kigyóval a zúzóba betette,
Hol a csikorgó bunkók tánczoltak dübögetve.

Nyikorgott a malomgát, zengett a szikla-palló,
Követ morzsolt javában a döngő vizi kalló.

Rázúdult egy verője a gyilkos zuhogónak,
Arany fejét lecsapta a királyfi-kigyónak.

Jött a kigyókirályné, süvítve és sziszegve,
Jótung szivére ugrott, halálboszút lihegve.

— Királyfiért királyfit, megöllek, gyáva gyermek! —
S méregfogát bevágta halmába a kebelnek.

Verejték ült azonnal Jótung szép homlokára,
Leroskadt fázva, félve és meghalt nemsokára.

XXXI.

Az ifju búcsuzó pár a rétről vissza tére,
Szerelmi búv-helyére, a barlang hűvösére.

A kallónál találták Jótungot holtra válva,
Fokosát összezúzva, a kigyót szerte málva.

Leült a lány a földre, Jótungot ölbe kapja:
Üveg már szeme párja, sápadt lón rubin-ajka.

Báthilda sirva rázta, ébresztgeté kis öcscsét;
A mester olvasott rá: nincs mód, hogy létre költsék.

Ezerszer újra kezdte Völund varázs-igéit,
Átkozta a csuszókat, Halál-anya cselédit.

Kincs-halmáról leszólt a bús kigyó-királyné:
— «Manala birja őket, már lelkök a homályé.

— Hiába minden átok, hiába minden íge!» —
S elmondá, mint esett meg a két királyfi vége.

Hogyan csapatta Jótung a kis kigyó fejét le. . . .

— «Királyfiért királyfit, megöltem süved' értte.» —

— «Maradt neked fiad még, nekem csak egy öcsém volt —
Szólt Báthild' nagy haraggal, zokogva mint az égbolt.

— «Távozzál négy fiaddal, kísérjen örök átkom:
Ne lakhass, míg az ég áll, emberrel egy tanyákon!» —

Völund kiment utánok, lándzsáját leütötte
S a lyukon a kigyókat lebüvölé a földbe.

XXXII.

Báthilda a kovácscsal búsan meredt a holtra.
— ,Sajnálom, szép fiú volt, ne szálljon teste porba.

— ,Meggolvad érczem estig, körül öntöm szobornak;
Szobra lesz koporsója; tán abban el se porlad'. —

— «Félek rideg apámtól, rettegek haza menni». —
— ,A zúgóba sülyesztem!' — «Ott is meg fogja lelni.»

— «Gyászol Trymért maiglan; nem jó látni szemén vért;
Szörnyű halállal öl meg mindkettőnket öcsémért».

— ,Rejtőzz el a szövöben, Báthilda, nöm, szerelmem!
Ha jó atyád boszúra, találjon töre engem.

— ,Végben halommal ott áll virágos, tiszta vásznad. . .
Elrejtelek közéjük, az örök míg halásznak'. —

XXXIII.

Völund Jótung királyfit, (holt könnye még elötör,)
Agyagtól sárga mézszel megöntözé először.

Mindegyaránt bevonta s rá száradott a márga.
Mint egy cserép-szobormű, úgy állt a napsugárba.

Bevitte a hűvösre, bevonta lágy viaszszal,
Mint óriás viaszbab, úgy állt előtte azzal.

Homokba ágyazá majd, állva beásta porba,
Mint egy szoros koporsó, úgy rá szorúlt a forma.

Érczet bocsát ki aztán; lángolva, zúgva tör be
Az izzó, tejfehér bronz a formázó gödörbe.

A formát előzőnlé, kiúzta a viaszkot,
Kiszállt az füstölögve, helyébe ércz patakzott.

A kohó egyre önti, a híg ércz egyre tódul;
Igy lett ércz faragott-kép az óriás fiúbul.

XXXIV.

Kihült, kivette Völund Jótung királyfi szobrát.
Szemét csiszolt agátból, rubinból metszi ajkát.

Előjön a király-lány, szemléli meglepetve:
— «Jótung ez! oly hasonló!» — Aztán elhagyja kedve.

— «Büvészet, nem teremtés!» — Elrejtezik sohajtva:
— «Agát a szeme párja, piros rubint az ajka.» —

XXXV.

Rászólt a mord királyné Nidungra, a királyra :

— «Fiúnk, lányunk az erdőt már ötödnapja járja.

— «Eredj, keresd meg őket. Ám adok egy tanácsot,
Ha már elég a fegyver, ölesd meg a kovácsot». —

— «Sosem elég a fegyver!» — szólt a király nevetve.

— «Nidung, vigyázz! kovácsod új gyászt borít fejedre!» —

XXXVI.

Lányát, fiát az erdön Nidung soká kereste.

Reá virradt a hajnal, reá borúlt az este.

Más reggel, mint a villám, gyanú szökött szívébe,
Hajóra ült, hogy átkél a nagy tó szigetébe.

Beállt a víz előtte, lapáttal szétütötte;
Harsogva ment hajója zajló jég közepette.

Megrázta szél zugása a szigetben a lelket.
Nidung a Tél hajóján süvöltve így közelgett.

XXXVII.

— «Völund, gonosz varázsló! hol van fiam, leányom?
Mondd meg, zsvány, azonnal, vagy szemedet kivájom!» —

A kard hegyét bevárni nem volt Völund se dőre,
Megcsattogatva szárnyát felröppent a szövőre.

— ,Esküdj elébb nagy esküt kardhegyre, paripára,
Pajzs peremére, tőrre, fogadd hajó-korlátra,

,Hogy Völund feleségét, gyermekét megkiméled! —
— «Esküszöm, csalfa szolgál!» —, Hallgass tehát, beszélek.

— ,Pajkos Jótung fiacskád kijött hozzám gyakorta.
Munkámat nézegette, művészetem tanulta.

— ,Csináltam néki fegyvert: fokost himes fanyéllal.
Fölverte itt a fenyvest dalával, fegyverével.

— ,Mondtam neki, ne bántsa a királyfi-kigyókat,
Üldözze fokosával a rókákat, rigókat.

— ,Mondtam, hiába mondtam. Egy kigyót holtra sérte.
Királyfiért királyfit, megölte anyja érte.

— ,Sajnáltam, szép gyerek volt, megöntém ércz-szobornak.
Önszobra a koporsó, a melybe' teste porlad.

— ,A zúgóba sülyesztém.' — «Megöllek szolgál, bűvész!» —
Nidung nagyot suhintott, de fölrepült a művész.

Villámló kalapácsal, égzengés közepette
A nagy kard öklelését mind félre ütögette.

Szövörül a fuvóra, majd a kallóra szállott,
Onnan a hegy-romra s dörögve lekiáltott:

— ,Feleségem: leányod! Báthilda anya tölem.
Kimélned esküvel őt'. —

— «Nem szabadúlsz előlem!» —

Futott Nidung utána, hogy kardjával elérje,
A hegynek lépcséin föl a tószemü tetőre.

Völund előle felkap, leszáll meg tova lebben,
Kering, csapong le és föl a dörgő fellegekben.

Menyköveket dobál le fejére ősz Nidungnak.
A súlyos hosszú pengén villámtüzek lobognak.

Karját meredni érzi, kardját olvadni látja,
Rémült dühét, haragját a viharba kiáltja:

— «Óh jaj, szívszaggatóbbat, ki mondhat iszonyúbbat,
Mint e szárnyas varázsló, e csúd-vidéki dú-vad?!

— «Elérhetetlen átok, ki nyársal át nyilával?
Ki ránt le fellegeből kigyózdó ostorával?

— «Táltos mén el nem érhet, a bosszú nem remélhet,
Kiolthatatlan égsz te, megölhetetlen élet!» —

XXXVIII.

Báthild' remegve várta, megbúva a szövőben.
Végét a szörnyü harcznak földön és levegőben;

Küzdelmét télnek, nyárnak, életnek és halálnak. . .
Hát szózat cseng fülébe a félig holtra váltanak.

Felhők közül lesurran egy csókra, szóra férje,
A hölgy is felmagaslik, hogy ajkával elérje.

Karral ölelte Völund nyakát ifjú nejeének,
Ajkárol, csókja közben, forró szavak kelének:

— ,Báthilda, nőm, vigyázz jól, ha meglesz, gyermekedre! —

— «Oh férjem, vigy magaddal!» —

— ,Megtérek kikeletre! —

Nidung dühödve néz le, feléjük vágni készül,
De villám éri arczát és szeme elsötétül.

Mikorra újra lát már, Völund kovács kaczagva
Beröppen pörölyével a felhő-forgatagba.

Nidung csak néz utána: lecsap-e még? vigyázza.
Gyötrelmesb dühénél fájdalmas, réma gyásza.

Völund előbb madárnyi, aztán csak egy bogárnyi...
Délnek ment, délkeletnek. Eltűnt, nyomát se látni...

XXXIX.

Nidung apó elejté a tehetetlen kardot.
Sirván leült az ormon és zuzmarát sohajtott.

Szélvész gyanánt csóválta szakallát vad sohajja.
Lenyúlt két hosszú lába a patakos hegyaljba.

Gubbasztott és kesergett, térdére könyökölve;
Min bús fejét nyugasztá, keze szorult ökölbe.

A fenyveket belepte gyászának őszi dérje.
Beállt a tó mögötte, jéghányog ült szemére.

Vak szeme jég-könnyet sirt a lassudó patakba.
Halálos dermedés szállt könnyétől a habokba.

Felgöngyölé szakallát a víz-kerék magára.
Nidung nem vette észre; nem bánta, hadd cibálja.

Fallá fagyott a zúgó, megállt a víz darabba;
Belé fagyott szakállá a kristály zuhatagba.

XL.

A zúzos téli ködben, a dermesztő időtül,
Kijött Báthild' királylány a megállott szövbül.

Dugott fenyőfa-fáklyát a pislogó kohóba,
Ugy ment, jégajtaján be, telelni az odúba.

A köd lehullt az égből, hó ömlött hegyre, sikra.
Varjak keringve szálltak a konyha-hulladékra.

BECK KÁROLY ÉS A NÉMET POLITIKAI KÖLTÉSNET.

Harmadik közlemény.*)

IV. Socialis-forradalmi költészet.

Als in den Julitagen
Paris in Flammen stand,
Da hat der Brand geschlagen
Weit in das deutsche Land.

Und sieh die kühnen Streiter
Von Grün und von Karl Beck,
Bis zu dem . . . Undsoweiter
Wie sprüht es kühn und keck.

Es stieg aus *Schutt* und *Nächten***)
Der Freiheit Morgenrot
Das war ein starkes Fechten
Das scheute keinen Tod.

énekelte Hermann Rollet *Neueste Geschichte, Im Frühling 1843* című költeményében. Beck, a szabadság harczosa, ekkor már a korrallal haladva a forradalom költőjévé lett, mert a forradalom már előre nyújtotta árnyát.

Mikor Beck Berlinbe ment, úgy látszott, hogy IV. Frigyes Vilmos trónralépésével (1840) liberálisabb uralom kezdődik Poroszországban. A censura nem dühöngött oly kérelhetetlenül, mint egy évtizeddel azelőtt, a mikor az ifjúnémeteknek nemcsak műveik kiadását tiltotta meg, hanem még Laube, Mundt, Gutzkow és Heine neveinek említését

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 389. és 390. számában.

***) Grün és Beck verskötetei.

sem tűrte. A korlátok tágulásával a költészet hangja is szabadabb és követelőbb lett; nem határozatlan, program nélküli szabadság-kiáltás ez többé. Felmerül a socialis kérdés, a jelszavak közé kerül Németországban is az egyenlőség és testvériség hirdetése.

Európa levegője fülledt volt; mindenütt várták a rettentő, megváltó vihart. Politikailag is fenyegette az európai egyensúlyt Anglia és Oroszország, de — írja Heine — «ez csak az első fölvonása, mintegy előjátéka lenne a nagy látványos darabnak. A második fölvonás az európai világforradalom, a birtoktalanoknak és a birtokaristokrátiának nagy párharcza s itt nem lesz szó sem nemzetiségről, sem vallásról, csak egy haza lesz, tudniillik a föld, csak egy vallás lesz, tudniillik a földi boldogság.»¹⁾

Ez a kozmopolitikus, transnationalis érzés tölti be egész Európa népeit: az elnyomók szövetségben egyesültek, az elnyomottak is egymást akarták támogatni s a jelszó: világforradalom, világszabadság. Még nálunk is, hol elszigeteltségünknel fogva minden mozgalom sajátosan nemzeti jelleget öltött, mély nyomot hagyott ez a forradalmi irány. Az ünnepelt Táncsics Mihály a magyar socialismus egyik kezdeményezője.²⁾ Petőfi a világszabadságról dalol s azt kívánja, hogy minden ország minden fia szabad legyen.

Ugyanekkor a socialismus Marx és Engels czikkeivel, a *Deutsch-französische Jahrbücher*ben, erős lendületet vesz. Jacoby János königsbergi híres orvos *Felelet négy kérdésre* címen röpiratot intéz az uralkodóhoz s e kérdésekre felelve: Mit kívántak a néposztályok? Mi jogosította fel őket? Milyen választ nyertek? Mit kell tenniök? metsző logikával mutat rá a bürokrata uralom okozta károokra.³⁾

Drezdában a *Deutsche Jahrbücher* című szabadelvű folyóirat igyekezett kijátszani a censurát. Ezt is elhallgatatták épen úgy, mint Jacoby, mint a *Rheinische Zeitung*ot. Az írók belátták, hogy a porosz rendőrségnek nagyon hosszú keze van s olyan helyet kerestek, a hol szabadabb a levegő.

¹⁾ Heine: *Lutetia* XLIV.

²⁾ Elveit a *Munkások újságjában* fejtegette.

³⁾ Mehring: *Geschichte des Sozialismus*. III. kötet, első rész, 91. l.

Az új csatakiáltás Svájc felől hangzik föl. Herwegh György, a tübingi intézetből odamenekült theológus, 1841-ben *Gedichte eines Lebendigen* című verskötetében hallatlan merész hangon szólit harczra az egyenlőségért. Már a cím is azt mutatta, hogy ellentétül akar föllépni a főúr Pücker – Muskau *Briefe eines Verstorbenen* című gyűjteményének blazirt decadentiájával szemben. Herwegh szava csak visszhangja az új követeléseknek, a sajtószabadság és a népképviselő követelményeinek. A reája következő reakcióból azonban nagyon is nyilvánvalóvá lett, hogy a szentszövetség erősebb, mint valaha, s hogy IV. Frigyes Vilmos épen olyan abszolút uralkodó, mint elődje volt,

Az elégedetlenség nőttön nő. Fölhangzik Heine *Takácsdala* (Die schlesischen Weber), fenyegető morgása fölzigatja a kedélyeket s az általános figyelem Herwegh ajkain csüng, a ki most a *Gedichte eines Lebendigen* második gyűjteményét adja közre. Ezzel ő lett a nap hőse, az ő költeményeit szavalgatták, énekelték népgyűléseken, ő gyártotta a legtalálóbbs jelszavakat, melyeket akkor hirdettek. Mellette Dingelstedt *Egy kozmopolita éjjeli őr dalai**) című kötetével lép föl a reformok érdekében s csipős allegóriáival, éles célzásaiival a közönségnél zajos tapsot aratott. Herwegh riadója fölébreszti a soesti kereskedő-segédet, Freiligrathot, a kinek dörgő verseiből öntudatosan hangzik föl: «Ça ira»!

Az általános elégedetlenségben jelentékenyen szerepeltek a zsidók. E kornak egyik jelentős reformja volt a zsidók emancipációja. Századokon keresztül voltak a városok ghettóiba zárva, melyek egészen zárt területet alkottak. Éjjel s nagyobb ünnepek alkalmával elzárták a zsidóutczát, melynek végén rácsos kapu volt s a zsidónak legföljebb orvosért volt szabad kimennie. Az utcán, ha még oly tekintélyes volt is, a zsidó nem mehetett a járdán, csak a kocsúton s mindenkinek fölszólítására meg kellett emelnie kalapját.**)

Nemcsak társadalmilag, hanem műveltség és nyelv szempontjából is annyira el voltak szigetelve, hogy a világba

*) A kor nagyon szerette a kifejező, hosszú címeket, melyenket Becknél is láthatunk.

***) G. Brandes: *Das junge Deutschland*. 51. l.

lépve meg kellett tanulniok országuk nyelvét; így például Börne és Heine sokat küzdöttek, míg a német nyelvet alaposan elsajátíthatták. «Mendelsohn Mózes óta — írja Goedeke *Grundriss*ában — nem volt a zsidóknak jelentős írójuk»; most már nagy tömegben özönlöttek az irodalmi pályára. Az öregebbek, Börne és Heine példája nagyszámú zsidót vont az irodalmi pályára, úgy, hogy túlzással, de jellemzően nevezte el Menzel az egész Jungdeutsch irodalmat «Junges Palästina»-nak. A socialista irány vezéreiből, elméletiről és költőitől, Marx, Lassale, Engels, Heine, Börne, Beck, Hartmann, Kompert zsidók voltak.

Beck az általános lelkesedés közepett elemében érzte magát, hiszen ő mindig ebben az irányban haladt, kezdetől fogva az egyenlőségért küzdött. Az élénk szellemi élet magával ragadja. «Az intelligentia hullámverése itt mennyivel hatalmasabb, mint az ön *Kis Páris*ában» (Lipcse) írja Kühnenek.*) Igaz, hogy kiváló társasága van. Mundt szalonjába kerülve megismerkedik Humboldt Sándorral, Varnhagen von Ensevel s műveltségéről és szelleméről híres feleségével Rahellel, itt érintkezik a philosophus Schellinggel és itt találkozik újra az érte annyira lelkesedő Gottschall Rudolffal.***) Beck nemsokára nagy hasznát vette barátai befolyásának.

Mikor 1844-ben kiadta összegyűjtött költeményeit, a censura kívánságára a rendőrség elkobozta őket. Beck erre egy német ujságban egyenesen a királyhoz fordult egy már ismert költeményével, melyet Marquis Posa szavaival fejezett be: «Sir, adjon gondolatszabadságot.» Barátai közbenjárására állítólag a király maga kért egy példányt a költeményekből, elolvasta s kijelentette, hogy a kiabálókát, demagógokat kell ellenőrizni, nem pedig a költőket. Annyi bizonyos, hogy a kötetet két költemény kivételével szabadon bocsátották s épen ártatlan verseket töröltek, melyek már amúgy is megjelentek volt Lipcsében, ellenben benne hagyták a forradalmi hangú *Feltámadást*.

Az a hír, hogy a király maga ellenőrizte a censurát

*) 1845 december 8.

**) Ez utóbbi különös szeretettel ír Beckről. Legbővebben: *Unsere Zeit*. Leipzig. 1880. 801 és köv. 1.

s megsemmisítette annak határozatát, nagyban hozzájárult Beck nevének elterjedéséhez. A híressé vált költeményekből gyorsan öt kiadás kelt el és szerzőjük hirneve tetőponjára hágott. A kötetben elismerésre méltó módon nyilvánul Beck szigorú önkritikája. A *Vértezett dalok* itt terjedelmüknek ötödrészére zsugorodtak össze, a *Vándor költő* nagy része szintén levált szerzőjének kiméletlen gyaluja alatt. A *Csendes dalok* tartalma is megváltozott, új balladákkal szaporodott. A legismertebb, anthológiákban legelterjedtebb a *Szolga és cseléd* című költemény, a mely csendes melancholiával írja le két öreg szolgáló házasságát, a kik életükben agyonfáradtak vízhordásban, munkában azért, hogy céljukat elérjék s egymáséi lehessenek; szégyenlős naivságuk megható. Külön fejezetet foglalnak el a *Magyar melódiák*, melyekben Jánossjk rabló történetének folytatását adja, továbbá a tárgyalt cigánykirály, a rózsaszál történetét s a *Veres dalt*, melyben a debreczeni cigányok kedveskedésből a marseillaiset húzzák az arra utazó bordeauxi herczeg tiszteletére. A lírai költemények közül megzenésítették a

Sorgenvolle, wetterschwüle
Mädchenstirne geh zur Ruh

kezdetűt, mely így felszerelve igen kedvelt dallá lett. A gyűjtemény leghatalmasabb alkotása a *Feltámadás*. E szabad rythmusokban irt költemény újra azt fejtegeti, hogy a költő érzi társadalom-reformálói hivatását. Tavaszszal sétálva a feltámadás anygala jelenik meg neki és föltárja előtte rendeltetését: felejtse el személyes bűjät és éljen az egész emberiség javára. A költő erre hevesen megtámadja az uralkodó kormányt, a papságot és már egészen socialista célzatot mutat. Lenau itt is találóan bírált; mikor egyszer Beck megmutatta neki e költemény kéziratát, azt mondta: «Rhetorikus elem bőven van benne, a tendentia egymást éri, de hiányzik belőle a plastikus alakítás. Szabad-e a feltámadás anygálát szavaltatni, mint a francia parlament valami balpárti szónokát?» De felismeri jó oldalait is: «A tavasz és az est rajza, az önvallomás, a hosszú ernyedés után friss tetterőre fölébredése, a hegyi hymnus s az arany rendeltetése; mindez igazi ihletből fakadt.»

Beck költészetében mindinkább a forradalmi lyra fog-

lalja el a főhelyet. A Jankóval ugyan, melyről tudta, hogy legjobb műve, már meg lett volna szabva az iránya. Érezte, hogy a magyar nemzeti, a magyar népi tárgyak megénekelésére sajátos tehetsége van, de részint az otthon tapasztalt közöny, részint környezete, a szabadságért rajongó írók hatása alatt irányának újabb phasisába, a socialistikus lyra sodrába került.

1845-ben nagyobb körútat tesz s fölolvadásokat tart költeményeiből. Ennek a körútnak az eredménye, hogy Beck teljesen socialistává lett. Délnémetországban a forradalmi irány vezetőivel ismerkedik meg. Heidelbergben Feuerbachcal, Svájcban utazva Herweghgel és Freiligrathal találkozik. Svájc épen a socialistikus-forradalmi költők tanyája volt s Beck költészetének addigi iránya folytán máris társuknak érezte magát. Az új, lázas milieu reá is nagy hatással volt s ettől a socialis és politikai harcztól ihletve adta ki *Lieder vom armen Mann**) czimű verskötetét.

A *szegény ember dalai*, mivel Németországban jelentek meg, nagy betűkkel, sok diszítéssel s fölösleges mottóval elérték a huszonegy ívnyi terjedelmet, amely szükséges volt ahhoz, hogy censuramentesen jelenhessenek meg. Ez a kötet Beck socialista gondolkodásának hitvallása.

A bevezető költeményben az arany pápájának, a frankfurti Rotschild háznak üzen hadat. Mint önző pénztömeg, mint a szentszövetség támogatója épen olyan gyűlöletes volt előtte Rotschild, mint Börne előtt, a ki minden gonoszság szimbolumának tekintette. Ennyi hatalommal, mondja Beck, más előre vitte volna az egész világ haladását, de ő hátára veszi s házal vele. E költemény meztelen tendenciájával, prózai fölfogásával egyike a legszerencsétlenebbeknek, de egyúttal kezdeményező a kapitalista-ellenes proletár-lyra terén.

A *szegény ember dalai* általában azon epikai-lyrai műfajhoz tartoznak, a mely különösen Byron nyomán terjedt el. Beck itt minden versben egy-egy életképet állít elénk azzal a czállal, hogy szánalmat keltsen a szerencsétlen néposztályok iránt. Egy-egy költeményben látjuk a cseléd-

*) *Lieder vom armen Mann. Mit einem Vorwort an das Haus Rotschild.* Leipzig, Bernh. Hermann. 1846. Negyedik kiadás. 1861.

ség, a kivándorló, a házaló zsidó, a zenész cigány, a vén leány, a koldus szomorú helyzetét. Részint elkeseredéssel, másrészt bizonyos melancholiával mutat rá az élet szomorú oldalára.*) Van egy-egy megragadó képe, mint például az annyszor megénekelt motívum, az eltévelyedett leány sorsáról. Az egész kötetből refrainként hangzik ki a czélzat: a szegény azért szegény, mert a gazdag gazdag.

E kötet nagy föltűnést s nagyon különböző hangulatot keltett. A nagyobb tábor költői eltévelyedésnek tekintette az oly nagyhatású, hangulatos *Jankó* után. Beck túlságos actualitását, a levegőben levő eszmék utáni kapkodását nem tartották költőhöz méltónak. Beck kortársa és barátja például ezt az elítélő bírálatot mondta róla: «Nyomorult mesterség marad mindig, a melynek legfőljebb a börszen, de nem a költészetben van helye, koreszmékre speculálni, mert ha ez eszmék esnek, ha a kor elejti őket és a költő nem saját magában keresett tápláló kincseket, ha nem bir az eszmék és törekvések olyan elpusztíthatatlan kincselével, melyek nem a korral, hanem a saját egyéniségével vannak szorosán összenöve, akkor meztelen koldussá lesz, a kinek nincs egy rézgarasnyi gondolata sem.»**) Már pedig Beck mindig a kor áramlatát nézte, mint a parafa úszott a kor hullámain, melyek, mikor lefolytak, nem hagytak meg belőle semmit, magukkal vitték egészen.

Az egész forradalmi irány nagyon is korához volt növe, nagyon falragaszszerű volt. Ehhez járult még, hogy a német költészetben igazán nagy szellemeket sem hozott létre, a kik egyéniségükkel állandó értéket tudtak volna neki adni s olyan volt, mint a hirlapírás, mely egy pillanatra általános érdeklődést, sensatiót kelt, hogy alkalmoszerűségét elvesztve, gyorsan feledésbe merüljön. Az idő árja még olyan erős tehetséget is, mint Börne, teljesen elnyomott, Dingelstedt, Mundt, sőt Laube, Herwegh, Freiligrath többé-kevésbé pusztán irodalomtörténeti nevekké lettek s az idő nem

*) E tekintetben leghíresebb minták Bérangernek genreképei voltak, melyeket Chamisso pompás utánpötléseivel igen megkedveltetett. — Becknél azonban a czélzat sokkal kirívóbb, a hang sokkal szenvedélyesebb.

**) Hieronymus Lorm: *Wiens poetische Schwingen und Federn*. Leipzig 1847, Grunow 68. l.

hagyott meg az összes forradalmi-socialistikus költőkből egyetlen világitó toronynál többet, az általános emberies, a génie Heinenél, de ő benne sem a politikai költő halhatatlan, épen oly kevéssé, mint Petőfiben.

Becknél is általános emberi motívum a nyomor és a gazdagság szembeállításása; az ő alakjai, a szolga és a cseléd, a kik csak öregségükre vehetik el egymást, a szerencsétlen vén leány, a koldus sorsa szintén örök emberiek, de mindez, valamint a lengyel kérdés, a francziák dicsőítése, a socialista jelszavak, oly köznapiak s annyira muló érdekűek voltak, hogy új kérdések, problémák mihamar kiszorították őket.

A költő nem tudta ez eszméket kellőképen idomítani, megrostálni s a helyett, hogy költőivé tette volna, tisztult érzés híján a költészetet tette eszközzé s ez, mint mindig, megboszulta magát.

1846 tavaszán Pestre jött Beck. «Még mindig az a régi szép ország volt. De az idő alatt javult is, roppant szorgalommal dolgozott föllendülésén. Az előnyök minden téren kezdtek elnyomni a sokszor emlegetett hibákat» írja hazafias büszkeséggel. Ekkor találkozik a már külföldön is emlegetett Petőfivel. A találkozást Kertbeny közvetítette.

«Arról értesültem, írja Kertbeny,*) hogy Beck Károly Pesten van. Hozzá siettem az «Angol királynő»-be, hol a második emelet ugyanazon szobájába volt szállva, mely, kilátással a Nagyhid-utczára, később Deák szállásához tartozott. A magyar-német költő hírből már akkor ismerte Petőfit s kifejezte előttem óhaját, hogy szeretne a nagy magyar versenytárssal találkozni. Én vállalkoztam a közvetítésre, ámbár nem voltam fölöle biztos, Petőfi szívesen fogad-e majd bennünket.

Felkerestem Petőfit új szállásán. Ott feküdt a bőrpamlagon, szájában a «longá»-val. A négyszögű szoba meglehetősen pusztának látszott. Egy ágy, egy régi pamlag, egy ruhafogas, néhány szék s egy asztal az ablak előtt, volt összes bútorzata. Az asztalon íróeszközök, egy kötet Béranger, egy kötet Schiller s az *Ujabb verseknek* néhány föl-

*) *Petőfi és budapesti barátai.* A Petőfi-Társaság Lapja. 1877. I. 28. l.

metszetlen példánya hevert. A költő egy könyvből olvasott, melynek borítékáról azonnal ráismertem Beck *Jankójára*. De nem árultam el azt, hanem leültem és beszélni kezdtem más egyébről. Úgy mellesleg fölemlítettem, hogy Beck Károly Pesten van s azt mondá: szeretne megismerkedni Petőfivel, de nagyon rosszul tud magyarul. «No hát akkor majd beszélünk németül» szolt Petőfi. Felbátorodva azt kérdezém, nem jönne-e velem holnap 10 órakor Beckhez? Röviden felelt: «Megyek». Láttam mily jó hangulatban van, s azonnal Beckhez siettem, őt másnapi látogatásunkról értesíteni. Másnap csakugyan találkoztunk Petőfivel a Fillingerben. Elindultunk együtt a Dunaparton. Szép, napos idő volt. Petőfi nagyon fukarkodott a szóval, de elég barátságos volt s «te»-nek szólított. Elbeszéltem neki Beck életét s idéztem régiebb költeményeiből, melyeket nem ismert. A többi közt ezt:

— O Ungarlieder, lustberauschend, wild,
 Und traurig, wie ein regenreicher Tag,
 Wer euch vernimmt, der weiss im Rausche nicht
 Ob er sich Rosen oder Dornen bricht.
 Man möchte jauchzen, wie ein Vogel frei
 Und möchte weinen wie ein Kind dabei.

Petőfi meg volt lepette. Hogy volt csak? — kérdé — mondd el még egyszer s én elmondtam még egyszer. Mikor befordultunk a Nagyhid-utczába, megmutattam neki Beck lakásának ablakát. Ekkor azt mondá: «Talán még se megyek föl, hisz nem ismerem». Én azt mondám neki, menjen egyedül, így kevésbbé lesz feszélyezve, kivált ha németül akar beszélni; Beck már várja. Én ezalatt bevárom a redout kávéházban. Így is történt. Valami háromnegyed óráig ülhettem az üvegpavillonban, míg végre Petőfi visszajött. Nagyon jókedvűnek s elégültnek látszott, de egy szót se szolt egész a Váci-utca szegletéig. Ott melegen megszorítá kezemet. Sohasem tudhattam meg, mit beszélt e két honfitárs egymással.» Ma azonban tudjuk, mert Beck állítólag még aznap este szóról-szóra leírta beszélgetésüket s azután mindenestre stilizálva, novellistikusan kikerekítve, megírta olyanféleképen, mint Lenauval való találkozását.)*

*) Beck számos német lapba leírta e találkozást; sorozatosan naplójegyzeteit a *Wiener Zeitungban* közölte 1845 július 24—szep-

Petőfi szokott könnyedségével kíségette zavarából a társaságban esetlen Becket. Elbeszélgettek Pest szépségéről, Magyarország haladásáról. Felmerült az a kérdés is, miért nem szeretik a magyarok németül író honfitársaikat. «Igen» felelt Petőfi, «mi huszármódon kissé erősen üldözünk. De épen ez az aczél-ragaszkodás nemzetiségünkhöz tartja fönn szabadságunkat. Őszintén szólva fáj nekünk, hogy nem magyarul írtatok (Pyrker, Majláth, Lenau, Beck). Persze hogy igaz, hogy a hazát messzehangzó nyelven ünnepeltetek s hálásaknak kellene lennünk; de a fájdalom, hogy soha többé nem nevezhetünk titeket mieinknek, erősebb, mint a hála s igazságtalanokká tesz bennünket.»

Egy alkalommal Beck megmutatta Petőfi egy dalának fordítását s fölajánlotta neki, hogy kész költeményeit lefordítani; biztatta, hogy Németországban bőven fogynának, míg Magyarországon kevés a vevő. Petőfi megnézte a fordítást — a *Hortobágyi koreszmárosné* volt*) — s szomorúan

tember 7-ig. Közleményét átvették a magyar lapok is. Fischer Petőfi életrajzában szintén közli. Külön is megjelent: *Petőfi Sándor Beck Károly tollában*. Fordította Witt Fülöp. Berlin, 1879. Nyomatott Gensch R. nyomdájában.

*) Frau Wirthin mein Täubchen, mein Engelein
 Mich durstet nach einer Flasche Wein.
 Weit kam ich her, weit geh' ich hin,
 Ich war schon durstig in Debreczin.

Die Winde, sie blasen im Haideland,
 Sie bliesen in's Herz mir durch's Gewand,
 Oh, wolle mich wärmen geschwind, geschwind
 Du hast zwei schwarze Sonnen mein Kind.

Hei schelmische Wirthin, wo wuchs dein Wein?
 Holzäpfelchen können nicht saurer sein,
 Hei, zuckere küssend die Lippen mir
 Eins, zwei, nun zählen wir drei und vier.

Wein! Küsse! Wie taumelt mir das Gebein
 Umarme mich jetzt, doch schnell muss es sein
 O warte nicht, Kind mit spröden Sinn,
 Bis ich hingefallen, so lang ich bin!

Es ruht sich an deiner Brust so weich,
 Nur noch ein Weilchen! Gott lohnt 's dir reich!
 Und der Weg ist so weit und die Nacht ist so kühl,
 Und so hart ist auf der Haide der Pfühl.

kiáltott fel: «Önnek nem szabad engem fordítania, igazi költő nem fordíthat más költőt, ez nem az én költeményem többé, ez már az öné.» Ekkor, (1846) már megjelentek Dux Adolf német Petőfi-fordításai, melyek annyira tetszetek Petőfinek, hogy szinte szebbeknek találta őket az eredetnél. Beck ajánlkozása tehát hiába való volt s nem is sajnáljuk nagyon, ha a *Frische Quellen* című folyóiratában közölt Petőfi-fordításokat látjuk. Valóban, az nem Petőfi többé, az új költemény.

Mikor egyszer Petőfi a szűk jövedelemről panaszkodott, Beck azt tanácsolta neki, hogy tartson fölolvadásokat költeményeiből, mint ő tette Németországban. Petőfi rendkívül megörült e tervnek: «Igen, Pesten fogom kezdeni, azután Debreczen, Kassa, Arad fognak meghallgatni s a szélrózsa minden irányában verslábakon fogom bejárni a hazát. Igen, ez olyan kísérlet, melynek nemesebb célja van, mely a költészetnek különös föllendülését jelenti s a költőt egyúttal megmenti a gyötrő gondtól s mindenekfölött közvetlen érintkezést enged meg a költő és a nép között.»

Az «Angol királynő» szállodában épen Beck szobája alatt lakott Liszt Ferencz. Mikor Petőfi Becket hazakisérte, épen ünnepelték, cigányok játszottak ablakai alatt s nagy tömeg éljenezte a zongora királyát. Becknek kedve támadt megismerkedni a nagy honfitárssal. «Isten mentsen» riadt fel Petőfi, «a kézimunka a szellemi mögött áll. Liszt nem keres bennünket, mi sem keressük őt; hozzá még állandóan szemforgató fantaszták és pimasz kullancsok veszik körül, a kik kihasználják nagylelkűségét.»

Mikor azonban Petőfi eltávozott, Becken elkeseredés vett erőt az alatta lefolyó ünnepség hallatára. Irigysége mégis szelid szavakban tört ki: «Zene, zene, te édes, te szerencsés, közvetítő művészet, ki kíván tőled politikai vagy felekezeti hitvallást! Magasan a nemzetiségi viták fölött lobog békezászlód; a világnyelvnek megoldását te találtad meg. Igen, a türelmetlenek kivételképen ünneplik a hazájától rég elszakadt embert, noha egy magyar szót sem tud.»

Pedig nem lett volna oka panaszra. Gróf Batthyányi Lajos Beck saját szavai szerint házat, földet ígért neki, ha

magyarul szólaltatja meg muzsáját, a mit Beck azzal a kijelentéssel utasított vissza, hogy a magyar nyelv határai szűkek neki. A gróf vállát vonogatta s azt felelte, hogy heves emberek hűtlennek, szelidebbek önfejű idealistának fogják nevezni; s igaza volt.

Nemsokára Beck újra kezébe vette a vándorbotot. 1847 elején Petőfi elkísérte a gőzhajóhoz és búcsúzáskor német nyelven írt önéletrajzát adta át neki. Ez az életrajz, melyet Beck élete végén Fischer Sándornak ajándékozott, ennek Petőfi-életrajzában van meg hasonmásban. E kis írás több fontos, kétséges adatot dönt el: így Petőfi itt határozottan 1823 január 1-ét mondja születése napjának, azt vallja, hogy már Selmecez előtt többször szökött meg az iskolából s hogy a legnagyobb nyomortól kényszerítve lett katonává. Igaz, hogy ezekre az adatokra sem lehet egészen biztosan támaszkodni, mert Petőfi nem emlékezett pontosan. Így például azt írja, hogy első költeményét színész korában adta ki, pedig már pápai diák korában jelent meg az *Athonæumban*.*)

Különben Petőfi és Beck viszonyát nem szabad valami nagyon bensőnek tekinteni. Nem is ismerték, nem is értették jól egymást. Petőfi ismerte Beck néhány költeményét, olvasta a *Jankót* s nem tartotta Becket nagy költőnek. Ha lelkesítette is néhány költeménye, ez a belőlük szóló lelkes magyarézés folytán inkább a hazafinak tetszett, mint az embernek. Petőfi a maga egészséges lelkével megvetette a világfájdalmas, komor irányzatot, melyet Beck képviselt, gyűlölte azokat, a kik széttépett szívüket énekelték meg, de nem adtak a világnak szívet, mert nem volt nekik.

Nincs bennetek szív, nincs! csak zsebetek
És gyomrotok van s mert ez nincs tele,
Azért rút a világ előttetek,
Azért keltek ki rútul ellene.

Beck pedig valóban azokhoz tartozott, a kik byronkodva keseregték s a kiket Petőfi megvetett.

*) Ferenczi Zoltán: *Petőfi önéletrajza*. Petőfi Múzeum. VI. 59. l.

Én is gyűlöltem . . . volt okom rá,
 De a mióta e bitangokat
 Láttam, mint vágnak Byronképeket,
 Azóta gyűlölségem megszakadt.

Mióta ők a földi életet
 Oly feketére mázolja: nekem
 Sokkal, de sokkal jobban tetszik az,
 Több fénypontot vesz észre rajt szemem.

Petőfi tehát nem hitt Beck irányának őszinteségében, bár szabadságvágyó és socialistikus iránya megfelelt neki, a ki azt kívánta, hogy a nemest, ha tiltakozik a deresrehúzás ellen, húzzák akasztófára s a ki hasonlóan szolt a palotákról, mint Beck a Rotschildekről. Beck viszont pályájának zenitjén, öntelten nem fogta föl Petőfi igazi nagyságát s a mit később ír róla, az már inkább az általános lelkesedés hatása alatt van aranyfüsttel bevonva. Petőfi maga is észrevette, hogy Beck nem érti őt, azért nem akart beleegyezni, hogy Beck lefordítsa.

Pestről Beck egyenesen Berlinbe ment, a hol nem fogadta már ujjongás. Herwegh mellett ő egészen háttérbe szorult s most már magyarságával sem tűnhetett ki, mert Petőfi már jelentékenyen kezdett hatni Németországban.

Berlinben különös vállalatot indít meg 1848 elején; ez a *Monatsrosen* című gyűjtemény, mely a terv szerint havonként egy-egy versfüzetet hozott volna s a melynek az a pénzügyi előnye volt, hogy füzetenként árulva, a csekély árnál fogva 3—3000 példány fogyott belőle. Az első füzet *Berliner Elegien. Amoretten* alcímmel apró dalocskákat tartalmaz. A másodikban *Amoretten. Aus Russland* szintén socialis-czélzatú versek vannak. E dalok már nagy mértékben mutatják Beck csendesedését. Fojtott, elegikus hangulat árad belőlük, de nem hiányzik a régi pathos sem, mikor figyelmezteti az olvasót, hogy az egész emberiségért szenved s alappondolatképen azt mondja nagy szavalva: «Ich trinke meine volle Seele der Menschheit zu.»

Beck roppant magasra tartotta hivatását: a költőnek, mondogatta, nem szabad semmi más hivatallal foglalkoznia, még hirlapírással sem, a költő magába vonulva csupán geniusát hallgassa. Naphosszat elhevert pipázgatva s várta a gondolatokat: «Mennyire irigylem magát,» mondta egy-

szer Lenaunak, «hogy oly gyakran van ihletett percze.» Ő maga, ha gondolata volt, nekiállt s keményen dolgozott. Később már egészen rendszeresen verselt. A mint leírja egy levelében, becsukja az ablakot, ajtót, pipára gyújt s munkához lát. Különösen a szigorú kritikák óta lett kérlelhetetlen maga iránt. Ha költeményt írt, bármily heves, lendületes volt is, nem ment tovább, míg a versszak készen nem volt. Addig csiszolta, köszörülte, a míg eljutott addig a pontig, a hol azt mondhatta, «jobban már nem tudom,» mert igen jól ismerte tehetségének határait. Freiligrath dicsekedve mondta, «meine Gedichte sind nicht gemacht, sie sind geworden», Beck nem dicsekedett ezzel s nyíltan bevallotta, hogy nagyon is sok fáradságába került, nagyon is soká faragta, köszörülte, még pedig igazán pour l'art.

1848 január 1-én jelent meg a berlini nagy francia lap *Le courrier de Berlin*, melynek munkatársai Geibel, Humboldt és Beck voltak.*) A lap célja a francia és német szellem közvetítése volt. Az egész lap francia nyelven jelent meg s mindjárt az első szám hozta Beck egy költeményét. Nemsokára azonban végighallatszott a vihar dörgése Európán s földerült 1848 márcziusa.

GRAGGER RÓBERT.

*) *Le courrier de Berlin*. Red. par Jules Mellier, édition de B. Behr. Berlin. — Ezt az adatot Greszler Gyula alapos tanári értekezéséből vettem, (*Karl Beck und seine Zeit.*) melyre Heinrich Gusztáv úr volt szíves figyelmzettetni.

VOLTAIRE.

Hatodik közlemény.*)

A kosmopolita eszme a *XIV. Lajos*-ban háttérbe szorul; itt fő helyet foglal el. Nincs többé kiválasztott nép, fensőbb faj: minden társadalom közrehat az emberiség fejlődésében. Az író «igazságosan akar ítélni a világ összes nemzeteiről».

Elvetve a gondviselési szempontot és minden végcél-elméletet, a történetnek észszerű tervezetét adja. Az emberiség maga alkotta magát, taláalomra, lassankint, az ösztönök, szükségek és körülmények hatása alatt, melyek egyenkint teremtték a törvényeket, az erkölcsöket, az ipart, a tudományt és sok durvaság és nyomor közé ide-oda vetettek néha egy kevés jólétet, igazságot és szabadságot. Ebben a hatalmas mozgásban, madártávlatból tekintve, elvész az egyén törekvése. A nagy ember, ki mindenütt szerepel a *XIV. Lajos*-ban, itt átengedi helyét a véletlennek és a tömegek érzéketlen helyzetváltoztatásának, a mely egyedül valósítja meg a haladást: az egyént itt inkább látjuk eredmény, mint ok gyanánt.

Azonban a voltairei történet mélyen idealista. Tudva, hogy a tudás és érzés az erkölcsi determinismus indítói, arra törekszik, hogy olvasóinak oly képet adjon a múlttól, a mely belőlök az ő eszményének munkásait faragja. Ezt az eszményt így lehetne meghatározni: az emberi viszonyok észszerű szervezése. A tapasztalat kimutatta, hogy vannak az emberek boldogságának vagy boldogtalanságának általános föltételei. A boldogtalanság legbiztosabb föltételei között — azok között, a melyek nem a természettől, hanem az emberektől erednek — van a háború és a fanatizmus. A történet hajnala óta az emberek milliói

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386., 387., 388., 389. és 390. számában.

vesztek el a királyok becsvégya és a dogmák esztelensége miatt. Az orvosság a népek felvilágosítása volna. Ha kevésbbé elvakultak és kevésbbé hívők, azaz okosabbak lesznek, kevésbbé könnyen fognak saját nyomoruságukba belenyugodni.

De az értelem fejlődése mily lassú! A történetíró vére forr, látva a kegyetlenségek és ostobaságok szövevényét, a melyből a történet alakúl. Elfogja a türelmetlenség. Haragszik azokra az áldozatokra, a kik rá hagyják magukat szedni, a kik szeretik vagy imádják zsarnokukat. Kétségbeesik dühében, a mikor elődeit nézi, a carlovingi királyok csiszolatlan krónikásaitól egészen a finom jezsuitákig, az udvarias akademikusokig; valamennyien vagy csaknem valamennyien gyerekesek, hazugok, szolgálaiak, térden csúsznak az erő előtt, dicsőítik a rablást, a gazságot, az igaztalanságot, képtelenek emberi szemmel tekinteni a királyokat és a papokat: valamennyien vagy csaknem valamennyien azon voltak, hogy fenntartsák a tévedéseket, a melyek az emberiséget iga alá szorítják. Szem előtt tartva elbeszéléseiket, Voltaire dühös gúnnyal átírja azokat, kimutatva az összes tényeket, a melyek megvilágítják «a nép kormányzói képtelen szemtelenségének túlzásait és a kormányzottak ostobaságának túlzásait». Sarkasmussal hangsúlyozva a királyok és a papok összes «bűneit», reméli, hogy a közönség ezáltal végre fog érteni és akarni. Az *Essai* tehát az emberi proselytismus lángoló műve. Nem mintha nem akarna igazságos lenni, még a királyok és pápák iránt is. Nem minden volt vad, a legsötétebb korszakban sem. «Nagyon ügyetlennek kell lennie annak, a ki elítéli az inquisitiót.» A szerzetesek kutattak, tanulmányoztak és a barbár századokban, a kolostorok «biztos menedékhelyek voltak a zsarnokság elől». Voltaire képes Szép Fülöp ellen és a templariusok mellett állást foglalni és megragadva az Egyház meg a császárság harczát, mint vezérfonalat, a középkor homályos történelmében, képes a pápaságban erkölcsi erőt látni, a mely lenyűgözi a katonai durvaságot.

Azonban tagadhatatlan, hogy nemes türelmetlenségének kitörő szenvedélye néha arra indította, hogy meghamisítsa a történelmet. Saját szempontjából is kevésbbé szigorúnak kellett volna lennie ezzel a szegény, isteni segílytől megfosztott emberiséggel, a mely oly nehezen, oly fájdalmasan emelkedett az állatiasságtól az értelemig. Az erkölcs, az igazság és a szabadság minden atomja az értelem egy hódítása volt. Ezért a legcsekélyebb

haladást végtelen elismerés illeti meg; és bármennyire kívánatos is az élöket arra indítani, hogy lerázzák a százados szolgaság lánczait, nem kellett volna oly maró gúnynyal elbánnia a halottakkal, a kiknek nagyobb érdemök az, hogy barbárságukba az értelem néhány elvét bevitték, mint nekünk, hogy ezeket fejlesztjük.

Voltaire túlságos állhatatosan vetítette vissza a múltba, a jelenkor gondolatainak fényét; nem látta, hogy az Egyház, — ma a reaktív és elnyomó erő, — valamikor a felszabadító és fejlesztő erő volt. «Visszaállította» az üldözött császárokat, mint a laikus társadalom védőit. A mystikus Julianusnak a rationalista philosophus álarczát adta. Előnyös képet alkotott a muzulmánokról, a chinaiakról, a hindukról, minden államról, mely nem volt keresztyén.

Ezt a kritikát nem szabad nagyon is messze vinni. A XIX. század romantikus vagy vallásos történetírói a középkor idealizált képét adták nekünk, a mely hamis.

A valóságban volt mivel igazolni Voltairt: M. Luchaire nem részrehajló és megragadó rajza bizonyítja ezt. De különösen meg kell érteni, hogyha Voltaire túlságos szigorú volt a középkorral szemben, ezt nem annyira vallástalanságból, mint rationalismusból tette. Vallástalansága örvendett az eszméknek, a melyeket rationalismusa diktált neki. A század felvilágosodása, nem a keresztyénietlen szellem ítélte a fanatizmust, a durvaságot, a tudatlanságot, a lelkesedést. Sem Saint-Pierre abbé, sem Hénault elnök nem merik mentegetni a kereszteshadjáratozókat; azt hiszik-e, hogy a philosophikus szellem rontotta meg őket. De vajjon gondolhatni-e ezt Fleury abbéról is? Senki sem ítélte el világosabban a keresztesháborúkat, mint ő. Ezen okos keresztyén ítélete a középkorról, semmiben sem különbözik Voltaire ítéletétől. A classikus alakításoktól bevilágított szellemek, akár hívők, akár hitetlenek, nem lehettek elnézők ezekkel a «durva» századokkal szemben.

A lélektani ismeretek korszakában nem lehetett vallási csodákról beszélni, csodákról, mint Jeanne d'Arcról és Assisi Szt. Ferenczről úgy, mint ma még a hitetlen történetíró is beszél róluk. Nem volt középút a teljes hit és a teljes tagadás között. Választani kellett a természetfölötti és a csalás között. Montesquieu, a ki Voltaire történetéről elmélkedik, nem érti másképp az orléansi szüzet, mint Voltaire. A kegyes csa-

lás feltevése a XVIII. században tényleg a legészszerűbb szempont volt.

Voltaire korának szellemével teljes egyetértésben van: innen az *Essai*nek sikere 1753-ban, Kehl kiadásában, a melyet legalább 16-szor kellett újra nyomtatni. Audra abbé az iskolák számára szemelvényes kivonatot készített belőle, a melyben megtartotta «az értelem és az emberiség elveit.» Egészen a XIX. század romantikus és katolikus visszahatásáig Voltaire befolyásolja a művelt szellemek fölfogását a cultura haladásáról.

Főlöszleges mondanunk, hogy Voltaire módszere ma már nem elégít ki. De egy fokot jelöl meg a létrán, a mely a hagyományos történettől a tudományos történelemig vezet. Voltaire nem keresi a történeten kívül a történet lényegét. A történeti hitelességet ő nem a szerint méri: mikép egyeznek az események bizonyos dogmatikus eszmékkel; belátja, hogy a hitelesség csupán az anyag minőségétől függ, a melyet a történetíró fölhasznál. Az ő elve fölment bennünket a tisztelettől tévedéseivel szemben és következtetéseiben csak annyira kell biznunk, a mennyire az okiratok azoknak hitelt adnak. Már nem a *Discours sur l'histoire universelle*ről vitatkoznak: Voltaireről vitatkoznak csak, ellentmondanak neki. Azért, mert az ő története ugyanazt a kritegiumot ismeri el, mint a miénk.

Herder és Michelet, Thierry és Guizot csak akkor helyettesítették őt, a mikor folytatták. Ha Thierry igazságos lett volna, észrevette volna, hogy a szemrehányások nagy része, a melylyel Franciaország történetíróit illeti, nem hullnak vissza Voltairere: hogy nem találni az *Essai*ben sem ezeket az együgyű legendákat, sem ezt az egyhangú hamis színezetet, sem a méltóság és hősiesség elvont típusát, a melyre ő annyit panaszkodik és ha nem is az átérzést, az eszmét mindenestre itt szereztek a korok különbségéről, a fajok és az intézmények változatoságáról.

Bossuet után meg kellett teremteni a történetet: Voltaire után már csak tökéletesíteni kellett. Ezért írhatta Hettner, hogy «a történetírás egész modern terve Voltaire *Essai*jéből származik».

VII. FEJEZET.

Voltaire «Les Délices»-ben és Ferneyben.

«Kell, hogy minden philosophusnak rendelkezésére álljon néhány földalatti luk, a melybe az üldözö kutyák elől menekülhessen.»

«Tavernier . . . , XIV. Lajos kérdésére, miért vett a Schweizban birtokot, mint ismeretes, ezt felelte: *Sire, nagyon örültem, hogy van valamim, a mi csak az enyém.*»

Ime, Voltaire — Berlinből megmenekülve — ilyen érzelmekkel bérelt Monrionban, Lausanne és a tó között, tétre házat, mely az északi szél ellen védve volt. És nyárára 87,000 fontért birtokot vett Genf mellett, Saint-Jeanban, birtokot, melyet «Les Délices»-nak keresztelt el, és honnét egyazon pillantással láthatta Genfet, a tavat, a Rhônet, egy másik folyót (az Arve) a vidéket és az Alpokat. Kevés idő multán — mert Monrionban hiányzott kert és kályha, — Lausanneban bérelt kilencz évre nagy és kényelmes házat, a melynek tizenöt ablaka a tóra és a savoyai alpokra nézett.

A nyugalom és jólét nagyszerű érzése töltötte el lelkét. Gyönyörködő szemmel nézte a hegyektől körülvelt tó előkelő és hatalmas képét; az alpesi táj szépsége előtt, szokatlan lelkesedéssel idézi fel a schweizi szabadság hősi emlékeit. A lyraiságig emelkedett.

De nem sokáig időzött ott. A tett vágya ismét megragadta, alig hogy biztonságban érezte magát. Épít, ültet, kertészkedik Les Délicesben. Párosította, sajnos, hiába, hat kanczáját egy túlságos öreg dán lóval. Megvendégeli a vidék legelőkelőbb személyeit; fogadja az összes nevezetes utasokat, a kik Lausanneba és Genfbe kerültek; ezek közt vannak: Palissot, Lekai, Mme d' Epinay és Mme du Bocage, az angol philosophus Gibbon, az olasz jezsuita Bettinelli. Azon van, hogy a *Pucellet* elfelejtesse; titkárát, Collinit, túlterheli diktálással és másolással, átírja az *Histoire Universellet*, egy chinai tragédiát ír, vitatkozik a Gondviseléssel és Leibnitzcel Lissabonne pusztulásán, kétségbeesik a háboru felett, mely 1756-ban tör ki, kibékül a porosz királylyal, mégis haragot tartva ellene, igyekszik közbelépni a béke helyreállítása végett, ír az angoloknak, Byng kapitány érdekében, felszólíttatja magát az *Encyclopaediába*, veszekszik Grassetval, összevész Hallerral, látogatóba

megy a pfalzi választóhoz, siratja a baireuthi örgrófnőt, «buzdítja d'Alembert-et, hogy írja meg cikkét Genfről az *Encyclopaediába*, hogy dicsérje benne az észszerű keresztyéniséget, a modern kalvinisták tiszta deismusát, hogy tagadja meg a genfi papoktól a retractatiókat, melyeket kegyességük, vagy politikájuk megkövetel.

A botrány, a melyet a *Genève* cikk előidéz, gondolkodóba ejti. Különbben is lassanként rájön az ő és a genfiék hajlamainak és szempontjainak összeférhetetlenségére. A *Magnifique conseil* (Genf város tanácsa) megtiltja a polgároknak, hogy Voltairenél tragödiákban föllépjenek, vagy azokat végignézzék és fölszóltja Voltairet, mondjon le arról a szándékáról, hogy a keresztyén köztársaság területén színházat állítson föl. Végül Voltaire beleegyezik abba, hogy csak Lausanneban, magánál, és Monreposban, Gentil marquisnál fog «komédiát játszani». De Lausanneban a kalvinista buzgóságnak más fulánkjai bántják.

Tehát visszatér francia földre. Megveszi Gex földjén, Genftől félórányira, Fernex-et (ő «Ferney»-t ír, a hogy kimondták); élethossziglanra kibérli, Brosses elnöktől, Tournay kerületét. Most végre biztonságban van, mint mondá, első lábaival Lausanneban és Genfben, hátsó lábaival pedig Ferneyben és Tournayban van. Ferneyben állítja fel bódéját, főkép Tournayban és onnét gúnyolja a *Magnifique Conseil*t, a *Consistoire*t, és az összes predikálókat; és ha az ég elsötétül Páris vagy Versailles felől. lovainak egy kis sétája a határ másik felére viszi, kijátszva a minisztériumot, a parlamentet és az egyházat. Egy perczig, 1765-ben, La Barre lovag halála után, mégis komoly félelem fogja el és az a múltó gondolata támad, hogy egy philosophgyarmatot alapítson, az «igazság gyárat» nyomdával, Cleves vidékén, a mely a porosz királyé volt.

1760 óta rendszeren Ferneyben lakik. Kényelmes otthont rendez be magának. Vagyona óriási és mindig növekszik. Vannak részvényei kereskedelmi vállalatoknál és bankoknál, Cadixban, Lipsében, Amsterdamban. Ingóságait főkép életjáradékokban helyezi el, magas kamatokkal, melyeket biztosít számára kora és «sápadt arca», adósi francia főurak és német hercegek, Richelieu bibornok, a pfalzi választó és a württembergi herceg; hanyag fizetők, kik végül mégis fizetnek, a kiknél nem veszít az ember többet, mint a zsidóknál és bankoknál és a kik késedelmezésük kamatait híreszteléssel és pártfogással egyenlítik ki.

Voltaire jegyzője 1768-ban, Colléban, azt mondja, hogy Voltaire vagyona 80,000 franc életjáradék, 40,000 franc részvényekben és 60,000 franc pénzérték. 1775-ben, biztos forrás szerint, 177,000 franc járadék, azonkívül 235,000 franc visszavárt pénz.

A ferneyi kiadás temérdek. A kastély, a melyet Voltaire építtetett kicsiny, de előkelő. A személyzet nagy; a rendes embereket nem számítva, előadások napján 60—80 vendégnek kell vacsorát adni. 1768-ban, háza szervezésének erélyes újítása után, Voltaire a budgetjét 40,000 francs évi kiadásban állapítja meg, tizenkét ló és hatvan ember fenntartására.

Ferney rendes vendégei a vastag Mme Denis, a ki idejét azzal tölti, hogy perlekedik és ismét kibékül nagybátyjával, a hű titkár Wagnière, a ki Collinit követte, és a ki mellé 1763-ban adják a másolót. Simon Bigext, Adam atya, egy jezsuita, a kit Voltaire fölfogadott és a ki társa a sakkjátékban. Azután 1760—1763. Corneille dédunokahuga, a fekete Marie, csunya leány, de szép fekete szemekkel, a kit Voltaire felnevel és férjhez ad; később «a szép és jó» Mlle de Varicourt, a kit nem lát el hozomány-nyal, mert Villette marquis, a ki elveszi, nagyon gazdag és nem kíván pénzt.

Hetekig és hónapokig tartózkodik mindig néhány idegen Ferneyben: pl. másik huga, Mme de Fontaine és Florian marquis, a ki utóbb második férje lesz, és a csinos «Florianet». Azután Daumárt unokaöcs, a király muskétása vagy a simulékony Ximenès, vagy a kis La Harpe és felesége, vagy tönkrementje után a szegény Durey de Morsan. Vagy máskor Villars herceg, a nagy tragédiaíró. Egy csomó genfi ember törzsvendég Voltairénél; folytonosan jönnek-mennek a városból Ferneybe: inkább bizalmasok, mint barátok: mint a Tronchinik, a Rilliet házaspár, a két Cramer, Mme Gallatin, Huber, a ki oly szellemesen tudott silhoutteket kivágni, a melyek feldühösítették a patriarchát; és ne felejtjük el a «kerítő Covelle» uraságot.

És mennyi idegen vendég, minden államból és minden nemzetiségből! Voltaire európai látnivaló, a kit meg kell nézni. Ferney a szabad szellemek és érzékeny lelkek zarándokhelye. Ott látjuk fölvonulni Dalembertt, Turgott, Morellet abbát, Labordet a király zenészét és komornyikját, Boufflers lovagot, Chabanont, Grétryt, az angolokat: Sherlockot és Mooret, a braunschweigi herceget, a hesseni örgrófot, Mme Suardot, Villette marquist: és hány mást, a kit nem győznénk felsorolni. Elveinek

hirdetése és személyes sértés az, hogy Falkenstein gróf, a későbbi II. József. nem méltóztatik letérni útjáról Ferney felé.

Néhány látogató ránk hagyta benyomásait. Szemünk elé varázsolja ezt a hosszú, szikár, szikrázó szemü aggastyánt, perzsa háziruhájába burkolva, vagy pedig. nagy napokon, nemesi zsinórozott öltönyben, nagy parókával és csipke kezelőkkel, a melyek még ujjahegyét is betakarják: tiszta, egyenes, szikár, élénk, mérsékelt, csak egy pár csésze habos kávéból táplálkozik, mindig haldoklik és mindig orvosságot szed, a napnak egy részén ágyban dolgozik és ott fogad vendégeket; olyan mint egy valódi falusi fejedelem, rátartós jogaira és becsületére, lelke mélyéig földbirtokos, büszke építkezéseire, ültetvényeire, nyájaira, templomára, buzgón fáradozik azon, hogy a gyárában készült órákat és selyemharisnyákat eladja, fenséges, leereszkedő módon kedves barátaival és alattvalóival, a kik nevenapjait diadalkapukkal. tüzi-játékkal és tömjénező versekkel ünneplik meg; még mindig bolondul a színházért, a versekért, a szellemért; elragadó beszélgető, bájosan vidám; de szeszélyes, ötletes, hirtelenharagu, zsarnok; bőkezű azokhoz, a kik kedveskednek neki, de kapzsi és fukar azokkal szemben, a kik nincsenek ingyére, makacsul alkudozik egy vadászkésért, perel Brosses ellen néhány hasáb fa miatt és dühös, ha végre fizetnie kell; gúnyos, kínzó, kellemetlen, cselszövő genfi ügyekben és örül, hogy senkivel sem kell törődnie, mindig harapják és mindig harapós, maga után vonszolja az ellenségek egész seregét, a melyet kénye szerint növel. Fréron, La Beaumelle, Chaumeix, a Pompiguanok, Nonnotte, Patouillet, Larcher, Cogé; soha sem marad el senki mögött és mindig övé az utolsó szó, ördögi módon kínozza a szerencsétlen Jean Jacquesot, a kit pedig szívesen fogadna be házába; minden ok nélkül karmolja a nagy Montesquieut, a kit életében megvédett; fáradhatatlanul ragaszkodik az emberekhez, a kiket gyűlöl és néha azokhoz, a kiket nem gyűlöl; nem mindig haragszik azokra, a kiket ostromol maró gúnyolódásaival, gyakran kiengesztelve egy kis előzékenységgel, szivességgel által; kibékül Trubletval, Buffonnal; nem haragtartó még azon barátaival és pártfogoltjaival szemben sem. a kik meglopják, csak büszkék ne legyenek; harcban áll papjával és püspökével, kész jegyző előtt gyónni, hogy őket bosszantsa; alapjában véve sem rossz, sem fukar; szolgálatkész, szabadelvű, nemes, még unokahugaival és Marie Corneillel is; házába fogad, segít, megvéd, tudja Isten hány em-

bert; kibékíti az ifjabb Champflourt apjával; ép oly lelkesen kezeli egy kis gyermek szállítását és egy áldott állapotban lévő leány kiházásitását, mint Calas ügyét és a harczot Fréron ellen: párisi gamin, a lehetetlenségig elkényeztetett gyermek, csupa hiúság és csupa ideg, és bolondságaival senkinek sem árt annyira, mint önmagának.

Ferney-i kis királyságából Frigyessel, a kit ép oly jól ismer, mint ez ismeri őt, igazságokat és gorombaságokat vált, Katalin czárnővel pedig philosophiát és bókokat, pedig ez kissé rászedte őt, Lengyelország ügyében. Politikailag kaczerkodik a francia udvarral; kedveskedik Pompadournak, a meddig ez él, nem is sejtve a gyógyíthatatlan sebet, a melyet a *Tancrede* ajánlásának egy mondatával ütött rajta. Kihaszználja, a mennyire tudja, öreg és eléggé ingátag barátját, Richelieu bibornokot, úgyszintén a múltó ministereket; hízelgésekkel gazdagon fizeti őket, Babetet, a virágáros lánykát, Bernis érseket és aztán Choiseul herczeget, d'Aiguillon herczeget és Maupeou herczeget, és végül Turgotot, a valódi, szíve szerint való ministert, az egyetlent, a kiről nem mond semmi jót, bármennyit gondol is róla. Mindezekről nem csupán pártfogást kíván, kegyeket magának, Ferneynak és a philosophusoknak: hanem még reformokat is akar és buzditja meg támogatja őket, mindabban, a mit megkísérlelnék.

Ime a színjáték, melyet Voltaire Les Delicesből és Ferneyből huszonhárom éven át, a majd lelkesedő, majd megbotránkozó, de mindig érdeklődő, Európának nyujtott. Huszonhárom évig sikerült neki az a csoda, hogy ő legyen a napi ujdonság, ő adja meg az időszerű kérdést, néha mulatságost, néha komolyat és mindig váratlant, a mely foglalkoztatta a közönséget. Husvétja, vagy görcsei, *Tancrede* vagy a *Pucelle*, Marie Corneille örökbe fogadása, vagy levél a porosz királyhoz, Mme Denis elküldése vagy visszahívása, nagylelkű fáradozás Calas vagy La Bâre érdekében, szidalmazó bohóságok újabb áradata, La Beaumelle vagy Jean Jacques ellen, az ész és az emberiség legjava. vagy a szenny és a kegyeletlenség minden szörnyűsége, mindebből mindennap valami, de soha két nap egymásután ugyanaz. Huszonhárom éven keresztül Voltaire volt Európa legcsengőbb harangja.

Bizonyos, hogy a zaj édes volt neki, a népszerűség pedig szükséges. Nem aggasztotta, hogy valami kis megvetés vegyül bele a karzat nevetésébe: hiányzott belőle az erkölcs fegyverzete, a méltóság pánczéla, a mely a legbecsvágyóbb és legghiúbb emberre is rákényszeríti a szemérem látszatát. Bízva az ész és

a jótett dicsőségében, nem vetette meg az eltorzulás és az arczfintorítás dicsőségét sem. De mindezekben a bohóczkodásokban kísérte egy eszme, a mely ép oly kevéssé hagyta el, mint a hiúság. Meg akarta javítani a társadalmi rendet. 1755-től és főkép 1760-tól haláláig, alig írt úgyszólván egy lapot, a mely nem volt valami visszaélés elítélése, valamely átalakítás ajánlása, követelés a kormánynyal és a közönséggel szemben valamelyikért, vagy valamelyik ellen. Nyolczvan éves korában ép oly lelkes volt, mint hatvan éves korában. Nagyon részrehajlónak kell lennünk, ha nem vesszük észre, hogy fontos ügyeiben mély meggyőződés és önzetlenség vezette őt.

Abban a perczben tért vissza Németországból, a mikor a fölvilágosodott nemzet elvesztette reményét, a melyet a királyba és az udvarba vetett és türelmetlenkedni kezdett a társadalmi nyomorúság miatt; akkor, a mikor fölállították ezt az ostromgépet: az *Encyklopaediát*, a mely körül csoportosult nagyrészt a szabadgondolkozás; akkor, a mikor a régi vallásos párt mellett, a jansénisták és az Unigenitus szervezkedésének megvédői mellett, csoportosultak emberek, a kik azon voltak, hogy terjeszszék a világosságot és az általános jólétet, philosophusok, nemzetgazdászok, *hazafiak*: akkor, a mikor az ész és a szabadság minden egyéni szava képes volt visszhangot kelteni minden államban és minden tartománytan; akkor, a mikor az emberek, a kikben megvolt a kifejezés képessége, főlemelve, buzdítva érezték magukat a tömeg által, a mely hallgatott rájuk.

A hagyománynak nagy az ereje: nagyobb ellentállást, mint az udvar, a mely rendetlen és következtelen, fejt ki a Sorbonne és a párisi parlament az «értelemmel» szemben; oly ellentállást, a melynek főbb episodjai Prades abbé thesiseinek elítélése (1752) az *Esprit* (1758) és az *Emile* (1762) elítélése, az *Encyklopaedia* eltiltása és fölfüggesztése (1752 és 1758) és a *Bélisaire* censurája.

Voltaire vadul a tömeg közé veti magát. Ő az, «a ki nevet minden ostobaságon, a mely frivol, és igyekszik jóvátenni azt, a mely kegyetlen». Kiábrándulva, ki akarta ábrándítani a többieket és forrott benne a türelmetlenség arra a gondolatra, hogy bizony még két háromezred évig eltarthat, a míg a haladás kialakul. Harczol, nem hősiezen, de állhatatosan, arra törekedve, hogy a legkevesebbet koczkaztatva, a legnagyobb hatást érje el. Ismerte a területet és az ellenséget és bámulatos taktikusnak mutatkozott.

Tudta, hogy nem lehetett sem kiváltságot, sem hallgatag

engedélyt remélni. A titkos nyomtatás, Franciaországban vagy a külföldön, főképp pedig Genfben, megmentették őt a censura kellemetlenségeitől; de ez a csempészes és titkos kereskedés összes kockázataival járt: kemény büntetés fenyegette az írókat, a könyvkereskedőket és terjesztő kalmárokat. Többnyire ezeket fogták el: és ez a szegény ördögöknek a börtönt, a fegyenczmunkát és a megbélyegzést jelentette. Az író, a kit elfogtak, kivághatta magát, lealázó visszavonással: de elővigyázatlan lett volna, ha mindig erre a mentségre számít.

Voltaire elrejtőzött. Helyzete a határon, a névtelenség, az álnevek, a letagadások eltakarták személyét. Az igazságszolgáltatás megáll a tagadások előtt, a melyek nem vezették félre a közönséget, de mulattaiták.

Hogy ellensúlyozza a rosszakaratot, távortartsa a mindig kétszen tartott elfogató parancsokat, hogy röpiratainak kissé szabadabb terjesztést biztosítson, ápolta udvari barátságait, Bernis-t és Choiseult, Richelieut, Villarst és La Vallières: ezekkel ékesítette magát, hogy megfélemlítse az alsóbb rangúak buzgalmát. Nem volt szüksége Malesherbesra, a könyvkereskedések igazgatójára és a censorokra; de törekedett arra, hogy jóban legyen a rendőrtisztviselőkkel, a hivatalnokokkal, a postatisztekkel, a segédekkel, Damilaville, a huszadik postahivatal első segédjének, hivatalos aláírása éveken át megvédi Ferney levelezését a posta kivártságától. Végre büntársai lettek az egész közönség, minden külföldről visszatérő utas, a nagykövetek és hivatalnokaik, a tisztviselők, a kik Párisba érkeztek, voltairei röpiratokkal telerakott málhákkal, még mielőtt a nevezett Huguetet és Léger asszonyt ellátták a titkos terjesztésre szánt anyaggal.

A míg a közönség a pártján állott, könnyen végzett az összes földi és szellemi hatalmakkal. És ezt a közönséget tudta megfogni: ezt a közönséget, a mely művelt és változékony, kíváncsi és elbizakodott volt, a melyet egy semmiség visszariasztott és egy semmiség mulattatott, a melynek ízlése korlátolt és finom, figyelme gyöngé, a melyet folyton izgatni és éleszteni kell. Mindennap, huszonhárom éven keresztül, Voltaire föltálalta neki a szellemi ragout-t, a szatirát, bohózatot, élezelődést, a melylyel a közönség számára fűszerezni kellett az eszméket.

Főleg rövid, világos, élénk dolgokat ír. Nincs többé nagy munka. Kis, tizenkettedrétű ívek, néhány lapból álló röpiratok. •Soha — mondá, az *Encyklopaediára* gondolva — husz kötet

in folio nem lesz képes forradalmat előidézni: a kis harmincz filléres kézi könyvek a félelmesek. Ha az Evangelium 1200 sesterthusba került volna, a keresztyén vallás nem terjedt volna (5. ápril 1765).» Ezek «a kis sütemények», «kis csemegék», megfoghatatlanok, emészthetők, izgatók, huszonthárom éven keresztül a ferney-i gyárból kerülnek ki: került ki onnan minden formában, minden tárgyról, versben, prózában szótár, tragœdia, történelmi összefoglalások, irodalmi vitatkozások metaphysikai, törvénytudományi kivonatok, értekezések Mózesről és a csigalépcsőről, Shakespeareről és egy nemesember aláírásával ellátott levélkékről. Valóságban, bármennyire szereti is Voltaire a költészetet és irodalmat, számára ezek már csupán eszközök. A tragœdiák és a versek az eszmék terjesztését szolgálják.

Ismétel, ugyanazt mondja. Tudja ezt és újra kezdi. Egy eszme csak úgy terjed kissé a közönségben, ha ismétlik. De változtatni kell a mártást, hogy meg ne unják. Ebben ő nagy mester.

Megvannak benne, sok hibával, a hírlapíró összes erényei: mindenekfölött kiszimatolása annak, a mi időszerű; az a hang, a mely magával ragad, a mely összpontosítja a figyelmet az élet hangzavarában. Nem elég mondanunk, hogy Voltaire hírlapíró, ő egymagában egy egész hírlap, egy nagy hírlap. Mindent ír; komoly cikket, napihíreket, visszhangokat, vegyeset, szójátékokat; mindent összekever és fölhalmoz kis irataiban. Napilap ez, de egyszersmind szemle, encyklopedia. A népszerűsítés, a viták és fölvilágosítások terjesztése, mind osztatlanul együtt vannak kezében. Ez az élénk aggastyán egész sajtó, egész népszerű könyvtár.

Végre levelezése által, a mely minden állást és minden országot érint, porosz királyt, Katalin czárnőt, német hercegeket, orosz és olasz nemeseket, angol gondolkodókat, minisztereket, udvaroncokat, vidékieket, ügyvédeket, színészeket, papokat, irodalmi embereket, hivatalnokokat, kereskedőket, nagyvilági hölgyeket, a levelek ezrei által, a melyek között nincs úgyszólván egy sem, a mely ne tartalmazna egy bókot a hiúságnak, egy élezet a mulatságra és egy gondolatot az elmélkedésre. Voltaire az ő propagandájának sikere iránt, Isten tudja, hány egyént érdekel. Eszméinek önkéntes és elfoghatatlan terjesztőivé avatja őket. Levelezésével megerősíti, megkétszerezi röpiratainak hatását.

LANSON G. után *francziából*

R. J.

ÉRTESÍTŐ.

Király János: Magyar alkotmány és jogtörténet különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre. I. kötet. I. Bevezető rész: A nyugati alkotmány és jogfejlődés a kezdő középkorban. II. Magyar alkotmánytörténet a középkorban. Grill Károly könyvkiadó vállalata. Budapest. 727 lap, ára 16 kor. 40 fill.

A magyar alkotmány- és jogtörténet egy újabb tankönyvének megjelenése nem eshetik a közönséges tankönyvirodalom termékeinek bírálati körébe. Sokkal nagyobb és meszebbmenő jelentősége van, mint valamely más ismeretkör jelesebb tan- vagy kézikönyvének. Sőt talán azt is lehet állítani, hogy alig van a magyar tudományos irodalomnak oly ága, a mely szélesebb rétegek érdeklődését hívná fel, mint a magyar jogfejlődés története. Nemcsak a jogászoknak és történészeknek, nemcsak a közélet embereinek, hanem az egész magyar olvasó közönségnek figyelmére számíthat. A magyarság létezésének mindenkori politikai és jogi feltételei és élete folyamának keretei minden magyar ember kíváncsiságának méltó tárgyai.

Ha mindezekhez a körülményekhez hozzá vesszük, hogy olyan író tollából eredő munkáról van szó, a ki foglalkozásánál fogva, mint e szak egyetemi tanára, leghivatottabb a magyar jog múltjának megvilágítására: akkor még fokozódó érdeklődéssel vehetjük kezünkbe a művét.

A magyar jogtörténet munkása sajtósági irodalmi problema előtt áll, különösen akkor, ha mint tanár köteles a magyar jogot a gyakorlati életben később alkalmazni hivatott tanulókkal, keletkezésének és átalakulásainak folyamában megismertetni. Tankönyvet kell írnia, de nemcsak ezt, egyben külön tanulmányok sorozatát is.

Nem oldhatja meg feladatát úgy, mint más ismeretek elemi

tárgyalásánál szokásos. Az anyagnak a megértés és tanulás céljából való feldolgozása ugyanis csak ott lehetséges, a hol az anyag összehordva készen áll. A magyar jogtörténet összefoglaló munkáját azonban csak úgy lehet elvégezni, ha az író maga hordja össze az anyagnak jó részét is és saját buvárkodásainak eredményével egészíti ki a jogtörténeti-irodalom eddig elért eredményeit. A XX. század jogtörténet-írója még mindig a legnagyobb magyar jogi író, Werbőczy feladatát végzi: oktatnia kell honfitársait, még pedig «a tudás előcsarnokából és szentélyéből és magából a polgári tudománynak forrásából.» (Hármas-könyv. Előszó.)

Ennek a kettős feladatnak terhe indokolja a magyar jogtörténet kézikönyvének szokatlanul nagy terjedelmét és az anyag egyes részeinek különböző feldolgozási módját. Olykor a tankönyv jelleg szerint a monographikus irodalom feldolgozásával, tovább fejlesztésével, olykor valósággal egy külön monographia beillesztésével találkozunk.

Mielőtt áttérhetnénk a munka ismertetésére és méltatására, szükséges, hogy még előzetesen egy másik nagyfontosságú körülményre is reámutassunk. A magyar nép belép az európai népek társaságába s békés együttműködés céljából az európai nagy kultúrközösségbe helyezkedik. Nemzeti kulturájának egyik ága, a jog is ki volt ezáltal téve az egyttélő európai népek jogai hatásának: a kölcsönösség és assimilálás törvénye hatott itt is. És ezért fontos és nehéz kérdés: hogyan lehet belekapcsolni az európai jogfejlődés nagy folyamába a magyart?

A magyarság európai élete a X. századdal kezdődik: a X. században azonban a nyugaton élő népek új államalakulása, középkori jogfejlődése már kész kereteket és intézményeket mutat fel. A honfoglaló és letelepedő magyar törzsek meglehetősen gyors egymásutánban kénytelenek saját kulturájukat, ősi jogukat tovább fejleszteni és felemelni az európai színvonalra. A X—XIII. századok magyar államának és társadalmának szervezete az egykorú, sőt megelőző európai jog fejlődése nélkül egy részben sem érthető meg. A magyar jog történetében is be kellett következni a fejlődés megszokott jelenségének, hogy magasabb intézmények nem a belső fejlődés megszokott menetében fokozottan állanak elő, hanem közbenső phasisok kiállításával egyszerre.

De felmerül a kérdés, vajjon lehet-e szó Európában olyan politikai egységről, a mely szervesen összetartozó intézményeket,

intézményköröket tüntet fel? Lehet e szó európai birodalomról és ebben a jog egységes fejlődéséről? Nagy Károly birodalmának felbomlásáig, a mi a magyarság tulajdonképeni európai életének kezdetével egybeesik, valóban lehet beszélni európai birodalomról. A nyugot római császárság, majd ennek folytatása Nagy Károly imperiuma jelentette a dominium mundi-t, az egész művelt világ felett való uralmat.

A magyar jog történetét tehát megelőzi a X. századig lefolyt európai jog története: ezt kell a tudományos tárgyalásban előre bocsátani, mintegy természetszerű és szükséges bevezetést a magyar jog X. század után következő történetéhez.

És itt térhetünk át Királyi professor művére, mert épen az európai jogi bevezetés most említett gondolata nála talál először tudományos alapvető kidolgozásra. Az úttörés érdeme ép úgy az övé, mint a most már egyszerűnek látszó gondolat jelentőségének felismerése. Nem lehet századról-századra, az európai népek jogának ismertetésével a magyar jog folyamát folyton megszakítva, mintegy darabonkint nyújtani az anyagot.

A szükséges fogalmi, forrástani és irodalmi ismeretek előrebocsátása, a keleti, hellén és római államélet tömör jellemzése után következik Királynál a tulajdonképeni nyugat-európai jogfejlődés ismertetése.

A germán törzsi, mint a későbbi frank jog ősi elemének vázlatos feltüntetése után a frank birodalom jogának részletesebb ismertetését mindenütt a megértés, de a tudományos búvárkodás czéljából is szükséges kapcsolatban nyújtja. A ki megismerkedett a frank királyság központi és vidéki hivatalnokaiával, pénzügyével, hadügyével, a X. század európai magánjogával, a germán-frank büntetőjog és peres eljárás fejlődési mozzanataival: annak könnyű felismerni a Sz. István-féle királyság intézményeinek idegen és hazai elemeit. Ott, a hol az ősi fejlődésben az előzmények hiányoznak, avagy a fejlődés közbelső fokait átugrotta a magyar művelődés, ki fogja tudni egészíteni a hiányokat, meg fogja érteni a töredékes emlékeket. Első szent királyaink törvényei, oklevelei mind csak a nyugati ismeretek világításában foghatók fel a maguk igazi mivoltában. Nagyon sokszor úgy vagyunk az első századok jogi emlékeivel, mint a reánk maradt műemlékekkel. Csak akkor tudjuk méltányolni eredetiségüket, ha a nyugati formákkal összevetjük őket.

A frank birodalom határain túl eső népek közül az angol-

szász emelkedik ki és fejlődésében különvállik; ezért, de meg a magyar jogfejlődés saját szempontjából is igen helyesen járt el szerző, hogy a frank alkotmány mellett még az angol-szászt is tanulmányi körébe vonta,

Ebben az európai jogi részben a szerző az anyagot a legkiválóbb germanisták munkáiból vette és dolgozta fel saját célja, a magyar jog történetének bevezetése végett. A szükséges anyag kiválogatása megkívánja, hogy a feldolgozó uralkodjék a hatalmas germánjogi irodalom felett; nemcsak ismernie kell a monographiák, kézikönyvek hosszú sorozatát, hanem áttekintésének kell lennie az egész felett uralkodó kétes vagy eldöntött kérdések, problémák között. Király János, a ki éven át adta elő az egyetemen az európai jog történetét magát, ismereteit érvényesítette ebben a sokaknak ma már teljesen idegen ismeretkörben is.

Király munkájának magyar alkotmánytörténeti részében szintén azt az elvet vallja (a mint az előszóban ki is jelenti), hogy a tudomány irodalmi előzményeinek minden későbbi kutatót bizonyos mérvig irányítaniok kell. Igazi tudományos irodalom csak ott fejlődhetik, a hol meg van az írók, régiek és újak szellemi rokonsága, úgyszólván egymástól való leszármazása. Csak a kérdések irodalmának alapos tanulmányozása és felhasználása viheti előbbre az egész tudománykört. Mindegyik író tudásához és fáradozásaihoz képest rak le köveket a nemzedékeken át készülő tudomány épületéhez: lehet a gyengébb oszlopokat erősebbekkel kicserélni, új íveket emelni, de az egész lerombolni és mindig újat kezdeni, lehetetlen vállalkozás.

Dicsérhetjük a szerzőt, hogy az őt megelőzők munkáját méltányolja és kiemelhetjük törekvését, a melylyel Kovachich, Krajner, Bartal, Botka, Pesty, Wenczel, Hajnik tanulmányainak értékes eredményeit felhasználja és vizsgálódásaikban az egészséges gondolatokat felkarolva, azokat tovább fejleszti.

Az ősi magyar szervezet, majd a Sz. István korabeli királyság nagy problémái között keveset találhatunk olyat, a mely felett a tudomány utolsó szava elhangzott volna. Szabad a választás a különböző elméletek között: szerzőnk szerencsés tapintattal és érzéssel találja meg az egymásnak látszólag, néha tényleg ellentmondó adatok, következtetések közt a kivezető utat. A törzsi, nomád élet minden egyszerűsége mellett is sok kételyt vet fel, mert az adatok hiánya, majd hézagossága legem-

dás köddel veszi körül. Vajon lehet-e az író t megróni azért, mert a vérszerződés pontjait elfogadva, iparkodik azt értékesíteni az ősi jogfejlődés magyarázatánál? Hiszen legutóbb is azt láttuk Pauler Gyulánál, hogy míg művének függelékében a Névtelen jegyző szigorú kritizálásával a történeti hitelességet úgyszólván teljesen megtagadja attól: mégis művének főszövegébe épen a legvitatottabb részt, a vérszerződést, szó szerinti szöveggel felveszi.

Vagy talán azért tegyük szemrehányást Királynak, hogy a csiki székely krónikához is ragaszkodott, mindaddig, míg belevetett bizalmának minden szála el nem szakadt. Vajon nem érthető-e itt is, mint amott a jogtörténész göröcsös ragaszkodása ősi jogéletünk néhány adatához? A köztörténész, a politikai történet írója sokkal könnyebb szívvel mellőzheti ez adatokat, mert a jogon, alkotmányon kívül más kérdésekre kaphat megbízható tudósításokat s mégis nem láttuk e minden kétséggel szemben Szabó Károly lelkes védelmét a csiki-székely krónika mellett? Ha zavaró, hogy Király csak művének vége felé jti el a megtámadott forrást, mégis ez csak nyomda-technikai hiba, a melyen egy új kiadás könnyen segíthet. A Sz. István-féle szervezés leglényegesebb pontjai körül is folyton tart az immár százados irodalmi harc. Nem mindig az az álláspont a legerősebb, a melyik a legutolsó: az új itt sem jelent mindig a réginél jobbat. Ezért, ha szerzőnket meggyőződése egy régibb felfogás felé vezet, nem szabad azt gondolni, hogy az irodalom újabb fejleményeit kélőleg nem méltányolja. Így például a vármegye keletkezésénél a Pesty-féle felfogás híve és tovább fejlesztője, a mint érdekes fejtegetéseiből mindenki meggyőződhetik.

De nem csak a megye kötheti le érdeklődésünket. A vármegye kérdésével kapcsolatban a várszolgálatról, a vidéki kormányzat közegeiről beható ismertetést nyújt a szerző. A városok keletkezése, szervezetüknek kialakulása, a műnek szintén oly fejezete, a melyben sok, a vármegye kérdéseivel kapcsolatos érdekes adatot találunk.

Igen messze vezetne, ha a nagy terjedelmű munkának sok értékes részletét csak bizonyos vázlatossággal is ismertetni akar-nánk. Elég, ha utalunk arra a kimerítő tárgyalásra, a melyben részesül a Sz. István-féle állam és társadalom szervezete: a király, a törvényhozás, a központi és vidéki kormányzat; az egyes udvari és megyei hivatalok és a különféle felsőbb és

alsóbb szervek. Alapos rajzban tűnnek fel az átfejlődés nehezen felismerhető jelenségei, míg a szent korona-féle alkotmányhoz jutunk. Itt megtaláljuk a királyságtól a legalsóbb megyei hivatalig minden egyes intézménykör további fejlődé:történetét, a mint az Árpádok korának intézményi csirái életre kelve nagyra nőnek és a mint az újabb európai hatások alatt módosulnak.

Ebben a világban az ősiség, az aviticitas uralkodik, a szent korona fénye sugározza be az egész alkotmányt, a melynek sáncai közt a rendek küzdenek. S előttünk megjelenik a diaetán politizáló, a sedrián (megyei törvényszéken) ítélő és prókátorkodó «populus Werbőczyanus», melylyel szemben a «misera plebs contribuens» áll.

Ez az a kor, a melyben kialakul az alkotmányos királyság, a rendi képviselő; megjelennek a Rákoson táborozó viharos országgyűlések. Az ország nagy bírái: a nádor, országbíró, személynök, a legfelsőbb bíróság, a királyi curia szervezetének megalkakulásával, igazságot tesznek az egész országra kiterjedőleg. Ebben a korban fejlődik ki a nemesi vármegye, hol a judium (szolgabíró) ítél a jurassorokkal (esküdtekkel). Az úri széken pedig a földesúr bíraskodik jobbágyai felett. A szabad királyi városok (libera et regia civitates) rendje ekkor foglalja el helyét, mint országos rend, a nemesi után. Itt kezdik az országgyűlések megszavazni a subsidiumokat, a dicát (a rovásadót); járja az egyháznak a dézsma, kapja a földesúr a robotot.

Ime a most csak megérintett kérdések egész raja, a melyek már közelebb hoznak bennünket a mi korunkhoz. Ez a kor, a melyet felületesen akartunk néhány vonással az olvasó elé idézni, úgyszólván a magyar jogélet tegnapja. Kit ne érdekelne ez a tegnap? Király tanár művéből kimerítő és alapos felvilágosítást kap mindenki: tudós vezetése alatt elmélyedhet a régi Magyarország alkotmányának fejlődési részleteibe.

A hatalmas kötet végéhez közeledve előbb elvéve, később mind sűrűbben találkozunk a szöveget támogató oklevél idézetekkel. A munka legnagyobb részében mellőzhetette a szerző a jegyzeteket, mert kétségtelenül annyira felduzzasztotta volna az anyagot, hogy az a kezelhetőség rovására esett volna. Különben is a legfontosabb forrástani és irodalmi adatokat a főszövegben fel lehet találni. Olyan könyvnél pedig, a melyet a tanuló ifjúság kezébe adunk, kell, hogy az áttekinthetőség játssza az egyik főszerepet.

Még sem sajnáljuk, hogy a szerző művének legalább egy részében bepillantást engedett tudós műhelyébe. Meglátjuk így, hogyan gyűjtötte össze az adatok erősségeit, a melyekre építette munkáját.

A mű utolsó része egyébként a banderialis hadszervezet keletkezésének monographiája. Ezt a nagyérdekű részt külön ki kell emelni, mert itt a szerző eredeti kutatásait jobban értékelheti bárki is, mint a mű más részeiben. Olyan területen mozog az író, a hol sok új és ismeretlen részletet tár fel az olvasó előtt.

A magyar jogtörténet irodalmának fejlődésében minden esetre nagy jelentőségű egy összefoglaló műnek megjelenése. Nem csak azért, mert csak így győződhetünk meg a külön munkálatok, tanulmányok eredményeiről és kapcsolatáról, hanem mert új szempontokkal emelik ismereteinket, olyan perspektivákat nyitnak meg, a melyek az egyes kérdések kutatásának irányát mutatják. Király tanár könyve az európai jogfejlődés felhasználásának egészen új módszerét vezeti be tudományunkba, a magyar jogfejlődés ismeretét pedig számos részletkérdéseiben gazdagítja. Kívánatos, hogy művének folytatásaként jogintézményeinknek a XVI. századon túli részletes történetét, — a mint az előszó kilátásba is helyezi — mielőbb nyújthassa és ezzel is közelebb vigye a magyar jog történetét irodalmi teljességéhez.

— f.

Alexander Bernát: Művészet. A művészet értékéről. A művészeti nevelésről. 1908. Franklin-Társulat. K. 8-r. 239 l.

Alexander a czímben jelzett kérdésekről a hasznos gondolatoknak és éles megfigyeléseknek egész gazdag, hosszú sorát tárja elénk. Gondolatainak és megfigyeléseinek a mélysége és alapossága a bölcséleti tanulmányokon finomodott elme élességét, előadásának könnyed elegantiája és világossága pedig a nagy ízlésű és gyakorlott tollú író művészetét s a kitünő tanár átadó képességét mutatják.

Előadására nem erőszakolja rá a rendszeresség nyügét; könyvét végigolvasva, mégis három főkérdés körül csoportosíthatjuk gondolatait, úgymint: milyenek korunk művészeti viszonyai? mik a művészetek alapjai? s végül, hogyan kellene a művészekre nevelni az ifjúságot?

Az első kérdést illetőleg mindjárt megállapítja Alexander, hogy korunkban túlságosan sok a kritika és az elmélkedés a művészeti kérdések felett. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy korunk teljesen át is érezné a művészetet. Ellenkezőleg. Még nem is alakult ki korunknak sajátos művészete. Dúsgazdag magánosok és az állam óriás, még eddig nem hallott összegeket költenek ugyan műtárgyakra, de a nélkül, hogy azokkal lélekben egyesülni tudnának, vagy talán akarnának is. Inkább nyugtalan keresése ez a műélvezetnek, a lelki pihenésnek, meg aztán divatos fényűzés, sem mint igazi műélvezet. Különben is sem nevelésünk, sem életmódunk nem alkalmas arra, hogy átadhassuk magunkat az igazi műélvezet lelki fényűzésének. Nevelési rendszerünkben nem jutott hely a művészetek számára. Főleg a középiskolában nem, mely pedig műveltjeink legnagyobb zömét és épen előkelőit szállítja. Ott különben sem az értelmet művelik, legfőlebb csak a szóbeli előadókészséget. Memorizáltatnak s csak a külső productiókra gondolnak. A növendékeknek nincs alkalmuk az igazi szemlélésre s így gyakorlatuk sincs ebben és képességük sincs hozzá. Pedig ez a műélvezet alapja. Az iskolákban a szó cultusa uralkodik, a pusztá verbalismus. A mi pedig a társadalmat illeti, az a munka és élvezet között oszlik meg. Mindkettő kimerítő, mert mindkettőt a kimerülésig haj-zolják. Így nem marad idő és nyugalom a művészetben való elmerülésre. Innen az érzékiség cultusa, mely sokszor az erkölcstelenség saráig aljasul. Pedig egészséges művészi élet az erkölcsi erő nagy épségét kívánja meg, «mert, mint minden nagy dolog a világon, csak az emberi természet épségéből fakadhat, melyhez az erkölcsi erők épsége is tartozik.» — Nagyon örvendünk, hogy ezeket az arany igazságokat Alexander mondja ki mostanság, a kire sem azt nem lehet ráfogni, hogy szenteskedő moralista, sem azt, hogy dogmatikus gondolkozó. Őszinte szókimondása és szabadelvűsége mindezeknek fölibe emelik.

De más okát is látja annak, hogy korunk nem tudott a művészetekkel lélekben egyesülni. És ez az, hogy korunk a tudományos kutatásokban merült el, melyek egész lelki világát feldúlták, egész világfelfogását felzavarták. Ezért a nagy tehetségeket is inkább a tudomány vonzza magához, semmint a művészetek. A socialis kérdések hatalmas fölbukkanása meg még inkább lekötötte a lelkeket. Ezért «korunk, ha életfolyamatát tekintjük, nem is igen lehet a művészet fénykora».

Majd az ezután következő fejtegetések során a művészeknek és a műélvezetnek forrásait kutatja. Természetesen, a művészet főforrását általánosságban az érzésben találja meg. Az érzésben, mely a gondolkodást kíséri, mert ebből ered a szép, míg az akarást kísérő érzés a jónak a forrása. Ennél a pontnál azonban legyen szabad egy észrevételt tennünk. Nagyérdemű szerzőnk a gondolkodást és akarást, lelki tevékenységünknek az érzés mellett második és harmadik tényezőjét, a lelki élet végső, tovább már nem aprózható elemeinek mondja. Ámbár ezzel a nézetével nem áll szerzőnk egymagában, mégis ellenkezik az eddigi lélektani általános felfogással, mely a gondolkodást és az akarást a legbonyolultabb lelki műveletek gyűjtő fogalmának illetőleg elnevezésének tekintette. És bár a *Műveltség könyvtárának* megfelelő fejezetében (*Az ember.* 623 s. köv. II.) ebbeli nézetének már kifejezést adott, épen, mert irodalmunkban ez a felfogása meglehetősen újszerű, ennek jelzése vagy részletezése nem egy félreértésnek vette volna elejét. Tovább menve az okfejtésben, felállítja a tételt, hogy ha olyat tesztek, a mi fenntartásomat elősegíti, az jól esik nekem, vagyis tetszik s ennek az érzésnek az objectiválása tulajdonképen a szépézés egyik lényeges vonása. Ezekben a szavakban magáévá tévén Lippsék einfühlungos elméletét, világosan és velős rövideggel fejezi ki az ismeretes tételt. A mi azonban magának a tetszésnek tulajdonképeni alapját, a jólesést illeti, ezt magam részéről, bár kétségen kívül ez az általános vélemény, főleg Nádejének alapos fejtegetési után (*Die biologische Theorie der Lust und Unlust.* Leipzig. 1908) szintén nem tudnám elfogadni.*)

Magának a művészetnek gyakorlatát három kiinduló pontra, vagyis a mint nagyon pontosan kifejezi, három főalkalomra vezeti vissza s ezek: a művesség, az érzések kifejezésének a vágya és az utánzási hajlam.

Nagyon helyesen fejtegeti az utánzás elvét, midőn azt nem a részletekhez köti, hanem az élet nagy egészéhez. Magát az életet utánozzuk. Innen az ideálizálásnak is a szüksége és jogsultsága. Értékesíti a játékkal való rokonságot is és egyúttal megállapítja a különbségeket. A játék — úgymond — cselek-

*) «Die Lust ist der Ausdruck, das Zeichen, dass ein seelischer Vorgang nur seelischen Assimilation geneigt ist.» Idézett mű 98. lap.

vés, a művészet alkotás.» «A játék eredménye subjectiv jól-érzés, a művészeté objectiv odaadás.»

A harmónia fogalmát is belevonja fejtegetései sorába. A mi valómat fenntartja, gyarapítja, fejleszti, az megfelel neki; arról mondhatni: hármóniában van vele. A harmónia az æsthetika csúcsgoalma. Több helyen azt fejtegeti, hogy a művészet az életérzések megújításának, növelésének, finomításának örökkön-örökké buzgó forrása. Szinte ezt hangsúlyozza elméleti fejtegetéseinek kiinduló alaptételül. De épen azért, mert a műélvezet tulajdonképen így az életérzések élvezete, voltaképen tehát az egyéniség érzése, rákerül a sor az egyéniség viszonyára is a műélvezetekhez. Igaz ugyan — így fúzi gondolatát tovább — hogy a modern élet erősen egyformásít, de csak a külsőségekben. Egyéni életét mindenki külön éli tovább. «Az élet mechanismusa egyetemes és egyforma, de én egyéniségem szerint élek vele.» Mennyire fontos lelki szükséglet a művészet, leginkább az mutatja, hogy épen ezt az egyéniséget van hivatva a maga külön életében előbbre segíteni. Az érzésen alapuló művészet «visszahatván érzésünkre, lelkünk erejének nagy táplálója és megóvója» s ezért «a művészet lelkünk higiénéjéhez tartozik.» Mivel ezek szerint a művészet közvetlen kapcsolatban áll az egyéniséggel, keletkezésében sem nélkülözheti azt. A művészetben csak az egyéniség jogosult s ismét és ismét oda kell visszatérnie, mint egyedüli forrásához, ha az akadémikus ízlés formalismusa már vérszegénynyé tette. «Az egyéniség mindenképen souverain, — mondja szerzőnk. — Igenis, magunk is valljuk. De a jelszó magában véve nem ér sokat. . . . Nem szabad az individualismust összetéveszteni a subiectivismussal. Az életben is a különöz még nem egyéniség, sokszor csak egyéniséget hazudó álarcz; a művészetben is az önkény még nem szabadság, az ujság még nem értékes, a bukfenchezés pedig nem repülés, ámbár nem rendes járás. Mindenki csak a maga szemével nézze a világot, a maga eszével ítélje meg, a maga módja szerint formálja. Helyes. De nem mindenkinek a szeme, esze és keze oly értékű, hogy érdemes volna ezek művével megismerkedni. Nem minden meztelen test szép, minden meztelen lélek sem az.» Arany szavak a művészet mai anarchistikus viszonyai közt, főleg a liberális Alexander ajkairól, a ki semmiképen sem kerülhet a mohos conservatismus vádjá alá

Ehhez hasonló nagyon értékcs elméleti fejtegetések után tér

át magának a művészi nevelésnek kérdésére. Egyetemes, nem csak az egyik vagy a másik művészetre kiterjedő művészeti nevelést követel, mert a művészetek közt közösség és harmónia van s a nagy korszakokban együttesen virágozott valamennyi. És pedig a művészet ne «tántárgy», hanem igazi nevelés legyen. A művészeti nevelésnek valóságos élményeken kell alapulnia. Háromféle lelki élmény jöhet tekintetbe, úgymint: a cselekvés, a szemlélet és az érzés. Azért kell tanítani a rajzot, mert ez kiinduló pont mind a háromhoz. Ugyanis, a miképen a fogalmazás elősegíti a gondolkozást, úgy a rajz a szemléletet. S a mint a stílusgyakorlatokat sem azért csináljuk, hogy mindenkiből írókat faragjunk, a rajzot sem azért, hogy mindenkiből egy-egy művész váljék. Célunk vele csak az, hogy egyrésztől pontos megfigyelésre szoktassuk, másrésztől megadjuk a képességet a tapasztalatoknak színekkel és vonalakkal való kifejezésére. Így nevelhetjük a gyermeket activ szemléletre és a természet szeretetére, a mely egyedül szolgálja az esthetikai nevelés alapelvét: az egyéniség fejlődéséhez való alkalmazkodást.

Egyébiránt óva int attól, hogy a művészeti nevelés körül egyetemes szabályokat keressünk, mert ez «oly pedantériába sodorhat bennünket, melylyel megronthatjuk, a mit ápolni akartunk... De a nevelés nagy schémáit mégis keresni kell.» Nos, hát a gyermek első művészeti nevelői a játék, a mese és a dal. Ezt kellene folytatni és tovább felhasználni. Csakhogy az iskola nem nézi, hogyan fejlődött idáig a gyermek; mik a szükségletei; merre viszi a természet tovább. «Durván széjjeltépi a szépségvilág finom, érzékeny szálait. A félelemre alapítja uralkodását és szókkal kezdi tömni a gyermeket. Még az olvasókönyvbe bemene-külhetett valami a gyermek régi világából, de ezt is a grammatizálással és a tárgymagyarázattal megrontjuk.» «A legtöbbet vétkezett az æsthetikai nevelés ellen a gymnasium és általában mind a középfokú intézetek». «A mai középfokú iskola annyira rabja lett a formalistikus vizsgáló rendszernek, hogy a nevelésre általában, melyből nincsen vizsga, semmiféle súlyt nem helyez.» Mindennek aztán természetes következménye, hogy nálunk «igazi tudományos gondolkozásról szó sincs; érdeklődés a tudomány fejlődése iránt és részvétel a tudomány fejlesztésében a nagy kivételek közé tartozik.» — Melegen üdvözljük Alexandert a bátorságért, melylyel ezeket a súlyos igazságokat kimondani merte. Vajha nyom nélkül ne hangoznának el! Szeretnénk lapokat

idézni, hogy ezzel a magunk részéről is hozzájáruljunk szavainak terjesztéséhez, de nem akarván visszaélni a szabadsággal, csak még egyet, mely élénken jellemzi a művészeti nevelés szempontjából tanterveinknek félszezségét. Ime: «Ha Marsnak valamely lakója ide tévedne közénk és mi megmagyarázánk neki, hogy mi, mint emberi nem, büszkék vagyunk az Akropolisra, Michel Angelóra, Tizianra, Dantéra, Shakesperre, a XIX. század tájképfestészetére stb. és azután azt mondanók, hogy azonban iskoláinkban ezekről vagy egyáltalán nem teszünk említést, vagy épen csak egy jár nevet említünk, arra pedig nem is gondolunk, hogy tanítványaink szívvel-lélekkel elmerüljenek ezekbe a nagy alkotásokba. . . . : akkor annak a Mars-lakónak, ha legalább parasztesze van, nem valami nagy fogalma van arról a szellemi képességről, melylyel iskoláinkat berendezzük.» (Mindezeket annyi- val inkább jól esik olvasnunk, mert hasonlókat mondottunk a Wlassics-féle tanterv revízió alkalmával *Középskoláink reformja* című kis broszúrában, mj. Sárospatak. 1897.)

A művészettörténet és az æsthetika jobbára csak holt fogalmakat adna a gyermekeknek közvetlen tapasztalatok híjában s azonfelül az æsthetikát Alexander azért sem tartja alkalmasnak önálló tantárgynak, mert a mint azt a németek kifejlesztették, speculativ tudományyá lett. Ez utóbbi aggodalmat azonban nem tehetjük egészen magunkévá, mert ma már a német bölcselek kezében az æsthetika is tapasztalati tudományyá és úgyszólván alkalmazott lélektanná fejlődött. Ezekből az okokból a művészettörténet alapos tanítását, a történeti anyag sorában, a történet tanárának tenné egyik elsőrangú feladatává, az æsthetikát pedig a magyar tanár kezébe adná az irodalmi kérdések fejtegetésével kapcsolatban. Bárhogyan, csak elfoglalná már egyszer a helyét mind a kettő közoktatási rendszerünkben! Az æsthetika egyebeken felül azért, mert a mostani irodalmi oktatásnak is ez volna a szükséges betetőzője. A művészettörténet meg azért, mert, a mint Alexander is az ujjunkra szedi, a művészet 1. a nép lelkének értékes alkotása, 2. a műalkotások nemcsak a történeti élet termékei, hanem annak tényezői is, 3. a nép erkölcsi állapotáról, szellemi képességeiről és küzdelmeiről a legfontosabb documentumok. Csakhogy mikor és hogyan remélhetjük mindennek a megvalósítását, mikor számottevő műgyűjteményeink a fővároson kívül alig vannak s az æsthetikának és művészettörténetnek széles e hazában csak egy-egy tanszéke

van, — a budapesti egyetemen. Honnan vegyék hát tanáraink kellő szakismeretüket s honnan becsvágyukhoz a tápláló reménységet, tanulmányaik folytatásához a szükséges alkalmat és folytonosságot, mikor azzal csak lopva és éppen nem æsthetikai közéletünk ezernyi ellentétes áramlatától szakgatva foglalkozhatnak csupán?!

Mitrovics Gyula.

Új magyar könyvek.

Bartha Miklós összegyűjtött munkái. I. kötet. Sajtó alá rendezték Samossa János dr., Szmertnik István dr., Sztankovits Ferencz dr. Előszót írt az irodalmi részhez Abrányi Kornél, a politikai részhez Holló Lajos. Budapest, 1908. (8-r.) Benkő Gy. 8 korona.

Balaton (A) tudományos tanulmányozásának eredményei. Kiadja a m. Földrajzi Társaság Balaton-bizottsága. I. kötet. A Balatonnak és környékének fizikai földrajza. I. rész. A Balaton környékének földrajzi leírása, orográfiaja és geológiája. Geofizikai függelék. I—III. szakasz. I. Ingamérések. Sterneck R.-tól. II. A Balaton nivo-felülete s azon a nehézség változásai. Báró Eötvös Lórándtól. III. 1901. nyarán végzett földmágnességi mérések. Steiner Lajostól. Budapest 1908. Kilián utóda. (4-r. 27 l.) 5 korona.

Bródy Sándor. Királyfi és koldusleány. Erkölcsrajz. 2. kiadás. (Egyetemes regénytár XX. évf. 16. kötet.) Budapest, Singer és Wolfner. (8-r. 142 l.) 1 K.

Finkey Ferencz A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. A jogbölcsezet, mint alapvető és összefoglaló (általános) jogtudomány kézikönyve egyetemes fejlődéstörténeti alapon. I. kötet. Bevezetés és a jogbölcsezeti kifejlődésének története. Budapest, 1908. Grill. (4-r. XVI, 463 l.) 9 K.

Forel Ágoston. Az ideg és a szellem egészségtana ép és beteg állapotban. (Az egészségápolás könyvtára IV. kötet.) Budapest, 1908. Légrády testv. (8-r. 302. l.) 3 K.

Hornyánszky Aladár. Héber nyelvtan kezdők számára. I. kötet. Alaktan. (Keleti Könyvtár I. rész.) Budapest, Hornyánszky V. (8-r. 399 l.) 4 K.

Horváth Janka. A régi Erdély. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 299 l.) 3 K.

Huszár Elemér dr. Egyházi jogi dolgozatok. Budapest, 1907. Szt. István T. (8-r. 644 l.) 5 K.

Kenéz Béla dr. Sztrájkstatisztika. I. Magyarország ipari sztrájkjainak statisztikája. Budapest, 1907. Grill. (8-r. 108 l.) 3 K.

Királyfi Árpád dr. Bosznia szerepe kivándorlási politikánkban. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 26 l.) 60 f.

Kiss Menyhért. Versek. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 122 l.) 3 K.

Krausz Gyula dr. Az osztálysorsjáték joga. (Jogesetek gyűjteménye.) Budapest, 1908. Benkő Gy. (8-r. 128 l.) 2 K.

Kreutzer Lipót dr. Magyar jegybank. Adatok a bankkérdéshez. Budapest, 1908. Deutsch Zs. (8-r. 119 l.) 2 K.

Kumlik Emil. Rómer Ferencz Flóris élete és működése. Pozsony, 1907. Steiner (8-r. 118 l.) 2 K.

Kvassay Jenő. Árvédelem. Az árvédelemre vonatkozó törvények és miniszteri rendeletek. Budapest, 1907. Pátria. (8-r. IX. 154 l.) 4 K.

Kövesi Antal. Erdészeti géptan. Különös tekintettel az erdőmérnöki szakhallgatóinak igényeire. Budapest, 1907. (Selmeicz, Joerges biz.) (8-r. 184 l.) 5 K.

Köszegi László. Vázlat egy keresztény alapon álló esztetikához. Első rész. Alapvetés, általános művészettan. Budapest, 1908. (8-r. 153 l.) 3 K 50 f.

Laviczai Jenő dr. Szocializmus és ethika. (Természet és társadalom, VI. füzet.) Budapest, 1908. Deutsch és Tsa. (8-r. 74 l.) 1 K.

Lovik Károly. Az arany polgár. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 182 l.) 3 K.

Márkus Dezső dr. A végrehajtási eljárás zsebkönyve. Az 1881: LX. t. cz. és az 1908: XLI. t. cz. alapján. Végrehajtási eljárás. Birósági végrehajtók. Birói letétek. Második, átdolgozott kiadás. (Jogi zsebkönyvek gyűjteménye VII. kötet.) Budapest, 1908. Grill (8-r. XLIV, 467 l.) 5 K.

Malonyay Dezső. A magyar nép művészete. Első kötet. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest, 1907. Franklin T. (4-r. 236 l.) 24 K.

Maróczy Géza. A sakk. Útmutatás a sakkjáték megtanulására. (Tudományos zsebkönyvtár. 204—206. sz.) Budapest, Stämpfel 1908. (8-r. 176 l.) 1 K. 80 f.

Meltzl Balambér dr. A stipulatio mint verborvm obligatio a római jogban. Kolozsvár, 1907. Stein. (8-r. 65 l.) 2 K.

Petőfi-Könyvtár. I. füzet. Szerkesztik Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán dr. Budapest, 1908. Szilágyi D. (8-r.)

I. füzet. *Kéry Gyula.* Friss nyomon. (171 l.) 1 K 20 f.

II. füzet. *Baróti Lajos.* Petőfi Adomák. (160 l.) 1 K 20 f.

Róna Zsigmond dr. Éghajlat. I. rész. Általános ismeretek és a föld éghajlatának rövid vázolója. Budapest, 1907. Kilián utóda. (8-r. IX. 265 l.) 5 K.

Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából XII. kötet. Saád-Steinenirs. Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. 719 l.) 12 K.

Steiner Gyula. A vármegyei közigazgatás multja, jelene és jövője. Nyitra, 1908. (Budapest Rényi.) (8-r. 202 l.) 6 K.

Sztelho Kornél. Kétszáznegyven esztendő az egyház szolgálatában. Művelődéstörténeti rajzok. Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. 215 l.) 10 K.

Szöllösi Zsigmond. Palma di Palma. Elbeszélések. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 243 l.) 6 K.

Szőnyi I. László. XIV. századbeli papiros okleveleink vízjegyei. Budapest, 1908. Ranschburg G. (8-r. 99, XVII. l.) 3 K.

Tarde Gabriel. Összehasonlító tudományok a kriminológia köréből. Fordította s a bevezetést írta Lengyel Aurél dr. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 186 l.) 5 K 60 f.

Thury Etele. Iskolatörténeti adattár. Az országos református tanáregyesület megbízásából. II. kötet. Pápa, 1908. Kis T. (8-r. 552 l.) 8 K.

Tömörkény István. Napos tájak. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 190 l.) 3 K.

Vándor Iván. Kőd kisasszony és egyéb elbeszélések. Budapest, 1908. Budapesti Hirlap. (8-r. 231 l.) 3 K.

Verne Gyula. Strogoff Mihály utazása Moszkvától Irkutskig. Átdolgozta Szász Károly. Negyedik, egyedül jogosított képes kiadás. Budapest, 1907. Franklin-T. (8 r. 325 l.) 2 K 80 f.

Vér Mátyás. Pasztellek. Elbeszélések. Budapest, 1909. Grill K. (8 r. 184 l.) 3 K.

Ward F. Sester. A haladás lelki tényezői. Fordította Diénes Valéria dr. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. XXX, 363 l.) 6 K.

Wickelhaus H. dr. Népszerű előadások a chemiai technológia köréből. Fordította Pfeifer Ignác. Az eredetivel összehasonlította és hozzá észrevételeket írt dr. Wartha Vincze. Budapest, 1908. Kilián dr. utóda. (8-r. XII, 783 l.) 18 K.

Zboray Aladár. Utolsó könyv. Kiadják barátai. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 264 l.) 4 K.

ADALÉKOK A FRANCZIA SZÍNKÖLTÉS-ZET TÖRTÉNETÉHEZ. *)

E kissé tán sokat ígerő czim alatt tulajdonképen amaz újabb, francia nyelven írt dolgozataimról óhajtók a M. Tud. Akadémia színe előtt röviden beszámolni, melyek kapcsolatosak akadémiai székfoglaló értekezésemmel.

Székfoglalómban azt bizonyítottam az uralkodó közvéleménnyel szemben, hogy a Renaissance-kori francia színköltők darabjai nem pusztán csak olvasásra, hanem előadásra is voltak szánva. Idevágó fejtegetéseimnek terjedelmes kivonatát közöltem a *Revue d'histoire littéraire de la France* című évnegyedes szakfolyóiratban. Ez ismertetésem nem maradt visszhang nélkül Franciaországban, még mielőtt Lanson párisi egyetemi tanár, az újkori francia irodalomnak legeruditusabb bűvára nemrég megjelent nagybecsű «bibliographiai kézikönyvébe» beiktatásra érdemesítette volna, mint «egy Budapesten megjelent dolgozatnak összegezését». Henri Chardon, Scarron és Molière életének tudós kutatója, midőn végre 1905-ben kiadta évtizedek óta készült könyvét a XVI. század híres tragédiaírójáról, Garnierről, a könyvéhez csatolt *Függelék*-ben azt írja, hogy «az utolsó perczben figyelmeztették» értekezésemre, melyet ő «rendkívül érdekesnek» talál és legalább utólag pár sorban ismertet. Úgy Chardon, valamint könyvének ama bírálói, kik rám reflektáltak (pl. Bernardin, a *Revue des Cours et Conférences*-ben) kiemelték, hogy egész felfogásom tulajdonképen Rigal montpellier-i egyetemi tanár ellen irányul, ki a Renaissance francia színügyi viszonyait először világi-

*) Felolvasás a M. Tud. Akadémia I. osztályának f. é. május 3-ikán tartott ülésén.

totta meg behatóbban és e kérdés terén ma is első szak tekintély. Érthető tehát, ha Rigal maga is figyelmére méltatta dolgozatomat.

Rigaltól már jóval az én kivonatom megjelenése előtt várt közzétételre ugyancsak a *Revue d'histoire littéraire de la France* szerkesztőségénél egy nagyobb tanulmány az általam tárgyalt kérdésről, mint ezt maga vallja ama hosszabb előszó-félében, melyet tanulmánya elé a correctura-ívek átnézésekor írt. Ugyanitt Rigal elmondja, hogy dolgozatom elolvasásakor «arra gondolt perczig, hogy teljesen átdolgozza művét», de aztán meggondolkozott és úgy hagyott mindent, a mint volt, mert úgyis Lanson további kutatásaitól kell várni a kérdés végleges eldöntését, mely kutatások — közbevetőleg mondva — mind az én felfogásom mellett bizonyitnak már eddig is. Bár van okom hinni, hogy dolgozatom olvasásának hatása alatt függesztett Rigal utólag néhány jegyzetet tanulmányához, máskülönben hű maradt abbeli kijelentéséhez, hogy tartózkodik minden velem való vitázástól. Mindössze csak egy állításommal foglalkozott amaz előszóban, ezzel is «éppen azért, mert nem tartozik a tárgyalt kérdés lényegéhez». (Valóban egészen mellékes pont ez, mert Rigal itt újra azt vitatja velem szemben, a nélkül, hogy ezúttal jobban be tudná bizonyítani a maga felfogását, hogy Jean de la Taille, a XVI. század francia tragédiaköltészetének nagytehetségű művelője és híres theoretikusa. nem idő-, hanem cselekvényegységet ért a jour szó alatt ama sokat idézett passzusában, hol a hirhedt egységszabályokról ejt szót.)

A Rigal emez újabb tanulmányában foglaltakra reflectálni és az egész kérdést még egyszer végigtárgyalni tavaly nyílt alkalmam, mindjárt említendő Schelandre-kiadásom bevezető értekezésében, ennek egy egész fejezetében, hol értékesíttem az időközben Corneilleről magyar nyelven írt monographiám révén szerzett egyes újabb adataimat is. E bevezetésben annál inkább ki kellett térnem e vitás ügyre, minthogy Rigal Schelandrenek általam közzétett 1608-iki tragédiájáról azt állította, hogy ez csak afféle olvasásra szánt könyvdráma volt, a minők írására kizárólag szoritkoztak volna színpad hiányában a XVII. század eleje tájt a francia színiköltők, eleve lemondván az előadatás

minden reményéről. Részemről e nézettel szemben ezúttal is odaconcludálok: ha fordult volna is elő olyan eset, hogy valamelyik író már előre azzal a resignatióval alkosson, hogy művét sohase remélje a színpadon megelevenülve látni, azért még az ily írónak is kétségkívül folyton ott lebegett lelki szemei előtt az akkori színpad, melytől el nem vonatkozhatott. De miért is mondott volna le már előre a színpadról az író rendes körülmények közt? Lélektani okokból sem valószínű ily feltevés, a tények pedig határozottan az ellenkezőt bizonyítják. Meg kell tehát maradnunk ama meggyőződés mellett, hogy e darabok előadatásra készültek. Ha Rigal ezúttal már éppen színpadi képtelenségeket és lehetlenségeket iparkodik rábizonyítani a Renaissance színiköltőire, ez újabb érve sem szerencsésebb, mint a minők az előbbiek voltak, bármily tiszteletreméltó is a nagy tudás és az aprólékoskodásig menő lelkiismeretesség, a melyről e dolgozata is tanuságot tesz. Hiszen maga e tudós tanár közli velünk egy tanulmányához utólag csatolt jegyzékben, eléggé meg nem becsülhető bizonyítékát nyújtva ezzel tárgyilagos igazságra törekvésének, egy kartársra, a XVI. század jeles specialistájaként ismert Vianey vélekedését, kivel dolgozatát kéziratban elolvastatta és ki vele teljesen ellentétesen gondolkozik amaz állítólagos képtelenségekről és lehetlenségekről. Ezeknek illusiorus voltát specialiter Garnierrra vonatkozólag azóta pontról-pontra kimutatta egy amerikai romanista, Searles, a New-Yorkban megjelenő *Modern Language Notes* egy cikkében. Hogy azonban Vianey és Searles nézetét magunkévá tehessük, erre szükséges természetesen elfogadnunk azt az általam különösen hangoztatott feltevést, vagy jobban mondva tényt, miszerint a Renaissance tragédiaírói, kik az ú. n. helyegység szabályához még nem ragaszkodtak ridegen, a középkortól örökölt, hagyományos színpadnak dolgoztak, melyen a különböző helyek diszletei, hol a cselekvény játszott, már az előadás kezdete előtt egymás mellett, egyszerre voltak felállítva, a nélkül, hogy ez a körülmény az akkori nézők illuzióját zavarta volna. A mi pedig Rigalnak azt a legvégső védekezését, úgyszólva menedékvét illeti, mintha a Lanson által összeállított döntő fontosságú lista az egykorú előadásokról az illető daraboknak nem előadására,

hanem csak elrecitálására vonatkoznék, e megkülönböztetés czéltévesztett voltának kimutatása végett elégnek tartottam arra a tényre utalni, hogy akkor egyetlen egy előadás sem volt egyéb valójában véve, mint valamely darabnak előbb a hagyományos műkedvelőktől, mesteremberektől vagy diákoktól, később pedig hivatásos színészekről úgy a hogy elrecitálása . . .

Minthogy most idézett bevezetésemben kizárólag csak a tragédiákkal foglalkozhattam, sőt székfoglalóban is túlságos röviden végeztem a Renaissance francia vígjátékának színszerűségével, ez utóbbi kérdés megfelelő arányokban tárgyalásának egy részletesebb tanulmányt szenteltem újabban, mely szintén a *Revue d'histoire littéraire* szerkesztőségénél vár megjelenésre. Annak idején magyarul is teljes egészében szándékom lévén közzétenni, legyen szabad ezúttal e dolgozat ismertetése helyett inkább megírásának előzményeiről szólnom pár szót. Ugyanis magyar Molière-monographiámnak francziára átdolgozását véve tervbe, csakhamar beláttam, hogy a Molière előtti vígjátékirodalom, melyet egykor mindössze nagyjából érintettem monographiámban, még mindig nincs eléggé behatón feldolgozva, sem a Fournel régibb, sem a Lintilhac újabb könyvében, pedig e tárgy megérdemel egy egész kötetre terjedő munkálatot. Egy ily kötet megírására határoztam el tehát magam, a nélkül azonban, hogy Molière rovására rehabilitálni kívánjam az elődöket és hogy így — más eszközökkel bár — szintén Molière állítólag túlbecsült hírnevének lefokozására törekedjem a francziák előtt, mint a *Molière et l'Espagne* című munka magyar szerzője tette, kinek ebbeli eljárása ellen a többször idézett francia szakfolyóiratban éppen én siettem tiltakozni, a Molièret mindig érdeme szerint méltányoló magyar izlés és — bár nem szívesen élek ily követelőző kifejezéssel — a magyar tudományosság jó híre érdekében. Minthogy pedig a tervezett kötetben a XVI. századig kellett visszamennem, egész természetes volt, hogy bevezetésül azt tegyem vizsgálódás tárgyává, vajjon csakugyan oly elenyésző csekély köze volt-e e kor vígjátékíróinak a színpadhoz, mint azt legújabban Lintilhac nagy művében, még Rigalon is túltéve állította; s hogy tisztázzam egyúttal azt is, vajjon csakugyan any-

nyira elbanyagolta-e a Renaissance a vígjátékot Franciaországban, mint a Morfok még mindig tanítják? Még csak annyit, hogy bátorkodom hinni, fejtegetéseimnek sikerült mind e két kérdésre tagadó feleletet adni és így az irodalomtörténetírásnak idevonatkozó téves felfogása helyett egy olyat kíséreltem meg érvényre juttatni, mely inkább megfelel a tényeknek.

De sietek áttérni azon művem bemutatására, mely aránylag még leginkább igazolhatja jelen felolvasásomnak címét, a mennyiben leginkább nyújt a francia szinköltészet történetének ismeretéhez újabb adalékokat. Már érintett Schelandre-kiadásomat értem, melyet a franciaországi *Société des textes français modernes* felszólítására tettem közzé és mely a nevezett társaságnak eddig különben mind francia szakemberek tollából származó kiadványai közt ily czimmal látott tavalý napvilágot: *Jean de Schelandre, Tyn et Sylon ou les Funestes Amours de Belcar et Meliane*. 168 nyolczadrétű lapra terjed maga a szöveg, mely alatt az 1628-iki, teljesen felforgatva és kibővitve átdolgozott szövegnek megfelelő helyei vannak közölve variánsok gyanánt. Bevezetésül hetven lapnyi sűrűn nyomtatott értekezés áll, dióhéjba szorított monographia a költő életéről és műveiről, főleg az 1608-iki tragédiának irodalomtörténeti jelentőségéről.

Schelandrenek eddig úgy egyéniségéről, mint munkáiról vajmi keveset tudtunk. Költőnk személyes barátja, Colletet, az ő életrajzát is megírta, de Colletet híres életrajz-sorozata a Tuileries leégésekor elpusztult és így a Schelandrera vonatkozó részt is csak annyiban ismerjük, a mennyiben mások, így főleg Asselineau, már felhasználták. E Colletet-biographiáknak restaurálására, mások sikertelen próbálkozása után, Van Bever vállalkozott újabban, ki prospectusában a Schelandreről szólót is igéri, de — mint közös ismerőseink révén értesültem — tavalý még nem sikerült megtalálnia a másolatot, melyet egy elhunyt tudós készített magának a szóban forgó részről. Harmand, nancyi tanár, ki a lotharingiai történelmi közlönyben másfélivre terjedő ismertetést írt könyvemről, szíves volt értesíteni, hogy egy lotharingiai protestáns lelkész ismeretlen adatokkal rendelkezik Schelandre életrajzához: mennyi-

ben kapcsolatosak ez adatok Colletetvel és miben állnak, majd akkor tudjuk, ha e lelkész Schelandreről tervezett dolgozatát elkészíti és közrebocsátja. Úgy a mint van, az általam összeállított életrajzi vázlat teljesebb az eddigiekénél, melyek közül az Asselineau ma már nehezen hozzáférhető értekezésének köszönhetek legtöbbit. Lehetőleg mindent összegyűjtöttem, a mit hősömről nyomtatásban megjelent adatokból egybeállíthatni; részben francia tudósok szíves segítségével, kik közül főleg a kiváló nyelvész és a mi nyelvünknek is értője, Mario Roques úr, párisi egyetemi tanár kötelezett hálára. Ezenfelül Schelandre előszavaiból, ajánlásaiból és lyrai verseiből iparkodtam oly életrajzi vonatkozásokat összekeresni, melyeket eddig felhasználatlanul hagytak.

Mindez adatok szerint Jean de Schelandre, kinek nevét a XIX. században egy ideig álnévnek vélték, hugenotta nemes és harczos családból származott. 1585 tájt született Lotharingiában, Meuse-megyében, Sousmazennesi kastélyában, hol férfikora delén meg is hal, a harminczéves háborúnak áldozataként. Már tizenegyéves korában a heidelbergi egyetemen tanul, bizonyára magyar diákok társaságában, de az anyakönyvbe ő és egy metzi társa e megjegyzéssel vezetve be: injurati propter ætatem. Aztán katonai pályára lép és pedig nem — mint eddig hitték — Turenne, hanem Nassai Móricz katonájaként. Minthogy e vezér oraniai (azaz orangei) herczeg volt, tán ezzel a körülménnyel tartozik össze az a tény, hogy a húszéves harczost — verseinek tanúsága szerint — Dél Franciaországban a pápák egykori székhelyén, Avignonban találjuk mulatozva, bálozva, a szépeknek udvarolva, főleg egy rátartó kisasszonyért lángolva, kinek bájait a kor szokásának megfelelően egyenkint és indiscret részletezéssel énekli meg: állítólag (de ez inkább csak afféle költői közhely) e leánykának könyörtelensége miatt távozott aztán a vidám városból. Midőn Nassai Móricz fegyverszünetet köt a spanyolokkal, hősünk Angliába hajózik 1608 tájt. Ekkor már kinyomtatott Párisban és pedig Daniel D'Anchères anagrammos álnév alatt egy ily című tragédiát: *Tyrus és Szilon vagy Belcar és Meliane szerencsétlen szerelme*. E kötetet, melyhez *Elegyes verseinek* egy nagyobb gyűjteményét csatolta, I. Jakab angolkirálynak ajánlta

versben és prózában, mint a kihez utazni szándékozott; ezenfölül ugyancsak versekben magasztalta az angol királynét és a walesi herceget. I. Jakab szívesen szokta látni az udvarához jövő francia, hugenotta költőket: így pártfogolta Montchrétient, a nagytehetségű tragédiairót, különösen kedvelte a nála követi minőségben járó Du Bartast, a *Teremtés Hetének* énekesét, kit még Goethe és Byron is nagyra fognak becsülni, I. Jakab le is fordít, Schelandre pedig Ronsard mellett főmestereként tisztel. Hősünket I. Jakab szintén kegyével tüntette ki, miután Lennox gróf, a mindenható kegyencz, neki bemutatta.

Mint élt hősünk Londonban, nincs rá adatunk. Bár ő is oly kevésbé tudott angolul, mint honfitársai, tán eljárt a Globe színházba, hol látta Shakespeare műveit, tán személyesen is megismerkedett Shakespearerel. Hogy ez reá, mint íróra, hatással lett volna, semmi sem bizonyítja. Tragédiájában, melynek semmi köze a Horváth Cyrill magyar *Tyrusának* tárgyához, ellenséges szülők gyermekeinek szerencsétlen szerelméről van szó, melyről a szülők mit sem sejtjenek; tehát legeslegáltalánosabb körvonalaiban *Romeo és Julia* tragédiájára emlékeztet, de éppen úgy emlékeztethet akár a Pyramus és Thisbe történetére. Különben még akkor se lehetne feltétlenül Shakespeare hatására következtetni, ha teljesen azonos volna a tárgy: hiszen Franciaországban Shakespeare előtt annyi Shakespeare-tárgy található feldolgozva! (*Cleopatra és Antonius* Garniernál; a *Measure for measure* Rouilletnél; *Romeo és Julia* Châteaueuxnél, *Coriolán* Hardynál stb.) Jusserand a *Velencei kalbár* V. felvonásának gyönyörű bekezdő accordjaival talál rokonságot Schelandre darabjának 1628-iki átdolgozásában, ott, hol a szerelmi találkára menő ifjú a csillagokat apostrophálja; de én itt inkább csak az antik, az alexandriai költők visszhangját hallom, kiket oly előszeretettel utánozgatott Ronsard és iskolája, melynek egyik legutolsó híve Schelandre még pedig a Malherbe idejében.

Az 1608-iki tragédiánál, igaz, magam utaltam oly versekre, melyeken *Hamlet* (1602) sötét melancholiájának színezete árad el, de elvégre ez is oly közhely, mely a kor vallásos költészetéből származhatott ide.

Ugyancsak I. Jakabnak ajánlva adta ki egy Du Bar-

tas-t utánzó epikai művének, a *Szent Irásból vett hét penitencia-képmek* három első énekét: a teljes mű halála után jelenik majd meg. Sőt, hogy még jobban lekötelezze magának a királyt, a Stuartok dicsőségének éneklésére vállalkozott. E művében a Franciaországban Ronsard által *Franciade*jával inaugurált epos-chablont követte. Egyelőre azonban csak pár éneket írt meg és adott ki *Stuart idejéből*, melyet I. Jakab kéziratban elolvasott és tetszésével tüntetett ki, mint az előszóban olvassuk.

1610-ben ismét a continensen leljük hőünket, újra Nassaui Móríc seregében harcol, a Jülich örökösödési háború alkalmából, melyet a harminczéves háború prológjaként szokás tekinteni. 1611-ben nőül veszi egy metzi nemesnek, egy városi hivatalnoknak leányát. Családi életéről csak annyit tudunk, hogy felesége később titokban katholizált, s ezzel bosszús perczeket szerzett neki, meg hogy leányait sikerült jól férjhez adnia. Idejének egy részét Párisban töltötte íróbarátai körében, kik egyszersmind író társai is voltak. (Akkortájt kávéház még nem volt és kocsmázni szoktak az írók, a mi elvégre ma sem ment ki még végleg a divatból.) Egyik ily barátja tréfás lelkesedéssel magasztalja őt versében, milyen hatalmasan ért a pohár-üritéshez. De főleg birtokán élt, melyet atyja után rendbe kellett hoznia és e végből ő is, mint nem egy író kortársa, sokat pörösködött. Közben folytatgatta két epikai művét; 1628-ban pedig két részre, összesen tíz felvonásra osztott *tragi-comédie*vé átalakítva adta ki 1608-iki tragédiáját. Majd a francia hadsereggel Németországban harcolt s ott kapott halálos sebeibe belepusztult ötvenedik évében.

Schelandre művei közül legkevesebbet szóltak eddig lyrájáról, bár Asselineau egy kis sorozatot kinyomatott belőlük. E nemű versei csekélybecsű utánzatai a Pléiadenak. Eposairól, melyeknek mindössze a British-Museumban tudom egy-egy példányát, de több is lappang bizonyára, emlékezett ugyan Asselineau és még egy vidéki tudós, de máskülönben oly kevéssé voltak ismeretesek, hogy a XVII. század epikájának specialistái, Duchesne és Toinet, egyáltalán hallgattak róluk. Az utóbbi könyvem nyomtatásakor megjelent pótkötetében már említi ugyan a *Stuartideet*, de mint hozzám írt levelében vallja, mitsem olvasott belőle, csak könyvészeti

catalogusok alapján beszél róla. Leginkább az 1628-iki tragicomédiét ismerték. Erre Asselineau hívta fel a figyelmet. A mióta Jannet az ötvenes években kiadta, sokan fejtegették és méltányolták. Csak az 1608-iki tragédiának jutott sajátos sors, a mire még visszatérek. Előbb legyen szabad az e tragédia kiadásához írt bevezető értekezésemet kivonatossan ismertetnem.

Iparkodtam ezt, a Renaissance hagyományait követő, chorusokkal ellátott classikus tragédiát az e korbéli tragédia-irodalomba beállítani, melyről annál szükségesebb volt minél teljesebb képet rajzolnom, mert azt szokás állítani, hogy 1600-tól kezdődőleg Mairetig, tehát három évtizedre letűnik a classikus irány a tragikai színpadról. Feledik ugyanis az irodalomtörténészek, hogy a kor színiköltészetének atyja gyanánt tekintett Hardy, Ronsard imádója, a classikus stílű tragédiát is művelte, az a Hardy, kiről a *Corneille et le théâtre espagnol* című könyv magyar szerzője azt tudta írni, hogy «megvetette» a classicismust, melynek áramlata «nem is érintette» volna őt.

Tárgyalom aztán a *Tyrus és Szidon* meséje forrásának kérdését. Schelandre *Julijának* egy testvére van, ki titkon szintén szerelmes abba a Romeóba és ettől visszautasítatva, öngyilkos lesz; a testvérek ily rivalitásának motivuma Ronsard eposában is előfordul. Az a pár francia tudós tehát, ki újabbán tudomást vett az 1608-iki *Tyrus és Szidonról*, hajlandó volt azt hinni, hogy Schelandre a *Franciade*ből merítette tárgyát. E kérdést részletesen vizsgálva, azt a végkövetkeztetést vonom le, hogy a dolog távolról sem oly biztos, tekintve a helyzetek eltérését és legfőként a jellemek különbözősét. Viszont rámutatok a korbéli színiköltőknél egyes közhelyszerűen ismétlődő helyzetekre, melyek meglepő rokonságot árulnak el a Schelandre-éivel általánosabb körvonalaikban.

Kiemelem a darab regényes, kalandos részeit, ezek kapcsán a borzalmasság előszeretétét, főleg pedig a már fel-felbukkanó komikai mozzanatokat, a drámai mozgalmasságot és a hatásos színpadi jeleneteket. Szóval mind amaz elemeket, melyek azt bizonyítják, hogy a darabbal a classikus tragédia egy új, a többi kortársaknál is többé-kevésbé jelentkező fejlődési stádiumhoz érkezett, elannyira, hogy

ebben az 1608-iki tragédiában már összesűrítve bennfoglalatik jóformán az egész 1628-iki tragi-comédie. — Hadd emelek ki itt egy oly részletet, melyet az 1628-iki átdolgozás is érintetlenül hagyott. A Renaissance francia tragikusai — a középkori színpadnak minden józanságot megtagadó eseményhalmozásával szemben, minél kevesebb eseményt hoztak színre; a hely-, idő- és cselekvésegység szabályának hódolva, a cselekvény jó részét eltüntették a nézők szeme elől, inkább a nézők fülét véve igénybe, mert elbeszélgették az eseményeket. Ezért oly sok az 1608-iki tragédiában is az elbeszélés, melyeket 1628-ban megjelenít majd Schelandre. A legszebb, a legmerészebb részt azonban ekkor is meghagyja elbeszélésnek. Ugy látszik, érezte, hogy nem tudná oly sikeresen dramatizálni, mint a mily szépen epikai formában megírta.

Ennek a két királyleány dajkája által tolmácsolt elbeszélésnek tartalma következő. Megjegyzem, hogy Romeonak itt Belcar a neve, Juliának Méliane, emennek testvérnénjét pedig Cassandrenak hívják. A két birodalom harca alatt a tyrusi és a szidoni királyfiak kölcsönösen foglyul estek, de szabadon járhatnak-kelhetnek a városban: a szidonit egy szerelmi kalandja közben egy bosszúálló férj orvul megöleti, a minnek hírére Belcart halálra itéli a tyrusi király. Méliane dajkája segítségével kiszökteti a börtönből kedvesét. Midőn Belcar így az őt megmentő hajóra jut, itt a dajkának csele folytán Cassandret találja Méliane helyett. Cassandre fátylát levetve, az addig titkon imádott férfi elé áll kétségbeesett elhatározással: ez a nemes, szüzi királyleány, szemérmét legyőzve, zajgó indulatainak teljesen rabul esve, felajánlja szerelmét, mely ellen addig annyit és oly gyötrelmesen küzd hiába. Nyilvánvaló, hogy ettől az egy, kétségbeesetten kockáztatott lépéstől tette függővé egész boldogságát, egész életét. Belcar azonban csalódásán felbőszülve, kegyetlen vadsággal utasítja vissza a lánykát, sőt tört emel rá; majd mégis eldobja törét, csónakba ugrik, a köteleket elvágva tovaevez. Cassandre paroxysmusában felragadja az eldobott tört, kihívó daczczal szemrehányást szór az égre és őrjöngő kéjjel szúrja le magát. Ily megrázó pathost addig még nem ismert a francia színpad. Habár csak elbeszélés alakjában, először szólal meg ezúttal

Racine előtt a szerencsétlen szerelmi szenvedély lélektépő szilajsága, itt-ott ügyefogyottan ugyan, de vajmi messze fölülmúlva erőben és igazságban a Jodelle Didoját s a Garnier Phaedróját. Abból az érdemből, melyet Rigal Hardynak hajlandó tulajdonítani, ki szerint Hardy vitte volna be a pszichológiai tragédiát Franciaországba, sokkal több illeti meg Cassandre alakjáért a nagyobb tehetségű Schelandret. És e racinei szenvedélyrajz mellett említsünk meg egy oly elemet, mely Racinenél, mint a *Phèdre* költőjénél corneillei örökség és mely Schelandrenél már meglepő arányokban és gyakorisággal jelentkezik, még pedig nemcsak Cassandre alakja révén. A kötelesség és a szenvedély harcának, sőt akár két kötelesség küzdelmét értjük: e küzdelem hangjai csendülnek meg ismételten itt. Effélével bizonyára már Jodellettől kezdve találkozhatni a francia színpadon, de csak szórványosan és inkább csak sejtésszerű vázlatossággal, ha mellőzzük Garnier híres tragicomédiáját, a *Braclamanteot*. Schelandrenél azonban oly mérveket ölt s oly művészi öntudatosságra vall, hogy tragédiája nemcsak egygyel több, de a legeclatásabb bizonyíték arra, hogy a Corneille előtti francia szinköltészetnek nem volt oly feltétlenül szüksége a spanyol hatásra, mint Martinenche és követői vélik, ahhoz, hogy ama par excellence corneilleinek tekinteni szokott benső küzdelem rajzát érdekesnek találja és ennek segítségével mélyebb lélektani érdeket vigyen a színpadra.

A mi pedig egy Renaissance-kori francia tragédiában és így az ezt utánzóknál is legfontosabb volt akkortájt, a stilet, értekezésemben aránylag legbővebben tanulmányozom. Kimitatom, mint jelentkeznek ebben a classikus irány egyetemes, állandó sajátosságai. Így az antik allusiókabősége, mely tudakosságba csap és hasonlatok, mythológiai elbeszélések közbeszövésére csábít felette gyakran. Az így uralkodó amplificatióknak Schelandrenél is egy másik, szintoly hathatós elősegítője a moralisálás, melyet nagyban cultivált a Montaigne korában született új francia szinköltészet. Ezért halmoznak reflexiót reflexióra a felette gyakori és felette hosszú tirádák, főleg pedig a chorusok énekei. Ez elmélkedésekben, mint érintettem, itt-ott shakespearei hangok ragadnak meg, sok az erő ennél az ifjú kora ellenére sötét

melancholiájú kiábrándulást, komor pessimista életbölcseletet tolmácsoló költőnél. Olykor figyelemre méltó politikai eszmék is felmerülnek szintén megkapó formában: a zsarnoksággal szemben a szabadság és igazság lelkesült hymnusa csendül meg stb. A mi a stylnék szorosabban vett művészetét, sőt művésziességét illeti, kiemelendők az antithesiseknek és pointeeknek olasz divat szerintiké-velése, erőltetése, mi néhol a Corneille erőteljességéről vagy Racine mesterkéltségéről híres helyeinek elővázlatát alkot-tatja meg költőnkkel. Kiemelendő továbbá a festőiség, mely Théophile de Viaunál majd még egyszer jelentkezik, de aztán letűnik a francia színpadról, hol a nyelv erősen értelmivé és így elvont jellegűvé válik, mint általában az egész francia költészetben. Schelandre a Montchrétien festőiségének követője még, de tompítottabban. E pont fej-tegetése közben nem egy érdekes rokonhelyre nyílt alkal-mam bukkanni Schelandrenél, a Pléiade XVIII. századi nagy tanítványával. André Chéniervel, értékesítve ama régibb művem eredményeit, melyet a M. Tud. Akadémia adott ki egykor és így annak idején francziául megjelen-hetését közvetve szintén a M. Tud. Akadémiának köszön-hetem.

Még csak ama sajátos sorsról valamit, mely Schelandre 1608-iki tragédiájának osztályrészül jutott. Bár a XIX. szá-zad első felében Paul Lacroix egy főúri könyvtár catalogu-sában pontos leírását adta és bár Asselineau, majd egy roueni tudós kijelentették, hogy bírják a darabot, a párisi egyetem tanára és a francia színiköltészet specialistája, Petit de Julleville kételkedett abban, hogy az 1608-iki kötet valaha létezett és e kételkedésében sietett osztozkodni vele Arnould poitiersi egyetemi tanár. Rigal ezzel szemben, 1889-ben elfogadta ugyan, hogy ama kötet létezett, de ő viszont azt a nézetet hozta divatba, hogy az 1608-iki darab nem volt egyéb, mint az 1628-iki tragi-comédie, csakhogy az akkor még divatosabb tragédia neve alá rejtve. Rigal feltevése annál érthetlenebb, mert ha valaki, ő forgatta sokat La Vallière hercegnék a XVIII. században megjelent drámatörténeti művét, melyben az 1628-iki tragi-comédie mellett az 1608-iki tragédiának tartalma is minden kétsé- get kizáróan, részletesen el van beszélve. Doumic még

1905-ben is, irodalomtörténeti kézikönyvének 25-ik kiadásában is Rigal e nézetét ismétli. Pedig a montpellier-i egyetem nagytudományú tanára időközben, már 1897-ben jelentette, hogy megtalálta a 1608-iki kötetet a párisi *Arsenal*-könyvtárban, hová La Vellière herceg könyvtára került. Rigalnak különben már rég alkalma lehetett volna tudomást venni a British-Museum catalogusának 1883-iki kötetéből arról, hogy Londonban is találtatik közkönyvtárban egy példány. Ennek létezéséről művem megjelenéséig senki sem szerzett tudomást.

Az 1608-iki tragédia mostani, első új kiadása lehetővé teszi a szakembereknek, hogy saját szemükkel meggyőződ-hessenek és ítélhessenek. Lehetővé teszi, hogy egy új, illetve még egy helyet jelöljenek ki az irodalom történetében Schelandre számára, a ki eddig csak mint a Mairet felléptének előestéjén, XIII. Lajos alatt, közvetlenül a classicismus újraéledése előtt szerepelt, mint az ú. n. *irrégulier*-iránynak legkiválóbb képviselője. Ezenkívül most már IV. Henrik és Malherbe korába is be kell őt iktatni, mint a classikus tragédia egy fontos fejlődési mozzanatának képviselőjét, ki ha nem is a színpadon, de legalább műve kinyomatásával évtizedekkel előzte meg Hardyt.

HARASZTI GYULA.

ANGLIA KORMÁNYZATA.*)

Az angol nép állami intézményeiben a legszívósabb ragaszkodás a külső formákhoz, ez intézmények lényegének, belső ható erejének szakadatlan javítására irányuló állandó törekvéssel egyesül. Teljes joggal szokták említeni, hogy az angol alkotmány fenséges épülete közel hét évszázad viharain át megőrizte eredeti góth jellegét. Belső berendezése ugyan teljesen az idők változott követelményeihez alkalmazkodott, de alapzata, külső díszítménye, suggestiv varázsa a régi maradt.

«Valamely régi és folyton változó alkotmány — mondja a szellemes Bagehot — olyan, mint az az öreg ember, ki gyöngéd ragaszkodással még mindig oly ruhákat hord, melyek fiatal korában divatosak voltak: a mit belőle látunk, állandóan ugyanaz, a mit nem látunk, teljesen megváltozott.» (*The English Constitution*, 2. l.)

Ez a hasonlat bizonyára az angol alkotmányra talál leginkább s érthetővé teszi az angol kormányrendszernek azt a kiválóan jellemző alapvonását, hogy főszerveinek egymáshoz való tényleges viszonyát, reális életműködését, a mai modern alkotmányos mechanizmust első sorban nem szoros értelemben vett merev jogszabályok, hanem túlnyomólag az úgynevezett «alkotmányos egyezmények» vagyis a politikai ethika ruganyos, hajlékony elvei irányítják.

Ez «alkotmányos egyezmények» természetét, az alkotmánynak jogi és egyezményi elemei közötti kapcsolatot kitűnő angol írók (Hearn, Bagehot, Freeman, Dicey stb.) műveiből tanulmányozhatjuk. De ezen művek, — bármily nagybecsűek is egyébként s leszámítva azt, hogy természet-

*) Sidney Low, *The Governance of England*.

szerűleg már nem hozhatták kellő kifejezésre azon mélyreható átalakulást, melyet az angol kormányrendszer, jelesül a cabinet s az alsóház egymáshoz való viszonya a legutóbbi két évtizedben mindinkább mutat, — egyrészt nem a nagy olvasóközönség számára irattak, másrészt pedig tárgyak korlátainál fogva nem terjeszkedhettek ki a politikai s társadalmi élet azon mindennapi tapasztalati tényeire, a melyek ismerete nélkül sohasem hatolhatunk a dolgok legbensőbb magváig, leplezetlen valójáig.

E hármast hiányt fényesen pótolja Sidney Low könyve, *Anglia kormányzata* (The Governance of England), melyet ezennel bemutatni óhajtunk. Könnyed modorban tartva, élethű képet fest a mai, XX. század eleji Angliának tényleges kormányzati rendszeréről, úgy, a mint az egy nagy tudományu, éleslátású megfigyelő szeme elé tárul, kinek fő-célja: a valóság. E könyv (megjelent Londonban 1904-ben s azóta több kiadást ért) hazájában a legnagyobb feltűnést keltette és egyenesen hivatva van arra, hogy a continentális Európában is az angol parlamentarizmusról elterjedt nézeteket sok tekintetben helyesbítse.

Jelen mű — épen kiváló jelentőségénél fogva — Jellinek György heidelbergi egyetemi tanár kezdeményezésére német nyelvre is lefordíttatván, néhány hónappal ezelőtt a német könyvpiacra is megjelent s így a magyar olvasóközönség nagyobb részének is könnyebben hozzáférhetővé vált.*) Részben ez az oka, a miért csak most ismertetjük. A másik mélyebb oka azonban az, hogy hazánk alapvető parlamenti reform küszöbén állva, bizonyára nálunk is fokozott érdeklődés fog mutatkozni az angol alkotmányos élet erőviszonyainak nagymérvű eltolódása iránt, mely az alsóház uralkodó állásának alábbszállásával, valóságos jelentőségének kétségtelen csökkenésével járt s a mely (ez ideig általában kellőleg nem méltatott) átalakulás — bizonyos társadalmi tényezők növekvő hatalmán kívül — a parlamenti választójog fokozatos kiterjesztésével áll szoros okozati kapcsolatban.

*) A német kiadás: *Die Regierung von England von Sidney Low* Übersetzt von Johannes Hoops. — Mit einer Einleitung von Georg Jellinek. Tübingen. Verlag von J. C. H. Mohr (Paul Siebeck) 1908. 309 l.

A könyvet bő tartalmánál fogva e helyütt egész terjedelmében még kivonatosan sem ismertethetem. Ismertetni kívánom azonban annak mindenesetre sarkalatos részét: a cabinet és az alsóház egymáshoz való tényleges viszonyát; az alsóház hatáskörének reális érvényesülési módját; végül a miniszerelnök hatalmi állásának s ezzel kapcsolatban a cabinet belső structurájának egészen sajátlagos kialakulását.

I. A cabinet és az alsóház.

A jelenlegi angol politikai rendszer igazi központja, a cabinet, alapjában véve más-más alakzatot mutat azon különböző szempontok szerint, a melyből vizsgálat alá vesszük.

Formailag (jogilag) ma is az, a mi eredetileg volt: a titkos tanács (Privy Council) egyik bizottsága; a ministerek a király szolgálói, kiket a korona tetszése szerint nevez ki s bocsát el.

Az alkotmányos egyezmények és a csak ezeket tekintő hagyományos elmélet szerint: a cabinet a végrehajtó hatalom, mely kormányzati functióit az alsóház szigorú ellenőrzése alatt gyakorolja, utóbbinak tetteiért és mulasztásaiért jogi és politikai felelősséggel tartozván.

Ha azonban a tényleges viszonyokat vesszük szemügyre, úgy találjuk, hogy a cabinet az uralkodó parlament pártból vett végrehajtó bizottság (Executive Committee), «mely létét a választók többségének köszöni s habár változó módon, igazában egyedül csak ennek felelős.» Sőt egy lépéssel tovább menve, magában a cabinet kebelében azt a mélyreható változást észlelhetjük, hogy a cabinetnek mint egészen reális hatalma, főfunctiói egy szűkebb körű belső tanácsra szálltak át, «mely a premier-t és három-négy befolyásos collegáját foglalja magában, kik az ő bizalmát bírják s a kiknek tanácsát rendszeren ki szokta kérni.»

Tehát a dolgok mélyére tekintve a cabinet s az alsóház jelenlegi tényleges viszonya egészen másként fest, mint a hogy azt az angol parlamentarismus bevett theoriája Benjamin Constant vagy ujabban Bagehot tanításának befolyása alatt elibénk állítja. Ezen elmélet, mely az alsóház politikai suverainitásán, uralkodó állásán alapszik, igaz volt vagy legalább közel járt az igazsághoz az angol parlamenti

kormányzat fénykorában, az első és a második nagy reformbill (1832 és 1867) közé eső időszakban. Akkor csakugyan az alsóház volt a politikai élet hajtóereje, mindenható központja; de hát minden életképes szervezet s így az élő angol alkotmány is belsőleg folytonos átalakulás állapotában van: ma már a cabinet a választók közvetlen befolyása alá került. A parlamenti kormányzást 1867 óta mind határozottabban cabinetkormányzás, legujabban pedig «premier-kormányzás» váltja föl. Az alsóház régibb hatalma észrevehetőleg szétmorzsolódott a cabinet s a választóközönség ellenállhatlan erejű malomkerekei között.

Hogy ezen tények kétségbevonhatlan valóságáról meggyőződünk, csak a ministeri felelősség reális értékét, a cabinet tagjainak a premier-hez való viszonyát, a cabinetkormányzás legteljesebb megvalósulását, ezzel kapcsolatban az alsóház hatalmi csökkenését és jelentőségének alábbszállítását kell figyelembe vennünk, és pedig utóbbi jelenséget szembeállítva a ministerium és a választók túlsúlyának folytonos előtérbe nyomulásával. — Az angol alkotmány fejlődéstörténetének lényegét akként lehetne egyetlen mondatban összefoglalni, hogy 1688-ig az állam souverain hatalma túlnyomólag a királynál van, ezt követőleg az alsóház kezébe kerül, 1832 óta a cabinet szívja fel mindinkább a király és parlament hatalmát, míg végül 1867 után a cabinet legfőbb irányzó functiói a premier-ben összpontosulnak s előbbi sokkal inkább a választó közönség, mint az alsóház ellenőrzése alá kerül, léte és nemléte felett egyenesen a választók souverain ítélete dönt.

•Érdekes elmélkedés tárgya volna kutatni — mondja Dicey*) — vajjon az angol cabinet jellege mostanában nem megy-e keresztül fokozatos, ez idő szerint még alig észrevehető változáson, melynél fogva az parlamenti kormányzathoz nem-parlamentivé alakul át? Az ily változás lehetőségének gondolatát a választókerületek növekvő hatalma kelti fel. Még a mai viszonyok között is megtörténhetik, hogy egy általános választás, ha névleg nem is, de tényleg nem egyéb, mint valamely államférfiúnak a nép által a miniszterelnökségbe emelése. Mindenesetre elképzelhetni, hogy

*) *Bevezetés az angol alkotmányjogba*, 412 l. harmadik jegyzet.

jön idő, a mikor, az angol alkotmány formáinak minden változása nélkül, az angol miniszerelnököt népszavazás emeli hivatalába, ép úgy, mint az amerikai elnököt.»

A mit Dicey húsz évvel ezelőtt a komoly lehetőségek sorába vont, az a nagy politikai átalakulás a XX. század küszöbén mondhatni tényleg bekövetkezett. Ma már — a mint azt Low előző fejtegetéseiből láttuk — nem az alsóház a cabinet ura, hanem megfordítva, a végrehajtó hatalom uralkodik az alsóház felett. A ministerek immár nem a korona, nem is a parlament, hanem a valóságban a választóközönség szolgálai. Az angol cabinetkormányzás egy bizonyos tekintetben úgyszólván praesidentialis kormányzattá fejlődött.

Amerikával szemben a lényeges és állandó különbség mindenesetre az, hogy itt a népsouverainitásnak gyakorlatilag valóra váltása nem a hatalmak megosztása, hanem az összes állami hatalomnak legalább formailag az alsóházban s ennek útján a cabinetben, illetve a miniszerelnökben való összpontosítása által éretett el.

Habár az alsóház sokat veszített előbbi tényleges jelentőségéből, még mindig hasonlíthatatlanul több hatalmat és tekintélyt élvez, nagyobb nimbus dicsfénye övezi körül, mint a világ bármely más parlamentjét. «Még mindig sokkal inkább vonja magára nemcsak az angolok, hanem a külföldiek figyelmét is, mint akár maga a monarchia, akár a cabinet.» Persze ma már nem lehetne többé egy bizonyos kicsinyléssel a cabinetnek az alsóházzal szemben való viszonylagos gyengeségéről, a ministeri hatalom sürgős megerősítésének szükségességéről beszélni, mint még a hatvanas években és általában Victoria királynő uralkodásának első felében, a midőn az alsóház nagyobb mérvben volt a politikai értelemben vett souverain, mint bármikor annak előtte és annak utánna. És habár az angol parlament a nemzet lelkének, politikai meggyőződésének mélyén gyökeredzik s ennél fogva mindmáig látható központja maradt az angol alkotmánynak, megőrizve elválaszthatlan kapcsolatát az angol nép életerejével: tagadhatatlan, hogy az angol parlamentarizmus sem kerülhette el minden, még oly nagyszerű emberi intézménynek közös sorsát. Egyrészt az imént érintett messzemenő átalakuláson ment át, a mely-

nek — ismételjük — lényege az, hogy az alsóház hatalmának gyakorlását a mindenkori többségi párt végrehajtó bizottságának, a cabinetnek engedte át, némileg az amerikai képviselőházhoz hasonlóan, a melynek súlypontja már rég, óta a ház elnöke által kinevezett kevéstagu bizottságok működésében rejlik; másrészt pedig mint minden nagy számú parlamenti testület, az angol alsóház functionálásának eredendő hibái is az idők folyamán mindinkább érezhetőkké válván: természetesen ez a legnagyobb hódolatra érdemes testület eljárási módja, souverain hatáskörének mikénti gyakorlása sem kerülhette ki még az angol írók részéről sem a többé-kevésbé éles kritikát.

Nézzük tehát már most Low utmutatása mellett, miként teljesíti, illetőleg helyesebben: miként és miért nem teljesíti az alsóház a valóságban különböző functióit?

II. Az alsóház hatásköre.

Az alsóház hatáskörében foglalt részfunctiókat szerzőnk következőleg foglalja össze:

1. Törvényhozás.
2. A közigazgatás és a végrehajtó hatalom ellenőrzése.
3. Pénzügyi politika és a közbevételek kezelése.
4. A visszaélések megvitatása s a mutakozó bajok orvoslása.
5. Államférfiaknak a vita folyamán való megvizsgálása, kiválasztása és a ministerségre való kinevezése.

«Mindezen ügyekkel foglalkozik még a ház; de alig lehetne állítani, hogy ezek valamelyikében, talán az utolsót kivéve, régi kiváltságait csorbítatlanul megőrizte volna.»

Itt érdekes visszaemlékezni arra, hogy Bagehot már idézett páratlan művében (mely kevéssel az 1867-ki második nagy választójogi reform előtt íratott s tökéletes rajzát adja az angol parlamenti kormányzat működésének a gyakorlati életben e kormányrendszer fénykorában) az alsóháznak szintén ministerválasztó functióját tekinti összes többi teendői közül a legfontosabbnak. De egyébként aztán mekkora különbség a 60-as évek éleselméjű írója s huszadik századbéli utódjának, Lownak az alsóház realis súlyát, működésének gyakorlati jelentőségét illető bírálata között! És mi

sem jellemzőbb az alsóház hatalmi állásában végbement nagy változásra a cabinettel szemben, mint e két kitünő író felfogásában mutatkozó lényeges eltérés. Bagehot megdönthetlen fait accompli-nak veszi az alsóház vezérlő helyzetét, vezérszerepét a gyakorlati politikában és csak azt vizsgálja, vajjon jól tölti-e be a ház hagyományos feladatait? Erre a nagyfontosságú kérdésre válasza az, hogy ha az angol közvélemény helyeslését vesszük zsinórmértékül a ház megítélésénél, akkor a ház a maga teendőit határozottan jól látja el. Egyedül nemzetnevelő hivatását teljesíti kevésbé jól, sőt összes feladatai közül a legrosszabbul, a minek okát abban látja, hogy az utóbbi időben (Lord Palmerstonnak, mint a ház vezérének személyes hatása alatt) a viták színvonala eszmegazdaság és fenkölség tekintetében sülyedt.

Ezzel ellentétben Low nem úgy teszi fel a kérdést, vajjon a ház feladatait jól végzi-e vagy sem, hanem ellenkezőleg, mindenekelőtt azt kérdi: maradt-e a háznak a cabinet mindent absorbeáló túlhatalma mellett még egyáltalában teendője? S ha igen, melyek azok s mennyi a ház reális jelentősége azok ellátásánál?

A ház értékcsökkenése: részint a cabinet mindenhatósága, részint bizonyos kívülről ható társadalmi tényezők növekvő hatalma következtében, — ez az a vezérmotivum, mely Low könyvének legnagyobb részén átvonul, úgy hogy e mű idevágó részletfejtegetései csak e motivumnak mintegy művészi változatai, a főtétel bizonyítékai. De ezen fejtegetések mélyebb megértése végett, a jelenleg érvényben álló angol házszabályok jellemzésére, néhány általános megjegyzést kell előre bocsátanunk.*)

Az angol alsóház működésének alaki szabályait, eljárási módját tekintve, az utolsó 25 év fejlődésmenetéből két nagyjelentőségű mozzanatot látunk teljes plasticitással kidomborodni. Az egyik a kormány jogkörének folytonos kibővülése a ház működésének vezetésében; a másik, az előbbivel kapcsolatban, a nem-minister képviselők (Private Members) teljes háttérbe szorulása a parlamenti kezdeményezés s az egyéni érvényesülés egyéb terén egy aránt.

*) L. erre nézve Redlich: *Recht und Technik des englischen Parlamentarismus*, 245. s. k. l.

A választójog erős kiterjesztése folytán a nemzet széles rétegeinek bizalmára támaszkodó cabinet rendkívül megnövekedett, mondhatni absolutistikus színezetű hatalmi állása a parlamenti eljárás keretében, természetes következménye a XIX. század folyamán végleg kialakult parlamenti és utóbb cabinetkormányzásnak, mely mint legteljesebb pártkormány egybeforrasztja és azonosítja az uralkodó többség s ennek bizalmi organuma, a cabinet politikáját.

A cabinet praedomináló állását a parlamentben bizonyítja mindenekelőtt az a tény, hogy szilárd szokásjogi szabály erejénél fogva, a premier, mint a ház Leader-e (vezére) szabja meg legjobb belátása szerint az egyes ülésszakok alatt elintézendő ügyek sorrendjét s így a ház egész munkaprogramját; bizonyítja továbbá az a tény, hogy a jelenlegi házszabályok értelmében az alsóház munkaidejének legnagyobb része a cabinet szabad rendelkezési jogának, a cabinet javaslatainak van fenntartva; biztosítja végül az a körülmény is, hogy a legfontosabb állami szükségletnek, a budgetnek megszavazása a házszabályok által meghatározott határidőhöz van kötve s ekként a cabinet intencióival ellenkező minden időkihúzás ellen biztosítva. Ehhez járul a cloture s a határidős, bizonyos előre kijelölt törvényszakaszokra kiterjedő cloture (ügynevezett cloture by compartments) úgyszólván permanens igénybevétele a kormány részéről minden erősebb ellenzéki támadásnak kitett vagy terjedelmesebb javaslat letárgyalására. A cabinet illetén rendkívüli hatalma szükségszerűen maga után vonja az egyes képviselők érvényesülési lehetőségének a minimumra szorítását, a mit egvébként már a pártkormányzással együtt járó szigorú pártfegyelem is nagyban elősegít. Ezenkívül az alsóház óriási munkahalmaza, folyton szaporodó legislativ teendői már magukban véve nagyon kedvezőtlenül hatottak az egyes képviselők (kormánypárti vagy ellenzéki képviselők) érvényesülési szabadságára.

Folyton szem előtt tartva a mai parlamenti eljárás két legjellemzőbb vonását, vagyis a kormány uralkodó állását s az egyes képviselők teljes háttérbe szorulását, — lássuk már most Low megvilágításában, hogyan gyakorolja a ház a valóságban az előbbieken felsorolt, formailag persze érintetlenül fennálló főfunctiót.

Szerzőnk nagyon jól emeli ki, hogy «a törvényhozó functió, ha nem is a legrégibb, de mindenesetre a legmél-
tóságteljesebb s a legszembeszökőbb attribútuma a parla-
mentnek és az, a mely a nép képzelő tehetségére a leg-
élénkebb s a legerősebb benyomást gyakorolja.» A nemzet
nagy tanácsának egyéb jogositványait mindenesetre annyira
elhomályosítja, hogy a parlamentről, illetve az annak csak
egyik részét alkotó alsóházról rendszeren csak mint törvény-
hozásról szoktunk beszélni. Pedig ez az elnevezés legkevésbé-
sem talál, mert «ép oly kevésbé felel meg a tényeknek, mint
az a jogi tétel, mely azt mondja, hogy minden törvényt
a király bocsát ki a parlament tanácsára és hozzájárulásá-
val.» Az új törvényeket a ministerium hozza az alsóházi többség
helyeslésével s a kisebbségnek esetleg heves ellenállása
közben. A koronának ezzel semmi dolga sincs, a felsőház-
nak is csak annyiban, hogy egészen kivételesen nagy fon-
tosságú esetekben egy bizonyos időre megakadályozhatja az
alsóház akaratának érvényesülését.

A mily hibás az alsóházról mint törvényhozásról
beszélni, épp oly téves volna a képviselőket — a ca-
binet tagjainak kivételével — törvényhozóknak nevezni.
«A ház minden tagja - húsz és egynehány kivételével, kik a
legelől lévő padokban az elnöki szék jobb oldalán ülnek —
ha őszinte akarna lenni, bizonyára elismerné, hogy a tör-
vényhozásra való befolyása csak kevéssel nagyobb, mint
valamely a házon kívül álló magánemberé. Van ugyan
alkalma kritizálni, ellenmondani, indítványokat tenni; de
hiszen ugyanezt minden ujságíró is megteheti avagy min-
denki más, a kiben meg van a képesség arra, hogy honti-
társaihoz élő vagy írott beszédben forduljon.» A «törvény-
hozó», igaz, észrevételeinek megtétele alkalmával már állá-
sánál fogva egy bizonyos tekintélyre és közfigyelemre szá-
mithat. De ez az egész különbség; és még mindig nagyon
kétséges, «vajjon azon szónoknak, a ki egy gyéren látogatott
ház előtt egy félórás beszédet tart (melyet másnap reggel
a napilapok öt sorban összefoglalva hoznak), van-e vala-
mely különös előnye az oly egyén fölött, a kit valamely
befolyásos folyóiratnál vagy előkelő napilapnál szívesen lát-
nak, vagy a ki szavát a szószékről vagy a szónoki emel-
vényről hallathatja.» Ime egy példa. Az 1902. évi közoktatás-

ügyi javaslat, mely az alsóházban csak nagyon gyenge és hatástalan ellenzésre talált, a házon kívül a legerősebb támadásnak volt kitéve; és bizonyára nem lehetne komolyan állítani, hogy azok a népszónokok, a kik úgyszólván minden perczben ezrekre menő hallgatóság előtt polemizáltak a javaslat ellen, nagyobb hatást értek volna el, ha beszédeiket az alsóházban tartják.

Az igazi törvényhozó nem a ház a maga egészében, nem is egyes tagjai általában, hanem csak azok, a kik egyben a cabinet tagjai. Sőt tulajdonképen még ezek közül is csak az a három-négy nagybefolyású minister, kik a premierrel együtt a «belső cabinet»-et alkotják. Nem is szólva az úgynevezett leltári alakok, a tuzatképviselők reális befolyásának teljes hiányáról, még a legnépszerűbb és a választók millióinak szemében legtekintélyesebb ellenzéki vezérnek sem áll hatalmában addig, a míg egy újabb általános választás a pártok erőviszonyát meg nem változtatja, hogy valamely vitás természetű s így általánosabb érdekű törvényt keresztülvigyen, avagy ilyennek a létrejöttét megakadályozza. Legfeljebb akkor remélhetne pozitív sikert, ha valamely egészen jelentéktelen vagy szintelen rendszabályt hozna javaslatba, de még ez esetben is csak azért, mert az illető szakminister hajlandó indítványát elfogadni. Kimagasló parlamenti állásánál fogva, szavai természetesen mindig nagy súlylyal esnek a latba és javaslatai is sokkal nagyobb figyelemben részesülnek a minister részéről, mintha ugyanazon szavak, ugyanazon javaslatok egy más képviselőtől avagy csak egy egyszerű ujságírótól erednének; de aztán ez az egész különbség, mert egyébként «az ellenzék vezére sem bír tényleg sokkal több hatalommal, mint bárki más, ha csak egy egyszerű administratív reform keresztülviteléről lenne is szó». Jövendőbeli hatalomra jutását korántsem egyedül parlamenti tevékenységével készíti elő; a közvéleményt a maga javára a házon kívül aratott szónoki vagy hírlapírói sikereivel legalább is ép oly hatékonyan befolyásolhatja. Holott a parlamentben csak annyi hatalma van a törvényhozás s az általános politika menetére, a mennyit a cabinet jónak lát. Mert hiszen mihelyt ennek akarata ellenére kísértené meg valamely indítványának szavazás utján való keresztülvitelét, ezen indítvány azonnal

pártkérdéssé válnék s így a többség bizalmára támaszkodó cabinet ellentétes álláspontjának okvetlenül győznie kell. Az ellenzék tehát sem törvényt nem hozhat, sem ilyeneknek létrejöttét végleg meg nem akadályozhatja. Szónoki csatát vívhat, de a leghatásosabb parlamenti beszédeknek sincs más gyakorlati eredménye valamely fontosabb törvényjavaslat sorsára, mintha ugyanazon ellenargumentumokat valamely választói gyűlésen fejtenék ki. Egész jelentőségük a többé-kevésbé hatásos óvásemelésben merül ki. Egy Cicero vagy Demosthenes ékesszólása sem változtathatná meg a mai angol pártrendszer mellett a szavazatok arányát. Ennek lényegéhez tartozik a szavazatok előzetes megkötöttsége, megváltozhatatlansága. «A parlamenti tagot azért választják, hogy egy bizonyos ministerium mellett vagy ellen szavazzon. Ő (formális utasítás híján is) választóinak egyszerű kiküldöttje.» A nagy Burke a XVIII. században még hivatkozhatott választóival szemben arra, hogy a képviselő nemcsak odaadással, hanem a meggyőződés szabadságával is tartozik küldőinek s hogy kötelességszerűen képviselte ezek érdekeit nézeteik ellenére is. A mai választók legkevésbé sem fogadnák el ezt az érvelést, nem osztanák ezt az eszményi felfogást a képviselő s a választóközönség közötti viszonyt illetőleg. Nem azért küldik a parlamentbe, hogy ott választóinak politikai felfogásától független irányú működést fejtsen ki; ellenkezőleg, szavazatait a legszigorúbban ellenőrzik, hogy ilyesmit ne tehessen s hogy azonnal felelősségre vonhassák, ha ilyenemű «veszélyes» hajlandóságot mutatna. A mai képviselő teljes tudatában is van politikai pályája követelményeinek s az utóbbi időben a legritkább esetben fordul elő, hogy valamely pártkérdéssé tett szavazásnál a ministerium saját híveinek elpártolása folytán szenvedett vereséget. Az 1886-iki első Home Rule bill tárgyalásakor beállott nagy liberális katastrophát nem a közkatonák, a párttagoknak a cabinet elleni lázadása, hanem főleg a vezéreknek a cabinet kebelén belől kitért egyenetlensége okozta. Ugyanez áll a conservatív párt 1903. évi válságára, Chamberlain védvámpolitikájának hatása következtében.

Szóval mindezekből kitünőleg nem a parlament, hanem a cabinet «az igazi törvényhozó szerv, mely saját parla-

menti többségének támogatására minden legislativ tervnél számíthat, a míg a többség összetart».

Önként következik ebből, valamint a cabinetkormányzás természetéből általában az is, hogy az egész törvénykezdeményezési jog tényleg kizárólag a kormány által gyakoroltatik. Habár formailag minden parlamenti tag nyújthat be törvényjavaslatot, gyakorlatilag véve — a mai parlamenti eljárás alapelvének megfelelőleg — az egyszerű képviselő (Private Member) által előterjesztett javaslat egész további sorsa souverain módon a cabinet kezébe van letéve. Ezen rendszer — mint Low nagyon jól mondja — «megakadályozza a felelősség nélküli diletantismust s az elhirtelkedett kísérletezést. Talán meglássítja a törvényhozást, de megőrzi attól, hogy fantastikussá váljék». Ennél a pontnál közbevetőleg meg kívánjuk jegyezni, hogy nem kisebb ember, mint J. St. Mill, a képviseleti kormány apostola, mutatta ki idevágó művében a nagyszámú parlamenti testületeknek a törvényhozásra való alkalmatlanságát s kívánta ezen nagyfotosságú teendőt egy a korona által kinevezett kevés tagu törvényhozó bizottságra ruházni; legújában pedig a francia Benoist (*La crise de l'état moderne*) — Mill eszméire támaszkodva — ugyanezen functiót az államtanács hatáskörébe utalná. A parlamentnek ellenben mindkét író szerint csak az a joga maradna, hogy a törvényhozó bizottság, illetve az államtanács által kidolgozott javaslatokat megvitatván, azokat elfogadja vagy elvesse; esetleg — minden változtatás kizárásával — a szükségessé váló módosítások megtételére az említett előkészítő szervet utasíthassa. A parlament kezdeményezési joga pedig csupán arra szorítkoznék, hogy ugyanettől egy meghatározott törvény kidolgozását követelhesse.

Mill gondolatát a mai angol cabinetkormányzás — mint fentebb érintettük, — nemcsak lényegileg valósítja meg, hanem végső következményeiben messze túlhaladja. A törvénykezdeményezést irányadó mérvben egyedül a cabinet gyakorolja; a ház törvényhozói működését nemcsak vezeti, hanem a felett úgyszólván absolut hatalommal rendelkezik. Vele szemben a ház kezdeményező és módosítási jogának a valóságban csak formai jelentősége van: ebben rejlik az angol parlamenti eljárás újabb fejlődésmenetének egyik legkiemel-

kedőbb mozzanata. De Lolme híres mondását, hogy a parlament mindent tehet, csak fiúból leányt és leányból fiut nem csinálhat, — teljesen meghazudtolja azon kétségtelen tény, hogy a háznak mint egésznek törvényhozó hatalma a valószínűségben végrehajtó bizottságára, a cabinetre ment át. A háznak valamely képviselő indítványára hozott konkrét határozatai is csak akkor nyernek gyakorlati jelentőséget, ha azokat a kormány magáévá teszi; különben pedig egyszerű akadémikus véleménynyilvánítások maradnak. Így pl. felemlíti Low, hogy évről-évre törvényjavaslat terjesztetett elő, mely szerint az elhalt feleség nővérével való házasság érvényesnek ismertetik el. Végre 1902-ben ezt a javaslatot igen tekintélyes többség második olvasásban (általánosságban) elfogadta; és ime, miután a kormány nem volt hajlandó a magáévá tenni, további tárgyalása abbanmaradt.

Ha figyelembe vesszük a cabinetnek a parlamentben való uralkodó állását bizonyító azt a tényt, hogy a jelenlegi házszabályok értelmében az ú. n. «kormánynapok» intézménye által az alsóház munkaidejének legnagyobb része a kormány javaslatainak van fentartva; hogy továbbá a határidős clóture (cloture by compartments), népszerűen: a «parlamenti. guillotine» igénybevételel a kormánynak módjában áll a legfontosabb javaslatok egésze, illetve azok bizonyos részei felett egy általa előre meghatározott időpontban minden további vita kizárásával a szavazást megéjtetni; hogy végül az ú. n. «Blocking» gyakorlata, vagyis azon szokásjogi elv, mely szerint valamely előre bejelentett indítvány minden más hasonló tárgyú indítványnak előterjesztését és megvitatását az egész ülészak tartama alatt meggátolja, s a parlamenti (különösen az ellenzéki) tagok amúgy is nagyon precarius természetű kezdeményezése jogát egészen illuzóriussá teheti: úgy teljesen igazoltnak vehetjük Low azon állítását, hogy «a ház alig törvényhozó testület többé; a ministerek törvénytervezeteinek leterjesztésére szolgáló gépezet és csak egyike a politikai discussio céljaira szolgáló mai eszközöknek.» Egy másik, gyakran hatásosabb és gyorsabb eszköz a napi sajtó, mely a parlamenti vitáknak nagyon is elméleti értékét mindjobban elhomályosítja. A ház törvényhozó hatalmának a cabinet realis túlsúlyával szemben való fokozatos csökkenése —

mint szerzőnk kiemeli — nem talál ugyan általában kellő méltatásra, habár újabb időben már néhány vezető államférfiú is utalt rá. Bizonyos az, hogy a legutóbbi 1902-iki Balfour-féle nagyjelentőségű házzsabályreform után az angol pártok kebelében tért hódított az az érzés, hogy a kormány autorisativ hatalmának a házzsabályok keretén belül egy bizonyos, habár csak jelentéktelen mérvű csökkentése s ez által a ház egészének, valamint egyes tagjai mozgási szabadságának némi növelése a parlament tekintélye érdekében szükségesnek mutatkozik.*) Ámde másrésről az is kétségtelen, hogy a mai túlszigorú házzsabályok enyhítése egymagában még korántsem változtatná meg a cabinet s a parlament között fennálló azon erőviszonyt, mely — a cabinetkormányzás lényegének megfelelően — az utóbbi főszerv uralkodó helyzetét biztosítja.

* * *

Törvényhozói functióikkal egyenlő jelentőségű a parlamentek azon joga, melynél fogva az állami élet összhangjának megóvása, illetve helyreállítása végett a kormány működését ellenőrzik s ez által állandó befolyást nyernek a végrehajtó hatalom mikénti gyakorlására. A parlamenti ellenőrzés eszközei: *a)* az interpellatio, *b)* a budget-jog és *c)* a ministerek jogi és politikai felelősségre vonásának joga. Lássuk már most, miként gyakorolja, illetőleg hogyan és miért nem gyakorolja (legalább is nagyobb nyomatékkal) az angol alsóház ellenőrző hatáskörét?

Low idevágó fejtegetései alapján azt mondhatjuk, hogy a felsorolt eszközök közül körülbelül az interpellatio joga az, mely a jelenlegi parlamenti életben még leginkább gyakorlati fontosságú. Igaz, hogy a Speaker (házelnök) a bejelentett interpellatiók megengedése felett egy bizonyos censurát gyakorolhat s hogy a minister a választ a közérdekre való hivatkozással vagy minden indokolás nélkül bármikor megtagadhatja. Mindazáltal «az a tudat, hogy minden makacs ellenfél minden perczen a tanuk padjára idézheti a kormány valamely tagját, a cabinet önkényét némileg féken tartja, mivel a ministereket meggátolja abban, hogy egészen elrejtve működjenek és kényszeríti arra, hogy

(*) L. erre nézve Redlich, i. m. 242—245. l.

folyton éber szemmel kísérik a nyilvánosságot és a sajtót.» Az interpellatio mindenestre kitünő eszköz arra, hogy valamit a nagy nyilvánosság elé hozzanak. De korántsem az egyedüli eszköz és különben is az interpellatióknak a közvéleményre gyakorolt hatása «nem annyira attól függ, hogy a házban adatik elő, mint az interpelláló egyéni súlyától.»

Az interpellatió célját manapság bizonyára másféle szellőztetési eljárással is elérhetni. Így pl. egy hirlapi czikk, nyilvános gyülekezeten tartott beszéd vagy az illető miniszterhez menesztett küldöttség által. És találón je gyzi meg Low, hogy «a ministerekhez való deputatió-küldés gyakorlata a kormány és parlament közötti viszony megváltozásának hallgatólag elismerése. Azt a kétségtelen tényt igazolja, hogy gyakran hasznosabb a cabinetet, mint az alsóházat megnyerni.»

Az állam erszénye feletti rendelkezés hatalmában rejlik a modern parlament széles hatáskörének csirája. A költségmegajánlási, illetve megtagadási jog a képviselőházak ellenállhatlan erőforrásának, az alkotmányos és takarékos kormányzás elengedhetlen biztosítékának tekintetik. A continentális parlamentek keletkezésének és pénzügyi hatáskörének egyik legfőbb indokát — a mult század nagyobbik felében — a nép igazságtalan és könnyelmű megterhelése elleni hathatós védelemben találták. De a tapasztalat, a politikában is a legnagyobb s az egyetlen megbízható tanítómester, újabban Európaszerte azt bizonyítja, hogy a törvényhozó szervek e részben sem váltották be a hozzájuk fűzött vérmes reményeket s hogy a valóságban nem a parlamentek, hanem ellenkezőleg, a kormányok az állam erszényének igazi őrei. Az angol nemzet politikai bölcsesége már röviddel a modern parlamenti kormányrendszer megalapozása után tisztában volt azzal, hogy az államkincstárt érintő pénzme szavazási és költségmegállapítási ügyekben a kezdeményezési jog teljes megnyugvással csak a felelős kormány által gyakorolható. Miért is egy 1713. évi, ma is változatlanul érvényes házszabály kifejezetten megállapítja, hogy a közkin c stár megterhelésével járó minden kérvény, indítvány vagy törvényjavaslat egyedül a korona előzetes ajánlatára vehető tárgyalás alá. A korona alatt természetesen a királyi praerogativát gyakorló cabinet értendő. A pénzügyi törvényhozás terén tehát a háznak, illetve egyes tagjainak (a ministereket kivéve)

még alakilag sincs meg a kezdeményezési joga, mely — miként fentebb láttuk — tényleg a törvényhozás egyéb ágaiban, sőt törvény alkotását nem célzó indítványok tekintetében is egészen háttérbe szorult a cabinet javára.

Kiemelendő továbbá, hogy az állami költségvetési előirányzatnak évenkénti megszavazás alá kerülő része (tudvalevőleg az angol budget kiadási részének c. 46%-a, bevételi részének több mint 50%-a állandó jellegű) a minister hozzájárulásával részleteiben módosítható ugyan, de egyébként a költségvetés megszavazása az 1896. év óta fennálló budget-szabály (Supply Rule) által minden lehető obstructio ellen naptári pontossággal van biztosítva. .

A budget-megtagadási jog puszta alkotmányos fictio. «A költségek megtagadásának fegyvere — mondja May — ma már elrozsdásodva hever az alkotmányos hadiszerek fegyvertárában.»

A többség persze mindenkor igénybevehetné ezen jogot; de lehet-e komolyan feltenni, hogy ez a többség hajlandó lesz önmagán harakirit elkövetni, a cabinettel együtt önmagát megbuktatni s ezzel az ellenzéknek nyeregbe segíteni? A költségvetés tételei felett a parlamenti tagok által gyakorolt bírálat egészen minimális. Első sorban a rendelkezésre álló idő rövidsége lehetetlenné tesz minden behatóbb megvizsgálást; másodsorban az uralkodó párttekintetek állják ennek útját; végül pedig a legtöbb képviselő, ha akarná sem volna képes, a kellő szakismeret hiányában, a budget bonyolult technikai részleteivel szemben ellenőrző hivatását teljesíteni.

A tagok túlnyomó része (Angliában is) csak szavazni jön be a terembe s épp oly kevésbé van tájékozva a folyamatban lévő budgetvitáról, mint bármely más parlamentben.

«Az alsóház funkciójának e részben sincs többé életereje. Más organumok léphetnének és lépnek is a helyébe... Az utóbbi években különböző alkalmakkor kitűnt, hogy sokkal könnyebb a kormányt valamely panik vagy a sajtó útján folyamatba tett izgatás, mint parlamenti szavazások és beszédek által tengerészeti vagy hadügyi politikájának megváltoztatására kényszeríteni.»

De hogyan gyakorolja az alsóház a végrehajtó hata-

lommal szemben fennálló ellenőrző hatáskörének legerősebb fegyverét, a ministerek jogi és politikai feleletre vonásának jogát?

A ministeri felelősség intézményének fejlődésmenetét illetőleg mindenek előtt ki kell emelnünk azt az általános tapasztalati tényt, hogy ma már egyedül a politikai felelősség jelentős az alkotmányos monarchiákban, míg a jogi felelősség a continensen tényleg sehol sem tudott érvényesülni s hogy a legszebben kigondolt, legkörülmenyesebb alkotmányrendelkezések, illetve a ministerek jogi felelősségéről szóló részletes törvények egyszerűen holt betűk maradtak.*) Ez a felelősség ez ideig a continens Európában itt-ott csak legfeljebb mint többé-kevésbé sikerült parlamenti tréfa, többé-kevésbé hatásos demonstratio szerepelt.

A mult század első felében, a nagy alkotmányos átalakulás idején, a francia-belga parlamentarismus doctrínájának hatása alatt Európaszerte csodákat reméltek a végrehajtó hatalom jogi felelősségének becikkelyezésétől. Ismeretes, hogy hazánkban is a mult század negyvenes éveiben mily élénk eszmébarcz indult meg a nemzet nagy többségének nézeteit képviselő municipalisták s az ábrándozó, elvont doctrinaireknek tartott centralisták között a felelős kormány miatt. Br. Eötvös József, a centralisták vezére, *Reform* című művében igyekezett akkoriban (1846) kimutatni, hogy a meglevő megyei szerkezet alkotmányunknak csak igen gyöngé biztosítéka és hogy az igazi biztosíték a kormány jogi felelőssége, mely a két főfontosságú, egymással látszólag kiegyenlíthetlen érdeket: a kormány hatalmát s alkotmányos szabadságunkat összeegyezteti. Történeti tény, hogy — Kossuth Lajos szavai szerint — «Eötvösnek a parlamentáris kormány vesszőparipája lévén», érette kellett az ellenzék 1847. programjába a felelősség eszméjét beleszőni, a mi (ugyancsak Kossuth szerint) «sem nem használ, sem nem árt», miután csak theoretikus nézet, mely egyelőre úgy sem kerül alkalmazásba. Ez volt akkor Kossuth és az ellenzék nagy többségének vélemé-

*) L. erre nézve Jellinek: *Verfassungsänderung und Verfassungswandlung*, 41—43. l.

nye.*) Mint előbb említők, a ministerek jogi felelősségéről szóló rendelkezések Európaszerte az alkotmány holt betűi maradtak.

Hogyan állunk e részben Angliában?

«Az impeachment (a főrendináz előtti ünnepélyes vádeljárás) — mondja Dicey — bár még 1805-ben is előfordult, ma már gyakorlaton kívüli intézménynek tekinthető. De ennek oka egyrészt az, hogy a ministerek ma már ritkán vannak oly helyzetben, hogy csak alkalmuk is volna azon bünteteket elkövetni, a melyeknek kellő megtorlási módja az impeachment; másrészt az, hogy az impeachment célját ma sok esetben jobban el lehet érni a rendes birói eljárással» (i. m. 298. l.). A jogi felelőség intézménye tehát elavult. Ezt a fegyvert ma már rozsdá marja, félre van téve az alkotmány régiségei közé. Angliában, hol a parlamenti kormányrendszer kialakulása, tehát több mint száz év óta, a parlament a politikai souverain s a cabinet a mindenkori parlamenti többség emanatiója, — a priori ki van zárva, hogy a kormány hatalombitorlást kövessen el s így a jogi felelőség érvényesítésére a ministeriummal szemben nincs is több alkalom és szükség.

Különben is körülbelül úgy vagyunk a jogi felelőség intézményével, mint a falusi tűzoltó szerekkel: ha nincs tűz, pompásan functionálnak; de ha történetesen tűz üt ki, véletlenül majdnem mindig felmondják a szolgálatot. Az alkotmánysértő cabinet bármikor kijátszhatja a parlament büntető hatalmát egyszerűen az által, hogy a kellő időben felosztatja és nem hívja össze ismét a parlamentet.

Innét van, hogy Angliában az alkotmányos egyezmények megtartását nem az impeachmenttől való félelem, nem is pusztán a közvélemény ellenőrző ereje, hanem végeredményben a jog hatalma kényszeríti ki és pedig az által, hogy «megszegésük csaknem multhatatlanul összeütközést szül az országos joggal és a bíróságokkal» (Dicey, i. m. 363. l.).

Miután a ministereknek az impeachment útján való jogi feleletre vonása Angliában a fentebb érintett okokból

*) L. Br. Kemény Zsigmond: *Forradalom után*, 90. l.

teljesen gyakorlatiatlanná vált és divatját multa, Low, ki az angol kormányzati rendszert a gyakorlati életben mutatja be, művének idevágó (VIII.) fejezetében csak a ministerek politikai, illetve parlamenti felelősségével foglalkozik. Kimutatja, hogy a felelősség ezen neme is, mely pedig a modern angol alkotmány elvi alapja, a valóságban nagyon hiányosan érvényesül a cabinet egyes tagjai, s a cabinet egészével szemben egyaránt. Ennek az oka nagyon egyszerű és a következőkben rejlik.

Tegyük fel, hogy valamely minister a reá bizott kormányzati teendőket helytelenül, czélszerűtlenül látja el, a többség nézetével nem teljesen egyező politikát követ vagy bármely okból nem bírja többé bizalmát. Az alsóház, illetve az uralmon lévő többség, ily esetben kétségtelenül jogosítva van a miniszterrel szemben rosszaságát nyilvánítani, őt bizalmatlansága jeléül valamely kérdésben leszavazni s ilyenképen hivataláról való lemondásra kényszeríteni.

Mindehhez, ismételjük, kétségtelen joga van; de a ház ezt még sem fogja tenni vagy csak a legritkább esetekben. Miért? Mert a ministerek felelőssége nem egyéni, hanem collectiv. Az angol cabinet leglényegesebb jegye a XVIII. század vége óta: az osztatlan, solidaris felelősség. És nagyon helyesen emeli ki Low, hogy a cabinetsolidaritas feltétlenül elismert elvének fokozatos kifejlődése «az angol történelem egyik legerdekesebb és legfontosabb fejezete.» Ez az elv biztosítja a cabinet politikájának önállóságát a királylyal szemben és ez ad a cabinetnek úgyszólván ellenállhatatlan hatalmat az alsóház irányában, viszont ezért nem érvényesülhet az egyes ministerek parlamenti felelőssége, mert az alsóház többsége minden előforduló esetben azon alternatíva elé állítható, hogy vagy magáévá teszi az illető minister bármely kormányzati tettét vagy pedig a miniszterrel együtt a vele solidaris cabinetet s így önmagát is megbuktatja. Megtörténhetik ugyan, hogy valamely minister egy bizonyos fontosabb kérdésben társaitól függetlenül jár el vagy valamely nyilvánvaló törvény- vagy szabály-ellenességet követ el s így a parlamentnek módjában áll, ha a többség nézete szerint helytelenül cselekedett volna, «őt — úgyszólván — a collectiv felelősség sphérájától izolálni» s ellene ilyképen a politikai (fegyelmi) fele-

lősséget egyénileg érvényre juttatni. De ezen egészen kivételes esetet nem tekintve, a ministert mindenkor megvédi a cabinetsolidaritás pajzsa. Rendes körülmények között csak az egész cabinet feláldozása árán volna felelősségre vonható. Az alsóház tehát azt a ministert, a kinek ténykedését helyteleníti, «el nem bocsáthatja, sőt még csak formailag sem dorgálhatja meg, ha csak nem kész arra, hogy vele együtt összes collegáinak útilaput kössön a talpára.» De ezt az alsóház többsége annál kevésbbé teendi, mert nem igen fogja a ministerium bukásával a legközelebbi általános választás alkalmával a saját bukását is előidézni akarni. A kormánynak pedig mindenkor módjában áll az egyes tagjai ellen intézett, reájuk nézve esetleg veszélyessé válható támadást a bizalmi kérdés felvetésével elhárítani. Ilyképen a fenyegető vihar a parlamenti többség bizalmi jellegű szavazatával, tehát a cabinet győzelmével végződik. A jól működő pártgépezet, az illető minister védelmére a kellő időben mindig mozgásba hozható, úgy hogy a parlamentnek minister-elbocsátási elvi jogának a gyakorlatban nincs valami hatékonyabb, döntő hatása a kormány valamely tagjának magatartására. A minister nagyon jól tudja, hogy a cabinet sorsa s azzal együtt az ő hivatalbanmaradása igazában nem az alsóház, hanem a tulajdonképeni politikai souverain, a választók kezébe van letéve s hogy ennél fogva az általános választások megejtéséig nincs mitől tartania. Akkor pedig a cabinet, mely már hosszabb ideig uralkodott — a legutóbbi huszonöt év tapasztalatai szerint majdnem teljes biztossággal előreláthatólag — amúgy is vereséget szenvedvén: ő is elveszti hivatali állását és pedig — a mint ez nagyon lehetséges — korántsem a saját hatáskörében elkövetett botlások, hanem ellenkezőleg, ressortjával semmi kapcsolatban nem álló vitás kérdések, társainak népszerűtlen intézkedései avagy egészen véletlen körülmények folytán. A cabinetsolidaritás elve tehát legkevésbbé sem alkalmas arra, hogy a minisztereket lehető jó kormányzásra, önfeláldozó kötelelességteljesítésre serkentse. De különben is — kérdi Low — ha csakugyan igaz volna, hogy a minister minden hanyagsága és helytelen intézkedése az alsóház által haladéktalanul megtoroltatik, végre is miben állhatna a büntetés? Legfeljebb

abban, hogy «az előkelő dilettáns valamivel előbb bukik meg, mintsem gondolta és a politikai sportot rövidebb ideig űzte, mint óhajtotta.» A parlamenti felelősség sanctiója, a hivatalból való elbocsátás tehát olyan büntetés, mely célját téveszti, mert legkevésbé sem elriasztó hatású. Az angol ministereknek «nem szakad meg a szivök, ha hivatalukat elvesztik.» Amerikában vagy Franciaországban, ahol sokkal demokratikusabb elemek kerülnek a hatalom polczára s így a ministeri állás elvesztése az illetőre nézve azelőtt nem élvezett anyagi és társadalmi előnyök elvesztését jelenti: a hivatalból való eltávolítás mindenestre sokkal inkább megy igazi büntetés számba, mint az angol ministereknél, a kik majdnem mindig a társaság legfelső rétegeihez tartoznak s a kiknek a politika csak előkelő sport, csak egyike az aristokratikus foglalkozásoknak vagy élvezeteknek.

De az előzőkből kivehetőleg a parlamenti felelősség nem érvényesül a cabinettel mint egészszel szemben sem. A lemondással vagy a ház felosztatásával való pusztá fenyegetődzés még egy kevésbé kezes többséget is a cabinet támogatására kényszerít és bizvást állíthatni, hogy szilárd, erős többségre támaszkodó kormány bármit megtehet minden kockázat és komoly ellenállás nélkül.

Ez az állapot a cabinetkormányzás természetes következménye. A szerepek megcserélődtek. Ma már nem az alsóház a cabinet ura, hanem megfordítva, a cabinet uralkodik az alsóház fölött. Az elmélet persze az, hogy a kormány az alsóháznak minden tettéért felelni tartozik és ha nem volna képes eljárását igazolni, a nemzet képviselői a ministereket hivatalukból könyörtelenül elűzik. Igen ám, de «a modern gyakorlatban a parlament a cabinetet aligha fogja valamikor hivatalából elbocsátani, bármit tegyen is.» «A cabinet megbukhati ksját hallgatag beleegyezésével, ha úgy érzi, hogy az ország bizalmát elveszti; vagy pedig darabokra törhet oly nagyfontosságú politikai kérdéseken, mint a Home Rule vagy a szabad kereskedelem, a melyekre nézve saját tagjai különböző véleményen vannak.» De a ház többségétől a cabinetnek nincs mit tartania, épen mert ez a saját párttöbbsége s ha a párt tagjainak egy része valamely kérdésben nincs is a kormánynyal egy nézetten, még

akkor is aligha fog a vezérek ellen szavazni, legfeljebb tartózkodik a szavazástól. Úgy, hogy ma már a ministeri hatalommal való visszaélés ellen az igazi biztosíték a közvélemény ellenőrző hatalmától való félelem. Nem a parlament, hanem a választók gyakorolják a kormány politikai feleletre vonásának jogát az általános választások alkalmával. Igaz, hogy ez az ellenőrzés nem folytonos, mint elvileg a házé, mert hiszen csak hosszabb időközökben érvényesülhet és csak a közérdeklődés előterében álló egy-két nagyfontosságú politikai kérdésre nézve, melyet gyakran maga a kormány terjeszt a választók elé; de viszont ez az ellenőrzés annál hatásosabb, sőt jelenleg — mondhatni — az egyedül hatásos. Végeredményben persze, az apály és dagály avagy az inga mozgásának szabályosságával jelentkező parlamenti váltógazdaság, a «kétpárt-rendszer»: az angol politikai szervezet egészséges működésének utolérhetlen biztosítéka, a cabinet s a parlamenti többség abszolút hatalmának leghatékonyabb ellensúlya.

* * *

«A törvényhozó testületnek vagy parlamentnek hatalma — mondja Dicey — a gyakorlatban nagyrészt attól függ, hogy kinevezheti és elbocsáthatja-e a kormányt; az angol alsóház mai hatalmának legalább is felét erre a jogra lehet, mint forrásra, visszavezetni.» (I. m. 409. l.)

Dicey ezt éppen húsz évvel ezelőtt írta. Kérdés, mily hatalma van jelenleg az alsóháznak a cabinet sorsára? Már fentebb említők, hogy az alsóház összes hatásköréből a kiválasztó és választó functiók még leginkább változatlan fontosságúak. «Az alsóház az a hely, a hol az egyeseket a gyakorlati országló művészetben kipróbálják; a hol megrostálják és kiválasztják.» A parlamentben a különböző tehetségű politikusokat az országnak bemutatják. Az alsóház egyrészt az államférfiak harcmezéje és gyakorló tere, a hol az egész nemzet szeme előtt lehet babért szerezni; másrészt az a nagy vizsgáló bizottság, mely a ministeri állásokra alkalmas egyéneket kiszemeli és szükség esetére készenlétben tartja. Kiszemelő feladatát a ház még mindig utolérhetlen módon teljesíti és pedig annál inkább, mert «az angolokat, habár beszédek által kormányoztatnak, a

puszta szónoki képesség egymagában feltűnően érintetlenül hagyja.» A szó érzéki varázsa az angol nyugodt, higgadt temperamentumra csak úgy fog hatást gyakorolni, ha a szónoki tehetség fényes szellemi adományokkal, a jellem erejével, az egyéniség hatalmával párosul. Kétségtelen azonban, hogy bizonyos tekintetben a Ház kiválasztó functiója is vesztett jelentőségéből. Újabban a politikusok mellett a társadalom egyéb elemei is fokozott mértékben tarthatnak számot a nagyközönség érdeklődésére. A lapok ma már nem csak a képviselőkről írnak. Egy híres író, tudós vagy művész nem kevésbé foglalkoztatja a közvéleményt, mint bármely politikus, az elsőrangú vezéreket kivéve. A Bagehot idejében (a 60-as években) még sok jogsultsággal mondhatta valaki, hogy húsz éven át írtam könyveket és senki sem vett észre; most, hogy a parlamentbe kerültem, lettem csak valaki. Manapság ennek éppen az ellenkezőjét lehetne hallani. És jellemző a változott viszonyokra, hogy többen azok közül, kik az utóbbi években diadalmas pályát futottak meg, már képviselőségük előtt hírnevet szereztek maguknak. «Napjaink becsvágyó politikusának majdnem azt lehetne ajánlani, hogy igyekezzék magát lehetőleg ismertté tenni, még mielőtt a parlamentbe kerül.» A mai, munkával túlterhelt Házban, a hol a vita szabad folyása annyira korlátozva van s a cabinet hatalmi állása, a rendelkezésre álló idő rövidege annyira megnehezíti a képviselők érvényesülését, — az ismeretlen parlamenti tag a házon kívül kifejtett tevékenységével esetleg könnyebben ismertté teheti a nevét.

A parlament kiválasztó működésével rokontermészetű választó functiója vagyis a kormány kinevezése és elbocsátása, a mely jelenleg legfőbb alkotmányos teendője s a melylyel reális jelentőség dolgában egyik sem mérkőzhetik. De az idők változását az alsóháznak ez a functiója sem kerülhette ki. A Ház ma már nem választó, hanem inkább csak a választásnál közreműködő, a választást előkészítő testület. «Az igazi politikai souverain és a cabinetek sorsa feletti bíró a választó közönség...» «A tizennyolczadik században a ministeriumok elbocsájtattak azért, mert elvesztették a király bizalmát; a XIX. század nagy parlamenti időszakában t. i. 1832—1867-ig) azért, mert az

alsóházát veszítették el; és a demokratikus választói jog alatt rendszerint a választóktól nyerték elbocsátásukat... 1867 és 1900 között nyolcz kormányváltás történt és ezek közül hat esetben nem azért léptek vissza a miniszterek, mert az alsóházban vereséget szenvedtek, hanem mert a választó közönség ítélete az általános választás alkalmával ellenük szólott.»*) A cabinetek léte és nem léte feletti döntő hatalom a koronáról az alsóházra, az alsóházzal a választókra szállott. Az alsóház kedvezőtlen szavazata ma már csak akkor buktatná meg a cabinetet, ha az egyúttal a választók bizalmának elfordulását tükrözteti vissza, mert különben a cabinet egyszerűen a választókra appellál hatalmi állásának újabb megerősítése végett. Már Bagehot kiemeli, hogy habár a cabinetet az alsóház választja, ez a közvetett választásnak egyik esete, mert hiszen, mint az amerikai elnökválasztókat az ösválasztók, hasonlóképen az alsóház legtöbb tagját főleg azért választják, hogy egy bizonyos pártvezérre szavazzon. A lényeges különbség a két választótestület között persze az, hogy az elnökválasztók szétoszlanak, mihelyt egyedüli feladatukat teljesítették; az angol cabinetválasztók ellenben továbbra is együtt maradnak s így módjukban áll a kormány felett állandó ellenőrzést gyakorolni. Így megtörténhetnék az, hogy az az alsóház, mely egy meghatározott ministerium támogatására választatott, ugyanezt a kormányt rövid idő múlva megbuktatja.**)

Azonban a mit Bagehot a választók és a parlamenti tagok közötti viszonyról mond, mindinkább érezteti hatását az alsóház részéről a cabinet hivatalban maradására gyakorolt hatalomnak alászállásában. Ennélfogva aligha történhetik meg többé, hogy az alsóház az általa eredetileg támogatott ministeriumot később leszavazza. Ma már a parlamenti tagok szavazatai a választóktól nyert kényszer-útlevelelben a cabinet mellett vagy ellen változatlanul le lévén kötve, az

*) Ezzel szemben érdekes megállapítani, hogy hazánkban eleddig csak egyetlen miniszterelnök, (Khuen-Héderváry gróf 1903-ban), mondott le a képviselőházban történt szavazás eredménye következtében és hogy 1905-ben esett meg első ízben, hogy a ministerium (gróf Tisza István kormánya) az általános választások alkalmával szenvedett vereség folytán bukott meg.

***) I. m. 24—25. l.

alsóház úgyszólván nem is érzi magát többé erkölcsileg jogosítva arra, hogy a cabinetet saját belátása szerint megbuktassa. A cabinet bukását egyedül a választók hangulatának az időközi választások eredményében kifejezésre jutó megváltozása idézhetné elő, amint ezt legutóbb 1905-ben a Balfour-kormány lemondása eklatáns módon mutatta. Azon kétségtelen ténynek, hogy az alsóház főfunkciója nem a törvényalkotás, hanem a választás előkészítése — nagy hatása van a cabinet legislatív politikájára is. A közjó tekinteti mellett nagyon is előtérbe lépnek a választási szempontok. Az első kérdés mindig az lesz, miféle befolyást fog gyakorolni valamely törvényjavaslat a cabinet állásának a választóknál való megerősítésére. Az ellenzék persze szintén hasonló szempontból bírálja a szőnyegre kerülő javaslatokat, vagyis első sorban választási esélyeinek szemüvegén át. Innét magyarázható, hogy milliók vitális érdekeit érintő törvényjavaslatok úgyszólván minden érdeklődés nélkül tárgyaltnak, ellenben valamely vitás pártkérdést magába záró rendszabály hosszú ideig tartó, heves harcot idéz fel. Ép ezért «az ülésszak csak többé-kevésbé közvetlen előkészítése az általános választásnak.» A választók felfogása az irányadó. A kedvezőtlen időközi választások a ministerium politikáját sokkal inkább befolyásolják, mint a legfényesebb szónoki siker, a legmeggyőzőbb érvelés a házban.

Ezekből láthatólag Low nagyon találóan nevezi a házat a választást előkészítő testületnek, annyival inkább, mert a Ház választó funkciójának ezen jelentőségteljes átalakulása, mely a választói jog kiterjesztésének folyamánya s a melyhez képest a Ház mintegy az általános választások «előkészítő iskolája»: legújabb időben maguk a kormányférfiak által is nyíltan elismertetett. Így p. o. Chamberlain egyik képviselőházi beszédében utalt arra, hogy habár őszinte sajnálatára az angol alkotmány a népszavazás intézményét nem ismeri, mégis lehetségessé válik ezen hiány kipótolása olyképen, hogy valamely nagyfontosságú kérdés előbb a házban és a házon kívül történő hosszabb agitáció által a közvélemény számára előkészítették s azután kerül végeldöntésre a választók elé. A kormánynak ilyformán módjában áll az általános választásokból népszavazást, Low szerint u. n. «ministeri plebiscitum-»ot csinálni, feltéve,

hogy sikerül ügyes taktikával a közvélemény érdeklődését egyetlen döntő fontosságú pontra terelnie s ezt követőleg erre nézve a választók ítéletét provokálnia.*) Az angol cabinetrendszernek az amerikai praesidentialis kormányzással szemben egyik jellemző vonását és nagy előnyét éppen az teszi, hogy — a mint mondani szokás — a «souverain népet mindig éppen abban a pillanatban lehet megtalálni, a mikor reá szükség van.» Az amerikai elnök ezzel a rendkívüli hatalommal nem rendelkezik az angol kormányelnöknek, a premiernek hatalmát rendkívüli mérvben fokozza, az a jogi lehetőség, hogy akkor hivatkozhatik a nemzetre, a mikor ez pártérdekei, a választási esélyek szempontjából a legtöbb sikerrel kecsegtet. A premier házfeloszlató hatalma persze még más irányban is fokozza a cabinet uralkodó állását. Igen érzékeny büntetést jelentő megtorló rendszabályként alkalmazható a fegyelmezetlen többség s az obstruáló ellenzékkel szemben, különösen a parlament életének első éveiben, a midőn már a feloszlatással való leplezett fenyegetőzés is rendszerint megteszi hatását. — A parlamentarizmus meghonosítása, a választójog kiterjesztése a múlt század folyamán Európaszerte annak idején előre nem látott, meglepő eredménynyel járt: a népképviselőt tekintélyének és jelentőségének általános csökkenésével. Ezzel szemben áll a kormány hatalmának fokozatos növekvése.***) S a mint láttuk, ma már Angliában is a cabinet s nem az alsóház az állam uralkodó központja. De viszont a cabinet legujabban nem annyira a parlamenti többség, mint inkább a választók többségének lőn mindenható intéző bizottsága. A kormány keletkezése és hivatalban maradása immár közvetlenül a választóktól függ. A kormány s a választó közönség ezen közvetlen összeköttetése pedig az angol politikai életben azt a nagyjelentőségű változást szülte, hogy az alsóházzal szemben fenálló politikai

*) Az ilyen «ministeri plebiscitum»-ra kitűnő példa hazánkban az 1905. évi téli választás, melynek célja tudvalévőleg kifejezetten az volt, hogy a Tisza-kormány a formák megsértésével inaugurált házzsabályreformot az ellenzék támadásával és részben a saját ingadozó többségével szemben a nemzet döntő ítélete alá bocsássa.

**) L. Jellinek, i. m. 68. l.

felelősséget háttérbe szorította a választók nagy tömegével, a közvéleménnyel szemben mind határozottabban érvényesülő «socialis» felelősség.

III. A premier és a belső cabinet.

Az előbbieken Low könyve nyomán azon mélyreható változással foglalkoztunk, mely a cabinet és az alsóház viszonyában, valamint az alsóház functióinak reális jelentőségében beállott. De vajjon nem mutatkozik-e a politikai gépezet jelenlegi hajtókerekének, a cabinetnek belső szerkezetében is bizonyos nagyfontosságú, habár a kívül állók által csak nagy ritkán észlelhető erőeltolódás? Erre az igen érdekes kérdésre nyerünk feleletet Low művének IX. fejezetében, a melyet dióhéjba szorítva ismertetünk.

Közhelyként emlegetik, hogy a premier és a cabinet a törvény előtt ismeretlen fogalmak, habár megjegyzendő, hogy Anglia e tekintetben teljességgel nem áll egyedül, mert hiszen több continentális államot lehetne felhozni, a melyben a tényleg létező ministertanács, összministerium és a miniszerelnök intézménye jogilag egyáltalában nincs szabályozva. Annyi azonban kétségtelen, hogy a miniszerelnöki állás létezését sehol sem igyekeztek hivatalosan oly aggódó félelemmel eltitkolni, mint Angliában. Maga az elnevezés: «prime minister» vagy «premier», mindenkor alkotmányellenesnek tekintetett. Az angolok szívós conservatív formalismusára nagyon jellemző, hogy csak néhány évvel ezelőtt a parlamentben kérdést intéztek Balfour miniszerelnökhöz, «vajjon a premiernek van-e egyáltalán valamiféle törvényes állása.» És csak legújabbban, 1905-ben történt e téren jelentős változás, enyhült az eddigi anomália az által, hogy VII. Edvárd kiáltvány útján közhírré tette, hogy a jövőben a premier helye és rangja a yorki érsek után következék. Azaz ezentúl az udvari szertartás szabályai szerint ünnepélyes alkalmakkor a miniszerelnököt rangban — a királyi család tagjain kívül — csak a lordkancellár és a két érsek előzi meg.

«Az angol-szász természetre nézve jellemző, hogy egy hivattal kezdje s egy emberrel végezze. A premier állása ugyanazon fejlődésmenet eredménye, mint a mely a keres-

kedelmi hivatal elnökét valóságos kereskedelmi ministerré és az admiralitás első lordját tengerészeti ministerré alakította át. A cabinet hatalmából sok ment át, észrevétlenül a miniszerelnökébe a mint hogy bármely másnemű hatóság hatalmi köre azt a törekvést mutatja, hogy az elnökben központosuljon, különösen, ha társai képesség és tekintély dolgában messze alatt állanak.»

Az angol miniszerelnök állásának rendkívüli nehez-ségénél, sokoldalú kívánalmainál fogva szükséges, hogy egyénileg is kiemelkedjék a közönséges átlagemberek sorából. Miniszer társaival szemben pedig mint diadalmas pártvezér nemcsak egyszerűen primus inter pares, hanem jóval több. Hogy a premier maga a végrehajtó hatalom s hogy a többi miniszer a valóságban csak mint az ő alárendelt segédei jöhetnek figyelembe: ezt az alapelvet az ifjabb Pitt már száz évvel ezelőtt világos kifejezésre juttatta. A premier «az igazi felelős miniszer, az a személyiség, a ki az uralkodónak s a nemzetnek felelősséggel tartozik.» Mert hiszen a premier az, a kit az általános választások alkalmából nyilatkozó népakarat egyenesen kijelöl; miniszer társait már ő maga jelöli ki. A képviselőválasztás tulajdonképen a miniszerelnök személye körül forog; mint láttuk, lényegében elnökválasztás. Az uralkodó a cabinet megalakítása végett a győztes pártvezérért küld, kit neki a valóságban a választók küldenek.

Természetesen, a miniszerelnöknek a cabinet tagjaival szemben gyakorolt tényleges hatalma, e hatalom mérve, mindenkor az ő személyes képességei szerint határozódik meg. És kétségtelen, hogy ha a premier hivatali állása mindinkább egy hatalmas köztársasági elnökével hasonlítható össze: ez a nagyérdékű politikai tény nem kevésbé köszönhető azon véletlennek, hogy az utolsó ötven év alatt legnagyobb részt ritka kiváló emberek ültek a miniszerelnöki székben. Ennek következtében a cabinet hatalma a tények erejénél fogva a premier-re szállt. A miniszerelnök, rendkívüli igénybevétele következtében, — a parlamentben és azon kívül, — ma már nem igen foglalkozhatik ressortügyekkel, részben a külügyeket kivéve, sőt azok behatóbb ellenőrzésével sem. E tekintetben a viszony a premier és a miniszterek között az, hogy a premier, mint a

végrehajtó hatalom személyesítője társainak összes ügyviteléért, melyet részleteiben alig ismerhet, felelősséggel tartozik; ezek viszont már saját érdekükben is igyekezni fognak mindenkor a premier szellemében eljárni, mert különben nem számíthatnának kormányzati és közigazgatási cselekedeteiknek az ő részéről való hathatós támogatására az alsóházzal s a közvéleménnyel szemben.

A miniszerelnök tényleges túlsúlyának, a köztársasági elnökéhez hasonló uralkodó állásának kialakulásával kapcsolatos az angol cabinet fejlődése legújabb történetének legérdekesebb jelensége: a cabinet nem-hivatalos jellegű végrehajtó bizottságának, vagy mint Low nevezi: a «belső cabinet»-nek fokozatos kifejlődése. Ennek magyarázata egyszerűen az, hogy a cabinetek tagjainak száma a XVIII. század óta adminisztratív és párttaktikai okokból egyre növekedvén (7—20, sőt azon felül), a premier természetesen nem lehet abban a helyzetben, hogy az összes tagokat bevonja bizalmába és nem is tartja ezt szükségesnek, mert hiszen ezek közül mindig csak egynéhánynak van nagy tekintélye és befolyása a parlamentben, illetve a párt kebelében. Ebből folyólag újabban a magas politikát igazában nem a ministertanács, hanem a premier intézi a cabinet ezen néhány kimagasló tagjával, kiket a premier a törvényhozás és kormányzat irányelveinek megszabásánál nem akar és nem mer mellőzni. Ezek az elnökkel együttvéve alkotják az u. n. belső cabinetet s készítik elő a ministertanács döntő fontosságú elhatározásait; míg a hivatalos külső cabinet jobbra csak arra szorítkozhatik, hogy ezen szűkebb vezérlő bizottságának megállapodásait formailag határozattá emelje, a valóságban: egyszerűen regisztrálja. Így tehát a cabinet legtöbb tagja tényleg majdnem oly kevés hatást gyakorol a kormány politikájára, mintha a cabineten teljesen kívül állana.

A «belső cabinet» kialakulását a gyakorlati élet reális szükségletei teszik érthetővé és Low véleménye szerint ezen irányban még további fejlődésnek nézhetünk elébe, melynek folyamán a cabinet egésze mindinkább csak igazgatási és végrehajtó hatalmi functiókat végez, magas politikai szerepe ellenben szűkebb intéző-bizottságára száll. Ez az egész belső átalakulás különben teljes analogonja, ismétlődése magának a cabinet képződésének. Miként a cabinet a titkos

tanácsból vált ki s ragadta magához ennek tényleges hatalmát, ép úgy lehetséges, hogy a belső cabinet idővel formailag is teljesen átveszi a minisztertanács egészét illető teendőket a törvényhozási s kormányzati politika legfőbb irányzásában és a cabinettanács egybehívása — mint a titkos tanácsé — egy egészen «kivételes és majdnem fölösleges szertartássá válik.» — I. Károly kabalisztikus cabinettanácsából a premier belső titkos tanácsa áll elő.

* * *

Ezekben kísérlettük meg Low gondolatébresztő, nagybecsű művének fonalán rövid vázlatát nyújtani az angol kormányrendszer legújabb fejlődésmenetének s ennek keretében a két főszerv, az alsóház s a cabinet közötti politikai viszonyban a parlamenti választójog fokozatos kiterjesztésével kapcsolatosan beállott mélyreható változásnak. Ennek legjelentősebb mozzanata, illetve igazi magva, leglelke abban áll, hogy míg egyrészt az eddigi politikai souverain, az alsóház uralkodó hatalmi állása a kormány s a választókkal szemben észrevehetőleg csökkent és a mintegy népszavazás útján hivatalába emelt cabinet vette át mind határozottabban az alsóház s ezzel az összes állami élet tényleges vezetését; másrészt egyidejűleg maga a cabinet egésze is vesztett reális súlyából, legfőbb irányzó funkciói mindinkább a premier-re s ennek titkos tanácsára, a «belső cabinet»-re szállván át. Absolut király és teljhatalmú miniszterelnök: ime az angol alkotmány fejlődésének két határjelző oszlopa.

BARABÁSI KUN JÓZSEF.

A SZEGÉNY EMBER.

I.

Gyakran előfordul, hogy valamely nép igazi nevét más nemzetek nem ismerik, vagy nem használják, hogy tovább ne menjünk, minket se nevez magyarnak a legtöbb idegen nép, mi se hívjuk sem a németet, sem a tótot s még sok más népet sem úgy, a mint az magát saját nyelvén nevezi. Arra azonban nem igen van példa, hogy ugyanazon nemzet különböző társadalmi osztályai egymás nevét ne ismerjék. Pedig nálunk, legalább az irodalmi nyelvben, ilyenformán áll a dolog a mezőgazdasággal foglalkozó szegényebb néposztályra vonatkozólag, melyet sok különféle néven jelölünk meg és írunk körül, csak igazi nevén nem nevezünk. Az ember önkéntelenül érzi, hogy a «mezőgazdasági munkásosztály», a «kisember», az «agrár népesség» vagy éppen «agrársocialista» elnevezések, melyeket jobb híjján használunk, nem valami tösgyökeres magyar kifejezések. A paraszt és zsellér szavak szintén nem helyes megnevezései népünk ezen osztályának, az előbbi többet, az utóbbi kevesebbet fejez ki. Pedig van erre jó szavunk, melyet a nép használ is, mely azonban irodalmilag nincs elfogadva és ez a szegény ember elnevezés.

A sok közmondásból és népies szólásmódból, melyekben ez az elnevezés előfordul, elég lesz itt néhányat fölemlíteni. Szegény embert még az ág is húzza. Szegény ember szándékát boldog Isten bírja. Szegény ember dolga csupa komédia. Szegény ember vízzel főz. Szegénynek a szerencséje is szegény. Szegény embernek változandó a sorsa. Mindezen közmondásokban nem egy bizonyos szegény emberről van szó, hanem a szegény osztályról, melyet úgy is hívnak: a szegénység. Például azt mondják, nincs most itthon a szegénység, nincs most a városban

szegény ember. Hát hol vannak? Előbb tovább kubikon. Megtörténik a bíróságnál is, hogy a tanu arra a kérdésre, hegy mi a foglalkozása, azt feleli, hát csak: szegény ember. Ha a gazda ellen valami panasza van a cselédnek, vagy a napszámosnak, így méltatlankodik: «Hát itt így bánnak a szegény emberrel», ha a béresgyereket ütik-verik, az anyja fe'szólal s panaszt tesz, mert a szegény ember gyereke se kutya. Sokszor magukat is okolják, kárhoztatják, hogy nincs rosszabb a szegény embernél, szegény a szegénynek legnagyobb ellensége, szegény ember csinálja a drágaságot, fölveri mindennek az árát.

A szegény ember név a népnyelvben a mezőgazdasági munkások összességét jelenti, tehát a napszámosokat, aratókat, kubikosokat, tanyásokat és a gazdasági cselédeket egyaránt, akár teljesen vagyontalanok, akár ha van is egy kis földjük, vagy házacskájuk, mert nem a vagyoni állapotot jelenti ez az elnevezés, hanem az osztályfogalmat. Tehát iparos vagy őrök, akármilyen szegény is, nem tartozik ezen osztályhoz, az újabb eredetű gyárimunkásokat szintén nem számítják oda. A szegény embernek, mint társadalmi osztálynak ellentéte a gazdaosztály, a kisebb-nagyobb földbirtokosok; mindkettő a régi jobbágyvilágból származik, az előbbieket főként a zsellérek és gazdasági cselédek leszármazói, elpusztult gazdákkal is jócskán megszaporodva, utóbbiak zöme a régi telkes, fél és negyedtelkes gazdák ivadéka. E két osztály a régi időben együtt állt szemben a földesúrral, vagy urasággal, kinek helyére a mezőgazdaság mai rendjében a közép- és nagybirtokos lépett. Figyelemre méltó, hogy a paraszt elnevezést a mi gazdáink nem szeretik, annak még a kisczadák is valami sértő mellékértelmet tulajdonítanak, talán mert a jobbágyságra emlékeztet, holott például a németeknél a paraszt erős és tisztelt társadalmi osztályt jelent. Náluk kedvelt elnevezés a parasztegylet, hatalmas parasztpárt, míg a magyar gazdák nagy parasztságnak tartják, ha őket ily elnevezéssel illetik, azért nem is fog körükben a parasztpárt híveket toborzani.

II.

A szegény ember egyetlen értékes birtoka: munkareje, egyetlen gazdagsága a jó egészség, ezért a köszönés sokféle módja közt, melyekben a magyar nyelv oly változatos és gazdag, az a legeredetibb és legszebb, mikor «erőt, egészséget» vagy «jó egészséget» kívánnak. Fiatal és erőteljes embernek nem is okoz nagy gondot szerény igényeinek kielégítése, mert akár mint gazdasági cseléd, akár mint napszámos és arató mindig talál foglalkozást s megél csak úgy, ha nem különben, de bizonyosan kevesebb gonddal, mint sok kispazda. Egyébiránt az erős, dologtehető, jó magabiró szegény embert «birtokos ember»-nek, tehetős embernek is szokták nevezni. A szegény ember gyermekét már kis korában dologra fogja, az iskolás gyermek a nyári szünidőben libapásztor, bojtár vagy kanász szokott lenni, később, mikor az iskolából lemarad, szolgálatba állítják szülei, hogy keressen valamit és ne egye otthon a kenyeret. A fiú gyermekek mint gazdasági cselédek nagyon kapósak, könnyebben kapnak helyet s aránylag jobb bért, mint a felnőtt ember. A régi magyar példaszó ugyan azt tartja, hogy «gyerek-szolgával, malacszalonnával nem sokra mégy», de a kispazda, ki maga is dolgozik, nagyon jól fel tudja használni az ilyen subanczár gyereket, ki a jószág körül és erejéhez képest minden dologban segít, úgy hogy némely helyen nagyobb bérest nem is tartanak.

Mikor az ilyen gyerekek felnőnek, már nem is kapnak mindnyájan helyet, mint gazdasági cselédek, mert öregbérés sokkal kevesebb kell, olyan is akad, ki megunja a szolgálatot, nem szeret «más keze-lába» lenni. Így azután más kereset után látnak, megoszlanak a mezőgazdaság köréhez tartozó különféle foglalkozások közt, vagy más életmódot találnak, kubikusok, fuvarosok, magtári napszámosok vagy más efélék lesznek, de a nyári nagy dologidőben, ha csak lehet, részt vesznek az aratásban, még ha az év nagy részében távol vannak is.

Bármely foglalkozásban fárasztó, nehéz munkát végez a szegény ember, kivált nagy dologidőben, mint aratás, hordás, kukoriczakapálás és törés, sokszor jóformán éjjel-nappal dol-

gozik alig pár óra pihenéssel. Úgy tartják, hogy évenként 150 olyan munkanap van, mikor a gazda vagy fia együtt dolgozik a cseléddel, mikor tehát szorgos a munka. Ilyenkor a munka már hajnalban megkezdődik és késő estig tart, sokszor megdolgozzák az esthajnalt is. A napszamosok valamivel rövidebb ideig dolgoznak, ők azt tartják, hogy napfeljöttétől naplementig kell dolgozniok, de nagy dologidőben más alkura fogadják őket, igaz, hogy ilyenkor a napszám is nagy.

A mezőgazdaságban ugyanis a termés betakarítása egyike a legsürgősebb dolgoknak, mert a termés mindaddig nem biztos, míg a zsákban nincs, különösen esős nyáron a kész termés nagy része is elpusztulhat, a búza-asztagok, vontatók beáznak, a mag kicsirásodik, hasznavehetetlen lesz. De már ezt megelőzőleg az aratás is igen sürgős, mert a búza fakó lesz, ha idejében le nem vágják, már pedig csak a piros búzának van jó ára, azonkívül a túlérlett gabona el is szór. Ezért a munka nagyon összetorlódik az aratás és cséplés ideje alatt, kivált ha jó termés van; és a munkabér ilyenkor nagyon nagy szokott lenni. A gazda igyekszik is végeződni az idő javával és siettetni a dolgot, de nem mindig rajta áll, mert «az idő a gazda, nem Vasvári», a mint mondani szokták. Alkalmatlan esős időben, midőn a részesek sokszor napokig darvadoznak az asztag mellett, mert nem lehet csépelni, kevés a dolog, azért szokott a lusta cseléd «hármás ünnepet, hetes esőt» kívánni, de már a részes meg a napszamos nem örülnek ilyen időnek, mert akkor nem lehet dolgozni és nem is kereshetnek.

Hogy a dolog jobban haladjon, a munkásokat sokszor átalányban vagy részre fogadják meg, különösen aratáskor; ilyenkor a munkavezető, bandagazda, a mennyire csak lehet, egyenlő erejű s egyforma dolgú aratókat válogat össze csapatjába. Az első ember — munkavezető — az szokott lenni, ki a munkát legjobban be tudja osztani, hogy a dolog gyorsan és egyenletesen haladjon. Mikor kaszálnak, az erősebbek elől, a gyengébbek hátrább sorakoznak, ahogy' az első ember halad, úgy kell utána menni a többinek; a csapat eleje nem maradhat el egymástól, a hátulja sokszor elmaradozik. Az első ember, ha akarja, nagyon szoríthatja a többit, de ilyet csak akkor tesz, ha nagyon megharagítják. Az meg, hogy az első embert a következő szorítsa a kaszá-

lásnál, olyan nagy sértés számba megy, a minek emberhalál szokott a következménye lenni. A népdal is bizonyítja, hogy a kaszálásnál tűnik ki, melyik a különb legény: «vagyok olyan legény, mint te, vágok olyan rendet, mint te» így vetekednek. A szegény embernek annál nagyobb a becsülete, minél erősebb s minél jobb munkás, legtöbb dolgozik is szívesen, igyekszik a maga jóvoltáért. Úgy élek én, ha dolgozom; munka után, dolgom után élek, szokta mondani; a ki nem dolgozik, ne is egyék; egyiknek így adatik, a másiknak úgy, de dolog nélkül élni nem lehet, azt tartják. Nincs is becsülete a dologtalan kapa-kaszakerülőnek, sem a gyenge dolgú kivető embernek, ki csak többedmagával jó, egymaga nem ér semmit.

Kigunyolják a késedelmes embert, hogy jó volna gazdag ember halálának, de még az olyan lányokat is megszólják, kik csak otthon nyújtózkodnak, a helyett, hogy dologra járnának. Gúny tárgya a hazug ember is, könnyebb utólélni, mint a sánta kutyát; ha nagyokat mond, megkérdezik tőle, hogy «nincs hazugság nélkül?» s kinevetik, ha azt találja mondani, hogy nincs, mert akkor beismeri, hogy hazudott; a helyes válasz az, hogy «el lehet a nélkül». A dicsekedőt azzal vágják, hogy «némely embernek nagyobbat tojik a tyúkjá, mint a másiknak a lúdja». Sok szónak sok az alja, azért nem szeretik a fecsegő, «minden lébe kanál» embert, a ki mindenbe beleüti az orrát, sem az olyat, a ki «kicsiből nagyot hall», vagyis nagyítani, tóditani szeret. A ki nagy örömet mutat, az «vesztit érzi», a kinek csak hiáभावalságon jár az esze és minden ujság után kapkod az «babarúhaeszű» ember. Arra sem sokat adnak, a ki csak ugrál, kapkod egyik dologból a másikba, vagy a ki nagy lármával van, «szomszéd hírével» dolgozik. Legtöbbször tartják a komoly, kevés beszédű, a mellett «erányos» embert, az olyat, a ki «egészen egy ember». A józanéletű szegény ember, ki a munkát szereti s megbecsüli, rendszerint becsületes is, el lehet róla mondani dicséret gyanánt, a mit ő panaszképen szokott emlegetni: «Igazán él, azért szegény». Természetesen, van kivétel is elég, «hiszen az ujjunk sem egyforma». Akad hazug is, meg tolvaj, «a mit a két szeme meglát, a két keze nem hagyja ott»; az ilyentől úgy fél a gazda, mint az égő tüztől; «mentsd meg Isten tőle a határt, itt minden széjjel van, kilopja a szememet», szokta mondani. Az ilyen hit-

vány ember azonban csak kivétel, ki családjának is szegényére válik, úgy is hívják: nemzetséggyalázó.

A legtöbb szegény ember önérzetesen mondja, hogy ő eddig az ilyesmitől tiszta volt, ő nem nyul a máséhoz, ha ráragadna, akkor is lerázná magáról. Általában bizonyos önérzet és büszkeség van népünk gondolkozásában. Fél a megszólástól, nem szereti, ha rajta van a világ nyelve, azért kerül is mindent, a miért «szó érhetné a ház elejét». A szegény ember büszke arra, hogy becsülete van annál a háznál, a hol dolgozni szokott és vigyáz, hogy el ne veszítse. Azonban bár becsülettudó és megadja a tiszteletet annak, a kit illet, hizelkedni nem szokott és megveti az árulkodót, besugót, kit «szegényembergyalázónak» nevez. Van egy kis vers, mely nagyon hiven kifejezi a nép önérzetes gondolkozásmódját:

Csúf élet az orczakenyér,
Hozzám ugyan soha se fér;
Hogysem így egyem kenyerem,
Kapán törjön a tenyerem.

A szegény ember gondolkozására jellemző még, hogy nem igen szeret mással közösködni, azt tartja, hogy közös lónak turos a háta. Csak önmagában bízik, másra nem számít, ezt mutatja számos népies mondás, melyek a néplélek legtisztább tükrői. Más csak más. Ha nem kell valami, bízd másra. Sokat bizni nem jó. Ki másba bízik, lassan hízik. Sovány, mint a biztató szó. Más szájával nem ehet az ember. Minden ember ravasz, csak a pap nem igaz. Ki minek mestere, annak a hunczutja. A nép az üres ígéretekben nem bízik, mert sokszor megcsalták, tévútra vezették, tudja, hogy a ki sokat ígéretet, semmit se szokott megtartani; erre vonatkozólag is van sok szokásmondás: Ne higgy az inged-gallérjának se. Igéret szép szó, ha megadják igen jó. Igérd meg, ne add meg, nem szegényít az meg. Nesze semmi, fogd meg jól. Holta után sok időre is emlegetik egy híres uzsorás szavajárását, — kedvezek a nevének — ki, ha ígéretére emlékeztették, azt szokta mondani: «Kezemet adtam, visszavettem, szavamat adtam, hazudtam». Mivel olyan sok a szavajátszó és oly kevés a megbízható ember, annál nagyobb becsülete van annak, a ki szavatartó s a mint mondják, parolás ember, mert a mit az mond, az meg van mondva, abban bizni lehet. Jellemző

vonása azonban népünknek általában a bizalmatlanság, sokszor minden igaz ok nélkül, csak azért, mert a kit a kigyó megmarta, az a gyiktól is fél; különösen úrfélének, «kabátos embernek» nem igen hisz, mert az urak «csak nyúzzák-húzzák a szegény embert». Még legjobban elhiszik, a mit idegen ember beszél, ámbár gúnyosan mondják, hogy messziről jött ember szavának hitelt kell adni, mert nem mehetünk oda megtudni, igazat mond-e? De mivel az idegenre nem tudnak semmi rosszat, mégis könnyebben hitelt adnak neki s az sokszor jobban boldogul a néppel.

Ebben talán része van annak is, hogy népünk szeret tanulni, olvasgatni, szereti hallgatni az utasok, vándorlegények, kiszolgált katonák elbeszéléseit, mint kubikos maga is sok helyen megfordul és szívesen elbeszéli, a mit látott, tapasztalt. Van sok olyan nyughatatlan természetű ember, kiről soha sem lehet tudni, hogy mikor mi műves, ki sorba próbál mindenféle foglalkozást, míg valahol megállapodik; az ilyen próbált ember, mikor elbeszéli élete sorát, rendesen azon kezdi, hogy minden volt már, csak akasztott ember nem. Feltűnő, hogy az egyszerű tanulatlan nép közt mennyi jó eszű ember van, például a kubikosok közül sokan csak oly pontosan ki tudják számítani a végzett földmunkáért járó összeget, akár a mérnök, mások különböző kézi ügyességben, fúrás-faragásban tünnek ki, némelyik valóságos ezermester.

Népünk jellemző tulajdonsága az is, hogy ismeri a gazdasági felelősség fogalmát, tudja, hogy mindenki a maga szerencséjének kovácsa, ki mint vet úgy arat, a hogy' főz, úgy eszik. A közmondás szerint «boldog az, ki másról tanul», csakhogy kevesen vannak ilyen szerencsések, rendesen a maga kárán tanul a magyar, pedig ez már nem sokat ér, mert késő bánat, eb gondolat. De azért nem igen veszi be a jó tanácsot s ennél sokkal többre becsüli a kalácsot. Népünk nem valami lágylelkű idealista, hanem az életküzdelemben megedzett kemény faj, melyet bizonyos egészséges önzés jellemez. Embertársainak nagyon szigorú bírása s mindjárt hajlandó elítélni, a kinek rosszul megy dolga, a ki rossz sorban van; különösen az iránt, kinek vagyona volt, de elvesztette, vagy elverte, nincs könyörület.

A maga emberségéből szeret megélni, de ő sem szívesen ad másnak, mert mindenütt jó a segítség, csak a táiban nem, sőt olyan mondás is van: atyafi az erszény, rokon a kas. Azért nem lehet mondani, hogy a legközelebbi rokonok szükség esetén, a mennyire tőlük telik, nem segítenék egymást; testvér a testvért nem hagyja, mert vér van az emberben, nem savó, szokták mondani.

Kórházba csak végső esetben adják a beteget, ettől az minden igaz ok nélkül irtózik, attól fél, ha ott meghal, eldobják, mint a kutyát. De a család szégyelné is s inkább otthon tartják és segítik, bár hosszas gyógyíthatlan betegség esetén, mikor eleven halottat kell tartani, sokszor elég panaszos segítség az. Ha csak elkerülheti, nem is szeret senkire sem szorulni a szegény ember s inkább titkolja bajait, mert «szegénység embergyalázó». Nagy bajnak kell már akkor lenni, ha máshoz folyamodik, akkor már félre kell a szégyent tenni. Nem számít mások támogatására a szegény ember, akkor sem, mikor már az idő eljárt fölötte és nem bírja többé a nehéz munkát. Ez az idő pedig elég hamar bekövetkezik. A cselédembert, kinek mindig nyélben kell lenni, előbb-utóbb megtöri a «más dolga», jó ha keresett valamit a más talaján, a mivel feles munkába foghat, vagy pár hold földet vehet haszonbérbe, olyan is van, ki egész élete munkájával egy-két hold földet szerzett, arra tanyát épített s e körül gyümölcsös-, szőlőskertet alakított s öregségére «az tartja benne a lelket». Mert élemedett korában már arató vagy kubikos nem lehet, hamar kidől a munkából s nem is venné be a fiatalabb munkások csapatja. Szokásmondás, hogy minden kimélve tart, még az ember is, de a szegény ember nem kiméli magát a dologban, nem csoda, ha hamar megöregszik; sok már ötven éves korában kész öreg ember. Ő maga is észre veszi, hogy rossz bőrben van, beteges és a nehéz munkára már elégtelen. De meg is mondják szemébe: hej, komám, de visszafelé áll a szőröd, nagyon összefelé mégy, te is (csak) voltál már ember. Tehát, a ki nem volt oly szerencsés, hogy fiatalabb korában összekuporgatott valamit, pedig ilyen a legkevesebb, könnyebb munkát keres; némelyik beáll pászturnak, a másik csősznek, szőlőkapásnak vagy udvarosnak, még több tanyára megy lakni, hol felesége apró jószágot nevel, ő meg disznót tart, gyermekeit

pedig, mikor arravalók, elállítja cselédnek. Míg csak valamennyire is munkaképes, mindig tesz-vesz, dolgozik valamit, mindig könnyebb munkát, egyre kevesebb bérért s mindig összebb szorítkozva él, mert hát «nagyon lement ügye». Mindennap egy nap, a munkaerő mindennap fogy, a kereset mindig kevesebb, így halad az öreg ember «hatvan felé, haza felé».

III.

A nép gazdasági helyzete legvilágosabban kitűnik életmódjából, ez mutatja igényei színvonalát s azt, hogy miképen tudja azokat kielégíteni. Minél szerényebbek az életigények, annál közelebb állanak az elsőrendű életszükségletekhez; a szegény emberre nézve ez a két fogalom majdnem teljesen egyenlő.

Legfontosabb közöttük a táplálkozás, ezt a magyar nyelv az által fejezi ki, hogy az eledel, eleség, élelem szavak az élni igével ugyanazon töből erednek. Hogy a népnyelv a gabonát «élet»-nek nevezi, abból is kitűnik, mennyire megbecsüli azt, különösen sokra tartja népünk a tiszta búzát és e tekintetben jellemző az a naiv hit, hogy minden búzaszemen a csíránál rajta van Isten képe. Ez egyzersmind azt is bizonyítja, hogy a magyar nép főtápláléka gabonaneműekből áll és valóban a szegény ember túlnyomóan, sőt azt lehet mondani, hogy majdnem kizárólagosan kenyérral és lisztből készült más eledellel táplálkozik. Tekintsük például a gazdasági cselédek ételmezését, kiket a kisebb gazda rendszerint maga lát el élelemmel és pedig vagy benkosztos a cseléd vagy heti eleséget kap, míg uradalmakban és nagyobb bér gazdaságokban a cseléd rendszeren conventiót kap s abból látja el magát. A családos gazdasági cseléd, ha benkosztos, következő bért kapja: *) Első ember pénzére 150—180 kor. nyolcz köből búza, hat köből árpa, esztendős disznó, két hold feles kukoriczaföld, két koci tűzrevaló, egy pár csizma és ételmezés, vagy e helyett heti eleség, mely áll a következőkből: körülbelül hétkilós kenyér, $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ kiló szalonna, 25 deka só s másfél liter főzelék, úgymint: kása, tészta,

*) Ez természetesen vidékenként változik. Kevesebb a bér Erdélyben, a Felvidéken; legmagasabb Dunántúl. Az itteni leírás Szentés vidékére szól.

tarhonya felváltva. A többi béres 100—120 kor. pénzbért, 5—6 mérő búzát, 4 köből árpát, felesztendős malacztot kap, más bére körülbelül ugyanannyi, mint az előbbieké.

A conventiós cselédek bére annyiban különbözik, hogy élelmezést nem kapnak, hanem összes bérük 12 mázsa búza, hat köből árpa, 25 kiló szalonna, 25 kilo só, 60 liter főzelék. A fő különbség, hogy ezek lakást és fűtést kapnak maguk és családjuk részére, tehát kint laknak a gazdaságban, hol a cselédségnek disznótartása, néhol tehéntartása van s aprójószágot feliből nevelhet. Pénzbére 40—50 koronával kevesebb, a mi a lakás értékének felel meg. A mint ebből kitűnik, a cseléd húsfélét élelemül egyáltalán nem kap egész éven át, a conventiós cseléd a feles aprójószágból jut néha húshoz, a többi cseléd csak akkor, ha családjához hazamegy «tisztalkodni», a mi minden második vasárnap szokott megtörténni s újévkor, midőn egy hétig nincs szolgálatban. Tejet is ritkán kap a cselédség; az, hogy tehéntartása legyen bérében, nem általános. Néhol a cselédség közösen kap egy tehenet fejésre, gyakrabban megtörténnik, hogy reggelire szalonna helyett tejet kap a cseléd, így a tej nagy zsiradékmentség a gazdának. Ha a gazdával egy kenyéren van a cseléd és nem heti eleséget kap, akkor az élelmezés valamivel változatosabb, de a főtáplálék akkor is kenyér, szalonna és «étel», a mi tészta levest jelent. Ilyen helyen rendszeren az a panasz, hogy a zsiradékkal nagyon szűken bántanak, néhol csak «sóba, vízbe főznek», a mi nem valami tápláló, azért mondják nagyon sovány emberre, hogy olyan, mint a ki sós levet se eszik. Ellenben a jó ételnek az a dicsérete, hogy meg van adva sava, bors, mivel a só nélkülözhetetlen az ételhez. Ha a szegény ember olyan időben, mikor nem szokott napszámos munka lenni, mégis valami csekély keresethez jut, akkor azt mondja, hogy keresett egy kis sóravalót s mindazt érti ezalatt, a mi az ételt fűszerezi, a mi nem épen nélkülözhetetlen élelmiszer. A sóról van több átvitt értelemben használt mondás is; például az olyan cselédre, a ki nem válik be és előre látható, hogy nem tölti ki idejét, azt mondja a gazda: «Ez sem eszik itt meg egy kósót». Megtörténnik, hogy valaki rosszul bánik a feleségével s ez mégis ragaszkodik hozzá, a mit úgy fejez ki: «Nem bánom, ha egyik oldalamat nyúzza, a másikat sózza,

még sem hagyom ott.» A cselédekéhez hasonló a többi szegény ember táplálkozása és évi szükséglete is, tehát a szerint, milyen számú a család, kell 8—12 mm. búza, egy sertés és ennek hizlalására árpa és kukoricza. Minden mázsa búzából 12 kenyér lesz s marad még egy kevés korpa a malacznak. A táplálkozáshoz kell még só, cukor, paprika, bors, eczet, tésztafélék, mint tarhonya, száraz tészta és lebbenes, továbbá burgonya és főzelékek, úgymint: kása, bab, borsó és zöldségek, főleg káposzta, mindezeket annak idejében be kell szerezni, mert ha hiányzanak: «üres konyhának bolond a gazdaszszonya». Gyümölcsből leginkább dinnyét vesz a szegény ember, sokszor dinnye az ebédje kenyérrel, máskor meg reggelire zöldpaprika, fokhagyma vagy vereshagyma van a kenyérhez, néha meg néhány alma, rendszeren faalja, a mit a szél vert le, tápláléknak nem sokat ér, de hát «has telik vele».

Szüret idején, a ki hozzá juthat, elmegy segíteni és jól lakik szőlővel, a szedők ilyenkor azonkívül, a mit megesznek, egy garaboly szőlőt kapnak, a szüreti mulatságot még soká emlegetik s biznak benne, hogy lesz még szőlő lágy kenyérrel. Télire igencsak minden asszony főz szilvalekvárt és paradicsomot, kedvelt eledel télen a sült krumpli hajába meg a sült tök is. A téli ünnepekre, karácsonyra, újévre kalács kerül az asztalra s más körömfaladék, gyermekeknek dió, mogyoró, a gyermekvers is megemlékezik e szép napról:

Hej karácsony, karácsony,
Van-e kalács a rácson?
Ha nincs kalács a rácson
Szomorú a karácsony.

A gyermekek kedves ételeiket kitörő örömmel fogadják: «Rétes ide rongyos, kalács ide fonatos»; «Derelye az étel eleje»; «Kása Isten áldása» s több hasonló mondásaik vannak. Az úgynevezett gyermekversekben is sok érdekes adat van a szegény ember életmódjára, különösen táplálkozására nézve, azért néhányat közlök itt mutatóba.

Szegény embernek szegény a sora,
Krumpli az ebédje, tök a vacsora.
Akármilyen lesz vacsorára,
Csak legyen a csutorába
Bor meg pálinka.
Addig iszik, hogy a föld is
Rezeg alatta.

Ez a vers a részeges embert csúfolja ki, a következő pedig a hanyag gazdát gúnyolja.

Érik a szőlő, hajlik a vessző, bodor a levele,
Két szegény ember szántani menne, de nincsen kenyerere.
Van vereshagyma üres tarisznyába, keserű magába,
Hunczut a gazda, nem néz a napra, csak a szép asszonyra.

Annak a szegény embernek, a ki nem cseléd, hanem másként keresi meg kenyerét, annyiban jobb dolga van, hogy együtt élhet családjával, vannak olyan munkák, melyeknél az asszony is segít, például a kukoriczakapálás, törés és fosztás, némely szegény asszony aratáskor is együtt dolgozik az urával, mint marokverő. Az aratás és a kukoricza munka az, melyen a szegény ember az élelmére való gabonát és a sertéshizlaláshoz szükséges kukoriczát beszerzi. ha ezek megvannak, akkor már az évi megélhetése jóformán biztosítva van. Ha jó termés van és az aratók «jó részesek» voltak, továbbá a kukoricza és a vetemények is jól sikerülnek, akkor az, a ki nem áll szolgálatban, hanem a «maga szegénye», jobban jár, mert keresménye jóval többre megy a cselédbérenél. A jó kereset, meg a szép Isten áldása, bár annak pénzbeli értéke mindössze se sok, a bőség érzetét költi föl a szegény emberben, ilyenkor elégedetten szokta mondani, hogy minden zsákja tele van, egytől azt is hallottam: «Mindent tud most a feleségem adni, csak madártej nem». De az ilyen bő esztendők nagy ritkaság számba mennek a magyar Alföldön, hol oly gyakori a szárazság és sokkal több a rossz esztendő a jónál.

A szegény ember keresete tehát bizonytalan s ha az aratás silány, kukoricza pedig nem terem, nem tudja bekeresni, a mi éven át szükséges. Ilyenkor az Alföldön kubikmunkára mennek, hogy téli kenyerük után lássanak, de sokszor onnan is csalódva, igen csekély keresettel térnek haza a munka végeztével.

Sok szegény ember ilyenkor annyira meg van szorulva kenyér dolgában, hogy jó volna, ha egyszer is jutna naponként, mert a czipó hamar kimegy a hajából és bármint tart az eleségen, bármint szorítja, nagyon hamar elfogy. A kenyér hiánya nem is oly ritka eset a magyar Alföld népénél, mint a hogy' hinné az ember. A szegény ember gyerekének már a bölcsődalában is azt danolják, hogy nincsen kenyér, el-

fogyott az ennivaló. Ezt ugyan még nem érti, de már iskolásgyerekek korában gyakran szenved éhséget s már ott az iskolában megkezdődik sokszor a kenyérért való küzdelem, mely egész életében el nem marad tőle. Mert a szegény asszony sokszor otthon nem tud egy falat kenyeret adni a gyerekek elébe s az iskolába menő gyerekek sem adhat semmit uzsonnára, ez azután vagy éhesen nézi elkeseredve a jobb módú gyermekek étkezését, vagy hízélgéssel, különféle szolgálattételekkel, sőt néha erőszakkal vagy csalással szerzi meg tőlük az óhajtott darab kenyeret.

Nem ritkaság, hogy télen, mikor nincs munka s így kereset sincs, csak egyszer eszik naponta a szegény nap-számos ember, sőt a kis gazda is s napközben egy pipa dohánynyal veri el éhségét. Olyan esetet is tudok, mikor téli időben a tiszai védgát belső oldalának kiszélesítésére kellett az ártérről a gáton keresztül a földet talicskázni, ezt a nehéz és háladatlan munkát jól fizették ugyan, de a legerősebb ember sem tudott benne többet keresni, mint a mit megevett, bár szakadásig dolgozott, mert az ilyen munkához jó táplálkozás kell. Mégis sok kubikos dolgozott ezen a munkán, mert más nem volt s csak egynehány került olyan, ki inkább hevert és csak egyszer evett napjában, mint hogy ilyen munkát végezzen. Nagy elhatározásoknál, a hol más fajta nép bizonyosan esküdözne égre-földre, a magyar ember azt mondja, hogy inkább egyszer eszik napjában. Megtörtént, hogy jómódú ember lánya szegény kubikos legénybe szeretett bele, szülei nem akarták hozzáadni, de a lány nem hajtott szóra s csak annál maradt, hogy hozzá megy, «ha egyszer eszik is napjában, akkor se jólakásig». Vagy a kinek eladó jószága van, ha télen nagyon préda ára van, nem vesztegeti el, hanem inkább kitartja tavaszig drága eleségen, ha ő maga csak egyszer eszik is napjában. Természetes, hogy nagy dologidőben, mikor a test megkívánja a jobb táplálékot, ilyesmit nem lehet s nem is szükséges megtenni, mert ilyenkor inkább van kereset, de a táplálkozás ekkor is nagyon mérsékelt. Nyáron háromszor szoktak enni, hét óraker van a reggeli, rendszeren kenyér, szalonna, délben ebéd, este vacsora. Télen rendszerint kétszer eszik a szegény ember, délelőtt 9—10 óraker falatozik, kenyerezik, délután három óraker ebédel főtt ételt. A cselédek télen is háromszor esznek. Aratás és cséplés idején minden részes kap élelmezé-

sül egy hétre marokverőjével együtt egy véka búzát, két klgr. szalonnát, két liter kását, fél kiló sót; a búzából kitelik a kenyéren kívül a szükséges tészta és tarhonya is. Az aratók reggel kenyeret, szalonnát esznek, délben és este főtt ételt, felváltva kása, tarhonya és suhantott tésztaleves járja jó zsirosan elkészítve, az eledel a végzett munkához képest inkább kevés, mint sok, egy emberre csak fél marék tarhonya van számítva. A főzésnél vagy minden ember a maga kezére dolgozik s ekkor a marokverők főznek, vagy pedig egyik részes a szakács, mert majd minden ember tud főzni, meg kell azt tanulni, mert különben a kubikos s sokszor még a cseléd sem juthat meleg ételhez. Mikor az étel készen van, a közel levőket a szakács enni hívja, biztatván őket, hogy jó ételt főzött, szájuk ízét hozzák el, a távolabb dolgozóknak a kútgémre akasztott csóvával adja tudtukra, hogy jöhetnek befelé, készen az ebéd. Ha étkezés idején idegen ember vetődik oda, illedelmesen meghívják, hogy tartson velük, legyen része benne, de az többnyire azzal hártja el: «Csak tessék Isten áldásával». Figyelemreméltó, hogy a szegény ember nem kapkodja be oly mohón az ételt, mint az ideges úri emberek, tudja, hogy az evéshez nyugalom kell, azért is a legnagyobb sérelem, ha a cselédet annyira tízik, hajtják, hogy «enni se hagyják». A szegény ember lassan eszik, jól megrág minden falatot s nem eszi forrón az ételt. Szépen sorjában szednek ki a tálból vagy a bográcsból s nem kanalaznak egymás előtt: innen eredhet a mondás, hogy sorja van mindennek, mint a derelye-evésnek. A hol huzamosabb ideig dolgoznak, oda az étkezéshez mindenki maga szokott evőeszközt vinni, ezért mondják az olyan emberre, ki valahol nem jól viselte magát s ott be nem fogadják, hogy nincs ott tiszta kanala, úgy is mondják, hogy kirágtá az iszákot. Az evés ideje egyszersmind pihenés és beszélgetés ideje is, azért az meglehetősen hosszú ideig tart, különösen az elfogyasztott kevés ételhez képest. Ilyenkor sok mindenféle szóbeszéd felkerül, különösen a gazdák dolga, melyik milyen ember, mennyit örökölt, mennyit szerzett, hogy tett osztályt gyermekei közt, nincs-e valamelyik megrövidítve. Hirtelen meggazdagodott emberek felől sok rágalmat lehet ilyenkor hallani, azelőtt azt fogták rá egyikre-másikra, hogy a forradalomban embert

ölt a pénziért, vagy a betyárvilág idején kirabolt valakit, mostanában pedig hamis pénz gyártásával gyanúsítják az olyat, kiről nem tudni, miből szerezte sok pénzét. Sok vidám tréfa, szójatek és jókedvű elbeszélés is esik ilyenkor. Így például, ha menyeeske van a marokverők közt annak a szakács azzal adja oda kenyerét: «Karéjt vágok, fia legyen, meghámozom, göndör legyen». Ha falánk, nagyétű ember van a csapatban, sokat mulatnak rovására: «Tán pokol a béled, megennéd a holnapi napot, a jövő hetet is». A hájas pohos embert megbámulják, találgatják, hogy mitől hizott úgy meg, ritka is az ilyen, de annál több az izmos, edzett ember; azt tartják, így kell az embernek megteremtődzve lenni, hogy azt a nehéz munkát, a mit végeznek, kibírassa. A beszélgetésnek a munkaidő bekövetkezése vet véget. «Útnak, szónak nem éri az ember végét» mondják és dologhoz készülnek. Csak aratás idején történik meg, hogy az aratók ebéd után szunditanak egyet, kicsit megcsalják a szemüket. A nagy fáradságtól elnyomva szinte élettelenül terülnek el ilyenkor, de csak mikor már előbb kaszájukat kikalapálták.

A szegény ember főtápláléka általában a kenyér, nem csoda tehát, ha megkívánja, hogy az jó és elégséges legyen. Olyan helyen, a hol nem jó kenyeret adnak, nem is állandó a cseléd, de a gazda sem sokra megy fősvénységével, mert ha rossz vagy penészes kenyeret kap a cseléd, rendesen a jószágon tölti bosszuját. Az olyan gazdát, ki a cselédnek jó ennivalót nem ad, vagy bérét elhúzza, valamint a hanyag, rossz gazdát nagyon megítélik, kigúnyolják; akármennyi földje van is, az csak gazdag, de nem gazda. Megtörtént dolog, ámbár már jó régen esett meg, hogy egy igen nagy vagyonú, de hanyag, rendetlen földbirtokos cselédjei hordozkodás közben az úton összevesztek s mikor már mindennek lemondták egymást, utoljára egyik azzal torkolta le a másikat: «Hallgass, ebadta Némethhez valója». A legtöbb huza-vona és veszekedés gazda és cseléd közt épen a rossz kenyér, vagy a rossz gabona miatt szokott lenni.

Az új cselédtörvény szigorú rendelkezései valószínűleg meg fogják szüntetni azon visszaéléseket, melyek egyes gazdáknál, de némely vidéken általánosan is régebben szokásban voltak, mint például a cselédek conventióját másodrendű, szorult, vagy hibás búzából kimérni. Ez nagy és jogos elé-

gedetlenségre adott okot, mert a kenyér könnyen elromlik, ha nagyon szemetes, vagy üszögös búzából készül, az ilyenből elmállott savanyú kenyér lesz, olyan mint a bodag. Még gyakoribb a panasz, a hol a cseléd nem gabonát, hanem kenyeret kap élelmezésül, hogy az nem jól van készítve, kéz után keletlen, lapát után sületlen. A rossz kenyér fekete, mint a föld, nehéz, mint a sár, kifordul az ember szájából, szidják is, a ki készítette, gazdástól; gúnyolódznak, hogy szalonna is van rajta, vagyis «szalonnás» a kenyér; ellenben a szép kenyérre azt mondják, olyan mint az irott kép, olyan szép, hogy majd megszólal. A kenyér, ezen legfontosabb táplálék, mint képletes kifejezés számtalanszor előfordul a népnyelvben. A kinek biztos, állandó alkalmazása van, az kenyérben van, biztos kenyere van, jó hivatalra azt mondják, jó darab kenyér. Elítélik, a ki más szájából kivenné a kenyeret, vagyis ki akarna mást túrni állásából. Semmirevaló emberre az mondják, az ilyenért nem tud a kenyér megkenni; ha ravasz úton könnyű keresethez jut valaki, arra az a mondás: hát így is lehet kenyeret enni. Megszólásképen szokták mondani valamely családra, hogy «könnyű életű faj nép», vagy «megszokták a könnyű életet», ellenben az ügyes, élelmes emberre dicséretképen mondják, hogy «megél az a jég hátán is.» Igen szegény ember az, ki kenyérből sem ehet eleget, kenyérből sem lakhat jól. A legnagyobb sértés számba megy, ha valakit kenyeretlennek neveznek. A jótékony ember megosztja kenyereit a szűkölködőkkel, [a jó ember olyan, mint egy falat kenyér, olyan, hogy kenyérre lehetne kenni. A kik együtt katonáskodtak, vagy együtt szoktak dologra járni: kenyeres pajtások. A haragos majd megbékül a maga kenyere. Ha a szülők feleséges fiukkal közös háztartásban élnek, akkor egy kenyéren vannak, ha nem egyeznek s elválakoznak, akkor kétfelé vágják a kenyeret. Az öreg ember megette már kenyereinek javát. A dologtalan cseléd csak kenyérpusztító, azt az étiért sem érdemes tartani; némely ember még hideg vizet se hagyná inni a kútjából. A szegény napszámmossal kimélettel kell bánni, mert az is csak élővel él, az is csak kenyeret eszik, viszont, a ki valamire vállalkozik, az alkunál azt mondja: nem jöhetek ki vele, én is csak kenyérral élek, élnem kell nekem is. Megemli-

tem, hogy búzatermő vidéken tiszta búzakenyeret eszik a nép, csak nagyon szűk esztendőben vegyítik árpával, kevés kukoriczával. Homokos vidéken inkább rozs terem s itt rozsos vagy tiszta rozskenyeret esznek, míg a felvidéken zabkenyér a nép tápláléka, az ország délkeleti részén pedig a lakosság nagyobb része, különösen az oláhság, kukoriczakenyérrel, máléval él.

Húst, mint már említettem, ritkán eszik a szegény ember, nyáron nem is kívánják a sok húst, ha vasárnaponként esznek is, nem oly nagyon kapnak rajta, nem eszik nagy falatokban, csak úgy bicskahegygyel csipegetik a kenyérhez a csontokról. E szokás a magyarázata annak, hogy takarékos emberre azt szokták mondani: «Lerágja a csontról a húst». Télen már többször esznek húsételt, a cselédember akkor szokta leölni hizóját, midőn újévkor egy hetet otthon tölt; lakodalmakat is igencsak téli időben szoktak tartani, ilyenkor birkákat, vagy módosabb helyen bornyút vágnak le, abból készül a jóízű paprikás hús. A megmaradt húsról a levét leöntik s a húst a padláson abroszra kiterítik, téli időben ez hetekig nem romlik el, rájárnak, míg el nem fogy. Balogh János volt országgyűlési képviselő elbeszéléséből tudom, hogy a mult század hatvanas éveiben a duna-tiszaközi homokpusztákon, melyek akkor még legelők voltak, pásztorok, gulyások, kik gyakrabban jutottak húshoz, a felesleges húst zsíjára pergelve a suba bőrére kiterítették, míg az a napon csörögévé nem száradt, így eltéve nyáron is sokáig el lehetett tartani. E szokás igen régi eredetű s lehet, hogy a magyarság őskorából ered. Én legalább azt hiszem, hogy a honfoglaló magyarok ilyen szárított húst vittek magukkal messze földön való kalandozásaikra s mivel ezt a nyeregből vették elő, ebből származhatott a középkori krónikáirók azon meséje, hogy nyereg alatt puhított hússal éltek volna.

Téves nézetnek tartom azt, hogy a nagyobb húsfogyasztás több erőt adna. népünk ismertetet táplálkozásmódja egészséges, észszerű táplálkozás, feltéve, hogy a szokásos táplálékban nincs hiány; nem is hiszem, hogy olyan ember, a ki hússal, vagy nehéz vastagétellel megterhelné gyomrát, a nyári nagy melegben aratni tudna. Az ilyen ételek a mi éghajlati viszonyaink közt inkább télen szükségesek

a test táplálására, azért nagyon kívánatos, hogy minden családos szegény ember télen disznót ölhessen, míg nyáron elegendő lenne, ha IV. Henrik francia király óhajtása szerint minden vasárnap főhetne tyúk fazekában. Nagyon fontos volna még a családos embernek, ha könnyebben juthatna tejhez, mint jelenleg, mert a tej kivált gyermekeknek a legjobb, legegészségesebb táplálék. Általában legalább ott, ahol a nép búza- vagy rozs-kenyérrel él, nem is a táplálkozás módjának megváltoztatására kellene törekedni, hanem arra, hogy jóminőségű s elegendő gabonája és zsiradékja legyen minden időben a szegény embernek, csak az el ne hagyja, a mint mondani szokták.

A táplálkozással kapcsolatban még a szeszes italok fogyasztásáról kell röviden szólanom, bár ezeknek nem sok közük van a táplálkozáshoz, mivel igen kevés táperő van bennük. Sőt a szeszes italok túlságos élvezete egyenesen kizárja a jó táplálkozást, első sorban azért, mert az italokra költött összeget a táplálkozásra való pénzből vonja el a részeges ember magától és családjától, továbbá, mert a sok szeszes ital az emésztést tönkre teszi s a szervezet ellenálló képességét csökkentvén, azt a betegségekre nézve könnyen hozzáférhetővé teszi. Mindez azonban csak olyan elfelejtkezett emberre nézve áll, ki nagyon az ivásra adta magát s mindig részeg, mint a csap belseje. De azt már nem lehet rossz néven venni, ha az ember néha, mikor az alkalom úgy hozza magával, lakodalmon, vagy valami alku megkötése után egy-két pohár bort megiszik, vagy egy pohár pálinkát megkiván, mert jobban tűr vele evés idejéig. Az utas ember is megkivánja az italt, a régi mondás szerint: «Bort iszik az utonjáró, akár szegény, akár báró.» A közmondás azt tartja, étel, ital, álom, kell az mind a három; népünk tehát nem veti meg az italt, de mérsékelten él vele, kicsi nem árt, sok nem használ, azt tartják.

Az olyan embert nem sokba veszik, a ki az eszét elissza, de arra se sokat adnak, a ki vizet prédikál, bort iszik. Munkaközben szeszes italt inni nem szoktak; inkább hajnalban hajtanak fel egy kis pálinkát. A gazda Szentés vidékén a cselédnek bérében szeszes italt sohasem ad, az aratók ezelőtt bizonyos mennyiségű pálinkát ki szoktak alkudni, innen az «arató pálinka» elnevezése is bizonyos olcsó pá-

linkának, mostanában ez már nincs szokásban. Részeg cseledet nem igen lehet látni, csak ha lakadalom, vagy más multság esik, igaz, hogy ilyen multságok, különösen cseledbálak gyakrabban vannak, mintsem kívánatos volna. Az ilyenkor előforduló gyakori verekedésnek nem annyira az itál, mint a legények közti régi ellenségeskedés az oka, sokszor pedig az, mert a lányok előtt tette csúffá egyik a másikat. Némely községben szinte divatban van a legények közt a bicskázás, mely nem ritkán halálos kimenetelű. Leginkább azonban újévkor szokott berugni és duhajkodni a fiatalság, meg sorozáskor, a kik katonának bent maradtak. A megrögzött ivókat nem számítva, rendes szegény ember 8—10 koronánál többet nem költ szeszes italokra évenként, a mi még nem olyan nagy veszedelem.

IV.

Az elsőrendű életszükségletek sorában a táplálkozás után mindjárt a ruházat következik. Éghajlatunk szélsőségei folytán a szegény embernek jól el kell látva lenni ruhával, hogy az év bármely szakában a szabad ég alatt dolgozhassék, a hol a mezei munka túlnyomó nagy részét végezni kell. Az éghajlathoz a legalkalmasabb télen a testhez álló magyar viselet, másképen öltözött ember reszket mint a kocsonya, fagyos, ködös vagy szeles időben. Ha jó meleg van, már inkább látni kék munkás-zubbonyba öltözött embereket, az igazi nagy nyári munkánál, az aratáson többnyire ingben, gatyában dolgoznak.

Egyébiránt a magyar Alföldön a szegény ember öltözete semmiben sem különbözik szabásra a közönséges magyar viselettől, kivált a nők egészen olyanformán öltözködnek, mint a gazda vagy iparos családok asszonyai, a különbség csak a kelme finomságában és árában van. A régi női tájviselet, az ingváll, pruszlik, stb. már egészen kiment a divatból, csak néhol faluhelyen látni még. A leányok, a mit szolgálatukkal, vagy napszámon keresnek, mind magukra költik s férjhez menetelükig kiruházkodnak, némelyik még bútort is vesz, a szülők bútort és ágyneműt adnak; a menyasszony ágyát a lakadalom előtt való napon viszik el a

lányos háztól. Az ágyneműt a lányos anya lassankint gyűjti össze; sokan tanyára mennek lakni, hogy ludat tarthassanak, a tolláért. A mit a szegény ember felesége napszámmal vagy más munkával keres, abból magának s gyermekeinek ruhát vesz, mert férje keresetéből erre nem igen telik, pedig a ruhát újítani kell, mert máskép, a mint mondani szokás, nem marad benne annyi épség, hogy egy garas ára sőt bele lehetne kötni. A fiúknak, mikor szolgálatba állnak, melegebb ruhát, ujjast, csizmát, szűrt vesznek a szülők, a mi tőlük telik, később a fiú béréből vesznek neki jobb ruhát, csizmát, meleg kabátot, subát; mindezt s a mi az egész családnak kell, többnyire az asszony szokta beszerezni, leginkább vásári alkalmal, azért a vásár a nép egyszerű életében még mindig fontos esemény. Különösen a gyermekek várják nehezen a vásárfiát s mikor anyjuk odamegy, felsorolják, hogy mi mindent vegyen, különösen mézeskalácsot is, anyjuk pedig tréfásan perezczmadzaggal, perezczlukával biztatja őket. Az egyszeri asszony pedig ilyenképen számolt be az urának vásárlásairól: «Vettem kendnek pipát, aczelat, taplót, kohát, magamnak csak egy öltözet ruhát». A fiú gyermek 18 éves koráig, mikor már legénysorba lép, minden keresetét hazaadja, ettől fogva már külön karra dolgozik s igyekszik annyi pénzt gyűjteni, hogy ha kiszolgálta a katonaságot, mielőbb megházasodhassék. A lakodalmat a vőlegény vagy szülei állítják ki, erre az alkalomra ünneplő ruhát csináltat a vőlegény, melynek azután tiz-tizenöt esztendeig is el kell tartani, egyéb ruhát akkor vesz, mikor a szükség kívánja, vagyis inkább mikor telik tőle. Téli gunyát különösen akkor vásárol a szegény ember, ha hirtelen beáll a tél, ha olyankor kezd hideg lenni, mikor már kifelé megyünk a télből, akkor már csak kitelel valahogy a régi ruhában. Csizmát leginkább akkor vesz, ha jó kukoriczatermés van, minden csizmadia tudja, hogy ilyenkor van legjobb kelete a csizmának, ámbár arra mindig szükség van, mert hamar pusztul a dologban és lemegy az ember lábáról. Mezitláb nem igen jár az alföldi magyar nép a legnagyobb nyárban sem, legfeljebb, ha otthoni dologban van, de hazulról nem megy el lábbeli nélkül, ezt önérzete nem engedi, mert attól tart, hogy ezért lenézik. Van is a dologban valami, mert például a kun községekben, melyekben a birtokosok és zsellérek

közt majd mindenütt per folyt a járandóság miatt, ha a per az utóbbiak javára dőlt el, akkor azt mondták, hogy a «mezitlások nyertek». Régebben bocskorban járt a nép, de most már csak tarlóban rántanak bocskort aratáskor s a régi viselet emléke csak a népnelvben maradt fenn, például olyan embernek, ki valamit elvállalt, azután huzódozik tőle, «ódzik a bocskora»; ha a lábbeli elromlik s nincs pénz másikra, akkor «hamar kilép az ember a bocskorból». Sem a téli hidegekben, sem ősszel és tavasszal, mikor vizen-sáron kell járni és sokszor szárhegyig csupa sár az ember, nem lehet el jó meleg lábbeli nélkül, azért két pár csizma, de legalább is egy pár új s egy pár fejelés kell minden dolgos embernek. A csizma mostanában nagyon drága, pár évvel ezelőtt tíz koronaért nagyon jó pár új csizmát lehetett kapni, most pedig kétszer annyit is elkérnek. Hivatkoznak is arra eleget, mikor a cselédek javítást kérnek, hogy nagyon drága a csizma, vagy ha árkolásra, földfordításra alkuszna, hogy annyiért nem rongálhatják a csizmát. Másként is sok jó mondásban, példabeszédben szerepel a csizma, pl. arról, a kinek nagy vagyona van, de nem tud élni vele, azt szokták mondani, hogy annak adja az Isten a farkantyús csizmát, a ki nem tudja összeverni. A kit a magyar ember nagyon lenéz, különösen olyan asszonyra, a kit megvet, azt szokta mondani, hogy a sáros csizmáját sem törölné hozzá, arról pedig, a kit szeret, azt danolja a legény: «Megérdemli az a lány, kiért sáros a csizmám, mert szeretem igazán». Rossz időben, mikor az embert majd megveszi az Isten hidegje, nincs párja a subának, télen jó meleget tart, de nyáron is szükség lehet rá, mert sohasem tudhatja az ember, milyen idő veszi elő, azért a magyar példabeszéd arra int: «Nyáron subadat, télen tarisznyadat el ne hagyd». Egyébiránt a juhászok nyáron is viselik a subát, csakhogy kifordítva, mert így hűvöset tart. Suba tehát kell minden dolgos embernek, az ára pedig nem épen kicsi, mert 60—70 korona egy közönséges suba, az igaz, hogy soká eltart, apáról fiura száll. A bekecs szintúgy, mint a suba, báránybőrből készül, csakhogy ennek ujja van, tehát kabátalakú, van hosszabb, rövidebb, télen a szegényebb nép ezt is nagyon viseli. Esős időben sem a suba, sem a bekecs nem alkalmas, mert paczallá ázik, ilyenkor a szűrt kell elő-

venni, annak nem árt úgy az eső. Ez is nagyon elterjedt ruhadarab és sok népies mondásban, a legények czifra szüre pedig népdalokban is előfordul.

Az alföldi népviseletben kevés a változatosság; a különféle foglalkozású embereket még leginkább a kalapjukról lehet megismerni. A pásztoremberek lehajtós szelű, széles karimájú kalapot viselnek, mely szemüket a nap ellen védi. A kocsist, kivált a paradés kocsist, pántlikás kalap illeti, a népdal gyakran szól a legények kakastollas, pántlikás, virágos kalapjáról. A szegény ember ütött-kopott kalapjáról nem a népdal, hanem az a közmondás emlékezik meg, hogy minden ember olyan kalappal köszön, a milyen van. Többnyire régi szinehagyott kalapot látunk a szegény ember fején, mert évekig elvisel egy kalapot, még tovább egy téli sapkát, pedig Szentes táján csak kötött sapkát hord, melynek csak belseje készül báránybőrből, annak is csak a hitványabb részeiből. Az ilyen sapka ára 3 korona, a tiszta báránybőr sapka darabja pedig 9—10 korona. A ki sok ruhát szaggat el, különösen gyerek, azt ruhanyűgnek hívják, a kin nagyon rosszul áll a ruha, az ruhaváz ember, beillene madárijesztőtőnek a cseresznyefára.

Feltűnő, hogy az alföldi magyar nép ruházatában egyáltalán nincs háziipari készítmény, holott régebben legalább a fehérenemű házilag készült. Ez arra mutat, hogy népünk nem nagyon ragaszkodik régi szokásaihoz, de főoka ennek mégis a gazdasági viszonyok és a munkarend megváltozása. A régi időben készpénz jóformán nem is került a nép kezébe, keresetét és bérét tulnyomó nagy részben természetben kapta, különösen ruháját is készen kapta a cseléd gazdájától. A mi ruha ez időben a háziipar útján készült, az nem a cseléd, hanem a gazda háztartásából került ki. Minden gazdának volt kenderföldje, ennek terméséből szötte-fonta a háziasszony nőcselédeivel a fehéreneműhöz való vásznat családtagjai és a cselédség számára.

Más asszonyok vették a kendert s otthon vagy a fonóban feldolgozták, eladásra vagy fizetésért nem igen dolgoztak, mert nem volt érdemes, hanem csak maguknak és családjuknak. Hogy a fonás nem volt jó kereset, annak emléke fennmaradt abban a mondásban, melyet nagyon

sovány macskára, sőt nagyon rossz lóra máig is alkalmaznak: «Ez meg tán fonással keresi kenyerét». Ezt bizonyítja az az ismert népdal is :

Édes anyám is volt nékem,
Keservesen tartott éngem,
Éjszaka font, nappal mosott,
Jaj de keservesen tartott.

A gazdasági viszonyok változásával, mikor már mindinkább készpénzben fizették a cselédek bérét, ezek a vásznat készen vették a boltban, ugyanott vásárolta a gazdasszony is a finomabb vásznat családja részére s a vászonnak házilag való készítésével lassankint egészen felhagytak. Ezzel együtt csökkent a kendertermelés is, ma már csak oly vidékeken termesztik, hol a talaj erre kiválóan alkalmas s annak feldolgozására a viszonyok nagyon kedvezők, például a Ferencz-csatorna környékén. Továbbá a nemzetségek, különösen a románok által lakott vidékeken a nép kis darab földje egy részén most is természet annyi kendert, melyből az asszonyok a családnak szükséges durva házi vásznat elkészíthetik. Ez a nép szegényebb, kevesebb pénz forog a kezén, igénytelenebb és jobban ragaszkodik régi szokásaihoz, azért körében inkább fennmaradt a házi ipar ezen neme.

Rendés szegény embernek két-három pár fehér ruhája szokott lenni, mely hetenkint felváltva kerül mosásba ; nagyon szegény ember az, kinek nincs mivel leváltani fehérneműjét, az igazán elmondhatja, hogy nincs egyebe, csak a mi rajta van. A szolgálatban levő fiúra az anyja mos s a tisztát a gazda házától küldi ki neki ; családtalan embernek is van, a ki mos rá. Nagy gondot okoz a mosás meg a főzés a családos özvegy embernek, kivált ha kis gyermekei vannak, ez az oka, hogy többnyire hamarosan újra megnősül vagy «asszonyt állít». Mindig kerül olyan magános asszony, a ki »nagy nehezen egy szóra» enged a hívásnak, s összemegy lakni ilyen özvegy emberrel, mert nincs keresője, azután meg tisztesség nem esik, mondván: «vaczok az ágy ember nélkül» az öreg Zuborné szavajárása szerint. Már az özvegy asszony, ha gyermekei vannak, ritkábban megy férjhez, részint a gyermekek nevelésével járó gondok és költség miatt nem is nagyon kapós, részint fél gyermekei későbbi szemrehányásától, hogy: «megcserélte az apánk nevét.»

Megemlítem még, hogy a szegény ember, ha már ki van ruházkodva, évenként 70—80 koronát szokott költeni a maga és családja ruházatára, ebben is sokszor felesége segíti saját keresményéből, még így sem telik mindenre, a mi kellene, de hogy is telnék olyan kevésből; pedig ennyit is csak addig költhet ruhára, míg dologtehető és jól keres. Öregségére mindig kevesebb jut erre is, hol ez marad el, hol amaz, abban a korban, mikor «minden szűkül, csak a nadrág bővül» a ruha egyre kopottabb, viseltebb lesz s bizony sok szegény embernek, mire megöregszik, nincs jó rajtavalója.

A szegény ember egyéb gesznye-gusznyája a lehető legegyszerűbb. Bútora rendszeren a felesége hozománya, még pedig egy ágy, szublód, asztal, két szék, tükör, az edényt a násznép adja ajándékba, ezeket később kiegészítik egy pár lóczával, sőt néha divánnyal, néhány faliképpel, a katolikusok különösen szent képekkel. A katona fiú haza szokta küldeni képmását; a huszárok lóháton vannak ábrázolva, de csak a huszár feje változik ezeken a képeken, a test meg a ló mindig egyforma, az már előre el van készítve. A hol az asszony rendes, ügyes, jóra való, ott a lakásban rend és tisztaság uralkodik, de néhol piszkos, takarítatlan a lakás, nyáron tele légygyel, a ruhák összevissza hányva a földön, mint mondani szokás «a Dócziné ládájában». Sok függ attól, milyen példát láttak a lányok otthon anyjuktól, azért azt tanítja az ismert példabeszéd «nézd meg az anyját, vedd el a lányát»; a mely lány lusta, rendetlen, arról gúnyosan azt szokták mondani: «Evvél is jól jár valaki.» A szoba fődísz a nyoszolya, mely annál szebb, minél több tollas párna van benne, ez a díszesebb ágy azonban nincsen használatban, vannak egyszerűbb ágyak, vaczkok, azokon alusznak; a gyermek vagy öreg ember a kuczkóban, patkán, a hol sokan vannak, mindenüvé jut. Fődolog, hogy télen a szoba jó meleg legyen s mindenkinek jusson egy párna a feje alá, akkor már pihenhet, mert «jól van a feje alja». Ezt a kifejezést jelképes értelemben is használják és jó módot jelent, míg ha nem jól megy a sorja, például, ha zivataros időben valakinek hozzátartozói úton vannak, így szokott szólni aggodalmasan: «Nem tudom, hogy van fejük alja». Az ágy tartaléktöke gyanánt is szolgál,

éveken át gyűjtik, végső szükség esetén az asszony eladja az ágyát; nagyon szegény emberről azt szokták mondani: «Olyan szegény, hogy ágya sincs».

V.

A lakás még szegényebb a benne levő holminál, e tekintetben még a birtokos osztálynak sincsenek valami nagy igényei. A magyar hajdan pusztai nép volt s ez még sokáig meglátszott a késő maradékon is. A pásztorember is, a földművelő is csak a zord idő elől húzódik fedél alá, nyáron, mikor «minden bokor szállást ad,» a szabadban szeret lenni; a béres és kocsis a nyári jászol mellett, vagy az istálló előtt hál, fejét a küszöbre hajtva, a fehérchselédek is kint alszanak az eresz alatt; a pásztor éjjel a karám mellett fekszik, félsubája szárnyát a feje alá dugja, az aratók is a szabad ég alatt szoktak hálni az asztagok mellett vagy a boglya tövében. Ma már nagy ritkaság számba megy, talán nincs is már, de még most is emlegetnek néhol olyan öreg gazdát, ki mióta az eszét tudja, sohasem hált bent a házban. Az Alföld építkezési anyagokban szegény s így nem csoda, ha a régi világban az egyszerű földművelők nagyon kezdetleges épületekben laktak. Még most is, ha az öreg gazda már mindegyik fiának adott földet, azt mondja, hogy mindegyiknek van már hova bebújni. A kinek se vagyona, se rendes foglalkozása nincs, arról azt mondják, hogy nincs «se helye, se gödre.» A magyar nyelvben a hajlék, szárnyék, putri, gunyhó, viskó szavak mind ideiglenesen készült, alacsony, csak szükség esetére való épületet jelentenek. A jobbágyok történetéből tudjuk, hogy a czivakodó földesurak a jobbágyok hitvány faházait sokszor erőszakkal is elvitették egyik pusztáról a másikra, a zsellérek, cselédek még könnyebben mozdultak. Még sokkal régebb idő emléke van megörökítve azon szólásmódban, hogy ha valaki elköltözik «felszedi sátorfáját»; már sincsenek sátrak, sem sátorlakók, de a népnyelv fenntartotta emléküket. Szintén igen népies és jellemző mondás, hogy olyan embernek, a kinek semmije sincs, «hátán a háza, keblén a kenyere». Az Alföld pusztái, melyekből a mostani nagybirtokok lettek,

a mult század közepéig tulnyomó nagy részben legelők voltak és csak azóta üznek ott rendszeres földművelést. Félreeső fekvésük s a rossz közlekedési viszonyok miatt tulajdonosaik által elhanyagolva, csak lassankint szerelték fel ezen birtokokat, s szinte meglepő, hogy sok nagy birtok felszerelése mily hiányos máig is s hogy épületekkel mily kevésbé vannak ellátva. Különösen a cselédség részére nincsenek rendes lakások kellő számban, sem a házilag kezelt, sem a haszonbérbe adott nagybirtokon. Még csak néhány éve is Békés vármegye legnagyobb részében és Csongrád vármegye nagy uradalmaiban rendszeren három-négy család lakott egy szobában és két ilyen ház közt — mert így nevezik — volt egy konyha, úgy hogy hat-nyolcz családnak volt közös konyhája. Kamarájuk a cselédeknek nem volt, csak a padláson használtak egymástól el nem rekesztett részeket, ólat a cseléd maga készített, rendszeren fából, hogy elhordassa, ha helyét változtatja.

Sok helyen a cselédség földbeásott putrikban lakott, az ilyen épület csak annyira emelkedett ki a földből, hogy egy kis ablak elért rajta, az egész oly alacsony, hogy az ember majd beleütötte a fejét a mestergerendába. Nem szükséges mondani, hogy ily lakásviszonyok közt az erkölcsiség, a szemérem, a rend és a nyugodt élet mennyire veszélyeztetve van, vagyis jóformán lehetetlen. Szokás-mondás, hogy «tál kanál nem lehet meg csörrenés nélkül», a mi azt jelenti, hogy a házastársak össze szoktak zördülni, de ismét megbékülnek. «Széjjel tépik a babaruhát, azután megint szent a béke». Ha így összezsúfolva lakik több család, nemcsak vitáik, hanem a legbensőbb családi dolgok is mások szemeláttára történnek, mert nincs a családnak egy nyugodt percze, mikor magára maradhatna. Hogy ezt az állapotot a cselédség mennyire terhesnek találta, mutatja, hogy inkább a földalatti putrit választotta lakásul a cseléd, ha ott maga lakhatott, mint a közös lakóházat.

Ezen felül a cselédlakásokban nem volt elegendő levegő és világosság sem, első sorban a túlszűfolttság miatt, azután azért, mert rendszeren csak egyes ablakok voltak, melyeket a nagy levegőjárás miatt télen a cselédség betapasztott, mert máskép ott fujt be a szél, a hol akart s még a havat is behordta a fergeteg. Természetes, hogy ilyen

lakásokban az egészség is folytonosan veszélyeztetve van s hogy azok különösen a ragályos betegségeknek állandó tanyái. A tapasztalás azt mutatja, hogy ha ilyen lakásban gyermekek közt kanyaró, vörheny, ronsoló toroklob, torokgyík, felnőttek közt influenza vagy typhus eset van, ebből legkönnyebben járvány keletkezik és ezen betegségeket majdnem az egész majorbeli cselédség megkapja, a mi annál nagyobb baj, mert orvos és gyógyszertár nincs a pusztákon, hanem csak a messzefekvő városban. Különösen nagy volt még rövid idő előtt is a gyermekhalandóság, de némileg javult a helyzet mostanában, mióta a ronsoló toroklob serumát jó eredménnyel alkalmazzák.

Sokat javultak a közegészségi viszonyok az olyan nagybirtokokon is, a hol ingyenes gyógykezelésben részesül a cselédség, kivált ha a gyógyszertári költségeket is az uradalom fizeti; most már a törvény is így rendeli. A városokban szintén megkapja mindezt, a ki a hatóság előtt szegénységét igazolja, de már a tanyán lakó szegény ember nem járhat szegény-recept után s azért az orvosi kezelést elmulasztja; a külhatárban nincs is orvos, de még bábák sincsenek kellő számban alkalmazva; a másik nagy baj az, hogy kocsi sincs mindig, mikor a beteget az orvoshoz kellene vinni. Máskülönb a külhatárban a közegészségügyi viszonyok nem volnának épen rosszak. A tanyák rendszeren a föld partosabb részén vannak építve, magukban állanak s így a levegő jobban járja, s járvány sem keletkezhetik egykönnyen. A kisbirtokon aránylag sokkal több az épület a föld területéhez képest, mint az uradalmakban, olyan határrészeken, hol pár évtizeddel ezelőtt csak néhány tanya volt, azóta százával épültek új tanyák. Csakhogy ezeket a gazda maga használja, mert vagy az egész évben, vagy legalább a főmunkálatok ideje alatt kint lakik, a felesleges épületekbe pedig tanyást ereszt. A tanyás lakása rendszerint elég jó, mert gyakran maga lakik a tanyán, de mindenesetre külön szobában, a lakáson kívül, azért, mert ősszel tavasszal szántani vetni, télen kidudvázni segít, rendszeren szabad tűzrevalót, sertés és aprójószág-tartást kap. Az a kevés legelő, a mi a tanya környékén van, kell a gazda és tanyás jószágának, ott tehát a cseléd jószágot nem tarthatna. Kisgazdánál nem is sok családos ember szolgál mint cseléd, különösen olyan sze-

gényszerű ember, a ki maga is dolgozik, inkább legényt vagy gyereket tart, de ha feleséges ember is a béres, családja nem a gazdaságban lakik, hanem a községben bérelt lakásban.

Midőn nemrégiben kormányrendelet folytán a gazdasági cselédlakásokat összeirták, az egész szentesi határban 68,000 kat. hold földön, hol több ezer tanya van, mindössze 33 cselédlakást találtak, a mi az ismertetett gazdasági szokással teljes összhangban van s csak azokat lepte meg, kik a viszonyok felől nem voltak tájékozva. A cselédség a jószág körül hál, nyáron, mint már említettem, a szabadban, télen az istállóban, hol «barmok szája melegítő párnája». A szegény emberek legnagyobb része tehát a magyar Alföldön a nagy községekben lakik és sajnos, a lakásviszonyok épen itt a legrosszabbak. A szegény ember valami nagy bért nem fizethet, 50—60 korona legfeljebb, a mit éves lakásáért adhat, ezért pedig rendes jó lakást nem lehet kapni. Nem is építettek ilyen célra lakásokat, hanem a mióta a tanyarendszer kifejlődésével a gazdálkodás központja mindinkább a külhatárbeli föld lett s a gazda, vagy feleséges fia az év legnagyobb részében kint lakik, az úgynevezett alsó lakást kiadják, továbbá a mellékhelyiségek egy részét, fészert, kamrát, olykor istállót is átalakították lakássá s ezeket bérbe adják. Az ilyen lakás szűk, alacsony, nem elég világos, mert kis ablak van rajta, a szoba természetesen csak földes, nem padolt. Idegen családok nem szoktak együtt lakni, de a szülők családos fiukkal, vagy vejükkal annál gyakrabban, s így túlsufolt lakás is van akárhány. Ez még mind megjárná, a főbaj az, hogy a lakás helye sincs jól megválasztva, sokszor az udvar alsó részén van lapos helyen, hol a talajvíz is beszivárog a vályog falakba, melyek ezáltal nedvesek, penészesek lesznek. Az ilyen rosszul épített s rosszul szellőztetett lakásban valami sajátságos kellemetlen szag fejlődik ki, a mit nagyon jellemzően szegényszagnak neveznek, mely átjár mindent, a mi a szobában van, különösen a ruhát és fehérremüt, s csak úgy árad arról, a ki felveszi. A szegényszag kifejezést sokszor képletes értelemben is használják, elbizakodott ember, ki a legényt ki nem állhatja, azt szokta mondani: nem szeretem a szegényszagot; alacsony sorsból felemelke-

dett rossz nevelésű emberről azt mondják: megérik rajta rajta a szegényszag, látszik, hogy nem padolt szobában született. De van alkalmam elégszer a maga valóságában megösmerni, milyen az a szegényszag; mikor szegény asszony jön irodámba ünneplő ruhába öltözve, kezében hoz valami régi irást, mire azt elolvasom, az a rettenetes átható dohos penészszag, mely erről s a ritkán használt ruháról kiárad, egészen megüli, szinte nyomja mellemet. De hát még annak milyen élete lehet, a kinek egész télen ilyen levegőben kell élni, milyen romboló hatással lehet az a gyenge gyermek, vagy a beteg ember szervezetére, nem hiába mondják 'az ilyen lakásra azt is, hogy nagyon sírszagú az a ház, igaz és találó az minden tekintetben.

Másik, még jóval általánosabb hibája a szegény ember lakásának, hogy az télen többnyire nincs jól fűtve és szellőztetve. A fűtés nem sok gondot okozott a régi világban a magyar Alföldön, míg a nádasok megvoltak és mindenki annyi nádat, kákát vágthatott, a mennyi kellett neki, de mióta azokat felszántották s a nád is nagyon drága lett, csak olyan ember fűthet rendesen, kinek szabad tűzrevalója van, ilyenek az uradalmi cselédek és a legtöbb tanyás, ezek szalmával fűtenek és pedig, ha szigorú ellenőrzés nincs, annyira, hogy majd ledobban az ember, ha belép abba a túlmeleg szobába. Egészen másképp fűt az, a ki a maga tűzrevalóját használja. A cseléd évi bérében s az arató gabonarészén kívül egy vagy két kocsi szalmát szokott kapni, az pedig, akármilyen «országos» kocsival rak is, nem elég egész télen át, hanem venni kell hozzá, pedig a piacon — kivált gyenge szalmatermésű években — a szalma nagyon drága és olyan kis kocsival adnak, hogy két ember rudasfán bátran elvihetné. Azért sokan más tűzrevalóról gondoskodnak, legtöbbször fát szoktak kiásni résziből s munkabér fejében a galyát és gyökerét kapják, vagy az ártéri füzeseken termett rőzséből vesznek a szabályozó társulatoktól, erre van annyi vevő, mint csillag az égen, mert egy kéve rőzse 10 fillér, s az nagyon elég egy fűtésre. Általános szokás a kukoriczató kiverése tűzrevalónak, a kukoriczaszár ízéke és a csutka is jó tűzrevaló. Szegény öreg emberek és asszonyok sok nyárfalevelet és a tiszai ártereken termett gázt szokták összeszedni s azzal fűtenek.

A hol fával tüzelnek, ott takaréktűzhely áll a szobában, azon főznek s egyúttal kályha gyanánt is szolgál. A tűzrevalóval ilyen helyeken nagyon takarékosan bánnak, sokszor olvassuk, hogy tudatlan emberek a kályha csövét bedugják, hogy a meleg ki ne mehessen a szobából s hogy ebből milyen veszedelem támadt.

Az ajtót nem szabad nyitva hagyni, mert tél az idő, az ablakot még kevésbé s hogy ez eszébe ne jusson valakinek, a két ablak köze, ha ugyan kettős ablak van, fűrészporrall van kitöltve, hogy a meleg ki ne mehessen egykönnyen az ablak résein. A szegény embernek egyik legnagyobb gondja, hogy' telet ki, vagy népiesen szólva, hogy' megy a télnek eleség, tűzrevaló s a jószágnak való takarmány dolgában. Azért ha valami dolog nem jól indul, nem sikerül, azt szokták mondani «no jól megyünk a télnek» a mi olyanformát jelent, mint az a mondás: «Szépen vagyunk.» Könnyelmű cseléd, mikor sietésre inti a gazda, azt feleli vissza, vagy csak magában gondolja: «Tavaly se siettem, mégis kiteleltem.»

A zord téli idő által okozott nyomorúságos állapotnak csak a tavasz kezdete vet véget. A mint a biztató jó idő megjön, kiszellőztetik a szobát, kirakják a napra az ágyat, a ruhaneműt. A gyermek, ki télen olyan, mint a penészvirág, a napon visszanyeri arcza pirosságát, a beteg is kiül a napra sütkérezni, rajta már nem mindig segít a napsugár, mert némelyikbe csak háltni jár a lélek; az ilyen beteget elviszi a tavasz. Gyakori betegség a rossz lakásokban a tüdőbaj és ebből magyarázható az alföldi vármegyékben a közegészségi viszonyok kedvezőtlen volta s a magas halálozási arányszám, mert ez mindig párhuzamosan halad a tüdővészben megbetegedők számával. Ezen vármegyékben ezer emberre átlag öt tüdőgümőkóros halott esik s száz halott közül 16 gümőkóros hal el; oly arányszámok ezek, melyek más országrészeket messze túlhaladva, a fővárosi halandósági viszonyokkal vetekednek, sőt részben ezeket is fölülmúlják. Csak népünk nyomorúságos s emberhez nem méltó lakásviszonyainak ismerete mellett érthető meg, hogy túlnyomólag földműveléssel foglalkozó, tehát a szabad levegőn dolgozó alföldi magyar népünk közt miért szed a tüdővész oly sok és

egyre szaporodó áldozatot. Mert a ki bármily ok miatt, legtöbbször meghülés folytán, tüdőbajba esik, abból a rossz levegőjű lakásban ki nem gyógyulhat, mert gümőkórt kap és elsorvad, holott tiszta, friss levegőben, jó táplálkozás mellett meggyógyulhatna. Ha pedig a rosszul szellőztetett, túlszulfolt lakásban csak egy gümőkóros beteg van, attól ezen pusztító betegséget a többiek is elkaphatják, az orvosi tudomány mai állása szerint a tüdővész ember köpése addig terjeszti legkönnyebben a ragályt, míg ki nem szárad s legnagyobb hajlandóságúak arra, vagyis legkönnyebben megkaphatják az alkoholisták, a gyengébb szervezetűek és a gyermekek. A tüdővész beteget a nép menthetetlennek tartja, azért mondja arra, ki nagyon köhög, hogy ugat belőle a halál kuttyája, abból már nem lesz ember, majd csak a sárgaföld gyógyítja meg. A tüdővész terjedése a lakásviszonyokon kívül a nép kereseti és táplálkozási viszonyaival is szoros okozati kapcsolatban van, a tapasztalás azt bizonyítja, hogy sokkal több tüdővész van az alföldi községekben, mint a külterületi lakosság, vagy az uradalmi cselédség közt, mert a kereseti és a lakásviszonyok rosszabbak a községekben s itt aránylag sokkal nagyobb a kereset-képtelenek száma. A kereset is sokkal bizonytalanabb itt és az egyes évszakokban, valamint az egyes években is nagyon különböző.

Az emberiség legpusztítóbb betegsége, a tüdővész elleni küzdelemből, mely külföldön már hosszabb idő óta meg lehetős sikerrel folyik, egy évtized óta hazánk is derekasan kiveszi a részét. Egyfelől minél több népsanatorium létesítésére indult meg az üdvös mozgalom, másfelől az alsó néposztály lakásviszonyainak javítására törekszik a kormány s az egyes vármegyék.

Földművelésügyi miniszterünk, Darányi Ignác legszebb alkotásaihoz, melyekben a mezőgazdasági munkásosztály iránti jóindulatának sokszor jelét adta, tartozik a gazdasági munkásházak építésének állami támogatásáról szóló 1907: XLVI. törvénycikk. E törvény a munkásházak építését első sorban törvényhatósági és községi teendőnek tekinti s azok javára a munkások helyett évenként 300,000 koronáig hozzájárul az állam az építési költség törlesztéséhez; a mint a végrehajtási rendeletből ismeretes, az állam a

törlesztés negyedrészt fogja átvállalni. A munkásházak 20 évig mindennemű állami, törvényhatósági és községi adó fizetése alól mentesítve lesznek s mindenféle telekkönyvi ügyekben és jogügyletekben bélyeg- és illetékmentesség kedvezményében s még többféle más támogatásban részesülnek, melyek bizonyára nagy mértékben siettetni fogják ilyen gazdasági munkáslakások építését. Az új cselédtörvény 29. §-a pedig a cselédek lakására vonatkozólag elrendeli, hogy azokat úgy kell építeni, illetve a meglévőket tíz év alatt olyként köteles a gazda átalakítani, hogy minden nő vagy családos gazdasági cselédnek külön szobája és kamrája legyen. A részletes építési szabályok megállapítását és a kivételre vonatkozó intézkedéseket általában a törvényhatóságok hatáskörébe utalja ezen törvény.

Egyes törvényhatóságok már jóval ezen törvény meghozatala előtt foglalkoztak a munkás- és cselédlakások ügyével s ezek közül Csongrád vármegye tevékenységét kívánom itt felemlíteni.

A vármegye szegényebb néposztályának fentebb ismertett szomorú lakásviszonyai már régebben felkeltették a vármegyei hatóság figyelmét és érdeklődését. A vármegye már 1905-ben, tehát az államot jóval megelőzve, szabályrendeletet alkotott a gazdasági szegődvényes (conventios) cselédek lakására vonatkozólag. Ezen szabályrendelet szerint minden földbirtokos (bérlő) köteles minden családos és állandón alkalmazott gazdasági cselédje és hasonminőségű alkalmazottja részére, a mennyiben ezeknek a felfogadásnál lakás biztosított, egy szobából, megfelelő konyhából, mely két család részére lehet közös is és az élelmiszerek eltartására szolgáló, a szobától elkülönített kamarahelyiségből álló egészséges lakást szolgáltatni. Köteles minden gazdasági telep részére emberi élvezetre alkalmas vizű kútról gondoskodni, s minden telepen, mely a községtől, hova tartozik, 3 kilométernél távolabb esik s melyen 50-nél több lélek van, ragályozó betegek elkülönítésére szolgáló helyiséget kell tartani. A szükséges új cselédlakások két év alatt felépítendőek, a már meglévők 15 év alatt fokozatosan átalakítandók, ezen határidő az 1908 február 28-án megalkotott új szabályrendelettel akként lett módosítva, hogy összhangzásban az új cselédtörvénynyel, az átalakításnak legkésőbb 1917 október 31-ig

meg kell történni, fenntartatott ezen szabályrendeletekben az egészségügyi hatóságoknak azon joga, hogy a közegészséges veszélyessé vált lakhelyeknek azonnali kiürítése hatóságilag elrendelhető. Ezen szabályrendelet végrehajtására dr. Cicatricis Lajos vármegyei alispán részletes utasítást adott ki, egyúttal a cselédlakásokat az egész vármegyében bizottságilag megvizsgáltatta, a hiányokat megállapíttatta és szigorúan ellenőrizte, hogy azok pótlása megtörtént-e. A vizsgálatok eredményéhez képest nagyszámú cselédlakásnak záros határidő alatti kiürítése s még sokkal többenél lényeges átalakítás rendeltetett el. Az alispáni utasítások szerint a lakásban minden felnőtt személyre 10 köbméter légtáv és négy □-méter felület volt számítandó, továbbá «emberi lakás céljaira csak a föld felett, szilárd anyagból (tégla, vályog, vert fal) épített zárható és nyitható ablakokkal, ajtókkal, fűtésre és főzésre megfelelő tűzhelyekkel és kéménnyel ellátott, szilárdan fedett, tűzmentesen lepadlásolt épületek használhatók, melyeknek lakott részeiben a falak vakolva és meszelve vannak».

Ezen szabályrendelet végrehajtása elé az érdekelt birtokosok semmiféle nagyobb akadályt nem gördítettek, inkább időhaladékot kértek az építkezési anyag beszerzésére, úgy, hogy most már számos új cselédlakás épül is. Panaszt hallottam arról, hogy több új cselédlakáson egyes ablakok vannak. Felemlítem, hogy az őrgróf Pallavicini-féle mindszent-algyői hitbizomány egyik 8000 holdas bérletén a cselédlakások felépítésének költsége 90,000 koronára ment, mely összeget az uradalom fektette be, a bérlő pedig annak kamatját fizeti a bérleti idő alatt. A munkásházak építése Csongrád-vármegye községeiben szintén szépen halad. Szentes városa még 1904-ben 140 házhelyet, egyenkint 240 □-ölével osztott ki munkáslakások céljára 1 koronáért □-ölenkint; a telek ára kamat nélkül 10 év alatt fizetendő, az építkezési anyagot a munkások maguk vették, mely célra 40,000 korona kamatmentes, 20 év alatt törlesztendő államsegélyben részesültek. Ezen rendszer azonban nem bizonyult jónak, mert az építőanyagot drágán szerezték be és különben is igen költségesen, még a megsabottnál is nagyobb mérvben építkeztek. Sokkal olcsóbban épült Csongrádon 63 munkáslakás, mi nagyrészen Sóhlya Gyula köz-

ségi jegyző érdeme. Ezekhez 200 □-öl területű telket □-ölenként egy koronaért a város adott, az építkezés átlag 450 koronába került; az építés azért volt oly olcsó, mert az épülethez szükséges téglát és faanyagot a vármegyei alapokokból rendelkezésre bocsátott 20,000 koronából a község szerezte be versenytárgyalás útján, úgy, hogy az épületfák már ki voltak ácsolva s azokat csak össze kellett rakni. Ebben az építettő munkások maguk is segítettek, továbbá vályogot vertek és a melléképületeket, kamrát, ólat, a fent említett költségen felül teljesen maguk készítették.

A gazdasági munkásházak építésének állami támogatása törvény által biztosítva lévén, újabb actió indult meg ezer munkáslakás építésére a vármegye különböző községeiben. Ezekből néhány ház Szegvárt már fel is épült, melyek a telek árán kívül átlag 620 koronába kerültek, az építéshez a téglá és faanyag versenytárgyalás útján szereztetett be, a vályogot a munkások maguk verték, az építkezésnél segítettek. Szentesen négyszáz gazdasági munkásház felépítése van tervbe véve, a telek árán kívül körülbelül 700 korona költséggel egyenkint, erre a célra kb. száz hold jó minőségű földet vásárolt a vármegye, melyeket 400 □-öles telkekben szándékozik kiosztani. A telepen gazdasági irányú elemi iskola lesz, mintatérül szolgáló konyhakerttel, hol a felnőttek is gazdasági példaadást nyernek a konyhakertészet üzésére. Lesz továbbá népház is s ebben népiroda, hol a nép ingyenes tanácsban és jogsegélyben részesül, ugyanitt lesz elhelyezve a munkásközvetítő hivatal, a népkönyvtár s a háziipari készítmények értékesítő szövetkezete és ennek raktárai.

Ezen telkeknek részben ártézi kút vizével, részben a Kurcza-folyó holt medréből való öntözése van tervbe véve, úgy, hogy a telekből szabadon maradó területen a munkások konyhakertészetet folytathatnának, mire a telek, melynek négyszögöle két koronába kerül, kiválóan alkalmas; a feles számmal jelentkező munkások közül előnyben részesültek a nagyobb családúak és azok, a kik a konyhakertészetrel foglalkozni szoktak. A tervezet szerint ilyen ház és telek, az építkezési anyagoknak árlejtés útján való beszerzése mellett legfeljebb 1500 koronába kerülne a vályogon kívül, a mit a munkás maga verne ki.

Ezen összeg 20 éven át fizetendő 7·80% kamatozású törlesztéses kölcsönből lenne fedezve, melyet a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 95·5%-os árfolyam mellett bocsát a vármegye rendelkezésére, az évjáradék tehát mintegy 120 kor. volna, melyhez az állam 25%-kal járulván, a munkásoknak 90 koronát kellene évenként fizetni, hogy a ház árát 20 év alatt, melyen belül a ház hatósági beleegyezés nélkül eladható nem lenne, teljesen letörlesszék.

Ezen évjáradék tehát mindössze kb. 30 koronával lenne drágább a munkások által jelenleg fizetett házbérenél, a mit részben a kert használata pótol, de áldozatot is szívesen hoznak a jó, egészséges lakásért. Azt tartják, kakas is úr a maga szemétdombján, s a szegény ember önértetét s munkakedvét nagyon emeli, hogy emberhez méltóan és mindenkitől függetlenül a magáiban lakhatik.

VI.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a munkásosztály lakásviszonyainak javításán az államkormány és a helyi hatóságok egyaránt dicséretes buzgósággal működnek s ezen fáradozás folytán lényeges javulás várható e téren, a mi közegészségi, közgazdasági és erkölcsi tekintetben is nagy haladást jelentene. Bármilyen üdvös és fontos is ezen törekvés, nagy hiba volna ezzel és a közelmúltban hozott többi munkásügyi törvénnyel a szegényebb néposztály sorsának javítására szükséges intézkedések sorát kimerítettnek tekinteni.

Lényeges javulás a munkáskérdés terén csak akkor várható, ha mindenki, a ki dolgozni kíván, talál is munkát, melyből megélhet, tehát ha a munkaalkalom szaporodik, a munka értéke emelkedik, ha általában a kereseti viszonyok javulnak. Jelenleg a mezőgazdasági munkával foglalkozó szegény ember koránt sem bírja munkaerejét úgy értékesíteni, mint az kívánatos és megnyugtató volna, mert kivételes eseteket nem tekintve, sem a gazdasági cselédeknek, sem azoknak, kik szolgálatban nem állanak, évi keresete nem igen haladja meg az ötszáz koronát. Ezzel már a legtöbben be is érik, vagy legalább ennél többre nem is számítanak, mert nagy úr az az ötszáz korona, nehéz azt összekaparni, sokat kell

lúzni-vonni érte. Évi jövedelmének mintegy fele értékét természetben keresi meg a legtöbb szegény ember, aratáson, harmados kukoriczaföld munkálásával, sertéshizlalással, a másik felét, tehát mintegy 250 koronát, készpénzben kell neki megszerezni. Minthogy azonban az évnek legalább negyedrészeben semmiféle állandó munkát nem találhat s mivel az aratással, csépléssel és a különböző kukoriczamunkával ismét majdnem ugyanannyi idő eltelik, tulajdonképen félév alatt kell ezt a pénzt megkeresni, de még az ünnepeket és a munkára alkalmatlan időt is le kell számítani, ez után maradna még százhuszonöt dolgozó nap, melyen átlag két koronás napszámmal kereshetné meg az említett összeget. Hogy azt csakugyan megkereshesse, ahhoz első sorban kell, hogy még munkabíró, dologtehető ember legyen, másodsorban hogy legalább a nyári főmunkaidőben egészséges legyen, mert ha ilyenkor csak pár hetet mulaszt is, azt egész évben megérzi. Kell még az is, hogy a jószághoz szerencséje legyen, mert a szegény ember, különösen a cselédféle, leginkább abból pénzel; ha már most hízója eldöglik vagy más ilyen nagy baj éri, sem ruházatára nem telik, sem télire nem lesz elegendő húsétele és zsiradéka s csak nyomorog egész esztendőben. Sokat határoz még az is, milyen gazdasági év van, talál-e munkát mindenki, a ki dolgozni akar; ez nem függ kizárólag a termés eredményétől, mert például, ha sok dült vetés van és a szem megszorul, bár a termés rossz, de mivel azt nehéz letakarítani, aratás idején sok munka és nagy napszám szokott lenni; mégis rendszerint jó gazdasági években magasabb, rossz esztendőkben alacsonyabb a munkabér. Legrosszabbak szoktak lenni az aszályos, száraz esztendők, mikor némely vidéken hónapokig nem esik az eső és a vetés apróra és ritkára marad. Ilyenkor kevesebb arató kell s a mint mondani szokás, nem kell a szegény ember semmire, tehát ő is károsodik, nemcsak a gazda, sőt elsősorban őt sújtja az aszály, mert az leghamarább a kukoriczának szokott megártani, a mit többnyire a szegény ember munkál résziből. Tapasztalás szerint a magyar Alföld némely vidékén minden harmadik évben van aszálykár kisebb-nagyobb területen, a minek mértéke a talajtól, az eső mennyiségétől és járásától, de mégis leginkább attól függ, hogy a föld elegendő

téli nedvességet kapott-e? Ha ez elmarad, tapasztalt gazdák már előre tudják és beszélnek, hogy «már megint nem lesz egész esztendő». Sokat javíthat még a vetésen egy jó májusi eső, azért mondják beszélgetés, politizálás közben, vagy valami tervezett újításra, hogy többet érne annál egy jó májusi eső, azt is szokták tréfásan mondani, hogy «májusi eső nem szükség», a mi azt jelenti, hogy ha ilyenkor esők járnak, nem kell szűk esztendőről tartani. Az emlékezetes 1863-ik szűk esztendőben az aszály 500 □ mérföldre terjedt ki, azóta a rossz esztendőket ezen évhez szokták hasonlítani s bizony gyakran hallani, hogy egyik-másik év «rosszabb, mint hatvanhárom».

Ilyen száraz esztendőben 1905, nyarán, mikor az Alföld tiszántúli részén a vetés oly silány volt, hogy azt csak ezzel az egy szóval fejezték ki: «gyász», kukoricza pedig semmi sem termett, többször hallottam nagyon jó dolgos emberektől, hogy «el kell menni erről a tájról a szegény embernek». Ezek még nem gondoltak kivándorlásra, csak az aszályos vidékről akartak elköltözni, de ha már a szegény ember nem élhet meg szülőföldjén s azt el kell hagyni, már akkor könnyen megfogamzik lelkében az a gondolat is, hogy hazáját elhagyja.

A rossz termés, kivált az aszály által okozott gazdasági csapások még a munkásebernél is érzékenyebben sujtják a kisbérlőket és feleseket, kik sokszor egész életük keresményét vagy csekély örökségüket elveszítik egyetlen rossz esztendőben; azt szokták ilyenkor mondani, hogy rájuk már beborult, mert mindenüket, a mijük volt s azonkívül egész évi munkájukat is beleverték a földbe, de hiába vergődtek vele, mégis «beleléptek a semmibe». Velük együtt ily években sok eladósodott kis gazda is tönkre megy, kik már régebben küzdöttek, hogy földjüket megtarthassák, sokat megkoplalták, megrongyoskodták, s ily rossz évben végre is leroskadnak a terhek és csapások alatt. Ilyesmi ezelőtt is gyakran megtörtént, csak hogy a kik így elpusztultak, azok közül sokan vagyonuk romjaival az ország más vidékeire vonultak, hol még akkor a föld sokkal olcsóbb volt, itt megtelepedtek és sokszor szépen szereztek is. Most azonban a föld ezen távolabbi vidékeken is nagyon drága, s így a kik most elköltöznek, már nem maradnak az országban, hanem Ameri-

kába vándorolnak, úgy, hogy a kivándorlók zöme az Alföldön ilyen kisgazdákból áll, kik itthon kis birtokukból nem tudnak megélni. Mezőgazdasági munkás aránylag még nem sok ment ki, a kivándorlás okául a legtöbben azt adják elő, hogy Magyarországon, mint mezőgazdasági államban, téli munkát nem kaphatnak, nyáron pedig nem kereshetik meg, a mi egész éven át szükséges. Szerintük ezen nagy állami földmunkálatok által lehetne segíteni, hol mint kubikosok munkát és keresetet kaphatnának.

A kivándorlás tehát a magyar Alföldön az ország más részeihez képest eddig még csak szórványos, de ha egyszer megindul, épen olyan gyakori lehet, mint az ország más vidékein, mert a kivándorlás gondolata már nem idegen a nép előtt s azzal sokan foglalkoznak.

Feltűnő, mennyire megváltozott a nép eszmeköre és gondolkozásmódja egy emberöltő alatt, egészen mások vágyai, céljai, más a beszéd tárgya is, mint régebben.

Az 1848-ik évi szabadságharc után, a mint a sebek behegedni és a nagy küzdelmek emlékei halványodni kezdettek, a magyar nép életének legfontosabb ügye az örökváltság, népies nyelven a «váltás» s az összes birtokviszonyokban ebből keletkező nagy változás lett. Az úrbéri kapcsolat megszűnése következtében szükségessé vált a jogviszonyok újabb rendezése, a közös legelők felmérése és elkülönítése, a mi mind a volt úrbéres községek egész lakosságának legnagyobb érdeklődése mellett ment végbe, napirenden voltak az úrbéri perek, melyekben a volt jobbágyok összessége állott szemben volt földesurával s a perhez szükséges adatok keresése, az okmányok megszerzése, a perköltségekre való többszörös gyűjtés, valamint a soká húzódó pernek minden fordulata állandó izgatottságban tartotta a népet. Nem kevesebb ellentét merült fel a volt jobbágyok között a közös legelők felosztásának módozatai tekintetében, más arányban osztottak azokban a jobbágytelkek birtokosaj és azok, a kiknek csak házuk volt, a házatlan zselléreket egészen kirekesztették az osztzkodásból, mi nagy elégedetlenségre adott okot. A felosztás sorrendje és helye szintén sok vitára és bujtogatásra adott alkalmat, melyeknek csak a telekkönyvezés vetett véget. A jászkun községekben majd mindenütt perre került a dolog a redemtus

közbirtokosság és a zsellérek, valamint a bevándorolt lakosság közt, mert itt a közlegelőkből csakis azok részesültek, kiknek elődei a pesti rokkant katonák házának elzalogosított jászkun kerület kiváltásához hozzájárultak, ezen perek némely része még maig is folyamatban van.

Az alkotmány visszaállítása óta a közéletben mind nagyobb teret foglaltak el a politikai kérdések és a különböző politikai pártok küzdelmei, úgyszintén a helyi érdekek körül és személyes versengés folytán keletkezett harczok is, melyekben a szegény nép is élénk részt vett, még oly ügyekben is, melyekben szavazati joga nem volt s így azokra közvetlen befolyást nem gyakorolhatott. A nép ezen kérdésekben többnyire a szélső radicalis nézeteket vallotta és sokszor csalódás érte, mikor nagyhangú és ábrándos ígéreteknek hitt; ez lehet az oka azon szálló igének, mely a politikát csak az urak hunczutságának tartja. Azt is megtanulta a nép tapasztalásból, hogy «a ki a tűzhöz közelebb ül, az jobban melegszik» vagyis, hogy a közérdek czimén sokszor csak a vezetők magánérdekei nyernek kielégítést. A politikától ezért mindinkább eltávolodik a nép lelke és az csak ritkán, nagyobb izgalmak idején tölti azt be, annál több figyelmet kezd fordítani a gazdasági ügyekre és saját kedvezőtlen helyzetének okaira.

Az egész mezőgazdaság válságos állapota, különösen a mezőgazdasági munkásviszonyok rosszabbra fordulása egyfelől, a socialista párt szónokainak és hirlapjainak izgatása másfelől gyorsan elterjesztették a socialista eszméket, melyekre a talaj elő volt készítve és melyek a létező állapotok visszasságainak és igazságtalanságának kimutatásával, valamint a munkán s az emberi jogok egyenlőségén alapuló új társadalmi rend lehetőségével és szükségességével a munkásnép lelkét egyformán lázba hozták. A szegény nép körében, de sok helyen a kisczudák között is ezen mozgalom eleintén a földfelosztás népszerű jelszavával indult meg. Találkoztak ugyan egyesek, kik a nép régi eszejárása szerint úgy gondolkodtak, hogy az uraságtól nem lehet elvenni birtokát, mert azt ősei vérrrel szereztek, de a nagy többség letorkolta azokat, kik ilyen «ósvi» eszméket hangoztatta. Így ezek elhallgattak, s a földosztók vitték a szót, bár a nép józanabb része tudta, hogy ebből semmi sem lesz, «mert

olyan fát mozgatnak, a melyet soha életükben ki nem döntenek».

Így is történt; a földfelosztási mozgalmat a hatóságok elnyomták, s maga a socialdemokratia is más irányt vett, s inkább elvi alapon folytat küzdelmet a népjogok kiterjesztéséért, az általános egyenlő titkos szavazati jogért.

Bizonyos tekintetben tehát a socialista mozgalom sem tudta beváltani a hozzáfűzött vérmes reményeket, pedig sok embernek a kemény életküzdelmek között, midőn sorsán javítani szeretne, de nem tud, épen ilyen vérmes reményekre van szüksége. Népünk most ezeket az amerikai kivándorlásban keresi, az amerikai viszonyok, az ottani korlátlan társadalmi szabadság, az egyenlő jogok és főleg a két-három-négy dolláros napszám körül forog most a beszélgetés a nép nyilvános és magán-összejövetelein. A kivándorlók leveleiből ismerik már széles körben az amerikai viszonyokat, ha ily levél érkezik, arra sokan kíváncsiak, azt az érdeklődők felolvastatják. Az amerikai magyarok szinte tudják, hogy milyen sokan és milyen nehezen várják tudósításaikat, azért a levelek kezdete vagy vége mindig az, hogy az Isten áldja meg ezen levélnek úgy olvasóját, mint hallgatóját. Egy-egy ilyen amerikai levél valóban nagyon érdekes olvasmány; hogy a lelkes magyar mint sajnálja szép hazáját, de hiába, itthon nem lehet tisztességesen megélni, kivált családos embernek, mert nincs téli munka. Lassankint megismeri a kivándorló az északamerikai politikai pártok elveit és jelszavait, továbbá a munkások és munkaadók nagy küzdelmét, az elnökválasztás jelentőségét és hatását a munkásviszonyokra, átviszi lassankint honszeretetét az ó-hazáról az új-hazára, bár ő Amerikában is jó magyar akar maradni s táplálja a reménység, hogy még visszajön valamikor. Vannak, a kik kedvezőtlen tudósítást küldenek «az Amerikában való sorok és viszonyokról» és nagyon ajánlják mindenkinek, hogy ha erősen élnek is az ó-hazában, csak maradjanak odahaza kedves családjaik körében, mert ne gondolják, hogy Amerikában talán a manna hull, hanem itt is elmondhatjuk azon közmondást: a szerencse szárnyon jár, boldog, kire rátalál; csakhogy a szerencsés a magyarok közt igen kevés. Magyar Ferencz, szentesi kivándorló írja

ezt, s leveleiből érdeemesnek talállok még néhány részletet közölni :

«Ezt az Amerikát az igaz néven nem Amerikának kék hívni, hanem Nyomorikának, itt van annyi nyomorék ember, hogy ezt fájós szívvel lehet nézni, de nagyobb része csak magyar, mert itt a magyar embernek, a ki csak magyarul tud, igen szomorú helyzete van, mert minden munkában oda küldik, a hol legveszedelmesebb a munka, a hol minden pillanatban várhatja a halált, hanem azért sajnós, sok embernek még ilyen veszedelmes munka is jó volna, hanem annyin vannak munka nélkül, hogy a szegénység majd megeszí egymást. Én magam, mióta kint vagyok, harmadik helyen vagyok, előbb bementem egy vasgyárba, a hol sok ezren dolgoztunk naponta 10 óra hosszat, a fizetés 1 dollár 80 cent volt, de bizon egy nap sem volt úgy, hogy halott ne lett volna, de volt 3 is egy nap és még nyomorék mennyi, hogy sirt az ember lelke, mikor a maga életére is gondolt, hogy többé nem látja kedveseit, szeretteit, de mit tegyünk, csakhogy munkánk legyen, az életet nem tekintve, minden munkát elvállaltunk, mert itt vagyunk ebben az óhajtott Amerikában. Most pedig egy szénbányában dolgozom, bizony ez is nagyon veszedelmes, mert azt tudjuk, hogy bemegyünk, de hogy életben kijövünk-e, azt az Isten tudja; de mit tegyünk, muszáj, mert az kenyér.»

Megható a szentesi szegény ember találkozása az egykori híres népvezérrel, Sima Ferencz volt országgyűlési képviselővel, ki 1904 elején súlyos betegen feküdt Clevelandban, hol nemsokára meg is halt.

«A multkori utazásomban — ezt írja — felkerestem Sima Ferencz urat is Clevelandban, de szívfájdalommal, a milyen helyzetben találtam, nem is tudtam vele jól beszélgetni, mert az sirás mindjárt erőt vett rajtam. Már akkor négy hónapja feküdt az ágyban és semmi szolgát nem láttam körülötte, én itattam meg, mert nem volt a ki meg-itassa. Ilyen a világ, sokat ígér, keveset ad».

Érdekes czikkeket irt Hegyi Antal volt csongrádi plébános, ki néhány évig mint clevelandi róm. katolikus lelkesz működött, a csekély számú amerikai magyar földművesek és a százezrekre menő magyar ipari és bányamunkások életmódjáról Amerikában. Ez ismertetésből kitűnik,

hogy a kivándorolt magyar munkások legnagyobb része nehéz, keserves munkával keresi kenyerét. Reggeltől nap-estig, mások estétől reggelig dolgoznak, mint a barom, a bányákban, gyárakban és kikötőkben és csak keveseknek jut a szerencse, hogy mint cselédek nyerjenek állandó foglalkozást és keresetet, mert a házi cselédeket, különösen a nőcselédeket, nagyon jól fizetik Amerikában. A gyári szerencsétlenségeknek se szeri se száma, mivel az amerikai gyárak fölületesen vannak építve, hogy előállításuk kevesebbe kerüljön. Sőt a munkások életbiztonságára sem fordítanak kellő gondot, mert ha véletlenül elpusztul valamelyik közülök, tíz más jelentkezik helyére. A munkások napi keresete, Hegyi Antal ezen tudósításai szerint, melyek még a legutóbbi nagy ipari válság előtti időről valók, átlagban két dollárra megy, különösen nehéz, vagy különösen veszélyes munkanemekben még több is, de a kikerülhetetlen eredmény, hogy rettenetes, emberölő munkájukban idő előtt tönkre mennek, munkaképtelenné válnak, még ha kedvez is nekik a jószerencse, hogy megkiméli őket nagyobb balesetektől. A magyar kivándorlók közül elenyészően csekély a takarékos munkás, ki keresetének nagy részét félreteszi, a legnagyobb rész csak a korcsmák, az ú. n. saloonok közelében telepszik meg s este, mikor munkájából hazamegy, nem tud ezek mellett elmenni, hogy oda be ne térjen, ott pedig az ital mértéktelen élvezete által keresménye nagy részét eltékozza. Az itthoniak nem értesülnek a kivándorlók sok bajáról és szenvedéséről, hanem csak azokról hallanak, kik jó szerencsével jártak; ezeknek vagy pénzküldeményei ismét sok embert csábítanak a kivándorlásra. A kivándorlók között mindenesetre legjobb dolga van azoknak, kik vendéglőt, korcsmát tartanak, vagy kiknek felesége is keres szállás és ellátás adása által, vagy főzéssel, mosással. Így Fekete Peter szentesi kivándorlónak saloonja oly szépen jövedelmez, hogy már néhány éve 30,000 koronaért vett itthon földet s ennek árát készpénzzel fizette ki, most azonban el akarja adni, mert letett a hazajövetelről. A már említett Magyar Ferencz is megbarátkozott már az amerikai viszonyokkal, sőt családját is kivitette s most a szénbánya közelében, a hol dolgozik, vendéglőt nyitott; már hat éve kint van s lehet, hogy vissza sem jön többet és amerikai polgárrá lesz

Frenk Magyar. A kik visszatértek is Amerikából, azok közül is többen ismét kivándoroltak, egyik nem talált itthon keresetet, másiknak a hatóságok ellen volt kifogása; olyan is van, ki azért ment vissza, mert gyermeke már úgy is alig tud magyarul, szóval, a visszavándorlók nagyobb része már nem tud az itthoni viszonyokhoz alkalmazkodni, már nem tud itt megszokni. A kik családostul vannak kint, azok gyermekei közül már igen sok ott is marad, különösen azok az idegen földre szakadt kiskorú gyermekek, kiknek apjuk, anyjuk időnap előtt elhal a nehéz munkában, ha árvaházba kerülnek, angolokká válnak, az ily sorsra jutott gyermek azt sem tudja azután, hogy valaha magyar anya szülte a világra. A kivándorlók nagy része tehát előbb-utóbb elvész a magyarság számára s bármennyi jó oldala lenne is gazdasági tekintetben a kivándorlásnak, nemzeti ügyünkre végzetes csapás a kivándorlók számának folytonos emelkedése; minden nemzet inkább elviselheti népessége számának ilyen apadását, csak a magyar nem, mert nekünk pótolhatatlan ezen nagy vérvesztés. A nagy Széchenyi elveit sokan hangoztatják most, de kevesen követik, pedig az ő féltő aggodása a magyar nemzet fennmaradása és fejlődése tekintetében talán sohasem volt annyira helyén való, mint jelenleg, midőn az amerikai gazdasági viszonyok javulása következtében a kivándorlók számának újabb szaporodása várható s nagyon könnyen meglehet, hogy a legutóbbi amerikai gazdasági válság előtti arányokat ismét eléri és sok bajjal küzdő, rendes keresettel nem bíró népünk mind szélesebb rétegeit magával ragadja a kivándorlás áradata.

Pedig nagy kár volna a mi színmagyar népünkért, mely mint munkás is páratlan dologbíró és kitartó és mely a régi életmódot, a magyaros gondolkozást és beszédet leg-hívebben megőrizte, melynek nyelve népünk történetének, ősi gazdasági viszonyai emlékének valódi kincses bányája.

El kell követni minden lehetőt, hogy ezen értékes néposztályt magyar hazánkunk és első sorban a magyar mezőgazdaságnak megmenthessük, ez azonban csak a nép-jólét fokozása, a keresőképeség emelése útján lehetséges.

A nép életmódja, igényeinek színvonala s gazdasági helyzete, mely szerint szükségleteit többé-kevésbé kielégíteni képes, rendkívül fontos a nemzet többi osztályaira

nézve is, mert ha az alsó néposztályok jóléte emelkedik s ezzel fogyasztási képessége növekszik, az a többi osztályok termelési és kereseti viszonyaira is a legjobb hatással van, úgy, hogy már csak ez okból is közérdekű a nép gazdasági viszonyainak javítása. Ha ez megtörténik s az itthoni kereseti viszonyok javulnak, ha a szegény ember itthon is tisztességesen megélhet munkája után, akkor kevesbedni fog a kivándorlók száma. Habár a magyar munkás keresete vetekedhetik az amerikai napszámokkal, de viszont családja körében maradhat, itthon az életmód is olcsóbb, a kivándorlás fáradalmi és költségei, továbbá a munkások életének és egészségének nagyobb biztonsága is számításba jönnek s így a nagy különbség valamennyire kiegyenlítődik, sőt elenyészik. Csakúgy mint más nemzeteknél a népjólét emelkedése, a hazai mezőgazdaság és ipar felvirágzása jelentékenyen apasztotta a kivándorlók számát, nálunk is ez az útja és módja a kivándorlás csökkentésének.

Hogy melyek volnának ezen kétségkívül helyes cél elérésére a legalkalmasabb eszközök, annak részletes tárgyalása későbbi feladatomban lesz e mű folytatásában. Itt csak azt említem még fel, hogy legnagyobb hibánk az, hogy a nép széles rétegével nem foglalkozunk eléggé, annak életviszonyait, gondolkozásmódját nem ismerjük úgy, mint kellene. Innen származik az a kölcsönös elhidegülés és a nagy osztálygyűlölet is, mely nálunk tapasztalható, a mely rendszerint egymás nem ismeréséből, vagy félreismeréséből szokott keletkezni. Népünk kizsákmányolójának tartja s irigylí a vagyonosabbakat és az úri osztályt, az a tapasztalata, hogy a szegény embert lenézik, semmibe sem veszik, a mit így fejez ki: «Enyém a hallgass, mert én vagyok a szegény». Viszont a többi osztályok közönye a munkásosztály iránt tagadhatatlan; sok gazda a szerint becsüli az embert, hány hold földje van, a többi osztályok pedig csak saját érdekkel törődnek, csak a haszon után járnak.

A különböző társadalmi osztályok közt azért nincs béke és tartós gazdasági együttműködés, hanem állandó surlódás és egyenetlenség van köztük, valósággal megölő ellenségnek tekintik egymást, mintha nem is egy nemzet tagjai volnának. Többször tapasztaltam újabb időben is, hogy

a birtokosok és munkások közt felmerült olyan vitás kérdések, melyeket egy kevés kölcsönös engedékenységgel s kellő jóakarattal könnyen meg lehetett volna oldani s az érdekellentéteket ki lehetett volna egyenlíteni, mennyire elmérgesedtek a kölcsönös türelmetlenség és daczolás miatt, minek hol a gazda, hol a munkásosztály, de legtöbbször mindkettő nagy kárát vallotta. A népjólét emelésére való minden törekvés tehát csak úgy lehet eredményes, ha a szegényebb néposztályok életviszonyaival behatóbban foglalkozva, valódi érdekeiket felismerjük s jogos törekvéseik szószólói leszünk.

De a jóakarati hangoztatása magában véve nem elég ide tettek kellenek; üres jelszavakkal és hangzatos beszéddel a népet kielégíteni, helyzetén javítani, sorsával megelégedetté tenni s a haza földjén megtartani nem lehet, mert a nép nem szép szavakat, hanem munkát és kenyeret kíván.

ECSERI LAJOS.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Nyolczadik közlemény.*)

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Hogyan akadt rá Ewan Danra?

Ewan úgy haladt tovább, mint kinek az esze megszűnt működni. Minden érzéke eltompult. Nem látott jól, nem hallott jól, nem tudott gondolkodni sem. Bármint igyekezett összeszedni kóválygó gondolatait, elméje sehogy sem engedelmeskedett.

Újra meg újra eszébe jutott az a bibliai szöveg, melyet aznap reggel választott ki legközelebbi prédikációja alapjául. Ézsau története volt, midőn elsőszülöttségi jogának áldásától megfosztva, így szólt magában: «Megölöm öcsémet, Jákobot»; midőn Jákob bátyja haragja elől Lában házába menekült, Ézsau pedig sok-sok esztendő mulva feleségül vette Izmael leányát és Jákob visszatért Edom földjére; midőn Jákob borzasztóan rettegve Ézsau haragjától, ajándékot küldött előre Ézsauinak a bőségből, melylyel az Úr megáldotta őt; s midőn Jákob fölemelve tekintetét meglátta Ézsaut, elébe szaladt, átölelte őt, a nyakába borult, megcsókolta — és sirtak mind a ketten.

Ewan mintha maga előtt látta volna a kecskéket, a juhokat, a kosokat és a tevéket, a mint a Jordán vize mellett fáradtan baktatnak a porzó, búja füben, majd egyszerre eltűnt előle a látomás és Ewan azon vette észre magát, hogy ott áll egyedül a komor téli napon, előtte a

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385., 386., 387., 388., 389. 390. és 391. számaiban.

távolban a sötétlő tenger tompa morajlása, feje fölött a tova-gomolygó sötét havas fellegek.

Az erős felindulás megbénította minden képességét. Nem volt képes sem arra, hogy együtt tartsa elméjét arra a feladatra, melynek elvégzésére törekedett, sem arra, hogy elülze magától e feladat gondolatát. Feladat! Mi is volt ez a feladat? Az egyik pillanatban azt hitte, hogy tudja, s mindjárt rá majd kiugrott két szeme a szemüregeiből.

— Megőrülök? — kérdezte magától és a feje zúgott és szédült.

Tovább haladt; vak erő hajszolta. Végre eljutott a régi Ballamonába. Saját külön szobája a házban az a kis könyv-állványos kamara volt, melynek ablaka a kuruttyón át a tengerre nézett, ugyanaz a kamara, mely valaha Mylrea Gilerist dolgozó szobája volt, mielőtt eltávozott a szülői házból, hogy aztán mint püspök térjen vissza a szigetre.

De Ewan gépiesen a ház egy másik része felé irányította lépteit s benyitott egy szobába, mely tele volt aggatva fegyverrel szarvasagancscsal, horoggal és kosarakkal, egy pirosbetűs jelzésű éjjeli őri sipkával, pár hálódarabbal s néhány lószerszámdarabbal. Egy barna juhászkutya szundított a tűz előtt heverve s a kandalló parkányzatán rengeteg nagy zsebóra ketygett.

De Dan nem volt a szobájában. És ekkor eszébe jutott Ewannak homályosan, — hogy is feledkezhetett meg róla sokáig? — hogy Dan, mikor elment mellette az országuton, nem hazafelé tartott, hanem a falu irányában. Minden bizonynyal abba az aljas csapszékbe iparkodott, a melynek oly gyakori vendége volt.

Ewan otthagya Ballamonát és elindult a «Háromláb» felé. Átvágott a szántóföldeken, melyeket a püspök hasított ki egyházi földjeiből a fia számára bérletül. A mint tovább haladt, megakasztotta bolygásában, czéltalan gondolataiban a föld és a vetés elhanyagolt állapota. Az egyik telken ott heverték rothadtan az utolsó kelkáposzta-termés elkorhadt szárai, az egyik réten egy tüdővészben elhullott juh feküdt holtan s a nyájból hat vagy hét juh legelészett e fűvön, magával huzva bőréről levedlő gyapját.

Ewan a földekről kitért az országutra a gyalogösvényen, mely a püspöki udvar mellett fut tova s midőn keresztül

törtetett a sövényen, hallotta, hogy a püspök beszélget valakivel odabent az úton.

— Mennyivel tartozom még magának, Looney úr, a fiam majorságában épített pajtákért? — kérdezte a püspök.

— Hét font öt shillinggel, Mylord — felelt a kérdezt — és bizony igazán nagyon kéne már a pénzecském, Mylord, meg aztán hiszen három hónapja várok már reá.

— Ez igaz, Looney úr. Régen meg is kapta volna a pénzt, ha lett volna miből kifizetnem.

Aztán elhallgattak a beszélgetők és Ewan tovább akart már menni, midőn a püspök újra megszólalt:

— Itt van, fogja hát ezt. (Mintha kulcsok, pecsétek és óraláncz csörgése hallatszott volna.) Öreg édesapámnak utolsó ajándéka volt, egyebet nem is kaptam tőle — Isten áldja meg haló porában! És bizony nem igen hittem volna, hogy meg kell válnom tőle valamikor, de hát fogja csak és adja el s elégítse ki magát belőle, Looney úr.

A másik mintha hátrább huzódott volna.

— A zsebórája! — szólt. — Oh, nem, nem, nem! Oh, ha sohse kapnám meg a pénzemet, soha sem, Looney Patrick nem olyan ember, hogy kivegye az órát másnak a zsebéből.

— Fogja, fogja! Mért ne fogadná el, jó ember, — a püspök hangja majdnem elcsuklott — ne utasítsa vissza az időmutatót, mikor a püspöke kínálja. (Erőltetett nevetés hallatszott, melynek mélyén nagy zokogás lappanghatott.) — Aztán meg mostanában nagyon megterheli már amugyis gyöngülő memóriámat ennek az ócskaságnak a czipelése meg felhuzogatása. Fogja hát no, hadd törleszszem le vele a tartozásomat.

Ewan tovább ment; a fogait keményen összeszorította. Mért kellett ezt a beszélgetést meghallania? Talán azért, hogy ez is még jobban megerősítse elhatározásában? Úgy rémlett neki, mintha valami természetfölötti hatalom éreztetné vele a befolyását.

Ámde nem egyedül ezt a beszélgetést kellett aznap meghallania. Mikor odaért a «Háromláb» elé, odakünn egy terhes szekér vesztegelt a korcsma előtt. Ewan belépett a ház tornáczába. A vén csaplárosné éppen a pohárszék ajtajára huzgált vízszintes és függőleges krétarovásokat számlál-

gatta össze, a fuvaros pedig egy kerek asztal mellett ült és egy némely bolond históriát mesélt el Castletownból.

— Rohanjunk az őrséghez és vegyük el a lámpásaikat — mondta a kapitány, — azt mondta rettentően nevetve és tán egy kicsit be is volt csipve; aztán megindultak lefelé, egymás nyomában, a vörös Jemmy meg a fekete Johnny meg a többiek, ordítózva és aztán a kapitány meg a czimborái felhozták a lámpásokat meg a bunkósbotokat és egy-kettőre elszeleltek. Aj, az volt ám a mulatság!

A fuvaros tele torokkal nevetett a meséjéhez.

— Akkor volt ez, mikor Dan úrfi odalent járt Castletownban, hogy nyélbe üsse a honvédség dolgát?

— Akkor bizony, asszonyosság, és szép pénzébe került neki a dolog. Másnap reggel a vörös Jemmy meg a fekete Johnny fölkerelkedtek a vár felé, de a kapitány találkozott velök és azt mondta: Nem akarom letagadni, azt mondta, «Jó tréfa volt», azt mondta, meg aztán «Nesze Jemmy» azt mondta, «Aztán egy szót se többet a dologról!»

— És mennyit adott az öröknek, hogy megbékítse őket?

— Három fontot, azt mondják. Bizony, asszonyosság, asszonyosság — bőkezű volt, nagyon bőkezű. Mert hát bizony a kapitány nem veri ám egy cseppet se a fogához a garast.

A vér Ewan szívébe tolult. A következő pillanatban Dan után kérdezősködött és megtudta a bajuszos asszonytól, a ki minden szótag után hajbókolt előtte, hogy Dan úrfit az öböl felé látták befelé menni, a Lockjaw felé az Orris hegyfok alatt.

Ewan kiment a csapszékéből és befordult az öbölhöz vezető gyalogösvényre. Miféle titokzatos befolyás irányította végzetét, hogy épen ezt a két beszélgetést kellett meghallania és épen most kellett meghallania? Az elbanyagolt szántóföldek, az elszegényedett öreg püspök, a meggondolatlan tékozló, mindez zavaros összevisszaságban kavargott Ewan lelki szemei előtt.

A Lockjaw felé vezető út a mészárszék mellett kanyarodott el, a mely valamivel túl volt a falu szélén. Ewan gyakran látta a mészáros alacsony szekerét, a mint tovadöcögött az országúton a saraglyájába kötött birkákkal vagy egy-egy hurokba fogott borjúval. Egyszerre csak azt vette észre, hogy most is e mögött a szekér mögött

ballag, s hogy egy élettelen ökör van a szekéren s hogy a ló fejénél baktató kocsis egy másik emberrel beszélget, a ki mellette bandukol. Bárha Ewan sokkal jobban meg volt zavarodva, mint az előbb, mégis bizonyos megszakításokkal, a mikor halló érzéke mintha cserben hagyta volna, hallotta a két ember beszélgetését.

— Hm, hm, ki hinné, megölte a szegény párakat azért, mert megálltak a déli harangszóra! Pedig tizenöt eszten-deje így szokták meg! Ejnye, ejnye!

— Nem is keresztyén lélek az, tisztesség ne essék, mondván.

— Keresztyén lélek? Keresztyén? Dehogy is az! Dühös fenevad, ha mondom. Az öreg püspök fia! Hm, hm!

Apránkint, alig figyelve oda, el-elvesztve a szavakat, mint a hogy közbe-közbe nem hallja az ember az óra ketyegését, mikor éjszaka zavart elmével álmatlanul hánykolódik, megtudta Ewan lassan-lassan az egész csúf dolgot, a mi a szántóversenyen történt, miután ő már eltávozott a rétről.

— Keresztyén lélek? Oh, keresztyén lélek? — ismételte az egyik ember keserű, gúnyos nevetéssel. — Amondó vagyok, hogy istenes dolog lenne úgy bánni az ilyen keresztyén lélekkel, mint a hogy ő bánt a szegény, néma párákkal.

Ewannak úgy lüktetett a halántéka, hogy majd szét-pattant, és agyában szörnyű zürzavar gomolygott. Egy vad gondolat üzött messzire fejből minden más gondolatot. Mért hallott három ily beszélgetést? Erre a kérdésre egy lehetett csak a válasz: természetfölötti hatalmak eszközül választották ki őt egy határozott célra. Elkerülhetetlen végzet volt: az elméjében kavargó szörnyű feladatra ellenállhatatlan erő hajtotta őt, a melynek vak és tehetetlen eszköze volt.

Ewan elsietett a szekér mellett és hallotta, hogy a két ember hangja összefolyó mormogássá halkul a háta mögött, Milyen félelmetes volt a következő pár percz eltelése! Halántékának lüktetése megfeszítette a bőrt a homlokán lévő forradás körül. Sirban pihenő fiatal feleségére gondolt és az ijedelemre, mely megölte őt. Átélté újra annak a keserű pillanatnak nyomorult megaláztatását, midőn a püspöki udvar könyvtárában, csakhogy megmentse egy hamisitónak

a becsületét, hazudott Isten és az emberek előtt. Azután eszébe jutott az ősz feje annak a nemeslelkű öreg embernek, a szentek szentjének, a leggyöngédebb apának, a püspöknek, a kit porig alázott a szégyen s kinek semmivé vált reménysége. És miután lelke végig vergődött ezeken a gyötrő gondolatokon, eszébe jutott végre, elnyomva minden egyebet és félelmesebben minden egyébnél az, a mit saját atyja, a főbíró, mondott neki egy órával az előtt

Ewan futásnak eredt és miközben szaladt, mintha minden csepp vére a fejébe tolult volna s mintha ezernyi zavaros és elmosódó látomány tánczolt volna a szemei előtt. Egyszerre csak azon vette észre magát, hogy az öböl nyílásához ért s lefelé megy a tengerhez vezető meredek ösvényen, mely a Lockjawnál végződik. Mielőtt észbe kapott volna, Fayle Davyvel beszélt már és Dan után kérdezősködött. Észrevette, hogy alig ura a saját hangjának.

— Bent van a kunyhóban a parton, uram, — mondta Davy, azután visszafordult a munkájához. Egy meggömbült ócska szeget akart kiverni egy szurkos fenyődeszkából, melyet a legutóbbi dagály a partra mosott. A következő pillanatban Davy megállt, a fiatal lelkész után nézett, megcsóválta a fejét és dörmögött magában valamit. Azután ledobta a kalapácsát és lassan Ewan után lopózkodott.

Ewan tovább ment. Türelmetlensége immár lázassá lett. Elképzelte, hogyan fog találkozni Dannal, minden bizonynyal iszik, pipázik, nevet, az egyik lábát az asztal végére téve, a sipkája félrecsapva, az arcza vörös, a szeme karikás és az ajka cserepes.

Sötétedni kezdett; a havas felhő nagyon alant lógott már a feje fölött, a viharmadarak sikongtak odalent a víz szélén s a tenger tompa zúgása felhangzott a partról és a távoli szirtekről.

Ewan látta már a kunyhót és feléje tartott. Mikor a közelébe ért, megcsuszott és elesett. A mint feltápászkodott, észrevette, hogy a homályban egy tuskó körül heverő forgácsdarabokban botlott meg. Davy tüzifát aprított a roncsfából, melyet a tenger partra vetett. Ewan meglátta, hogy ott hever a fejsze is a forgács között. Nyomban fölkapta. Mint a hogy e félelmes órának minden eseményében természetfölötti hatalmak titokzatos befolyását látta, ezt a vélet-

lenséget is úgy magyarázta, mint az előbbieket. Mindeddig semmi egyébre nem gondolt, csak a tetre, a melyet végre kell hajtania; egy pillanatig sem gondolt arra, hogyan kell végrehajtania. De most kezébe került im ez a fejsze. Ime tehát minden eldőlt visszavonhatatlanul!

Most végre ott állt Ewan a konyhá előtt, hallhatóan lihegve, kezében a fejszével, szemegödreiből kidülledő szemekkel, keményen, feketén kidagadó nagy homlokerekkel. Most, nagy Isten! Csak egy pillanatra adj erőt, csak egy pillantra még, most, most!

A rekettyével fődött tetőről füst szállt fölfelé; a kis fekete ajtó csukva volt. Odabent volt Dan, Dan, Dan! S míg Ewan fiatal felesége sirjában feküdt, Ewan huga rosszabbul járt, mintha meghalt volna és a derék jó püspök tönkre volt téve, Dan odabent volt, odabent ivott és kaczagott, a szive meg halott és hideg.

Ewan fölemelte a reteszt, kinyitotta az ajtót és belépett a konyhába.

Szentséges Isten, mi volt odabent? A puszta földön, a kis tér egyik zugában, rekettyéből, tőzgeből és fatuskóból rakott tűz égett lassacskán s a tűz mellett szalmaágyon elnyújtózva ott feküdt Dan, fejét egy tekeres ócska kötélén nyugtatva, egyik kezét a feje alá dugva, a másikat könnyedén a mellén pihentetve és aludt szeliden, mint a gyermek.

Ewan egy pillanatig összeborzadva és elképedve megállt. A magatehetetlen és kénye-kedvének kiszolgáltatót Dan látása elernyesztette a karját és kiüzte véréből a lázt; szörnyű hatalom volt ebben az alvó emberben és az álom körülövezte őt saját istenségével.

A fejsze kihullott Ewan erőtlen ujjai közül és Ewan a két kezébe temette arczát. Mint a hogy a fuldokló ember szeme előtt, mint mondják, elvonul a halál pillanatában egész élete folyása, úgy látta Ewan egy szempillantás alatt fölmerülni maga előtt egyszerre az egész multat, a boldog multat, a szeretet és ártatlanság idejét, melynek része volt Dan is.

— Istenem, megőrülök — gondolta Ewan és leroskadt egy padra, mely a fal mellett nyult el. Azután egy pillanatra megszűnt az öntudata és e pillanat alatt ott volt újra a Jordán vizei mellett és a juhok, a kosok, meg a fejős-

tevék ott gázoltak át előtte a magas fűvön és Ézsau Jákob nyakába borult és ott sirtak együtt mind a ketten.

HUSZADIK FEJEZET.

Vak szenvedély és gyötrellem.

Dan kényelmetlenül mozdult és hirtelen felébredt. Kinyitotta szemét és meglátta Ewant, de nem árult el semminemű meglepetést azon, hogy Ewan ott van.

— Oh! Te vagy az Ewan? — kérdezte csendesen, egy kissé szégyenkezve és némi zavarral. — Tudod-e, hogy rólatok álmodtam — rólad meg Monáról?

Ewan nem felelt. Minthogy az álom szent dolog, és a halálnak testvére, a melynek egyben árnya is, félelmes szándéka elszállt lelkéből, míg Dan ott aludt lába előtt; de most, hogy Dan felébredt, a gonosz szenvedély megint erőt vett rajta.

— Carey anyó csirkéiről álmodtam — emlékszel reá úgy-e? — mikor öklömnyi ficzkók voltunk mindaketten, tudod még? Lehetetlen, hogy elfelejtetted volna azt a vén micsodát, a mit éppen az Orris Head alatt fogtam a fészében?

Ewan még mindig nem szólt egy szót sem, csak lenézett Danra, ki könyökére támaszkodott. Dan elfordította tekintetét Ewan arcáról, de azért zavartan tovább beszélt:

— Mona nem nézhette, hogy kalitkában legyen a madár és azt akarta, hogy vigyem vissza. Nem emlékszel rá, hogy fölkapaszkodtam a fészekhez és visszatettem belé a madarat? Ti ketten odalent álltatok a parton és azt hittétek, hogy bizonyosan le fogok esni a Headról és Mona — Mona — —

Dan újra Ewan arcára tekintett és az arcán tükröződő indulat megrémítette őt; de azért, szégyenkezve bár, tovább folytatta álmának elmondását.

— Istenem! és milyen tisztán láttam mindent az álomban, milyen tisztán és a viaskodást a levegőben és a rikoltozást, mikor visszadugtam az öreg madarat a fészekbe — a fiókák egészen megfélelkeztek már róla és kilökték az

öreget és rettenetesen rajta estek és elkergették — és a szegény pára ott ült a sziklán egymagában, egymagában — és a kis Mona keservesen sirt odalent, keservesen sirt és hosszú haját el-elkapdosta a szél és — és — —

Dan feltápáskodott s azután egy székre ült, közben pedig tovább mesélte akadozva az álmát. Még egyszer rávetette tétova tekintetét Ewan arczára és egyszerre csak elharapta a szót.

— Nagy Isten, mi baj? — kiáltott fel.

Mert Ewan, kinek ezernyi egymásba olvadó látomás rajzott az agyában, nem sokat hallott abból, a mit Dan beszélt, ellenben Dan zavarát észrevette s az álom egész meséjét gyöngé kísérletnek tekintette csak, a melylyel Dan leplezni akarta pillanatnyi meglepetését.

— Hogy mi baj? — szólt Ewan. — Az a baj csak, hogy ez a sziget nem elég tágas mindkettőnknek, neked meg nekem.

— Micsoda?

— Tenéked el kell menned innen.

— El kell mennem?

— El, még pedig azonnal.

A szünet alatt, mely elképedésének ez első felkiáltását követte, Dan arra gondolt csak, hogy aznap reggel a szántóverseny után csúnyán bánt el az ökrökkel, s ennél fogva nagyon megalázkodva, fejét lesütve, csüggedten és dadogva megvallotta, hogy Ewan joggal haragszik rá.

— Elvakult, nyakas bolond vagyok, jól tudom, és a hevességem — hm, átkozott dolog, annyi bizonyos; de senki sem szenved miatta többet, mint én magam és ha magamat is leüthettem volna, miután az ökröket leütöttem, hát akkor . . . Ewan, a régi jó idők kedvéért, a mikor jó kis pajtások voltunk mind a hárman, te meg én, meg a ragyogó szemű kis Mona, Isten áldja meg őt! — —

— Kotródjál és ne kerülj vissza soha többé egyikünknek a szeme elé sem, — kiáltotta Ewan, nagyot dobbantva lábával.

Dan elhallgatott és kinos szünet támadt.

— Miért kotródjam? — kérdezte erőltetett nyugalommal.

— Mert gazember vagy — a leghitványabb bitang

Isten ege alatt — a leggyalázatosabb áruló — a legfeke-
tőbb lelkű szörnyeteg — —

Dan napbarnította arcza elfehéredett cserzett bőre
alatt.

— Hallod-e ember, lassan, lassan, — szólt, láthatóan
küzdve magával, hogy el ne hagyja a hidegvére, miköz-
ben félbeszakította Ewan szemrehányásainak e rohanó
árját.

— Szégyene vagy a családnak és elriasztó példaként
emlegetnek. Barátaid és cimboraid a sziget söpredeke.

— Ez mind igaz, Ewan, — szólt Dan és feje alá-
csuklott a kezeibe, a mint könyökét a térdére támasztotta.

— Voltaképen mit is művelsz? Iszol, játszol, duhaj-
kodol, csalsz — igen —

Dan tétovázva felállt és egy pár lépést tett fel s alá
a kis helyiségben; 'azután megint leült és megint kezeibe
temette fejét.

— Könnyelmű, konok, esztelen bolond voltam, Ewan,
de ennél rosszabb nem. És ha te úgy láthatnál, mint a
hogyan az Isten lát, és tudhatnál, mennyire megszenve-
dek a dőreségeimért és mennyire átkozom azokat, bárha
látszólag nem törődöm is velök, és hogyan sodródok egyik
ostobaságból a másikba, akkor talán — talán — talán saj-
nálnál te is, — talán sajnálnál.

— Sajnálnálak? Sajnálnálak téged? Téged, a ki gya-
látatba kergetted az édes apádat? Romja csak annak, a mi
volt. Tönkre tetted; eltékozoltad a vagyont és koldusbotra
juttattad. És ősz fejét a szemrehányás czéltáblájává tetted.
«Söpörjön először a saját háza előtt», — ezt kiáltja oda
a világ az Isten szolgájának, a kinek fia az ördög -- —

— Megállj! — kiáltott Dan.

Talpra ugrott és ökölbe szorította kezét. A bütykei úgy
kidagadtak, mint az aczélsavar.

De Ewan tovább beszélt, a mint ott állt a helyén olyan
arczczal, melynek hamuszürkesége rikitóan elütött kabátja
feketeségétől.

— A szived épp úgy meghalt, mint a becsületed. És
ezzel nem éred be, be kell szennyezned még másoknak a
becsületét is.

Ewannak e szavaira Dan a hamisított aláírásra gon-

dolt s a büntetésre és a felfüggesztésre, a melynek Ewan kitette a hamisítással.

— Kotródjál! — kiáltotta újra Ewan, remegő kezével az ajtót mutatva Dannak.

Dan fölemelte a szemét.

— És mi lesz, ha nem megyek? — szólt határozottan.

— Akkor viselni fogod a következményeit.

— Annak a — a — hamisításnak a következményeit gondolod?

Ewan csak most értette meg, hogy mire gondolt Dan, és hogy Dan képesnek tartotta őt arra, hogy azzal akar ráijeszteni, hogy büntetéssel fenyegeti meg olyan bűnért, melyet ő már magára vállalt.

— Szentséges ég! — gondolta magában Ewan, — hát ezt a szánandó teremtetést öleltem én szívemre annyi esztendőn keresztül!

— Ez a te ragaszkodásod? — szólt Dan és ajkát elbiggyesztette.

— Ragaszkodásom! — kiáltotta Ewan, elsápadva dühében. — Ragaszkodásom! Még te beszélsz ragaszkodásról, te, a ki meggyaláztad a hugom becsületét — —

— Mona!

— Kimondtam végre, bárha égeti a szó a nyelvemet. Kotródjál örökre a szigetről és ne kerülj soha többé a szemem elé.

Dan felállt és a lába megmerevedett. Egy pillanatig kábult némasággal nézett körül és kezével a homlokához kapott, mintha elvesztette volna az eszméletét.

— Hát ezt hiszed? — szólt halkán suttogva.

— Ne tagadd, ne lássalak most még hazugnak is, — szólt Ewan haraggal; aztán más hangon hozzátette: — Mona maga megvallotta nekem.

— Megvallotta?

— Meg, és van reá másik tanum is.

— Másik tanud!

Dan tétovázva, félig öntudatlanul visszhangoztatta Ewan szavait. Erre izzó szózuhatagban, mely olyképpen perzselte és marta azt is, a kiből kiaradt, azt is, a kire rázúdította, elmondott Ewan mindent, és Dan úgy hallgatta, mintha álomban hallaná.

Csend támadt, majd megszólalt újra Ewan, halálosan vergődő hangon:

— Dan, volt idő, a mikor én minden hibád ellenére szerettelek — szerettelek, bárha szégyenkezve vallom meg, mert Isten akarata ellenére volt; de én mégis szerettelek, Dan. Ámde most váljunk el mindörökre és menjen mind-egyikünk a maga útján. Talán, ha nem is felejtethjük el soha azt az igaztalanságot, a mit rajtunk elkövettél, talán mégis barátságosabban gondolhatunk még rád valamikor és az idő talán meghozhatja még, hogy megbocsátunk neked — —

De ekkorra Dan felébredt dermedtségéből és kitört.

— Ördög vigye a bocsánatokat! — szólt dühösen, aztán keményen összeszorítva fogait és ajakát, villámló szemmel odafordult Ewanhoz és odalépett hozzá úgy, hogy szemtől-szemben álltak egymással.

— Csak az imént azt mondtad, hogy ez a sziget nem elég tágas kettőnknek, — szólt Dan riadt suttogással. — Igazad volt, de ki kell javitanom a szavaidat: ha hiszed azt, a mit mondottál — Istenemre, nem fogom letagadni a kedvedért! — akkor nekünk kettőnknek az egész világ sem elég tágas.

— Én magam is így gondoltam, — szólt Ewan és egy pillanatig merően szemébe néztek egymásnak és mindegyikük kiolvasta a másik tekintetéből a szándékát.

A pillanatnyi csend borzalmát az ajtóretesz mozdulása szakította meg. Fayle Davy botorkált be a konyhába valami kiesztelt ürüggyel. Levetette katonai övét, a melyben benne lógott a hüvelyébe dugott tör is, és felakasztotta egy hosszú rozsdás szögre, a mely az egyik sarokba felállított deszka-szalba volt beleverve. Azután fölszedett a földről egy csomó odahányt szittyó közül egy vizálló esőköponyeget és magára vetette. Kifelé indult már, lopva Danra és Ewanra pillantva, kik egy szót sem szóltak jelenlétében és a legnagyobb erőfeszítéssel tartóztatták csak magukat, hogy egymásra ne rohanjanak, a midőn ráesett tekintete a fejszére, mely ott hevert néhány lépésnyire az ajtótól. Davy felkapta a fejszét és kivitte magával, így dörmögve magában: «Furcsa, nagyon furcsa!»

Alig eresztette el a fiú odakint az ajtó reteszt, Ewan

lekapta a szegről a katonai övet és a derekára csatolta. Dan megértette Ewan gondolatát; rajta volt még az ő derekán is az öv és a tör. Nem volt köztök most már egy pillanatnyi habozás — egy szómagyarázkodás sem.

— Le kell ráznunk a fiút, — szólta Dan.

Ewan rábólintott. Az ötlött az eszébe, hogy ha már átestek mindenben, Mona meg találja majd hallani, mi történt. A mit tenni akartak, azt Mona becsületéért akarták tenni, vagy inkább azért, a mi a szenvedély és a körülmények ama vak szövevényében Mona becsületének látszott. De bárba Mona eddig mindkettőjüket szerette, vajjon nem fogja-e utálni azt, a ki lelkén a másiknak a vérével fog visszatérni hozzá?

— Monának sohasem szabad megtudnia, — mondta Ewan. — Küldd el a fiút. Aztán olyan helyre kell mennünk, a hol egyedül elintézhetjük egymással ezt a dolgot.

Dan némán tépelődött magában s az ajtó felé indult, hogy Davyt szólítsa, mikor a fiú visszatért s egy roncsfatskót hozott magával, hogy a tűzre tegye. Néhány kis hópihe volt vízálló köpönyegén.

— Eredj fel a vágóhídra, Davy, — szólta Dan, erőltetett nyugalommal beszélve — és mondd meg Curghey Jemmynek, hogy tegye el a számomra az ökörszarvakat.

Davy bámészan föltekintett és eltáltotta a száját.

— Ej, hát nem mondtad-e meg már ezt magad Jemmynek, még pedig szörnyű körülményesen?

— Igazán, Davy?

— De mennyire!

— Akkor hát szaladj oda és hozd el a szarvakat.

Davy rátette a tuskót a tűzre, beletolta a lángba, szorongva ránézett Danra és Ewanra és aztán tétovázva ki ment. Együgyű arca nagyon szomorúan festett révedező tekintetével.

A két férfi neszelt míg hallották a fiú lépteit a kavicson parton a tenger tompa zajgásán keresztül. Azután előre lépett Dan és kilökte az ajtót.

— Rajta, — szólta hátra Ewannak.

Gyorsan sötétedett már. A szél erősen belesüvöltött a kunyhóba. Dan kilépett az ajtón és Ewan utána ment.

Szótlanul haladtak a vájt gyalogösvényen, a mely az öbölből fölvezetett a hegy csúcsához. A hó, a mely hullani kezdett, forgott-kerिंगett a tenger felől suhogó szélben és kavargva a levegőben, neki-nekicsapódott olykor az arczuknak.

Ewan úgy ment előre, mint a halálra ítélt. Kétségkedni kezdett, bárha nem tudott is róla és ha tudott volna róla, akkor is elzárta volna eszét a kétség gondolata előtt. De egy izben mikor Dan, mintha félig tétovázva megállt volna és mintha valamelyest feléje fordította volna az arczát, Ewan félreértette Dan szándékát.

— Most akarja megmondani nekem, hogy valami rettenetes tévedésről van szó, — gondolta magában. Izzó vágygyal várta ezt a megváltó szót. De nem; Dan gyötörődve tovább ment és többé ezután hátra sem fordította határozott tekintetét, egy szót sem szólt és a legkisebbke jelet sem adta. Végül megállt és megállt vele együtt Ewan is. Odafönt álltak az Orris Head tetején.

Szomorú, vigasztalan, elhagyott hely volt, a honnan nagy sivár legelőre lehetett látni mindenfelé, melyen egyetlen ház, egyetlen fa nem emelkedett ki a biboros rekettéből és a bozotos fűből. A levegőég nagyon alacsonyan lógott le a hegytető fölé; a meredek vörös szirtek, melyeknek zöld foltok borították a hátát, élesen szakadtak rá a kavicsos partra és a hináros palatömbökre. A hullámvérés gyászos moraja felhangzott alulról, de a levegő, mintha üres lett volna, úgy, hogy a lágy tőzegen minden lépés messze kongva meghallatszott. Fejük fölött vadul sikongott a viharmadár, s messze lent a tengeren, a hol az ég és a tenger egymásba olvadt a növekvő homályban, a lejtő csupasz szikláin tompa, rekedt bűgással tört meg az ár.

Dan lecsatolta övét és levetette kabátját meg mellényét. Ewan ugyanazt tette, s ott állt egymással szemben a hulló hópelyhek között. Dan vörös ingében, Ewan fehér, nyitott nyakú ingében, az a két férfi, a kiknek lelke úgy össze volt forrva, mint Jonathán és Dávid lelke, ott álltak, készen arra mindegyikök, hogy kezét emeljen lelkéből lelkedzett testvére. Egyszerre csak rémült kiáltás hangzott fel egészen közelükből.

Fayle Davy hangja volt. A fiú nem ment a vágóhídra. Minthogy homályosan azt sejtette, hogy a megbízás csak ürügy és valami szerencsétlenség van készülöben, elbújt valahol a közelben és látta, mikor Dan és Ewan együtt ki jöttek a kunyhóból. Az avarfűben kúszva és részben a havas homályban rejtőzve, nyomon követte a két férfit fel egészen az Orris Head tetejére. Ott Davy térdre roskadt. Gondolatai összezavarodtak és alig tudta, mi játszódik le szemei előtt, de a lélekzetét visszafojtotta s úgy figyelt és hallgatódzott. Végül, mikor a két férfi levetkőzött, derengeni kezdett Davy előtt az igazság, s bárha elnyomni próbálta felkiáltását, mégis rémült sikoly tört ki rekedt torkából.

Dan és Ewan egymásra nézett, s mintha mindegyikök kitalálta volna a másik gondolatát. A következő pillanatban, három gyors lépés után, Dan vallon ragadta Davyt.

— Igérd meg, — mondta Dan — hogy soha sem mondd el, a mit láttál.

Davy erőlködött, hogy kiszabaduljon, de görcsös rángatózása hiábavaló volt. Dan úgy fogta markával, mintha csavarba szorult volna.

— Ereszsz el, Dan úrfi, — kiáltott a fiú.

— Igérd meg, hogy befogod a szájadat, — mondta Dan; — igérd meg, igérd meg.

— Ereszsz el, hallod? Ereszsz el! — kiáltott a fiú makacsul.

— Hallgass! — szólt Dan.

— Nem hallgatok, — volt a daczos válasz. — Segítség! segítség! segítség! — kiáltott a fiú torkaszakadtából.

— Fogd be a szádat, mert Istenemre — —

Dan egyik nagy kezével dolmányán ragadva fogta a fiút, s a másik kezét fenyegetően ütésre emelte.

— Segítség! Segítség! Segítség!

Davy még hangosabban ordított és még dühösebben kapálódzott, míg végül kimerült az ereje és kifogyott a lélekzete. Ekkor egy pillanatnyi csend támadt.

Az elhagyott hely épp oly elhagyott maradt, mint addig volt. Az életnek semmi nyoma nem jelentkezett sehol; a segélykiáltásra senki sem felelt.

— Nincs itt senki a világon. a ki segítsen, — szólt

Dan. — Meg kell ígéred, hogy sohasem szólsz arról, a mit láttál, senkinek a világon, se embernek, se asszonynak, se gyereknek.

— Nem ígérem meg és nem fogom befogni a szájamat, — szólt a fiú állhatatosan. — Harczolni akartok egymással, te meg Ewan úrfi, és — —

Dan félbeszakította a fiút.

— Ide figyelj. Ha életben akarsz maradni, meg kell ígéred, hogy — —

De Davy visszanyerte megint hangját és erejét.

— Bánom is én — segítség! segítség! segítség! — kiáltotta.

Dan befogta kezével a száját és a sziklás lejtő felé vonszolta a fiút. Odalent sötét, szakadékos, szirtes mélység tátongott a mélyülő homályban és a vihardarabok úgy röpködtek a szürkületben, mint a denevérek.

— Ide figyelj, — szólt Dan. — Meg kell esküdnöd rá, hogy sohasem szólsz arról senkinek, a mit ma este láttál, vagy Isten irgalmazzon lelkednek.

A fiú, kit Dan mellén és torkán megragadva tartott, s a ki görcsösen kapaszkodott bele Dan karjaiba ujjáival, mintha karmok lettek volna, rémült pillantást vetett a mély sötétségbe. Nem állt ellen tovább. Arcza siralmas látvány volt.

— Nem ígérhetem meg, — szólt csaknem rimánkodva.

Dan e válasz után visszahúzta Davy-t a szikla széléről és meglazította egy kissé erős markolását. Megalázottnak és megszegyenültnek érezte magát. Nagyon kicsinek érezte magát e mellett a félig bamba halászfíú mellett.

Mindeközben Ewan oldalt állt, míg Dan az ígéretet követelte Davy-tól és egy szót sem szólt. Most azonban oda-lépett Davyhoz és nyugodtan így szólt:

— Davy, ha valaha elmondod bárkinek, a mit láttál, akkor Dan elveszett ember lesz egész életére.

— Akkor dobjon le inkább a mélységbe, — szólt Davy elfojtott kiáltással.

— Ide figyelj, Davy, — folytatta Ewan; — te derék fiú vagy és tudom, mit forgatsz fejedben; de látod — —

— De hát akkor miért akarsz harczolni velem? — tört ki Davy.

A fiú toroka kiszáradt és berekedt és a szeme elhomályosult.

Ewan hallgatott. A szenvedélye félig elpárolgott. Davy szegény, korlátolt feje olyan kérdést vetett föl előtte, a melyre ő nem tudott felelni.

— Davy, ha nem ígéréd meg, akkor tönkre fogod tenni Dant — igen, te fogod őt tönkre tenni — te, ne felejtsd el ezt. Dan elveszett ember lesz és a hugomnak, az én édes jó hugomnak, Monának megszakad a szíve.

Davy erre végkép megtört. Nagy könnyecseppek gyűltek a szemébe és gördültek alá az arczán.

— Megigérem, — szólt zokogva.

— Derék fiú vagy! — Most pedig eredj innen.

Davy megfordult és elment, eleinte szaladva, azután lassan vonszolva magát, majd megint futásnak eredve s azután megint tétovázva.

A mi most következett, szörnyű siralmas küzdelme volt az indulatoknak. Maga a természet is, mely könyörtelenül tekint le az emberre és az ember erőszakos kis szenvedélyeire, a melyeknek még oly hangos sikoltásával sem szokott törődni, — még maga a természet is belejártzott ebbe a tragédiába.

Miután Fayle Davy eltávozott, Dan és Ewan újra szemtől-szemben álltak egymással úgy, mint előbb; Dan háttal a sziklának, Ewan arczczal a tenger felé fordulva. Azután egy szót sem szólva, mindegyikök félrefordult és felkapta a földről a maga katonai övét.

A hópelyhek az utolsó pár percz alatt megsűrűsödtek, de most mintha szünni kezdett volna a hóhullás és a levegő egy kissé földerült volna. Egyszerre csak nyugaton kettéhasadt az égbolt, mintha kardcsapás szelte volna ketté, s fekete felhőréteg alatt és ezüstös vízsáv fölött kitündöklött nagyon vörösen és ködösen az alkonyuló nap, foszlányos sugárözönében.

Ewan éppen derekára csatolta az övet, mikor a leáldozó nap fénye rájuk vetődött és egyszerre eszébe jutott neki az Irás szava, a mely azt mondja: «Ne engedjétek, hogy a nap leáldozzon haragotok fölé.» Ha az Urnak a keze jelent volna meg az ég boltozatán, az sem tehetett

volna nagyobb hatást Ewanra. Szenvedélye, mely félig már amúgy is elpárolgott, most teljesen lecsendesült.

— Dan, — kiáltott fel, és a hangja zokogásként hangzott; — Dan — én nem tudok megküzdeni veled — igazam van-e, vagy nincs igazam, mindegy, én nem tudok megküzdeni veled.

Aztán leroskadt a földre s a szemekönybe lábadt.

Dan azonban, a kinek az arcza lángban égett, hangoosan és keserűen felnevetett.

— Gyáva, — szólt, — gyáva és szájaskodó!

E szavakra minden gonosz szenvedély tüzet fogott újra Ewan lelkében, és Ewan talpra ugrott.

— Elég volt! — mondta. — Csatold össze az öveket!

Dan megértette Ewan szándékát. A következő pillanatban a Dan derekára fonódó öv hozzá volt csatolva az Ewan derekára fonódó övhöz, s a két férfi egymáshoz kapcsolva, állt szemben egymással. Azután kirántották töreiket és szörnyű viaskodás kezdődött. Mell mell ellenében, úgy, hogy csaknem összeért a húsuk, czombjuk összefonódva, támo lyogtak és tekeregtek, jobb kezüket dőfésre emelve, a balt pedig védelemre és a dőfések felfogására. Dan nagyobb erejét kiegyenlítette Ewan nagyobb dühe, s a küzdelem kegyetlen volt és rettenetes. Dan háttal még mindig a sziklának, Ewan arczczal még mindig a tenger felé fordulva állt.

Az egyik pillanatban Dan nagy teste áthajolt Ewan válla fölött, hogy hátulról szúrjon belé, de a következő pillanatban Ewan hátra rántotta hajlékony testét s felfogta a dőfést felemelt karjával, a melyből a csukló fölött nyomban kiserkedett a vér. E közben ide-oda tántorogva, helyet cseréltek, úgy, hogy most már Ewan állt háttal a szikla felé és Dan küzdött, arczczal a tenger felé fordulva.

Félelmes, vad viaskodás volt. A nap már lehanyatlott, az ég nyílása megint bezárult, hullani kezdtek újra a hó-pelyhek, s a természet visszasülyedt előbbi mogorvaságába. Egy viharmadár rebbent fel a szikláról és panaszosan sikongva ott keringett a küzdő férfiak feje fölött.

Fel és alá, ide s oda támolyogva, szorosan összefonódva, egymáshoz kapdosva, védekezve, s közbe-közbe rekedten libegve és szuszogva, viaskodott a két férfi halá-

los gyűlöletében. Végül tekergő hátrálásukban mintegy három yardnyira jutottak a szirthasadékhoz, a mikor Ewan, úgy lihegve, mint a fuldokló, feldobta fegyverét a levegőbe, Dan pedig töre hegyével kettévágta az egymáshoz csatolt öveket. A két öv elvált egymástól s a következő pillanatban elvált egymástól a két férfi is, és Ewan, a mint Dantól elszabadult, hátratántorodott, és saját súlyánál fogva a szakadék felé támolgott.

Dan égnek emelve kezét, úgy állt a helyén, mintha kővé dermedt volna és mély nyögés szakadt fel torkából. A kín és a szenvedés kiszállt lelkéből e rémes pillanatban, s mintha az egész mindenség kialudt volna a szeme elől egy pillanatra. Mikor magára eszmélt, egyedül állt a szirthasadék szélén.

Megkondult a régi templom órája. Hogy' visszhangzott a tompa hang ott fönt az elhagyott magasságban! Egy—kettő—három—négy—öt. Öt óra! Egyébként minden néma volt, mint a halál. A napnak vége volt. A hó sűrű, nagy pelyhekben kezdett hullani. Súlyosan hullt Dan tüzelő arczára és csupasz nyakára. Dan szíve mintha megállt volna, és maga a csend is rettenetes volt. Rémülete elkábitotta.

— Mit tettem? — kérdezte magától. Nem tudott gondolkodni. Eltakarta szemét kezeivel és elkezdett fel s alá járkálni a hegytetőn. Majd félig öntudatlanul és zavarodottan kinézett a tengerre és messze-messze, egy tengeri mérföldnyire, valami feketeséget látott tornyosodni a sötét égbolt felé. Megismerte, hogy vitorla, majd észrevette, hogy árboczos hajó s egész gépiesen próbálta megkülönböztetni a főárbocztot a mellékárbocztól, a fővitorlát a farvitorlától és megpróbálta kitalálni, vajjon a bárka szél ellen halad-e, vagy pedig a csatorna felé törekszik?

Egyszerre csak összefolyt szeme előtt az ég és a tenger és Dan nem tudott megállani a lábán. Térdre roskadt és nagy veritékcseppek gyöngyöztek végig a nyakán és az arczán. Kiáltani próbált: «Ewan! Ewan!», de nem volt képes hangot adni magából. A toroka kiégett; a nyelve megduzzadt és eltöltötte egész száját. Az ajaka mozgott, de szó nem fakadt belőle. Majd feltápászkodott és újra eszmélni kezdett a világra; a feje fölött sikongó vihar-madárra, a hóborította rekettyében süvöltő szél zúgására

és a tengernek a levegőbe feltörő rekedt bűgására, míg a hullámoknak az öbölben való súlyos, egyhangú csapkodása megrengette alatta a földet. Ha bármi más jelentkezett is volna Dan előtt ebben a pillanatban, Dan rémülten felsikoltott volna.

Minden ízében remegve, felkapta ruháját a földről és megfordult, hogy lemenjen a partra. Oly gyöngye volt, hogy alig tudott járni a hóban, mely vastag rétegben borította az apró fűvet. Mikor elérkezett az öböl szájához, nem ment be a kunyhóba, hanem tovább haladt a kavicsos parton. Véres szeme, a mely csaknem kiugrott üregéből, sóváran tekintgetett ide-oda. Végül meglátta azt, a mit keresett, s most, a mikor ott volt előtte, úgy, hogy a kezével elérhette volna, alig mert lenézni rá.

Egy szakadékos szirt tövében, a mely meredeken függött alá a hegy sziklájáról, ott feküdt Mylrea Ewan holtan és hidegen. Erőszaknak nyoma nem volt látható rajta, csak a balkeze csuklóján volt egy vágás és a seb fölött egy csomó megaludt vér. A halott fehér arcza mélyen lehorgadt a mellére, mintha a nyaka kimozdult volna helyéből. Más erőszakos külső jele nem volt a zuhanásnak. A test a hátán elnyúlva feküdt. Egyik karja — a balkar — félig a homlokán pihent, s a másik, a jobb kar, nyitott kézzel és szétálló ujjakkal, oldalt csüggött alá tehetetlenül.

Dan letérdelt a hallott mellé és szíve jéggé dermedt. Megpróbált imádkozni, de ima nem jutott eszébe és sírni sem tudott.

— Ewan! Ewan! — kiáltott végül és gyötrődő hangja úgy döngte körül, mint a szél nyögése.

— Ewan! Ewan! — kiáltotta újra; de csak a tenger zúgása törte meg a rákövetkező csendet. Azután lehorgadt feje a halott hideg keblére. Karjai átölelték az élettelen tetemet és Dan Istenhez kiáltott, hogy könyörüljön meg rajta, emelje rá sujtó kezét és vegye őt magához innen.

Majd hirtelen felugrott és alig tudva, mit cselekszik, karjai közé emelte a halottat, fejét vállára fektetve, úgy, hogy a halott fehér arcának merev tekintete a sötét égnek szegeződött. E közben Dan a sziklatetőre emelte tekintetét, s ott, világosan elválva a fekete szirtektől és a valamivel világosabb levegőégtől, egy emberi alakot vett észre.

Dan nagy kinnal a kunyhó felé vonszolta magát. Oly gyöngö volt, hogy alig birt megállni a lábán, s mikor odaért az öböl szájában lévő kis viskóhoz, inkább halott volt ő maga is, mint eleven. Letette a holttestet, hogy ráfektesse arra a szalmaágyra, a melyen ő maga feküdt s egy órával előbb is álmodozott még. Majd egyszerre úgy érezte, hogy szánalmas ravaszság kényszere vesz erőt rajta. Visszament az ajtóhoz, betette és beletolta a hosszú fareteszt az ajtófélfába erősített vas-závarba.

Alig készült el ezzel, türelmetlen léptek neszét hallotta odakünnt a kavicsos partról. A következő pillanatban fölemelte valaki a reteszt és erősen toltá az ajtót befelé. Majd kopogás hallatszott. Dan nem felelt, hanem nagyon csendesen állt helyén és visszafojtotta a lélekzetét is.

Ujra, majd harmadszor is kopogtak az ajtón. Majd halk, remegő mormolás hangzott az ajtó előtt és Dan a következő szavakat hallotta:

— Hol lehet? Szentséges Isten! Hol lehet vajjon?

Fayle Davy volt. Ujabb, hangosabb kopogás hallatszott. Válasz semmi.

— Dan úrfi, Dan úrfi, jönnek; Dan úrfi, szentséges Úr Isten — — —

Davy most már nyugtalanul szaladgált az ajtó előtt ide-oda. Dan megpróbálta megfontolni, mi volna a legokosabb — vajjon kinyissa-e az ajtót Davynak és meghallgassa a mondanivalóját, vagy pedig úgy tegyen mindvégig, mintha nem lenne odabent — a mikor egyszerre csak egy másik láb dobogását hallotta a kavicsos partról, s ez a körülmény egyszerre félbeszakította tünődését.

— Láttad Ewan urat — Ewan lelkész urat?

Dan megismerte a hangot. Kerruish Jarvis hangja volt.

Davy nem felelt rögtön a kérdésre.

— Láttad valahol, mi?

— Nem, uram, — dadogta Davy.

— Akkor hát miért nem feleltél rögtön? Nagyon furcsa dolog. Az emberek azt mondták, hogy az öböl felé látták menni. Nincs út másfelé ebben az irányban, mi?

— Út másfelé — ebben az irányban? Van uram, — hebegett Davy.

— Merre? Mutasd meg.

- A tenger felé, uram.
- A tenger felé! Mamlasz! Mit csinálsz itt?
- Várom a bárkát, uram.
- Hát ez miféle vityilló?

Dan tisztán észrevette, hogy Davyt erre a kérdésre lázas izgatottság fogta el.

— Hálódaraboknak, kötélvégeknek, meg más effélének való hely, — felelte Davy mohón.

Dan érezte, hogy Jarvis odalépett a kunyhóhoz és próbált benézni a kis ablakon keresztül.

— Azért raktok tüzet, hogy a hálókat meg a köteleket melegítsétek? — kérdezte Jarvis gyanakodva.

A következő pillanatban megpróbált erővel benyitni az ajtón. Dan az ajtó mögött állt. A retesz megrecscent a závarban; ha a závar engedne, akkor Dan szentől-szembe kerülne Jarvissal.

— Furcsa — nagyon furcsa ez az egész dolog, — mondta Jarvis az ajtó előtt. — Sikoltást hallottam, mikor fölfelé jöttem a hegyre. Te is hallottál valamit?

— Mondom, hogy én semmit sem hallottam, — szolt Davy mogorván.

Dan szédülni kezdett, s miközben meg akart fogni valamit, a mibe megkapaszkodják, hozzáért a keze az ajtóhoz.

— Megállj csak! Esküdni mernék rá, hogy mozogni hallottam valamit odabent. Kinél van a kunyhónak a kulcsa?

— A kulcsa? Az efféle kunyhónak soha sincsen kulcsa.

— Hát akkor hogyan van mégis bezárva? Belülről? Várj csak — hadd látom.

Olyan zörej hallatszott, mintha egy kéz végigsúrolta volna az ajtó külső felét.

— Betömte a hó a kulcslyukat, vagy nincs is kulcslyuk az ajtón? Vagy valami závarra jár az ajtó bévülről?

Dan ekközben visszanyerte önuralmát. Egy pillanattig ösztönszerűen ki akarta nyitni az ajtót. Tapogatózva a derekához kapott a tőre után, de hiányzott az öve is, meg a tőre is.

— Mindez nagyon különös, — szolt Jarvis, aztán mintha elfordult volna az ajtótól, hogy tovább menjen az útján.

— Megállj csak! — kiáltott vissza aztán egy kissé távolabbról. — Hol az az ember — Dan — a kapitány?

— Nem tudom, — szólt Davy határozottan.

— Hazudsz, fiam.

Azután eltávolodott Jarvis lépteinek a zaja, a mint tompa dobogással tovament a hóborította kavicsos úton.

Pillanatnyi csend után halk kopogás hallatszott; Davy kúszott vissza az ajtóhoz.

— Dan úrfi, — susogta lihegve.

Dan meg sem moczczant. A závárt hiába emelgette Davy.

— Dan úrfi, Dan úrfi!

A halk kopogás ismétlődött.

Dan végre visszanyerte hangját.

— Eredj innen, Davy, eredj innen, — szólt Dan rekedten.

Rövid szünet támadt, majd hangzott a válasz kívülről zokogásformán:

— Megyek, Dan úrfi.

Ezután olyan csendes lett minden, mint a halál. Félóra múlva Mylrea Dan a sötétségben megindult Ballamona felé. Vak nyomorúságában Monához indult. Már nem havazott, s a mint enyhült a vihar, a levegőég világosabb lett, mint eddig volt. Dan, a mint elhaladt a régi templom mellett, éppen meg tudta látni a toronyórát. A hó vastag rétegben borította a mutató-lapot és megakasztotta az óramutatókat. Az óra megállt. Pont öt órát mutatott.

A véletlen, mely ez esetben felidézte a vak szenvedély elhatalmasodását, megtalálható mindenütt, a hol nagy tragédiák játszódnak le. Az embert nem annyira lelke gonoszsága, mint inkább a körülmények mélységes álnoksága sodorja bűnbe.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

ARATÓÜNNEP.

(Theokritos VII. idyllje.)

- Egykoriban mi a városból kimenénk a Haleshez,
Evkritos, én s közibénk utitársul lépe Amyntás.
A Lykorevsfiuk: Antigenés osztég Phrasidámos
Ott Déó aratóünnepjén fáradozának.
- 5 Régi nemes sarjak, Klytiának büszke utódi,
S Chalkonnak, ki kemény sziklába feszítve a térdét
Lába nyomába fakasztja az áldott Búrina forrást;
Árnyas szép ligetet szőtt volt körülötte a nyárfa
És éger, viruló lombsátort vonva fölötte.
- 10 Még a felén se valánk mi utunknak, még Brasilásnak
Sírköve sem látszék; hát csak ki vetődik elébünk?
Múzsakegyelt ember, ki Kydonból rójja az útját;
Név szerin' ő Lykidás, s hogy kecskés, tudja, ki látja,
Mert bizonyos, hogy ahoz külalakban nagyba' hasonló.
- 15 Válla hegyére fakó vén baknak vetve a bőre,
Mely vigan illatozik még most is az oltószagtól;
Melle köré köteléssel kötve van ócska subája,
S jobbában vadolajfából remekelt füttykössel.
Játszi mosoly röpösött biborajkán és enyelegve,
- 20 Rám nevető szemmel szeliden hozzám imígyen szólt:
«Simichidás, hova vonszol a lábad dél idejében,
Most, a midőn a gyik is bóbiskol túskebokorban,
És a pacsirtasereg sem szállong a levegőben?
Tán lakomára sietsz... hivatatlan, vagy valamellyik
- 25 Polgártárs szüretére irányzod szapora lépted?
Hogy valamennyi kavics csikorogva a talpad alatt sír.»
Én neki így felelék: «Lykidás, édes, te felőled
Szerte beszéli a nép, hogy a pásztorok és aratók közt
Legjobban furulyálsz; nagy öröm minekünk ez a jóhír,
- 30 S merném hinni talán, hogy volnék véled egyenlő.

A mi utunk aratóünnepre visz, a melyiken ma
Szépköpenyű Demeternek a tiszteletére barátink
Áldozatot s lakomát rendeznek az új termésből,
Hogy csüröket bőven megtölté friss gabonával.

- 85 Rajta tehát — egygyütt visz utunk, egygyütt folyik óránk —
Csapjunk dalversenyt, hisz egyönk sem félhet a másót.
Mert bizony enmagam is büvösszavu Múzsafi volnék,
S nagy dalnok sok előtt, ha nekik hamarost elhinném.
Jól tudom én, hogy a sámosi hírneves Asklepiádest
40 Vagy Philetást énekbe' sosem, de sosem győzném le;
Béka-tücsök-verseny ha lehetne enyém ezekéhez.»

Igy szólék komolyan, s édes nevetéssel imigy szolt:
«Vedd im' ajándékul pásztorbotom, égi nemes sarj,
Mert őszinte, igaz minden kis porczika benned.

- 45 Lelkemből gyűlölök magam is minden fene mestert,
Háza falát ki törekszik a nagy mennyboltig emelni,
S esörgő szarkafikat, kik a chíosi énekelővel
Szörnyü rikácshangon hiu versenyt kezdni merészek.
Simichidas, nosza hát fogjunk bele pásztori dalba,
50 Én kezdem, te figyelj, édes, fog-e tetszeni néked
Könnyü dalom, mit előbb költöttem fenn a hegyekben.

Jó szél hajtsa hajód, Ágeanax, Mytilénbe,
Úgy a bakok nyúgtán, mikor alszél szántja a tengert,
Mint a midön a kaszás lábát tengerbe fürösztí,

- 55 Ha szerelemlángjával emésztett hú Lykidásod
Boldogitod, kit most kinzó vágy s bú gyötör érted.
Jégmadarak legyenek simitói a zajgó árnak
És a hinárt kavará mérges napkelte szelének;
Jégmadarak, kik a tengerből élő madarak közt
60 Nérevs lányainak legkedvesb szárnyasi vagytok.
Bár kedvezne neked minden mytiléni utadban,
Ágeanax, s bevezz mielöbb a kívánt kikötöbe.
Az napon én fejemen rózsából, réti kaporból
S gyenge fejár ibolyából összekötött koszorúval
65 Tűz mellé telepedve meritgetem érczkorsóból
Fűszerezett boromat, míg társam babszemeket süt.
Ott feküvőhelyem is könyökig lesz majd tele tömvé
Zellerrel, küllőrojtjal, meg sásliliommal.
S nagy jókedvvel iszom folyvást te reád gondolva,
70 Ágeanax, míg csak korsóm fenekére nem érek.

- Két pásztor furulyáz közelembe, egyik Lykopéból,
 Másik Acharnából, s rá Tityros éneke zengi:
 Mint szereté az ökörpásztor Daphnis Xeneáját,
 Mint holyg vad hegyeken s keseregnek utána a tölgyek
- 75 — Himerá árnyékos partján a melyek nevedeknek —
 Bánatjába' midőn elfogy, valamint Kaukázus,
 Vagy Rodopé, vagy Athos, vagy akár Haimos hava nyáron.
 Zengi, miként csukatá gonoszul gazdája Komátást,
 Élve szegény kecskést otromba avult ládába,
- 80 S mint eteté ötet czédrusfalakába röpülve
 Tiszta folyó mézzel piszeorrú sok piczi méhe,
 Mit nektárul adott neki két ajkára a Múza.
 Ó boldog kecskés, sok üröm hely'tt kit nagy öröm várt,
 Hogy mikor éltedben fakoporsó lett a lakásod,
- 85 Mézzel tápláltak viruló kikeletben a méhek.
 Ó ha az élőknek seregében látna szemem még,
 Kész örömömre legeltetném kecskéid a hegyben,
 Hogy szavadat halljam, míg a tölgyek s fenyvesek alján
 Énekedet zenged heverészve te, égi Komátás.»
- 90 Így végzé szavait, mire válaszom újlag ez volt:
 «Ó édes Lykidás, míg az erdön nyájamat őrzém,
 Énnekem is sok ilyes szépet tanítottak a Nymphák,
 Miknek a hira talán még Zevs trónját is elérte;
 Mindvalamennyi között mégis legszebb, mit ezennel
- 95 Néked most dalolok, ha figyelsz rám, Múza kegyeltje.
 Simichidásnak Erós üdvöt tüsszente valóban,
 Mert mint báránykák a tavaszt, szereté ez a Myrtót.
 Ám, a kit úgy kedvel s neki legjobb társa, Arátos
 Ifja után a szegény be hiába keserg szive mélyén.
- 100 Tudja Aristis is ezt, a hires dallos, kire Phoebus
 Sem haragudna, ha lant mellett közelébe' dalolná,
 Mint ég ifja után szerelemlángjában Arátos.
 Ifját, jó Pánunk, ura erdős szép Homolénak,
 Űzd hivatatlanul is hozzá, ölelő karjába,
- 105 Volna a gyenge Philinos is az maga, volna akár más.
 Ezt ha nekem, jó Pán, megígéred s teljesítetted,
 Még ha az oltárról kis adag húst kapna is egy-egy,
 Sem hajigál csillát te reád Árkádi-gyereknép;
 Ámde, ha megtagadod, marják*) véresre a tested,

*) t. i. a csillák.

- 110 S csipős túskecsalán legyen éj idején puha ágyad.
Tél közepén mulatozz fagyos édoni hegységek közt,
Hebros partjánál, a közel gönczölszekerénél;
Nyárba' pedig távol Szerecsenföld lássa a nyájad
A Blemy-szirtek alatt, hova már a Nilus sem látszik.
- 115 S tik, selymes piros almánál remekebb kis Erósok,
Hagyjátok Hyetis, Byblis kedves vizeit már,
Ügyszintén Oikust, a dicső Dioné szentélyét;
Kézivetek cseppet se kímélje a léha Philinost,
Mért hogy nem könyörül hiv Arátossán a kegyetlen.
- 120 Lám pedig ő is olyan puha már ma, akár ért körtve,
S asszonyok állítják: «Oda arczod bája, Philinos.»
Ajtóját többé ne vigyázzuk, kedves Arátos,
Ne koptassuk a lábunkat, s a kakas szava reggel
Mást érjen kinosan virrasztott éje után ott,
- 125 S küzdjön érte Molón egyedül fene éji porondon.
Nékünk már nyugalom kell, pajtás, és csak anyóka,
Hogy kiköpésével megvédjen minket a rossztól.»
Igy szólék s ő, mint azelőtt, édes nevetéssel
Nékem adá Múzsák kegyajándékául a botját.
- 130 Aztán balra letér s ez irányban Pyxa felé tart,
Evkritos, én meg az ifju Amyntás törve előre
Jó Phrasidámosnak házához gyorsan elérünk,
Hol puha kákától dagadó nyugovóra, továbbá
Most lenyesett szőlő lombjára vigan lefeküdtünk.
- 135 Nyár- és szilfa vegyest bólintgat alá a fejünkre,
Míg a kegyes Nymphák barlangjából kibugyogva
Szent forrás vize fut tova mellettünk csobogással.
Kis tücskék füstös raja árnyas cserjebokorban
Versenyben czipel, mire távol a csöpp zöld béka
- 140 Túskezeder bokrából nagy szaporán brekekét mond.
Vigan szól a pacsirta, a tengelicz; gerlicze nyögdel,
Zümmög a méhecsapat, repkedve körötte a víznek.
Bőséges nyárnak s kora ősznek a képe előttünk.
Lábunkhoz körtvély, derekunkhoz nagy halom alma
- 145 Hulldos alá, s gazdag terméssel megrakodottan
Mélyen a föld szineig lehajolnak a szilvafagallyak.
Négy évvel lepecsételt korsót inni nyitunk föl.
Parnassos csúcsán lakozó kastaljai Múzsák,
Vajjon tett-e Herákles elé ilyen édes itókát

- 150 Vén Cheiron, mikor őt vendégül látta Pholosnál?
 Hát az Anápos-menti juhászt, az erős Polyphémost
 — Réges rég a ki sziklával hajigált a hajókra —
 Ollyas mennyei édesital röpitette-e tánczba,
 Mint a minőt akkor minekünk vegyitettek a Nymphák
- 155 Oltárán szérüs Demeternek? Ó, ha lapátom
 Még egyszer szúrhatnám garmada rozsza hegyébe,
 S kérével, mákkal karjában rám mosolyogna.

THEOKRITOS után, görögből.

GYÖRGY LAJOS.

BECK KÁROLY ÉS A NÉMET POLITIKAI KÖLTÉSNET.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

V. A forradalom.

«A hegyekben dördült el az első lövés»⁷ énekelte Freiligrath. Svájcban kitört a forradalom s másnap már Párist vetkőztették ki köznapiságából a februári barrikádok. Ama fegyverdörrenés visszhangja először Pozsonyból hangzott föl, mikor márczius 3-án Kossuth elmondta parlamenti beszédét. Azután Bécszet fogta el a láz, márczius 13-án százötven magyar mágnás élén bevonult Kossuth s a nép üdvrivalgásai közepett mondta el gyújtó szavait. Másnapra már Bécsben is állnak a barrikádok s 24 óra mulva Pesten már osztogatják a *Talpra magyar* nyomtatott példányait.

Berlinben ezalatt elég nyugodt volt a hangulat, mert IV. Frigyes Vilmos engedményei egyideig csillapították a kedélyeket. A népet azonban végre sem elégitette ki a mézes madzag s külföldi mintára itt is kitört a forradalom. Beck a maga rhetorikus modorában írja le állásfoglalását. «A forradalom, melyben élünk, megint egészségessé tesz. Én is vívtam a barrikádoknál s a jó ügyet becsületes módon terjesztem. Az úgynevezett választóknak persze nagyon mérsékelt vagyok, ők nyugtalanságot, békétlenséget akarnak, én azonban a jogot és békét kívánom, gyűlölet nélkül, de pihenés nélkül is, ezért élek és halok».**)

Beck különben nem fogta föl e mozgalom nagy fon-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 389. és 390. számában.

***) Levele Berlinből 1848 július 10-én.

tosságát, ő annyira benne élt állandóan a forradalmi hangulatban, a gondolatszabadságért való küzdelemben, hogy bár érezte, hogy nem közönséges napokat él, nem igen vette észre hatalmas hullámaikat s a különben is lanyhább berlini mozgalmat csak nagyobbyszerű zavargásnak tekintette.

A Pesten történtek érdeklik mindenekfölött. A nagy év nyarán haza is tér, de alig tölt otthon egy hónapot s csalódvá visszatér. Ő a socialis forradalmat úgy képzelte, hogy a democratia fog fölülkerekedni, de ideérve nem jól érezte magát. A tisztán socialis forradalom helyett határtalan nemzeti önérzet és lelkesedés fogott tüzet, az osztályharcz helyett szabadságharcz tört ki, nemzeti küzdelem az elnyomatás, az absolutismus ellen. Beck nem is birta ki soká az egyre magyarosodó fővárosban s Bécsbe ment.

Bécsben otthonosan érzi magát. Ott találja ifjúkori barátait, Hellert és Kaufmann, körükhöz újak is csatlakoznak, Bodenstedt, Auerbach és mások. Lenau már régen Döblingben volt internálva s nemsokára követte oda a legnagyobb magyar is. Beck sokszor járkált e szomorú épület előtt, nagyon vágyódott viszontlátni barátját, de nem mert a beteg elé lépni s «a kést markolatig döfni önszívébe» a megzavarodott nagy ember látásával.

1848 őszére már tekintélyes társasággá nőtt Beckék köre. Reggel Böhm apónál gyűltek össze, napközben pedig a «Café français»-ben a Szt. István-téren. Bodenstedt, a kit «a böles»-nek neveztek, fölolvasta nekik *Mirza-Schaffy* dalait s hosszú biztatásukra ki is adta azokat. Irodalmi és politikai viták töltötték be napjaikat s az izgalmas év végére hajlott.

Beck is állás után néz s elfogadja a minisiterpárti *Lloyd* tárczájának szerkesztését. Itt 1848 deczember 26-án jelenik meg neve először s ez az időpont szomorú képet vet Beck jellemére. Egész útján végig láttuk, hogy mindig az árral tartott, saját elveit nem nagyon élesítette ki, hanem a korhoz alkalmazta s a kor szabadságratörő volt. Most, hogy a forradalmak lezajlottak s megszűnt a régi irány, Beck is az újjal tart. Első költeménye a *Lloyd*-ban, az *Arndtra* emlékeztető *Was ist des Deutschen Vaterland*, egészen

német hazafiságtól áthatva hangzik az összmonarchia dicsőítésére. Deczember 27—29-ig látogatását írja le a berlini pénzügyministernél. 1849 január 3-án *Ein hohes Lied* (für Julie) czímen jegyeséhez ír szerelmi költeményt.

A tárcza virult Beck szerkesztősége alatt; kiváló írókat szerzett munkatársakul, Hebbeltől színi kritikákat s verseket kapott. Június 30-án a tárczában nyilatkozat jelenik meg, melyben Beck közli, hogy elhagyja szerkesztői állását, de a szerkesztőség jegyzetben kijelenti, hogy ezentúl is munkatársa marad a lapnak. Ebből azt sejtethjük, hogy Bécs ostromállapota idején a kormányzó nem engedte meg, hogy a kiutasított, forradalmárnak tekintett író aláírja cikkeit s így Beck kénytelen volt a nyilvánosság elől visszavonulni, mindamellettt tovább is munkatárs maradt s novembertől kezdve már ismét aláírja tárczáit. Köztük van *Die Ballnacht* című hosszabb vers is, mely «egy évvel Varsó eleste után» játszik s Beck *Judwig*ájának első nyoma; cselekvénye már kezd kikerekedni azzá, mivé néhány év múlva a *Judwig*ában kialakult.

Beck természetesen élénk érdeklődéssel kísérte a magyar szabadságharc minden mozzanatát s a világosi fegyverletétel után siet egy folyamodó költeménynyel lépni az uralkodó elé honfitársai érdekében. *An Kaiser Franz Joseph* a czíme e folyamodványnak, melyben épen nem forradalmárhoz illő alázattal könyörög amnestiáért az ifjú uralkodónál. Alig jelent meg a folyamodó mű, már meg is jött rá a felelet Haynautól október 6-án Aradon. Az irodalmi körök, a társadalom rendkívül felháborodtak a költő e botlása fölött. Magyarországon s Ausztriában egyaránt elszörnyedtek ekkora irányváltozáson. Az alázatos hang sértette a magyar hazafi büszkeséget egyrészt s az osztrákok magyar gyűlöletét másrészt. Hartmann Móricz, a lelkes magyarbarát osztrák költő nem is hagyta annyiban és *Reimchronik des Pfaffen Mauritius* című satirikus munkájának *Apostel und Apostaten* föliratú ötödik részében gúnyosan megtámadja:

Bei Gott! das kam ohne Vorbereitung
 Als plötzlich wir unter einem armen
 Schwarzgelben, holzweg-versigen Carmen
 Den Namen eines Poeten lasen
 Der noch vor Kurzem in tollem Rasen
 Als «armer Mann» und Sozialist
 Als Atheist und Communist
 Als zerfarender Poete sang.
 Dass einem das Trommelfell schier zersprang!

O Carlos Beck was hast du getan
 Du schämst dich nicht der Habsburg zu nah'n?

Igaz, hogy a többi nagy forradalmár költő már mind védve volt az anyagi gondok ellen: Herwegh egy gazdag zsidó lányt vett el, Dingelstedt udvari tanácsos, udvari színházak rendezője, Laube ugyancsak színigazgató lett. Beck is gondolt arra, hogy puha fészket szerez magának, de hiába közeledett a bürokratia felé, számára ott már nem volt hely, mert a közvélemény következetesebb volt ítéletében, mint ő viselkedésében s elveiben.

Végre a vándorköltő is otthont alapít, választottja Berlinben Mühlmann Júlia nevű leány, Rose Henrik kémikus unokahuga. Beck már 13 éves korától kezdve nagy befolyást gyakorolt a leány szellemi fejlődésére s úgyszólván magának nevelte feleségül. Reszketett az örömtől, hogy végre kikötőbe ér s fáradt, beteges lénye megpihenhet az örökös vándorlástól. 1849 karácsonyán valóban oltárhoz vezette Juliát s boldogsága nem ismert határt. Szerelmi költeményekkel bőven ajándékozta muzsája, tettvágya újra fölébred s a rendes élet rendszeres munkára szoktatja. Boldogsága azonban nem tartott sokáig, mert Júlia az 1850-iki nagy kolerajárvány egyik első áldozatává lett. A félévi boldogság után e borzasztó csapást követi egy másik: már régen élő-halott barátját, Lenaut temeti el augusztus 24 én.

Fájdalma szinte megfosztja eszméletétől, nem talál többé nyugtot. Lemond a *Lloyd*-nál s újra kezdi régi bolyongásait Magyarországon át Boroszlóba jut, innen Berlinbe megy s három évig bolyong városról városra, hirt sem adva magáról. Tengeri fürdőben keres enyhülést, majd Svájcba megy s teljesen megtörve beszél barátainak szét-

tépett reményeiről, elveszett otthonáról. Gondolatai elhagyták s mindössze néhány tárczát küld be a berlini *National Zeitung*ba kenyérkereset gyanánt. Svájcban akar letelepedni, csak hogy nem kapja meg a polgárjogot; a követelt díj ropant magas volt s azonkívül sandán néztek mindenkire, a ki «fülén írotollal jött, különösen Németországból.»

1852-ben végre megjelent egy újabb verskötetete: *Aus der Heimath**) czímen. E finom kiállítású kötetkében a magyar szabadságharczról szól s mindenkivel kibékülést keres. Meg akarta engesztelni a magyarságot, melyet a császárhoz intézett könyörgésével büszkeségében megsértett, de viszont Ausztriát, a mely második hazájává lett, szintén jóindulatra akarta hangolni maga iránt. E célból mintegy a történetíró álláspontjára helyezkedett s tárgyilagosan akarta kiemelni a szabadságharcz nagy, megragadó pontjait. Így persze kirántotta maga alól a talajt s azzal, hogy egyik párthoz sem akart állni, elvette költészetének borsát-savát.

Beck, a ki költészetének legillatosabb virágait a magyar földről szedte, itt a rationalis cél tudatában költőietlen, szintelen. Hazaszeretet kétségtelenül szól belőle, de a Beck rhetorikus modorában, mikor így fejezi be a kötetet:

Zum Menschen geht's, vom Geiste kommt,
Kein Licht vermags zu blenden
So wird es auch den ersten Gang,
Mein Volk zu dir vollenden.

Csak hogy ekkor a magyarság különb bánásmódhoz szokott, a magyar szabadságharczról lelkes könyvek jelentek meg s a külföld nagy költői oly lelkesedéssel írtak róla, mint egy évtizeddel azelőtt Lengyelországról, elég csak Heine, Ibsen, Hartmann Móricz, Gregorovius magyardicsőítésére utalnunk. Beck ezekhez képest langyos volt.

Ez a kötet is az elnyomott népek érdekében szól s így különös társaságban találjuk benne a magyart, a cigányság és zsidóság mellett, mikor az ő szereplésüket is kiemeli a szabadságharczban. Az a Beckre igen jellemző vonás, melylyel a magyar érdekeket egynek veszi a zsidó-

*) *Aus der Heimath. Gesänge von K. Beck, Dresden, Rob. Schaefer. 1852, 1862.*

kéval (Israel), nem kelthetett rokonszenvet. Politikai álláspontja is szerencsétlen volt. Görgey védelmére kelt s a világosi fegyverletételt mint szükséges mentőeszközt fogta fel, nem akarta engedni, hogy Görgeyre rásüssék az áruló nevet.

Már magában az a tény, hogy Görgeynek adott igazat, elég volt, hogy őt is hűtlennek, hazaárulónak nevezzék otthon. Nagyon korai volt még akkor ezeket a sebeket érinteni s különben sem hittek a miniszterpárti lap tárczarovatvezetőjének őszinteségében. Még nagyobb volt a fölháborodás az osztrák kormánynál. Alig hogy megjelent a könyv, rendeletet adtak ki, melyben Beck kiadását követelte a kormány. A költő azonban jókor neszét vette s Berlinbe sietett barátaihoz. Még így is elég kellemetlenséget okozott neki a kormány, tudniillik nem adott ki neki útlevelet s így Beck nem birt elmozdulni Berlinből, mert már az állomáson igazolásra szólították föl az utasokat.

Igy tehát Berlinben maradt s javított kiadást rendezett költeményeiből. Itt próbálkozik meg a verseknél kedveltebb próza terén s megírja egyetlen regényféle hosszabb elbeszélését, *Mater Dolorosát*.*) Ebben a lengyel politikai és társadalmi életet kívánta föltüntetni, szembeállítva a párisival; a XVIII. századi lengyel főnemes családi életének rajza, mely a francia műveltség máza alatt sem tudja elrejteni nyersségét. Itt adjuk rövid tartalmát.

A hevesvérű halicsi Babinsky gróf fiával, a kit szelidlelkű anyja, Wanda nevelt, állandóan hadilábon él. A fiáért remegő anya hosszú perpatvar után keresztül viszi, hogy a 18 éves Widimirt utazni küldjék. A gazdag, tapasztalatlan ifjú Párisban előkelő társaságba jut s szép női szemek mihamar elcsábítják. Athenais marquise kerítette hálójába s Widimir az első szerelem hevével és naivságával veti magát az asszony karjaiba. Szerelmüket azonban megzavarja Widimir féltékenykedése, a mely gyakori heves jelenetekre ad alkalmat s az ifjú szenvedélyében durva viselkedésre ragadtatja magát. Egy alkalommal azonban kénytelen szeretője miatt párbajt vívni s Athenais hálójával annyira

*) Berlin, 1853. Magyarra is lefordította unokaöccse, Beck Hugó. *Mater dolorosa*. Elbeszélés. Irta Beck Károly. Fordította Beck Hugó. Pest, Emich Gusztáv tulajdona. 1864.

magához bilincseli, hogy nem bír tőle megszabadulni. Pedig az asszony már teher neki, idegessé teszi s Widimir egy alkalommal mégis odáig viszi a vitát, hogy Athenais duzzogva fürdőre megy, arra számítva, hogy Widimir majd követi őt. Ez egyszer azonban tévedt, mert Widimir elhagyja Párist s a vidéken egy villát bérelve visszavonult életet él. Most már ismét boldognak érzi magát s vidáman mulat el szomszédjánál, Marignan gróf özvegyénél és leányánál. Az ismeretséget eljegyzés követi. Athenais a fürdőből visszatérve, későn tudja meg kedvese hollétét, fölkeresi, de hiába, nem bírja többé visszahódítani s bosszút esküszik. Ez gondolkodóba ejti Widimirt, a ki most aggódni kezd jegyeséért s fölfedi viszonyát Marignanné előtt. Figyelmezteti, hogy változtassanak lakást minél előbb. Az anya fölismerve a helyzetet, elfogadja egy rokonának régi meghívását és leányával elköltözik, Widimir pedig visszatér Párisba, a hol buzgón tanulmányokba mélyed s különösen szabadgondolkodókkal érintkezik sokat. Ez volt veszte. Athenais ugyanis a lengyel követ szeretőjévé lett, a ki a marquise bujtogatására jelentést tesz kormányánál, hogy a fiatal Babinsky gróf szabadgondolkodók társaságába jár. Királyi parancs rögtön hazaidézi s még annyi ideje sincs, hogy jegyesétől elbúcsúzzék, mert katonai fedezettel a hátra viszik. Apja örömmel fogadja otthon, mint örökösét. Wanda nem értesítette őt fia eljegyzéséről, mert az öreg Babinsky hevességétől félve, nem is mutatta neki a fia leveleit. Ő csak annyit tudott meg Widimir viszonyáról, hogy Clémence fiának szeretője s hogy a lány anyja egykor a király kedvese volt, a lány pedig követi anyja példáját. Így szólt az Athenaistól sugalmazott hivatalos jelentés. Érthető, ha ilyen értesülések után éktelen düh fogja el, mikor fia kijelenti neki, hogy Clémence a jegyese s hogy nem akar lengyel feleséget elvenni. Kényszeríteni akarja fiát, hogy mondjon le jegyeséről s végül is, hogy háza becsületét megvédje, párbajra hívja ki. A kardpárbajban Widimir csak védekezik atyja vágásai ellen, mikor azonban a gróf jegyesét szajhának nevezi, hirtelen szúrással akarata ellenére leteríti. Hiába anyjának minden kérése, hiába minden könyörgés, a király kegyelme csak kegyetlenség: Widimir nevelő nagybátyját nevezi ki a törvényszék elnökévé s az

kénytelen a törvény erejénél fogva a család örökösét halálra ítélni. Athenais a forradalom idején guillotine alá kerül, Clémence pedig kolostorban végzi életét.

Ez a regény mutatja, mennyira távol áll Beck a regénynek korabeli állapotától. Ő még mindig ott tartott, a hol a regény gyermekkorában állt, a romantikus szörnyűségek-nél, Cramer és Spiess meg Clauren édeskés frivolságainál és borzalmainál. Mennyi clichészerű jelenet: az apa és fiú párbaja, az akaratlan leszúrás, házasságtörés, árulás, bosszú. S mennyi közhely! Korhűségről nem is szólhatunk, de a helyet sem ismerte, sohasem járt Párisban s azért olyan bizonytalan a topographia is. Viszont igen sikerült a jellemrajz, különösen Widimir alakja, a kinek eredeti durvasága jellemzően lép előtérbe, valahányszor nagyobb izgalmamba jut, így féltékenykedése, apjával való viaskodása alkalmával. Csakhogy Beck nagyon is föltűnően emeli ki azt a jellemvonást, melyet fel akar tüntetni, úgy hogy nagyon is rá van erőszakolva az illető személyre. Így az öreg gróf maradi gögje mellett rikitóan emeli ki féktelen hevesességét, a mely tulajdonképen derék, jó lelket takar. A gyengéd, fiáért reszkető anya, közvetítő politikájával, a kéjvágó marquise bosszúérzetével már inkább típusok. A kritika nagyon kedvezőtlenül fogadta Beck alkotását s tagadta a költő regényírói tehetségét.

A következő évben, a krimi háború alkalmával Beck *Levél a csárhoz**) című verses epistoláját, melynek zavaros verseiből körülbelül az az alapeszme halászható ki, hogy a csár felelős a háború borzalmaiért s mintegy bemutatja, mint Goya a maga «Los desastres de la guerra»-it. Az egész költemény 15 lapnyi füzetke s hat epistolából áll. Alakja a bibliára emlékeztet, a minthogy az egész darab zsoldári hangon van írva. Figyelmezteti a czárt, szüntesse be a további öldöklést, a további áldozatokat. Becknek különös élvezete telt abban, hogy a nagyoknak tanácsokat megosztogasson, megfenyegette Rotschildet, kegyelmet tanácsolt Ferencz Józsefnek, mintha a költő szava elhatolna hozzájuk.

*) *Epistel an den Czaren*. Von Karl Beck I. Berlin, Schindler 1854. Két kiadás.

Meg ugyanez évben kieszközli az engedélyt, hogy visszatérhessen és újra Pestre jön, még pedig hosszabb időre. Most is azon volt, hogy a magyarság és a németek közt politikai és irodalmi kapcsolatot hozzon létre; bármily üzleti vagy anyagi cél játszott is bele törekvéseibe, elismeréssel kell irántuk adóznunk s részvétellel tekintenünk kudarczait. A németeknek a legragyogóbb színekkel festi a magyarságot s otthon szemrehányásokat kap; Petőfit le akarja fordítani, Petőfi nem akarja; a császártól amnestiát kér a magyarok részére, ekkor mindkét oldal megtámadja: valóban két szék között a pad alá esett.

1855-ben német szépirodalmi folyóiratot alapít *Frische Quellen* czímen,*) de mindössze egy évfolyam került ki belőle. S ez érthető. Pesten ekkor az egész monarchia legszébb folyóiratai jelennek meg. A *Vasárnapi Ujság* s német párja a *Sonntags Zeitung* versenytárs nélkül és fölött álló lap volt irodalom és képek tekintetében. Beck lapja pedig eléggé sovány volt. Ő maga tárczákat, elbeszéléseket, verseket, Petőfi fordításokat adott.

Ez időben, úgy látszik, Kompert hatása alatt novellistikus képsorozatot kezd *Ungarische Tableaux* czímen. Ilyeneket már irt a *Lloyd*-ba; régi tárgyait dolgozza föl bennük; a cigánytábort, a parasztkunyhót, a nemesi curiát.

Végre is belátta, hogy Pesten nem boldogul németiségeivel s végleg Bécsbe vonul, hogy élete alkonyát ott töltsse.

VI. Csendesen, osztrák kenyéren.

1857-ben Beck azzal az elhatározással megy Bécsbe, hogy végleg ott telepszik meg. Már régen foglalkozott ezzel a gondolattal, de mindig remélte, hogy Pesten tud majd gyökeret verni, ez azonban számára lehetetlen volt. Bécsben újra szépirodalmi lapot alapít *Der Wiener Gesellschaft* czímen. Az első szám előszava szerint az birta erre a lépésre, hogy Bécsből s Ausztriából, melynek nincsen saját szépirodalmi lapja, kiszorítsa az idegen, külföldi

*) *Frische Quellen*, Schönwissenschaftliche Jahrbücher, unter Mitwirkung vieler Literaturkräfte. Herausgegeben von Karl Beck. 10 Hefte. Pest 1855.

termékeket. Azonban sem vonzó nagyságokat nem tudott szerződtetni, sem pénzzel nem győzte lapját s így az hamar megszűnt. Mindössze tizenöt száma jelent meg. A munkatársak között találjuk ifjúkori barátját, Horschetzkyt, berlini censorát és barátját Titus Ullrichot, testvérét Willit, továbbá az említett Lornt, Mautnert és Foglart. Maga Beck itt is, mint pesti lapjában, néhány verset, tárczát és nagyon szabad Petőfi fordítást adott.

A lap megszűntével újra foglalkozás nélkül áll a világban. A Bécsben időző Liszt Ferencz értesülve Beck szűkös anyagi viszonyairól, egy nap fölkereste honfitársát s fölajánlotta neki, hogy Mosenthallal, az ügyes librettistával operaszöveggé iratja át *Jankót*, melynek zenéjét ő írná meg; ehhez kért Becktől engedélyt. Beck naivul csodálkozva fogadta a kérdést s ujjongott a dicsőségen. Már el is képzelte magának az egészet, látta a Liszt remekét, mert ő meg volt győződve, hogy pompásan kezeli a magyar dal-lamokat s elképzelte a komor hangulatot, a festői jelene-teket. Már az nyugtalanítja, hogy bele tudják-e majd ma-gukat élni francia vagy német énekesek a hangulatba s hogyan fogják majd a magyar tánczot visszaadhatni. Liszt megnyugtatta: az operát először Pesten fogják adni.

Másnapra magához hívta Liszt Becket vacsorára. Liszt oldalán ülve bámulta a díszes vendégsereget, míg a mester szemben ült fiával és Taussiggal; ezt a genialisnak ígér-kező fiút Liszt tanítványának akarta nevelni s magához fogadta, de mint több mással, ezzel sem tudott eredményt elérni. A lakoma végén a mester példájára Beck is falhoz röpíti poharát s fölelevenedik, a társaság pedig föltűnő kül-sőségekkel ünnepli a mestert.

Néhány nap mulva Liszt elutazott s Becknek egy ro-kona által borítékba zárva tekintélyes összeget küldött bank-jegyekben «előlegül a *Jankó* operára». A naiv költő persze nem vette észre, hogy Liszt ilyen finom módon, a mely nagy-lelkűségét mindig jellemezte, csak segíteni akart a költő-nek igazán nyomasztó helyzetén.

Két évvel utóbb Altenburgban fölkeresi Lisztet, a ki idegesen fogadja. «Magyar operánk el van napolva, talán végleg föladjuk s ezt türelmetlen hevességünkkel honfitár-saim okozták. Itéljen ön maga. Egy nemrég megjelent

könyvecskémbe tudomásom és lelkiismeretem szerint kifejtetem, hogy jelenleg Szt. István államában lehet szó egy kitünő, a népdalra támaszkodó cigányzenéről, de sehogyssem beszélhetünk magyar iskoláról, mint például egy német, olasz vagy francia iskoláról.» Lisztet ezért a füzetéért (*Les bohémiens et leur musique en Hongrie*, Paris, 1859) Magyarországon hevesen megtámadták s ez izgatta föl annyira a mestert.*) Egy hét múlva Liszt kereste föl Becket lakásán. Ezúttal ismét visszanyerte régi vidámságát, panaszkodott ugyan Dingelstedt ármánykodásai s a kisvárosi intrikák miatt, hogy annál jobban dicsérhesse Páris előnyeit. A magyar opera, *Janakó*, azonban nem került többé szóba.

Beck Lisztben inkább az embert, mint a művészt tisztelte, mert ezt nem értette meg. Liszt valóban nagy ember is volt. Nyájassága, nagylelkűsége nem ismert határt. Költőnk mindig nagy hálával viseltetett kiváló honfitársa iránt s nyilvánosan is védelmére kelt, mikor Lisztet IX. Pius pápához való viszonyáért megtámadták. Utoljára 1861-ben találkozott a két honfitárs Weimarban.

Beck élete tovább is az Ahasver nyugtalanságával teljes «vándor költőé». Az 1858—59-iki telet Velenczében tölti, mint egy német grófi család fölolvasója, a következő télen Münchenben van, a hol egy herceg kitünteti, hogy miért, ez leveleiből nem tűnik ki. Itt Münchenben találkozik Hebbellel, a kivel nemsokára szorosabb érintkezésbe kerül. A következő nyarat ismét Berlinben, a *National Zeitung* kiadójánál tölti. Azután újra utazik, bejárja Csehországot, Bajorországot, Salzkammergutot s télen újra Weimarban van. Régi lipcsei barátja, Dingelstedt udvari tanácsos és a színház rendezője, a ki Hebbel premierejeivel újabb fényt kölcsönzött a weimari színháznak, hidegen fogadja, gondjai elvonják a társadalomtól és költészettől. Bezzeg nem vonták el Becket; vidáman élt régi barátok között; egyik társaságból a másikba járt. Egyszer Lisztnél hivatalos ebédre, melynél Hebbel ül az asztalfőn s asztalbontás után kedélyesen pálinkázik hármásban a zongorakirálylyal s a

*) Brassai Sámuel: *Magyar vagy cigányzene. Elmefuttatások Liszt Ferencz Czigányokról írt könyvére*. Kolozsvár 1860.

Nibelungok föltámasztójával egy mellékszobában, másszor Dingelstedtnél vacsorázik az ezúttal komor Liszt és Hebbel oldalán, egyszer ismét egy Schubert-ünnepély alkalmával hallgatja Liszt improvisatióját.

Azután újra kereseti forrás után kénytelen nézni. 1861—62-ben bejárja Németországot, fölolvadásokat tart Drezdában, Weimarban, Berlinben úgy, a mint 1844-ben tette s a Lenaunak és Petőfinek is ajánlott kereseti forrás ezúttal is jól jövedelmezett.

1863-ban újabb, nagyobb szerű alkotással lép a közönség elé. *Jadwiga**) tizenegy énekből álló, a *Jankó* modorában írt költemény. Cselekvénye «Egy évvel Varsó eleste után» folyik.

Jadwiga (Hedwig) a lelkes, hazafias lengyel grófné egy mulatságra elviszi kis fiacskáját is. A mulatozó főuraknak eszükbe juttatja, milyen szomorú állapotban van hazájuk, s fiára mutat, a kit hőssé akar nevelni, aztán kimegy, hogy távoli otthonához hajtasson az éjben:

Tartsátok a gondot, a zajgást egyébre,
Az üldözött földönfutók védelmére!
És ha esnék a hó, fujnának a szelek,
Tanulja tűrni mind azt a lengyel gyerek;
Isten akarja, hogy mint zsenge ifju már
A legnagyobb kint is tűrje, mi rája vár.

Ezzel büszkén kimegy a teremből, a hol elmúlt a kedv s Lengyelország sorsa bántja az urakat. Az erdőbe érve Jadwiga szánját farkasfalka veszi üldözőbe. Kénytelenek a két első lovat kifogni s martalékul átengedni a vadaknak. Új üldözés, erre a kocsis áldozza föl magát úrnőjéért s kardjával nagy kárt téve a falkában, elesik. Végre maga Jadwiga küzd öltre menve egy a kocsiba ugrott, sebesült nőstényfarkassal s otthon levő gyermekeire gondolva, félig önkénytelenül átengedi fiát a farkas fogainak, tekintetbe véve, hogy a gyermek magában úgy sem tudna megmenekülni. Hazaérkezve azonban érzi, hogy anyai kötelességét

*) Magyarra is le van fordítva. *Jadwiga*. Költemény tizenegy énekből. Irta Beck Károly. Fordította Bernát Gyula. (Varsó eleste után egy évvel.) Pest, 1863. Hartleben és társai bizománya. A két versszakot a magyar fordításból idézzük.

megszegte, mikor gyermekével kimerészkedett a téli éjszakába s kétségbeesésében megöleti magát a falu vénével. A császár számúzi az öszt e tetteért, mert bár megváltója volt Jadwigának, a törvény ereje halált mondana reá. A főúri társaság pedig megfogadja Jadwiga ravatalánál, hogy:

Szeretni fogják a duzzogó cselédet
S világosítják a butult nemzedéket,
Hogy ép, egészséges legyen majd akkorra,
Ha már tizenkettőt ütendett az óra.

Kisírnák magukat Hedwig koporsóján
S esküt esküdtek ott megmutatni tettel,
Hogy még Lengyelország, az ősz — nem veszett el!

Ez a költemény arra vall, hogy Beck hallgatott a *Jankóról* szóló kritika szavára s megmutatta, hogy egységes és ugyancsak izgató cselekvényt egységes formában is tud adni. Mindamellett hol maradt *Jadwiga* a *Jankó* mögött? A forma Beck ismert gondjával csiszolva egyhangúbb, az előadásban távolról sincs meg már a keleties szinpompa, Beck sajátossága. Korával előrehaladó nyugodtsága, önmérséklete nem ragadja magával az olvasót, a ki, minthogy nem rohan a költővel, ráér magát kérdezni: miért is merészkedett ki Jadwiga az éjszakába, az anyának fölül kell emelkednie a saját sérelmeinek érzésén is, ha gyermeke életéről van szó; miért is öli meg az ősz Jadwigát, mikor tudja, hogy a törvény büntetni fogja tetteért. Vannak itt is pompás leírások, epizódok: a hámból kiszabadult két ló küzdelme a farkasokkal, a hajdu harca, az özvegyé, a ki előbb puskájával tesz kárt a falkában, azután birokra kel a sebesült nőténnyel. A képek rendkívül szemléletesek, de végre is csak epizódok. A közönség különben szigorú bíráló lett s a *Jadwiga* alig keltett hatást.

1863-ban újra Pesten van. Ekkor hal meg atyja és fiatalabb öccse, a festő és költő Willy. Itt él most szegényen két évig. Ismét tervezget egy német szépirodalmi lapot, de az meg sem bukhatott, mert halva született. Végre elveszti utolsó támaszát, anyját is 1865-ben s újra nyakába veszi a világot. Münchenben, majd Stuttgartban van. 1867-ben egészségének helyreállítása végett felső Olaszországban tesz utat, melyet bő levelezéséből lépésről-lépésre

követhetünk. Mestrából Páduába, a «tudomány és czopf régi városába» jut, Vicenzában, Veronában jár, a Garda-tótól Bresciába, majd Bergamóba megy, a mely Budára emlékezteti. Milanóból végre Comoba jut. Itt lakik s erősödik a tó partján. Boldogságtól túlaradó leveleket ír e paradicsomból legrégebb barátnőjének, Madeleine Meisternek, a kivel még 1841-ben ismerkedett meg. E nő 1850-ben báró Eötvös József anyjának fölolvasonője volt. Beck nagyon megbarátkozott e művelt hölgygyel, a kivel naponkint váltott leveleket s táviratokat. (Özvegyének szóbeli közlése nyomán.)

Ez a comói tartózkodás irodalmi szempontból is nevezetes Beckre nézve: figyelmet tudott kelteni s Milanóban olaszra kezdték fordítani csendes dalait. Landrini, a Ferrarából épen Páduába helyezett egyetemi tanár, életrajzi adatait kéri, hogy ott a korabeli német irodalomtörténetről szóló előadásait Beckkel kezdje meg.

Olaszország derült ege újra megszólaltatja muzsáját, de már sokkal csendesebben. A *Vértezett dalok* tüzes költője az elegia felé hajlik s költészetén mély nyomot hagyott Lenau, de különösen Platen melancholiája.

Hosszú hallgatást tört meg Beck, mikor 1868-ban kiadta *Galambok a fészekben* (*Täubchen im Nest*) című verskötetét.*) Nem elegiák a szó szoros értelmében, nem szomorúság az alaphangjuk. Beck ugyanazokért az ideálokért énekel még mindig, de lágyan, szeliden. Gondoljunk csak a vértezett dalok szultánjára s most a csendes költőre, a ki hálával gondol vissza ifjúságára, mikor «vértezve», mint «vándor költő» indult útnak. Heves és bárdolatlan volt s nem értett a csalogató fuvolázáshoz. A nők mégis szerették s az ifjúság rajongott érte; ez az emlék naponkint édes órákat szerez neki. Most már másképen látogatja muzsája. Gyakran jön el hozzá, szívesen marad nála éjfélig, de nem tüzes karddal s lobogó hajjal többé, hanem jótékony füveket hozva kosarában. Behozza a tavaszt a költő szobájába s csendesítő dalt mond arról, mi történik künn a világban. Ilyen beszélgetésben repülnek az órák, míg végre az isteni nő azt suttozza: «Az idő későre jár, mennem

*) *Täubchen im Nest*. Elegien. Wien, 1868. J. P. Gotthard.

kell, Isten veled.» A küszöbön visszafordul még. «Ezt, a legjobbat még elfelejtettem, jól jegyezd meg magadnak, holnap megkérdezlek felőle. «Eljössz holnap?» «El.» «De biztosan!» «Jókor, ha Isten is úgy akarja.» Ezzel megcsókolja szemeit s eltűnik. A költő pedig forrón veti magát ágyára s a szoba szinte világitott, a hol a muzsa járt. Ime így akar s tud Beck hangulatot kelteni, muzsája a régi maradt, a politikai költészet, de már csendes osztrák szellemben, a Bach-korszak összmonarchiai értelmével. Dalt mond «Felix Austriáról, a német államok csokrának e csipkerózságjáról». Majd utazását mondja el, de részletes leírása prózaivá lesz (podgyász, útlevel). Ártatlan, csendes humorral átszőtt distichonokban folynak gondolatai. Csiszolt, gondosan fényesített kis emailképek egymás mellett.

Beck ezt a munkáját tartotta «legjobb, legérettebb» művének, pedig tapsot már nem nagyon aratott vele. Ekkor már nagyon küzdött a nyomorral és kórral, mégis Franklnak, régi barátjának sorai túlzottak, a mikor így ír Grünnek: «Olvasta már Beck *Täubchen im Nestjét*? Azt hallok, hogy a költőt már meg sem lehet ismerni, physikailag sem. A szegény tudósorvadásosan néz már a sír elébe.» Ennyire még nem volt. Grün így felelt erre október 15-én: «Én Becket csak fölületesen ismertem ugyan (Lenau mutatta be neki), de rövid együttlétünk alkalmával is kedves, rokonszenves egyéniség hatását tette rám. Ellenben költészete iránt, kivéve néhány versét, sohasem melegedhettem föl s így érthető, hogy távol élve az irodalmi piactól, még nem láttam legújabb művét.»*)

Hol a haszon, ott a baza, gondolta Beck, mikor a művészet támogatására szánt bécsi Schiller-alapítvány az ő segélyezésével kezdte meg működését s megírta *Ausztria a tizenkettedik órában* című verskötetét. A föltámadt hazának ajánlva.***) Politikai-socialis tendenciája újra fölfrissül e huszonkét darabból álló szonett-koszorúban. Friss, vidám

*) *Aus dem neunzehnten Jahrhundert. Briefe und Aufzeichnungen.* Herausgegeben von K. E. Franzos. I. köt. *Briefwechsel zwischen Grün und L. A. Frankl.* (1845—1876.) Herausgegeben von Dr. Bruno von Frankl—Hochwart. Berlin, 1897.

**) *Österreich in zwölfter Stunde.* Der auferstandenen Heimat gewidmet. Berlin. H. Schindler. 1868.

hangulatban üríti poharát a lábbadozó Austriára, rámutat, miként szolgált rá könnyelmű életével ez ország a pusztulásra, míg végre a tizenkettedik órában fölidézte a demokratia szellemét. E szellem beszélni kezd Róma ellen, a gondatlanság és habozás ellen s az ország fölépül bajaiból.

Igy lett a «Magyarenkind»-ből osztrák hazafi.

1869 januárjában Münchenben van s új társaságba kerül, a «krokodilusok» közé. Ennek a híres asztaltársaságnak tagjai Geibel, Heyse Pál, Lingg, Carrière, Meyer Menyhért. Beck lett a hatodik. Sokat voltak együtt s Beck szinte megfiatalodik e szellemes körben. Fölolvassák költeményeiket, Beck *Was geht's dich an*, *Seltner Schatz*, *Ein bischen Menschenglück* címűeket, a mint Madeleinek írja, nagy sikerrel.

Ebben a körben él most, el-el mondja barátságát Kaufmannal, találkozását nagy honfitársaival, Petőfivel, Lenauval, Liszttel. Az irodalmi társaság nagy hatással volt rá; a müncheniek a tiszta formát vallották fölvüknek és Platen nyomain kezdett haladni, itt szorosabban kerül ez irány hatáskörébe s sonettjeinek csiszolt, hibátlan formája már a *Hazából* című verskötetében s még inkább a *Galambok*-ban erre vallott.

A vándorköltő itt sem maradt sokáig; néhány hónap múlva Cannstadtban van Freiligrath és Auerbach mellett. El-elrándultak Stuttgartba, a hol egyszer tiszteletükre ünnepelet rendeztek. Ezen résztvettek Freiligrath és Auerbachon kívül a híres æsthetikus Vischer, Scherer professor, Rustige festő, Müller (Mylius) Otfried és Laube. «Vischer csodálatraméltó szellem, fölötte gazdag gondolatokban, fölfogásban és tudásban. Mellette rendkívül butának tűnök föl magam előtt» írja Madeleinek megható őszinteséggel. «Auerbach azt véli, hogy nagyon sokáig hallgattam és most nehezemre esik megtalálni az igaz szavakat, különösen a beszélgetésben, a hol az ember mindig rögtönzésre szorul. Ez sajnos igaz, de észrevétele egy költemény írására ösztönzött.» Csakhamar innen is kiszakad Beck.

A nyarat Kierlingben, Bécs mellett töltötte s ősszel Berlinbe ment, hogy régi összeköttetéseit följújtsa. «Schindler (Beck kiadója) azt mondja rólam, hogy én vagyok a

legjelentősebb élő német lyrikus, csak újra divatba kell jönnöm, a mi manapság, mikor a regény a divatos műfaj, nem könnyű.» Mégis reményli, hogy sikerül Cottával megvétetni műveit s akkor az már gondoskodnék terjesztésükről, Auerbach tesz is lépéseket érdekében, de eredménytelenül.

Leveleiben örömmel dicsekszik, hogy sokat van muzsájával; «a gondolatok úgy folynak tollam alá, hogy alig bírom őket leírni». Tervezi költeményeinek második sorozatát, mire Schindler biztatja s úgy egyezik meg vele, hogy a kiadás költségeinek fedezése után a tiszta hasznot megfelezi a költővel. Minthogy præmium kiadás lett volna tehát ez, a lipcsei és berlini lapok lelkes előfizetési felhívásokat bocsátottak ki. Csupán Bécsben volt csendes minden, sőt a kötet megjelenésekor több nagy bécsi lap, Beck nagy keserűségére, «elfelejtette» még megbíralni is. Németországban azonban annyi előfizető gyűlt egybe, hogy Schindler mindjárt második kiadásra is gondolhatott.

*Still und bewegt** a címe e gyűjteménynek. Már a cím maga, melyet Foglar osztrák költőnek verskötetéről vett,**) mutatja, hogy az egyenlőség nagyhangú harczosát a haladó kor és az élettel való küzdelem csendes, meleg költővé változtatta át. A visszavonult, belső élet sokat tett Beck tehetségének tisztulásáért, de veszteség nélkül sem járt: végképen elmaradt Beck szembeötlő sajátossága, a képek, hasonlatok tömege, a nyelv rakoncátlan ereje s helyébe finoman csiszolt, csendes kabinetköltészet került.

A gyűjtemény első része, *Myrthen und Cypressen* 1847—54, Beck házasságának és özvegységének költészete. Mámoros szerelmi boldogságát rajzolja benne, a mely a feleség hirtelen halálán kitört fájdalomban, majd méla búban hangzik el. A második könyv kis életképeket, vázlatokat ad. A *Poste restante* címűben a cseléd postára siet kedvese leveléért, egy másikban a falusi tanító, a ki valaha mint lelkes ifjú küzdött a szabadságért, falura vetve egyhangú foglalkozásában eltompul és elparasztosodik. Megint

*) *Still und bewegt*. Zweite Sammlung der Gedichte von Karl Beck. Berlin. Verlag von Heinrich Schindler. 1870.

***) *Still und bewegt* von Ludwig Foglar. 1859.

egy másban a Wesselényiről ismeretes anekdotát mondja el, melyet Kemény is elbeszél, mikor Wesselényi I. Ferenczcel kocsizva egy szakadék előtt lovai közé veti a gyeplőt és egy füttyel megállítja őket, ezzel példázva, hogy a magyart is ilyen könnyű kormányozni, «de Ausztria még nem találta el az alkalmas füttyet.» A harmadik rész a *Galambok* új lenyomata rövidítve. A következőben *Aus meinem Herbst 1861—69.* lágy melancholiával, csendes megelégedéssel néz a világra. A nyelv csiszolt szépsége itt tűnik ki a legdallamosabban.

Beck ebben a kötetben nem mutatta tehetségének újabb oldalát, a régi lantot pengette, ha lágyan, csendesen is. Muzsája már nem hatott; senki sem hallgatta már a galambok bűgását, a «csendes és érzelmes» dalokat s ez az a mi a költőt kétségbe ejtette. Ő maga érezte állandó, belső fejlődését, munkakedve nem szünetelt, de az idők megváltoztak, ő maga is megváltozott s hiába dalolt: az egykor ünnepekt költőt még életében elfeledték.

Frankl ismét így ír Grünnek az új kötetéről: (1870 április 22-én) «Beck Károly *Still und bewegt*jét e napokban olvastam. Mint mindig, szép gondolatok zenei nyelven, de «ördögben van a spiritus». Semmi nyoma többé a «vértezett» költőnek, noha egynéhány költeménye 1847-ből való. Épen ez a nagy különbség. Nem minden költő ír úgy, mint Goethe az ő *Ueber allen Wipfeln ist Ruh*ját csaknem hetven éves korában,*) vagy Hafiz halhatatlan *Divan*ját hatvanadik évétől a kilenczvenedikig.»

A hangos szabadságköltők ideje letelt, hiába igyekeztek följulni, legtöbbjük túlélte önmagát is, a mikor túlélte a forradalmak korát.

Beck is így öregszik csendesen. Tavasszal Bécsben, nyáron Kierlingben, azután ismét Berlinben van, a hol a francia-német háború foglalkoztatja. Madeleinének azt írja, hogy a *Fahrender Poet* második részét, folytatását írja, melyben a francia-német háború vörös fonálként húzódik keresztül. A *Vándor költő* e folytatása a *Gottfried mester (Meister Gottfried)*, melynek eredetileg *Der Einsiedler* címet adta: Beck élete végéig dolgozott e munkáján,

*) Valósággal 31 éves korában.

melyet nagyobb kedvvel készített, mint bármely addigit s a melyben költői fejlődését akarta folytatólag bemutatni; munkája azonban töredék maradt. Ugyanazon tizennégy soros versszakok, mint a *Fahrender Poet*ban, de nagyobb tökéletességgel, gyakorlattal.

1873-ban járt Beck utoljára Magyarországon, azután végleg Bécsben telepedett le. 1876-ban barátai ellenzése daczára nőül vette Madeleine unokahugát, a 24 éves Friederikét vagy Fritzit a hatvanéves költő. A lánytól csakis önfeláldozás volt ez az agg költő iránti rajongásból, mert a feleségnek Beck mellett már csak betegápoló tiszte lehetett. Keresetképen ujságírásra adja magát, felesége regényíró-nővé lesz, egészen férjének nevelése alatt. Beck pedig részletekben egy-egy éneket közöl *Gottfried mester*ből a *Dioskuren*ben, írja naplójegyzeteit s egy-egy verset ad a *Wandlerner*be, a Penn-féle *Dichterstimmen*be. Deák Ferencz halátára irt költeménye az utolsó magyar vonatkozású. A befejező versszakban így jellemzi Deákat:

In halber Zeit ein ganzer Mann,
In kranker ein gesunder,
Der lenkt das Schicksal, löst den Bann,
Er selber ist das Wunder.

A következő évben régi, ideges főfájása megkétszereződik s bár eszméletét nem vesztette el, csak nagy nehézséggel tudott tovább dolgozni. Az orvosok azt ajánlották neki, menjen Olaszországba, oda, a hová szive mindig vonzotta, de ezt anyagi viszonyai nem engedték meg. A Schiller-alapítvány és a Concordia-egyesület ugyan segítették, az állam is juttatott neki «művésznagydíjat, kitünő, az összhazának (Gesamtvaterland!) maradandóan tisztességére való munkásságáért a költészet terén», de ezek roppant csekélyek voltak. Ekkor Budapesten is gyűjtés indult meg az elfeledett költő javára, a mely elég tekintélyes összeget (1800 forint) eredményezett.

1879 elején idült agyvelőlob tünetei mutatkoztak rajta a hetekig tartó halálküzdelem után április 9-én éjjeli 1/2 12 órakor meghalt Währingben.

Április 12-én volt a temetése. A diákság s az egyetem nagy számmal képviseltette magát a hatalmas menetben. A templomban Witz református lelkész egy óránál jóval

tovább támadta Beck költészetének kozmopolita irányát, a mi kínos föltűnést keltett, de minden különösebb hatás nélkül maradt.*) A sírnál Kompert megható beszédet mondott, Nordmann, mint harmincz évnél régebbi barátját parentálta el, végül Dingelstedt szavai után egy hatalmas babérkoszorút hoztak magyar fölírással: «Baja város dicső szülöttjének». Sírjára a Concordia-egylet állított emléket, Bécs városa pedig egy utcát nevezett el róla a XVIII. kerületben (Währing). Sírja Matzleinsdorfban van, közel oda, a hol barátja és költőtársa, Lenau nyugszik, oda, a hol a legnagyobb magyar oltotta ki életét.

* * *

Beck életét Heineéhoz hasonlítottuk s e hasonlatot végig lehet vinni. Beck pályája drastikusan kifejezve a következő: két szék közt a pad alatt maradt, mert egy pártnál sem tartott ki. Az ember pályája bizonyos kis körhöz van kötve s csak ezen belül alkothat nagyot. Beck ki-kiszakadt köréből. Magyar érzelmű, német nyelvű költő, de később elosztrákosodik; zsidónak születik, de kikeresztelkedik; forradalmi költő, majd miniszterpárti hirlapíró, a ki a kormány segélyeiből tengődik. Fahrender Poet volt, valószínű Ahasver s mindenek fölött declamator.

Beck költészetében két faj keveredett; a magyar és a zsidó. A leíró, elbeszélő elem, a mely a magyar föld és nép oly rokonlelkű rajzához viszi, a magyarsága; az izgató, nyugtalan, békétlenkedő elem zsidósága. E két fajbeli vonáshoz járul a szerzett harmadik elem, az öreg korában nyilvánuló lyrai elmélyedés, a reflexio s ez a németisége.

Mint leíró, nem annyira subjectiv, mint Lenau, nem szívja föl magába a hangulat minden phasisát oly beteges érzékenységgel, inkább néző marad, jelentékeny megfigyelő képességgel. A hogy a nép szokásait, helyzetét leírja az ő színes, pompázó, túlterhelt nyelvével, sokszor mintaszerűen plasticus hatást ér el. Túlzásba annyiban esik, hogy leírása nagyon is részletes és néha szinte néprajzi értekezésékné hat. A magyar nép világát olyan szemléltetően, ha mindjárt

*) E beszédet másnap a *Kikeriki* és több más éleclap élesen kigúnyolta.

romantikus színben is, nem vitte be a német költészetbe senki más, mert más nem ismerte annyira a magyar népet. Ez költészetének legértékesebb oldala.

Mint politikai költő sem kezdeményező, de épen mint a forrongó kornak második nemzedékéből való, annál nagyobb hévvel veti magát a küzdelembe, melyet Freiligrath is megirigyelt tőle. A tendentia-költészetben különösen mint socialistikus költő tűnik ki. Határozottságban, hévben méltó versenytársa Herweghnek s az elnyomottak: a magyar jobbágy, a cigány, a zsidó híres, megragadó életképeivel nagy hatást ért el. Zavaros nyelvében azonban sokszor elmerülnek a gondolatok s érzelmei legtöbbször affectáltak.

Mint a l'art pour l'art lyrikusa különösen Platen nyomán halad életének második felében s az úgynevezett kabinetköltészet egyik érdekes alakja. Különösen a forma aggodalmasan kidolgozott csínja e költeményeket kis, finom, franczia emailképekhez hasonlítja, melyek bár gondos kidolgozásukkal gyönyörködtetik a szemet s szépek, nem különösen jellemzőek mesterükre.

A leíró költő remeke a *Jankó*, a politikai-forradalmi költő legjellemzőbb alkotása a *Lieder vom armen Mann*, a kabinetköltőé a *Täubchen im Nest*.

A magyar és zsidó elem ez egyesülése könnyíti meg irodalom-történeti helyének megállapítását: Lenau és Börne irányát vitte tovább kisebb tehetséggel, az egyikét a folkloristikus, a másikat a socialistikus költészetig.

GRAGGER RÓBERT.

VOLTAIRE.

Hetedik közlemény.*)

VIII. FEJEZET.

Voltaire művészete: elbeszélések, párbeszéddek, bohózatok.

A kicsiny, harmincz filléres könyvek, a melyeket Voltaire a közönség közé szór, hogy átalakítsa a világot, különböző formákban jelennek meg. Hagyjuk a verses munkákat és a történeteket: a megmaradt töméntelen műben megkülönböztetünk olyanokat, a melyekben a művészi képzelet egészen háttérbe szorul, ezek a tanulmányok, értekezések, kritikák, ujságczikkék, színműbirálatok, szövegkiadások, kivonatok és magyarázatok. A birálatok és propagandák nyiltan lépnek elő, minden leplező fátyol nélkül, kivéve az ironiát és czélzásokat, a melyeket a sajtószabadság hiánya és a voltairei humor megkövetel. A legjelentősebbek e nemből a *Szótár* kényelmes alakját öltik fel; pl. «philosophiai kéziszótár», melynek terve egy potsdami vacsora közben fogalmazott és 1764-ben jelent meg; 73 czikkből áll kis nyolczadrét íven, a melyben a voltairianismus tömör és könnyed «kivonat»-ra szorul össze. Vagy pedig a *Kérdések az Encyclopaediáról*, kilencz kötet, melyet 1770-től 1772-ig nyomtatnak és a mely 378 fejezetben a gyakran tulságosan félénk Diderot könyveinek erélyes megerősítése.

«A leghasznosabb könyvek», mondja Voltaire, «azok, a melyeknek felét az olvasók maguk csinálják, fejlesztve a gondolatot, a melynek csiráját adjuk nekik.»

Ime egynehány azokból a csirákból, a melyeket el akar ültetni a szellemekben.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386., 387., 388., 389., 390. és 391. számában.

«A politika mindenkor megőrizte a visszaéléseket, a melyek ellen az igazság panaszt emelt.

Az, hogy valami lehetséges, nem elegendő arra, hogy elhiggyük. — A kormányzás rendesen abból áll, hogy a lehető legtöbb pénz vegyék el a polgárok egy részétől. azért, hogy odaadják egy másik részének.

A történelem nem más, mint azoknak névsora, a kik elsajátították mások birtokát.

A hit azt jelenti: el kell hinni azt, a mit az ész nem lát be.

Ha egy szerzetes gyalázatos életet él, azt mondják: lehetséges-e, hogy annyira megszenteltelítse a szerzetes-rend tekintélyét? Egy állami hivatalt viselő embert figyelmeztetnek, hogy abban a tiszteletben részesül, hogy ő a király tanácsosa, és példát tartozik adni. Egy katonának, hogy felbátorítsák, ezt mondják: Gondold meg, hogy te a champagne-i sereghez tartozol. Azt kellene mondani minden egyénnek: Ne feledkezzél meg emberi méltóságodról.

Egy akasztott semmire se való.

A valódi szabadságlevél: az erőtől támogatott függetlenség. Kardhegygyel írják alá az okleveleket, a melyek ezt a természetes szabadságot biztosítják.

Oh philosophus! a physika jól megállapított tapasztalatai, a művészetek és a mesterségek, ime ez a valódi philosophia.»

Ilyenek azok a kis ragyogó mondatok, a melyek a tények, adomák, élczek, szennyességek közepett «behatol»-nak az olvasó szellemébe. És ott meg is állapodnak. Az ítélet mértékét, a cselekedet elvét alkotják ott. Bizonyos világításban mutatják a társadalmi életet. Behatolnak egymásután, könnyen, minden erőlködés nélkül: ez nem rendszer, a melyhez szorgosan kell alkalmazkodni, hanem oly észjárás, a mely lassankint beleolvad a szellemekbe.

A voltairei gyár kis könyveinek egy másik csoportjában az eszme a művészi képzelet mezét ulti fel, ezek az *elbeszélések*, *párbeszéd*ek és *bohózatok*. Ebben a könnyed, szabad és a próza semmi szabályához sem kötött műfajban, inkább mint minden költői műfajban, Voltaire hatvanadik és nyolczvanadik éve között, mint nagy, hatalmas, eredeti művész bontakozik ki.

Összegyűjti és átszűri a philosophiai, társadalmi, szatirikus allegorikus, keleti és tündéri, francia vagy angol mese hagyományait és formuláit. *Telemachus* és *Gil Blas*, *Angola* és a *Sopha*, az *Ezeregyjé* és hasonlók, Hamilton és Duclos, a *Perzsa levelek* és a *Spectator* hasonlatai, a *Hordó története* és *Gulliver utazásai*, a

művészet minden alakja és minden eleme összeforr és összpontosul Voltaire meséiben, a melyek oly gazdagok egyéni fordulatokban. *Zadig* folklori anyagból készült, mely a legkülönbözőbb utakon került hozzá, *Ariosto* és *Boccaccio*, Parnell Tamás. meg arab, perzsa és khinai mesék útján. A *Mikromégas*-ban nyilvánul Cyrano de Bergerac, Swift és Fontenelle hatása. Voltaire legkedvesebb elbeszélési formája az életrajzzal összekapcsolt utleírás: elmond egy életet, a melyet átvezet a világon. Elrablás, üldözés, felismerés, elvarázsolás, mesés földrajz. ázsiai, amerikai és európai nemzetek, tündérek, szellemek, képzeletbeli állatok, talismánok, ó- és jelen-kor, minden műveltség és minden életviszonyok áttekintése, valóság és képzelet, szemtelen, gúnyolódó, epigrammai hang, közte vidám élczek és rejtett sikamlóságok, rövid fejezetek, kényes és érdekes címek: ime ez az eredeti és zamatos keverék. Gyakran a szatira szétrobban: az elbeszélő tüzel ellenségeire, hitre és emberekre, kiket képzeletének hajlékony ügyessége az útjába visz: így *Zadigban*, *Scarmentadoban*, az *Ingénuban*, a *Babyloniai herczegnőben*. Gyakran pedig pontos tervet követ, egy eszmét bizonyít vagy czáfol: ilyen a *Mikromégas*, a *Candide*, a *Jenny története*. Akkor az egész regény puskagolyó lesz, a melyet a kitűzött czéltábla felé röpit az író: a rendszeres és szigorú képzelet ilyenkor csak oly alakokat, oly tetteket, oly fordulatokat mutat be, a melyek a főtételnek szolgálnak.

Candide ennek a művészetnek mintaképe. Voltaire kibővíti a *Scarmentado* keretét, beleönti egész élet- és történelemismeretét, westpháliai utazásának benyomásaitól, egész a délices-i kerti munkákig, metaphysikai vitatkozásaitól a Wolf-párti Martin Kahleval, az *Essai sur les moeurs* kutatásáig, alkalmazza az elbeszélést a vitához, a melyet Lissabonne pusztulása felujtott, alkalmazza Gondviselés lerontásához, a melyet az ő *Poème*-je után Rousseau még védelmezni merészelt, egyik hozzá intézett levelében. *Candide* az egyetemes történet *philosophiája*, inkább, mint Bazin abbé könyve.

Czélja, hogy megdöntse az optimismust. Tehát bemutatja legnevetségesebb alakjában, a német metaphysika jargonjában és túlzásában. Leibnitzban találjuk meg s nem Popeban a kihez Voltaire gondolata természetesen közeledett; a művészet ésszerűsége eltávolította a nagyon is éleslátó és eszes angolt.

Csakis a tények bizonyítanak; tehát a hős áldozata vagy legalább is tanuja lesz minden rossznak, a mi az embert érheti,

értve ez alatt a társadalmi szervezethez, az emberi szenvedélyekből és természetből származó rosszat: háborúkat és autodafékat, erőszakot és lopást, betegséget és földrengést. Candide Európától Amerikáig megy, megismeri a gazdagságot és a szegénységet, meghallja a királyok, a szerzetesek és a leányok jajkiáltásait. Az egész világ boldogtalan és mindenki panaszkodik. Egyetlen ország boldog, de az nincs: az Eldorado.

Mindenki panaszkodik, de senki sem öli meg magát. Rossz az élet? Oh nem, hiszen elviselik. Az élet közepes. tűrhető. Tehát kell lenni néhány jó embernek, egy kis jószágnak, emberségnek, becsületesség-, sőt egy kevés boldogságnak, vagy legalább is egy kevés édesség- és békének, elszórva a nyomorúság és bűn tömege között, de a mely mégis elég ahhoz, hogy elzárja a pessimismus útját, a nélkül, hogy felkeltené az optimismust. Minden rendszer hibás. Az élet nem jó, talán meg lehet javítani. Hogyan? a munka, de a társadalmi munka által, a közös erőlködés által, a melyben mindenki megtalálja a maga javát. A metaphysikáról elmélkedni hasztalan. A gyakorlati cselekvésnek kell a sekély elmélkedés helyébe lépnie. «Művelnünk kell kertünket.»

Ime, ez a mérsékelt, bátor és világos végkövetkeztetés, a mely az elbeszélés folyamán kialakul és mely az utolsó részletek által meg van világítva, a jó Török megtalálása által, a főbb személyek találkozása által, a Boszporus parti kis majorságban, a hol még a szerzetes is a közjó hasznára válik.

Candide nem kétségbeejtő, s nem kétségbeesett, nem tisztán tagadó és bíráló: ez a voltairei philosophiának lényeges parabolája, a mely a maga egészében a jólét fejlesztésére törekszik.

Nincs egy fejezet, nincs egy episod, nincs egy vázolt alak, a mely ne tenné nyilvánvalóvá az optimismus tévhitét és hazugságait, és — a mint a kifejlődés közeledik — a társadalmi cselekvés szükségét is. Az események oly világosan alkalmoszerűek, hogy maguktól felébresztik az eszmét, a melynek jelképei. Bizonyító erejük egyenes arányban van festői vagy komikus szabatoságukkal.

Közhelyet mondanánk azzal, hogy Voltaireban nincs lélektan. Ez igaz, hogy ha psychologia alatt Racine és Marivaux ötleteit értjük. Voltaire, mint Lesage, inkább moralista, mintsem psychologus.

Arra használja fel a már kész psychológiát, hogy megalkossa közepes érzésekből vagy rajongó rögeszmékből összeállított alakjait, a melyekre tételeinek szükségük van.

Inkább művész, mint psychologus és épen ezáltal gazdagítja a lélektan. Nem elemzi a jellemeket, hanem silhoutteket készít. Minden játékbábot, mely elindul, hogy megkeresse boldogságát, ennek legjellemzőbb tettei közepett mutat be és így kitarja előttünk a mozgó rugót, a tettek indokát. Mindegyiken rajta van állásának vagy nemzetének bélyege és beszédmódja. Nevük felfedi fajukat: Parolignac marquise, Vanderdendur, Thunder-tronckh báró, don Fernando d' Ibaraa y Figueroa y Mascarenes y Lampourdo y Souza. etc. A társadalomról és annak alkatrészeiről, a kormányokról és a különböző országok vallásairól és szokásairól minden gondolatot, a mely az íróban támad, beleír a kis vázlatokba, a melyekkel megtölti elbeszéléseit; mindezek a gondolatok meghatározzák a cselekedetek megválasztását és személyeinek mondásait. Megkülönbözteti az angolt, az olaszt, a németet, a francziát, a törököt, úgyszintén az anabaptistát és a calvinistát, a jezsuitát és a capucinust, a katonát és a kereskedőt. A foglalkozások lélektanát és a népek lélektanát Voltaire nagyon megfigyeli és nagyon pontosan osztályozza.

Az események, valamint a jellemei, nem lépnek elének elvont vagy általános alakban. Egyéni sajátosságokkal öltönek testet. Ismerjük az ebédek étlapját, a melyeket Candide a régi földön és az új világrészben elkölt, kenyeret és sört Hollandiában; Paraguayban sonkát és csokoládét; Olaszországban maccaronit, lombardiai foglyot, tokhal tojásokat, Montepulcianoval és Lacryma-Christivel öntözve, Törökországban sorbetet és a czédrus czukrozott kérgével teletüzdelt kamaikot, narancsot, citromot, ananászt, datolyát, pistaciát, és mokkalakávét: nem is szólva a papagályokról és sült majmokról, a melyet Eldoradóban élveznek.

Voltaire alakjai az ország szerint tallérban, louisban, seguinben, piasterben, maravédiben, pisztolban, font sterlingben fizetnek. Kocsijukat Spanyolországban kötelekkel befogott öszvérek húzzák, Angliában postakocsikon utaznak, Párisból Versaillesba gyaloghintókon mennek. Az országok jelleme futólag van vázolva: Németország feudális szétdarabolása, a római campagna lázas kétségbeesése.

De Voltaire festői realismusa nem más, mint a sensualismus átvitele a művészetbe: célja, hogy Lelyes eszméket keltsen. Alá van rendelve a philosophiai gondolatnak, a mely a művet megteremti és ezért mélyen jelképes marad. Mindezek a kis vonások, ezek a körülmények, a tárgyat a tárggyal magával

rajzolja meg, és mutatják az értelem itéletét a tárgyról. Voltaire a tárgyat elferdíti, hogy képébe belevihesse az író szellemének hatását és a vonatkozást a tételre. Ezek a könnyed vázlatok torzképek Még a sajnálkozás és a felháborodás is gúny és élcz alakjában nyilvánul. A társadalmi művészet, hogy mindent nevetségessé tegyen, nála a philosophia szolgálatában áll. Az ember és e világ minden nyomoruságát bemutatja az értelemnek. és esztelenségnek tünteti fel: biztos mód, hogy a tisztán látó szellemeket felháborítsa a társadalmi szenvedés okai ellen. Voltaire regényei: a haladás kimutatása, képtelenségek által.

A párbeszéd és bohózat 1750 körül foglalnak helyet Voltaire műveiben. 1751 júniusában Fontenelle és Lucianus érdemeit vitatja: azt akarja. hogy a párbeszéd legyen naiv, igaz, hasznos.

Nem elégszik meg a halottak párbeszédeivel. Visszahozza a halottakat az élők közé, és Tullia, Ciceró leánya, megjelenik Mme de Pompadour öltözöszobájában. Megszólaltatja minden állam és minden nemzet embereit, sőt egyszer állatokat is: a kappant és a tyúkot.

A bohózat levél, monolog és párbeszéd, vagy levelek, monologok és párbeszédek sorozata, a mely phantastikus vagy élczes költemény keretébe szorul. Az irodalmi bírálatok. a személyek és az erkölcsök szatirája divatba hozták ezeket a szabad formákat: St.-Hyacinthe, Desfontaines, La Mettrie stb. után. Montesquieu szentesítette ezt az apróságot *Egy tizennyolczéves zsúlóleány alázatos intelmei a spanyol és portugál inquisitorokhoz* című könyve útján.

Addison és Swift a humoristikus mesék e fajtájában mesterek voltak. Voltaire jól elolvasta őket és 1759 körül ismét szeretni kezdte Rabelais-t, a kit hajdan egy kissé megvetett. De azért eredeti maradt: műveinek ez a része csak maga magához hasonlít.

Kiapadhatlan vidámsággal gyártotta ezeket a «csemegéket» és «süteményeket», a melyek még a legfrivolabb és legmegcsömörlöttebb szellemekkel is megemészttették Voltaire eszméit.

Ezek voltak az ő levelei, szónoklatai, intelmei, védbeszédei, rendelkezései, kérelmei, véleményei, ujságkivonatai, csevegései, elbeszélései, életrajzai, adomái: némelykor mind ez csodásan összevegyül, mint a *Kérdések a csodáról*, vagy a *Pot-Pourri*-ban; némelykor egész képzelete összpontosul egy érdekes czímbe.

Mert a czím itt felettébb fontos: izgatnia, vonzania kell.

«Védbeszéd Genest Ramponeau, courtillei kocsmáros mellett, Gaudon, egy boulevetsi színház vállalkozója ellen.»

«Szent Cucufin, ascolii barát kanonizálása és az ő megjelenése Aveline mesternek, troyesi polgárnak, megvilágítva maga Aveline mester által, Oudot úrnál és feleségénél, Troyesban.»

Ezek az apróságok Voltairenek legfinomabb dolgai. Ritka vegyületei ezek a bolondságnak és az okosságnak, a vad képzeletnek és a finom igazságnak. Felveszi, majd ismét könnyedén elveti, az álarczot. A művészet ez egyszer szabad, a szabályok korlátjai nélkül. Csupán az izlés marad meg és beleszorítja a hetvenkedést, a gonoszságot és gyzságot a jó társaságnak — az 1760-ik év jó társaságának — hangnemébe. Ilyenkor könnyed; gyakran merészen vad, sohasem pongyola, mindig előkelő.

A művészet, ezeknél a párbeszédeknel és bohózatoknál abban rejlik, hogy átszűrjék a kérdéseket, összevonják néhány ragyogó tény, néhány döntő meghatározás alakjába. Minden nehézséget, minden ellenvetést eltörül, nevetségessé tesz. Voltaire kiválóan meg tudja találni azt a kis mondatot, a mely itélve czáfol és ügyesen azon személy ajkairól röppen el, a kinek igényeit leleplezi vagy tönkre teszi.

«Mi volnánk az urak, a gaz írósereg nélkül. A ki okoskodik, az Állam ellensége. Szeretünk prédikálni, mert megjutalmazták a szöszékeket. Megverekedtem volna vele, ha én lettem volna az erősebb.»

Gyakran nincs alkalmasabb dolog, mint hogy az ember unokahugát szeresse, szeretheti hugát is. De Rómának 18,000 francot köteles fizetni, hogy elvehesse unokahugát, és 80,000 francot, hogy hugával törvényes házasságban élhessen.»

A rövid párbeszésekben, minők a *Panaszos és az ügyvéd* vagy *A régiek és a modernek*, Voltaire nem tér el a tárgytól. Minden mondat a czél felé törekszik és minden szó egy-egy érv. A kimerítő beszélgetésekben, mint az *Étlapok gyakorlati intendánsa és Grizel abbé* közöttiben, a mely a komédiások excommunicatiójáról szól, az elbeszélés menete szabadabb, látzólag szeszélyesebb. A tánczó XIV. Lajosról és a szinpadon éneklő Mária Teréziáról áttér Molière és Lecouvreure temetésére, a varázslókra, az evangelium intelmeire, a pénzemberek ellen, a királyok kiátkozására, az egyház történetére a rajongók és fanatikusok türelmetlenségére, az államhatalom terjeszkedésére, a gallok szokásainak ellenmondásaira, minden ostobaságra, valódi fenn-

sóbségükre a többi nemzetek felett, a mely a drámai művészetben van; és a végkövetkeztetést az ügyvédek előjárójának hátrányára vonja le, a ki elégettette a komédiások kérvényét.

Ez Montaigne egy fejezetének a modora. De minden kis kitérés a világosság kiegészítése, hozzácsatolja a részletkérdéseket az általánosabb kérdésekhez, megjelöli történeti eredetüket, kapcsolatba hozza azokat a szokásokkal és az étellel: mindezt behintve sóval és borssal, epigrammákkal, élcezzel és napihírekkel.

A párbeszédék szereplőit mégis mindig korlátozza a tétel, a melyet megszemélyesítenek. Szinesebbek, élőbbek, valóságban gazdagabbak a bohózatok szereplői. Voltaire utánoz minden kiejtést, beszél angolul vagy latinul, vázol minden államot és minden népet. Heve elragadóbb, színezése mindig finom, de teltebb, melegebb, mint a regényekben. *A kérdések a csodáról* genfi torzképek mulatságos gyűjteménye. És ime a XVIII. századbeli Páris egy zuga:

«Triboulet barát — Montepulciano barát Jacques Clément barát, Ridicous barát stb., stb., stb. rendjéből, továbbá a Sorbonne doctora, «a király idősebb leányának» nevezett, Gallia állandó zsinatának, Belizár elleni ítéletének censurájával megbízott barát, gondolataiba merülve tért vissza kolostorába. A rue des Maçonban találkozott a kis Fanchonnal, a kinek lelkiatyja volt és a ki annak a korcsmárosnak leánya volt, aki abban a tiszteletben részesült, hogy a Tanárok «prima mensis*)»-ének ő szolgáltatta a bort.

Fanchon apja, kissé theologus, mint a Sorbonne kerületének valamennyi korcsmárosa. Fanchon csinos, Triboulet barát befordul . . . a korcsmába . . . egy kortyra. A mikor Triboulet már jól ivott, lápozgatni kezdett egy parochia-látogatónak, a korcsmáros bátyjának könyveiben, a kinek elég nagy könyvtára volt.

Elolvasta azon részleteket, a melyek világosan kimutadják, hogy mind azok, a kik nem laktak a Sorbonne kerületében, mint például a khinaiak, az indiánusok, a szittyák, a görögök, a rómaiak, a germánok, az afrikaiak, az amerikaiak, a fehérek, a feketék, a vörösek, a gypjas fejüek, a szakállasak és a csupasz állúak, mind könyörület nélkül elkárhozottak, a mint az igazságos is, mert csak csunya és gyalázatos lélek gondolhat valaha arra, hogy Isten egyetlen egy ilyen emberen megkönyörülhetne.

Ott compilált, compilált, compilált. pedig már nem divat compilálni és Fanchon néha-néha kis pofonokat adott kövér arczára és

*) A theologiai facultás havi gyülekezete.

Triboulet barát írt és Fanchon énekelt: ekkor meghallották az utcán doctor Tamponet és Bonhomme barát a bőűjjú franciscanus hangját, a kik hévvel vitatkoztak és összecsőditették a járókelőket. Fanchon kinézett az ablakon: ez a két doctor nagyon jól ismerte őt és ők is beléptek . . . hogy . . . igranak.»

A beszéd élénk szökdélése és könnyed üteme örömet szerez a fülnek, sőt némelykor pontos zenei szándékot vehetünk észre — semmi, a mi költői — vagy szónoki rythmusra emlékeztet, hanem olyas phantastikus rajz, a mely hangok ismétlődéséből és szabályos fordulatokból áll.

Ismerik a *Jeannot és Colin* kis elbeszélését: az egész mű a két folytonosan visszatérő Jeannot és Colin névre van felépítve, semmi sem marad, ha helyükbe névmást teszünk. Ime egy kevésbé remek rész:

1759 október 12-én volt, hogy «Berthier barát» szerencsétlenségére Párisból Versaillesba ment, Coutu baráttal, ki rendesen kíséri őt. Berthier a kocsiba tette a *Trévouxi hirlap* néhány példányát, hogy felajánlja ezeket pártfogóinak, a dajka öngasága szobaleányának, egy pohárnoknak, a király egy gyógyszerészsegédjének és más ilyen nagy uraknak, a kik elismerik a tehetőségét. «Berthier» útközben rosszul lett, feje lehanyatlott, gyakran ásítózott. «Nem tudom, mi lelt», mondá Coutunek, «sohasem ásítottam ennyit», «Tisztelendő atyám», felelte Coutu barát, «ez csupán viszonzás». «Hogyan, mit jelent az, viszonzás», kérdé Berthier barát. «Azt» mondá Coutu barát, «hogy én is ásítok és én tudom miért, mert egész nap semmit sem olvastam és egész uton nem beszélt hozzám.» Coutu barát ezt mondván, jobban ásított, mint valaha. Berthier barát oly ásítással válaszolt, a melynek nem volt vége. A kocsis visszafordult és őket ásítani látván, ő is ásított. A baj elfogta az összes arramenőket; minden szomszédos házban ásítottak: ilyen hatással van néha az emberekre egy tudós pusztja jelenléte. Azonban a hideg verejték borítá Berthiert. «Nem tudom, mi a bajom», mondá, «mintha jég közt volnék». «Meghiszem azt», felelte a társa. «Mi az: meghiszi azt», mondá Berthier, «mit ért ez alatt?» «Azt, hogy én is meg vagyok fagyva,» mondá Coutu. «Elalszom», mondá Berthier. «Nem vagyok meglepve», mondá a másik. «Miért?» mondá Berthier. «Azért, mert én is elalszom», mondá a társa. És ime mindkettőjüket elfogja egy lethargikus állapot és így érkeznek meg Versailles kapui elé».

Voltaire művészetét ezek a finom párhuzamosságok alkotják. Tévednének, ha csak «szellemet» tulajdonítanak neki, francia értelemben, a gondolatok váratlan játékát; neki humora van, a képzelet «szelleme», a mely a valóság alakjaival és torzalakjaival játszik; azután van bizonyos zenei szelleme, a mely a fület a hangzatos összefonódások szeszélyeivel mulattatja.

Van mégis valami Voltairenál, a mi a regényeknél, párbeszédeknel és bohózatoknál magasabban áll: ez levelezése. Magába foglalja és összpontosítja műveinek többi részét, minden életrajzot, minden jellemzést, a humor minden különlegességét, minden irodalmi eszmét, minden történelmi és filozófiai újdonságot, Voltaire minden emberbaráti törekvését. Levelezésében, szeszélyes és elragadó szellemisségével, kitarja előttünk félszégeit és követeléseit, de műveltségét és nemességét is; nincs Cireynek vagy Ferneynek látogatója, a ki nekünk oly «beszédesen» mutatná be, mint a hogy magát leveleiben festi. Leveleinek művészi értéke felülmulhatatlan: megtaláljuk bennük az egész voltairei ízlést és szellemet, a legtökéletesebb alakban. A classicismus bennük eltűnik, átfinomul, megkönnyebbül; nincs itt többé semmi pompa, semmi hideg ünnepélyesség; «a nemesség», a melyről sohasem mond le a classikus író, itt már csak a modor könnyed nemessége, a kifejezések előkelő módja. A mesterkéltég és irodalmi conventiók eltűntek: csak az maradt meg a kor szabályaiból és szokásaiból, a mi átment az ember természetébe és attól elválhatatlanná lett; Voltaire elérte a természetesnek azt a tökéletességét, a melyet Condillac a «szokássá vált művészetnek» nevez. Az ember minden hangulata, szenvedélye, gyűlölete, bosszúja, lelkesedése, barátsága kipattan és forrong ezekben a levelekben, de oly mederben folynak, a melyet az író műveltsége és ízlése tört: mindenütt megtalálni a finom és előkelő író, Voltairét. De minden élénk, gyors, könnyed, ütemes, semmi nehézkesség és semmi szándékosság, minden mintha forrásból fakadna, gyönyörűen, áttetszőn. A természet és cultura összeolvadtak, a legharmonikusabb egyesülésben, a melyet el lehet gondolni. És ezért Voltairenek legkevesébbé támadott, legtöbbet olvasott remekműve ma ez a levelezés, a melyet kortársai csak néha, elvértve élvezhettek.

ÉRTESÍTŐ.

Alfred Neubner : Missachtete Shakespeare-Dramen. Eine literar-historisch-kritische Untersuchung. Berlin 1907, 197 l.

Midőn John Heminge és Henry Condell már 1616-ban elhúnyt nagy színésztársuknak és barátjuknak színműveit 1623-ban összegyűjtötték és az úgynevezett első folioban kiadták, 36 darabot vettek föl, noha már akkor más színműveket is tulajdonítottak Shakespearenek, sőt egyes más darabok már régebben forogtak nyomtatványokban Shakespeare nevével az olvasó közönség közt. E művek mellőzéséről a kiadók az előszóban egy szót sem szólnak. A Shakespeare-kutatók és az olvasó világ mégis, ritka kivételekkel, századokon keresztül egyszerűen ragaszkodott az első kiadás megállapításához, mígnem újabban két szélsőség alakult ki az 1623-iki körvonallal szemben: az egyik a Bacon-hóbort, mely minden drámát elvitat Shakespeare-től és tagadja, hogy e Stratfortból Londonba került középszerű színész csak egy színművet is írt; és a másik, mely a megállapított 36 darabon kívül még (eltérő válogatással) vagy 12 drámát tulajdonít az angol mesternek. A Bacon-elmélet kihalóban van, a mennyiben komolyabb szakférfiú már alig akad hívei sorában; de a másik irány mind lelkesebb és hangosabb képviselőkre talál és új meg új irodalmi termékekben vitatja igazát. Ez iránynak legszélsőbb szóvivője az előttem fekvő könyv, mely ezen szempontból, de értékes anyagánál fogva is, figyelmet érdemel.

Neubner okos elvekre és megvesztegető föltevésekre alapítja fejtegetéseit. Mindenek előtt hangsúlyozza, hogy a darabok költői értéke, melynek mérlegelése különben is igen alanyi, tehát egyéni és relativ természetű, sohasem tekinthető főbizonyítéknak valamely színmű szerzőségének eldöntésénél. Hogy valamely dráma méltó-e Shakespearehez vagy sem: e kényes kérdés vita-

tása nem vezethet szerinte célhoz, mert kétségtelen, illetőleg magától értetődő, hogy Shakespeare is írt kezdetben (mint minden lángész) gyenge műveket, míg idővel a tökéletességnek szédítő magaslatára emelkedett, hiszen tudvalevő, hogy az első folio alapján általánosan neki tulajdonított darabok közt is vannak gyöngébbek, sőt egyenesen gyöngék is. Sokkal biztosabb alaplul szolgálnak a történeti adatok, melyeknek első rangú fontosságát, minden æsthetizálással szemben, Schlegel Ág. Vilmos már 1808-ban erőlyesen hangsúlyozta.

Ez elvi állásponton azután kifejti szerzőnk, hogy a Shakespeare neve alatt még életében megjelent színdarabok egytől-egyig mind neki tulajdonítandók, ha az első folio nem vette is föl ezeket. El nem képzelhető, hogy Shakespeare túrte volna nevének jogtalan bitorlását, a mint tényleg nem túrte egy tanulságos esetben, midőn a kiadót kényszerítette, hogy a *Sir John Oldcastle* cz. darab címlapjáról távolítsa el az ő nevét. Így járhatott és járt volna el a többi termékekkel szemben is, ha e termékek nem voltak az ő művei.

Továbbá kifejti, hogy az írói tulajdonjog már Erzsébet királyné idejében is kellő védelemben részesült, persze csak annyiban, hogy a nyomtatásban megjelent műveket utánnomni tilos volt. Az első folio szerkesztői azért nem vehettek föl gyűjteményökbe oly műveket, melyek más kiadónál jelentek meg, ha nem sikerült nekik az utánnomás jogát megszerezniök. Ha tehát az első folióból egyes, már akkor és még később Shakespearenek tulajdonított színművek hiányzanak, ez távolról sem jelenti vagy bizonyítja azt, hogy ezek a darabok nem Shakespeare művei.

Ezen elvekhez járulnak végre tárgyi bizonyítékok. Ilyen főleg kettő van: először a londoni könyvkereskedő-czéh jegyzékei (*Registers of the Company of Stationers of London 1554—1640*), melyekbe a sajtó alá adott vagy adandó művek czíme bejelentés alapján fölvétetett (ennek a jegyzéknek a színdarabokra vonatkozó adatait szerző a 183—197. lapokon teljesen lenyomatja) és másodsor Shakespeare kortársának és személyes ismerősének, William Cobden neves régésznek és történetírónak (megh. 1623 november 9) bizonyára nem légből kapott világos állítása, hogy Shakespeare 48 színdarabot írt, tehát 12-vel többet, mint a mennyit az első folio tartalmaz.

Melyek tehát ezek az eddig jogtalanul mellőzött darabok, kérdi szerzőnk, mire a rendelkezésére álló történeti és könyvé-

szeti anyag alapján mindenek előtt a következő drámákat tekinteni Shakespeare kétségbevonhatatlan műveinek: *Lokrin*, *Perikles*, *Thomas Lord Cromwell*, *A londoni tékozló*, *Egy szomorújáték Yorkshireben*, *Merlin születése* és *A két nemes rokon*, tehát hét darab, de csodálatosképen nem az a hét darab, melyeket a harmadik és negyedik folio 1664-ben és 1685-ben fölvettek, mert itt *Merlin születése* és *A két nemes rokon* helyett a *Sir John Oldcastle* és a *Puritan* című darabokat kapjuk. A tizenkettes szám kiegészítéséhez szükséges többi öt darab szerzőnk szerint elveszett; de ismerjük czímeiket a könyvkiadóczéh jegyzékeiből. Ezek az *Iphis* és *Jarthe*, *Stephan király*, *I. Henrik király*, *II. Henrik király* és *Cardenio* című színművek, melyeket a kiadott jegyzékek vagy egyedül Shakespearenek vagy neki és valamely dolgozó társának tulajdonítanak. Ezeket s az angol mesternek egyebütt tulajdonított darabokat szerzőnk egyenként részletesen tárgyalja és kétségbevonhatatlan érdeme, hogy az egyes művekre vonatkozó történeti (mint ő mondja: objectiv) adatokat teljesen és pontosan közli.

Íme Neubner okoskodása és föltevéseinek, illetve bizonyító eljárásának végeredményei. Okoskodásához elvileg hozzá lehet járulni, a mennyiben hangoztatott elveinek helyessége ellen alig tehető kifogás. De nagy baj, hogy az elvek soha és sehol sem voltak olyanok, melyek ellen az emberek nem vétettek vagy melyeket ügyesen meg nem kerültek volna. Igaz, hogy Shakespeare egy esetben (melyről tudomásunk van) kényszerítette a kiadót, hogy egy jogtalanul neki tulajdonított színdarab címlapjáról távolítsa el a nevét: de méltán kérjük, hogy más esetekben miért nem járt el hasonló erélylyel? talán esetleg bele nyugodott a dologba a nagy költő és ügyes üzletember megfelelő anyagi kárpótlás fejében?! Ugyanez áll az utánnymatok dolgában is, melyek megfelelő anyagi kárpótlás fejében mindig lehetségesek voltak. Szépek az elvek, de a gyakorlati életben rendszerint nagyon nyulékonyak és csodálatosan alkalmazkodók.

A mi a végeredményt illeti, föltűnő, hogy Neubner egyes darabokra vonatkozólag megegyez régibb neves kutatókkal, másokkal ellentétes álláspontot foglal el, a mi már egymaga is az egész «bizonyítást» kétséges értékűnek tünteti föl. Így hogy csak egy tekintélyt idézzek, Tieck Lajos, a legérdemesebb és leg-hivatottabb Shakespeare-kutatók egyike, a ki először foglalkozott behatóbban az úgynevezett ál-shakespearei darabokkal, sőt nagy

részüket le is fordította németre, Shakespearenek tulajdonítja pl. az *Oldcastle, III. Eduárd* és *Mucedorus* cz. igen érdekes színműveket, melyekről Neubner hallani sem akar, míg viszont *A két nemes rokon* cz. igen furcsa darabot, melyet szerzőnk nagyon kiemel, eddig tudtommal senki sem tekintette Shakespeare művének, sem a későbbi foliók, sem valamely modern kutató.

Neubnernek elvitázhatatlan érdeme a történeti és könyvészeti anyagnak nagy szorgalomra valló összeállítása, de sem szép elvei nem fogják a homályos vitás kérdéseket eldönteni, sem «objectiv» adatait nem lehet egymagukban döntő bizonyítékoknak elismerni, a darabok belső, költői jellegének és külső alakjának (nyelv, stíl, verselés stb.) figyelembe vétele nélkül. Igaza van, mikor más kutatók példájára arra figyelmeztet, hogy pl. Goethétől a *Laune des Verliebten* és az *Iphigenia*, vagy Lessingtől a *Der junge Gelehrte* és a *Nathan* cz. darabokat alig tulajdonítanak egyazon írónak, ha névtelenül maradnak reánk és egykorú adatok útba nem igazítanak. Így vagyunk tényleg Shakespearerel: sok a philologiai és irodalomtörténeti probléma az angol mester körül, melyeknek megoldásáról le nem mondhatunk. E megoldásnál a legnagyobb óvatosság és körültekintés szükséges, főleg pedig szükséges, hogy minden elfogultságról lemondjunk és érzelmi indítékokat ne keverjünk bele a vitába. Mert két dolog egészen bizonyos: egyik oldalról, hogy sem Goethe sem Lessing dicsőségéből nem hiányoznék semmi, ha ifjúkori első kísérleteiket elvitatnók tőlük, valamint más oldalról Shakespeare nagysága sem szenved legkisebb csorbát, ha a kérdéses gyöngé (de csak részben gyöngé) színművek közül néhányat kénytelenek volnánk neki tulajdonítani. Persze, a nagy írók költői egyéniségének és fejlődésének helyes fölismerése szempontjából igen fontosak «a költők pelenkái» is (a mint Wieland egyszer saját első kísérleteit nevezte) és azért figyelmet érdemel Neubner munkája ezen szempontból is, noha eredményeit nem tehetem magamévá és csupán azzal az elvi kijelentéssel adózhatok egyoldalúan és erőszakosan kifejtett álláspontjának, hogy az én meggyőződésem szerint is egyes úgynevezett ál-shakespearei darabok nagyon valószínűen mégis csak a nagy William művei, de csak további alapos kutatás döntheti el, hogy melyek azok a színdarabok, melyeket neki kell tulajdonítanunk.

Heinrich Gusztáv.

Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok. Irtá Thalóczzy Lajos. Budapest. Franklin-Társulat. 1909. Ára 15 K.

Ily czím alatt a szerző összegyűjtötte a *Turulban* megjelent tanulmányait, hozzáadott új tanulmányokat is, a Függelékben magyar, olasz, osztrák, spanyol levéltárakból okleveleket közölt és a terjedelmes kötet érdekességét illusztrációval, a régi Hercegovina térképével s a dr. Szekfű Gyulától készített név- és tárgymutatóval gyarapította. Előszavában ezt mondja a szerző: «Érezzük, hogy e sokféle tárgyú munkálatok nem mennek olvasmányszámba, hanem inkább több-kevésbé összefüggő anyag-kommentárok.» Az érdeemes szerző alighanem csalódik. Nekünk a könyv érdekes olvasmány volt. Vonzott a tárgyak különfélesége, a gazdagon változatos tartalom, a józanság s könnyedség, melylyel a szerző a súlyos munkával összehordott anyagot elrendezi s megvilágítja. Semmi sem kicsiny neki a történetben, de a kicsinyt nem fogja föl kicsinyesen és ez nagy erénye a történetkutatónak. A genealogia és heraldika neki nem curiosumok gyűjteménye, mint sokan nevezik annak, a kik mások megvetésével szeretnék fokozni a maguk jelentőségét. A mi szerzőnk ezt a két tudományt fáklyának használja, melylyel a középkori magyar birodalom déli tartományainak homályos történetét megvilágítja.

Thalóczzy, ki e téren már sok érdemet szerzett, ez újabb kötetével megint gazdagította ismereteinket a régi melléktartományok történetéről.

Első tanulmánya Radivojról, Osztoja István bosnyák király fiáról szól. *Genealogiai elemzésnek* nevezi a szerző e tanulmányt, de többet találunk benne, mint genealogiát.

Abból a tényből indul ki a szerző, «hogy a török hatalom a végzetes kimenetelű 1415-iki Uszora menti csata óta kezdett elhatározó szerepet játszani Bosznia területén.» Az okkupáció módját így jellemzi: «A bosnyák «urak», s ha magyar részről nem reméltek segílyt, a királyok is, koronként megegyeztek a törökkel s megengedték, hogy török őrség szálljon meg egyes várakat.» A raguzai köztársaság szerepéről érdekes képet kapunk e genealogiai tanulmányban. A raguzaiak — úgymond a szerző — «nagyobb hatalmaknak: töröknek, magyarnak adót fizettek, a bosnyák királynak, szerb despotának állandó ajándékokat, érté-

kes posztót, bársonyt, követeiknek utiköltségre pénzt adtak. Mint a déli szlávok műveltségének központja, Ragusa mindinkább menhelye lett a bosnyák és szerb dinasztiaéknak. Ha modern hasonlatot akarunk alkalmazni, bizvást az Adria «Grácának» nevezhetnők a kellemes, pallérozott polgárságú, vidám s gazdag kis köztársaságot.»

Szendró várának eleste (1459 június) is kapcsolatban van Radivoj életrajzával.

Thallóczy kiderítette, hogy kit illet a felelősség e végzetes eseményért. «Ténynek vehető» — úgymond — «hogy a régi törökbarát Radivoj, akár azért, hogy hazájáról, vagyis birtokairól, elhárítsa a veszedelmet, akár gyávaságból vagy egyéb magánindokból cselekedett így, adta át a várat. Ő a hibás, nem a tapasztalatlan fiatal deszpota.» Már pedig e vár eleste sokat jelentett. «A szerb deszpotaságnak vége volt, a ráczság behódolt, a szultán Belgráddal szemben erős támaszt nyert. Nyitva állott előtte Erdély, Havasalföld.» A másik tanulmányunk címe: *Katalin bosnyák királyné Rómában*. Katalin mostoha anyja volt az utolsó bosnyák királynak. Rómába menekült 1463-ban és ott élt a pápai udvar segélyéből. A szerencsétlen asszonynak Bosznia katasztrófája évében (1463) két kis gyermeke, a 7 éves Zsigmond és a 3 éves Katalin, török fogságba került.

A száműzött királynét tehát gyermekei kiváltásának gondolata foglalkoztatta. Pénzt akart gyűjteni kiváltásukra, de fiát renegátnak nevelték s anyja hiában remélte, hogy fiával együtt egykor még uralkodni fog Boszniában. Katalin tizenöt évi száműzetés után meghalt Rómában, anélkül, hogy láthatta volna gyermekeit. Az Ara Cœli templomban van eltemetve. Csodáljuk, hogy költők még nem foglalkoztak történetével.

A harmadik tanulmány (*A Brankovicsok nemzelenekrendjéhez*) a Brankovicsok genealogiáját tisztázza. Európa délkeleti történetében sokfelé elágazó jelentősége van e család történetének. Érdekes Brankovics Mara sorsa. Brankovics Györgynek e leánya II. Murad szultánnak lett a neje, Murad halála után visszakerült atyja udvarába. Egyebek közt az utolsó byzanci császár is megkérte kezét. De Mara kijelentette, hogy apácza akar lenni. Valóban nem ment férjhez, apácza sem lett, hanem visszament a török birodalomba, hol a szultán nagy becsületben tartotta.

Férfiágon az utolsó Brankovics (János) 1502-ben halt meg. Azután Beriszló János lett a rácz deszpota, a mi Thallóczy sze-

rint onnan magyarázható, hogy Beriszló elvette feleségül Brankovics János özvegyét. Beriszló János 1522-ben halt meg, ezután fiát, Istvánt nevezik rácz deszpotának. Beriszló István története már kapcsolatban van a mohácsi vészszel, továbbá János és Ferdinánd királyok küzdelmével. Története egyszersmind a rácz deszpotaság megszűnésének történetét jelenti. Eddig e határszervezet megszűnésének történetét hézagosan ismertük, Thallóczy most pontosan tisztázott adatok alapján beszéli el, Beriszló mint ingadozott János és Ferdinánd közt, s mint foglalta el a török a deszpot a magánbirtokait s a reá bizott állami területet. A negyedik tanulmány Hranič Sandalj feleségéről, Katalinról szól, az ötödik, melynek czíme *II. Tvrtko bosnyák házassági terve*, Bosznia felekezeti viszonyaira vet világot a XV. század elején. Terjedelemre és tartalomra jelentékeny a *Tanulmányok a Kosača család és Hercegovina történetéből* című sorozat. E sorozatban el van beszéelve, hogy miként vette föl Vukčić István, kit Bosznia nagyvajdájának neveztek, a Szent Száva hercegi czímet 1448-ban. Thallóczy e bonyolult kérdést tisztázva arra az eredményre jut, hogy István III. Frigyes császár biztosító levelére támaszkodva nevezte el Szent Száváról országát és maga magát nyilvánította hercegnek. Érdekes, hogy ez a hercegi méltóság magyaros formájában honosodott meg a délszlávok közt; a török is «herseknek» nevezi Hercegovina urát. Megállapítja ezután a szerző István szentszávai hercegségének területét. Kimutatja, hogy az magában foglalta az egész mai Hercegovinán kívül, Dalmácia, a novibazári Szandzsák és Montenegro egyes részeit, tehát három akkora volt, mint a mai terület. Vukčić István politikájának és családi körülményeinek tárgyalására térvén át a szerző, élénk tollával igen jellemző képet fest e délszláv fejedelemről. «István herceget» — úgymond — «ravasznak, változékony természetűnek, brutalisnak, lustának, bor- és asszonszeretőnek, majdnem írástudatlannak jellemzik a közelkorú krónikások. Ha összefoglaljuk 1435—1466. kormányzati és politikai tevékenységét, mindezeket a vonásokat bőven meglegljük, melyekhez, ha még odasoroljuk szívósságát, hihetetlen könnyedségét a néha teljesen ellentétes eszközök megválasztásában, néha helyes és éles érzékét a külpolitikai hatások mérlegelésében, oly tipikus balkáni fejedelem áll előttünk, a kiról hímet lehet varrni a többire is. Bátran modellje lehetett volna egy balkáni Machiavellinek. Hitvallása tulajdonkép nem volt; a

bogumil felekezethez tartozott ugyan, de a maga egyéni akaratának nem engedett korlátot szabni.» Ép ily élénken és jellemzően többnyire új adatokkal és új fölfogással beszéli el a szerző Vukcsics István és utódjai történetének kapcsolatában Hercegovina önálló állami életének bukását.

Elbeszélése új világot vet Mátyás király korára és a balkáni török terjeszkedés történetére.

A hetedik tanulmány a Koszacsák (vagyis szent-szávai hercegek) magyarországi szerepléséről szól.

Koszacsá László ugyanis atyjának, a fent jellemzett István hercegnek halála után Mátyás királytól Szlavóniában birtokadományt nyert. László herceg Körösmegyében Nagy- és Kis-Kemlek várak ura lett. Koszacsá utódjai nem sokáig szerepelnek a magyar történetben, a család 1556-ban — mint a szerző írja — már «levitézlett». Ezután már nyoma vész a család szereplésének. De «emlékezetük» — írja Thallóczy — «nem halt ki teljesen szülőhazájukból. A romjaiban is fenséges Stjepangrad Mosztár közelében még máig is daczol az enyészettel. Víjjogó sas-keselyűk kerengnek fölötte, alatta a Buna forrása a természet bájos képeinek a központja. S olykor megzendül az énekekben is a kemény István vajda neve. De nem is vesztetett el az emlékezete. Egyénisége nagyított képe a keményfejű, eleven képzeletű hercegovinai embernek, a ki büszke a maga kis hazájára. A hercegovinai karsztember fanatikusan ragaszkodik hazájához s minden cselekvésében bizonyos individualitás nyilvánul. Bátran nevezhetjük külön hercegovinai léleknek ezt a különválási ösztönt szomszédjaival szemben, mely elismeri ugyan a főhatalmat, az összetartozást, de csak úgy, ha figyelembe veszik őt magát is. Zegzugokkal van tele az a sok karszttöbör, nyáron izzón süt a nap, télen zordhideg a táj, ilyen ellentétes a hercegovinai jellem is. Egyik végletből a másikba jut, de telve van őseredetiséggel. Ezt az érdekes kis országot a Koszacsák bizonyos önállóságra juttatták, méltó tehát, hogy megemlékezzünk róluk.»

Méltó, hogy az ily helyet idézze az ismertető, mint szép példáját a tárgyszeretnek, az eleven előadásnak, a néplélek rajzának s az erre alapított egyénítésnek.

A nyolczadik, a *Nagy Alfonz nápolyi király és a nyugati Balkánállamok* című tanulmány Pulszky Károly emlékének van ajánlva. Tehát kegyeletes, nem kegyet kérő ajánlat, a mi ritkaság lévén, említésre méltó. Egy Nagy Alfonzot ábrázoló, Vittore

Pisanótól vésett érem szemléletéből indulván ki a szerző, érdekesen elmélkedik arról, hogy mennyire szükséges volna a hízelt humanisták iratainak alapuló renaissance-kori jellemrajzokat levéltári anyaggal ellenőriznünk. Bizonyára Alfonzo vesztene néhány ékes epithetont a történetírók műveiben, talán úgy, mint Mátyás király, Alfonzo unokájának, Beatrixnek férje is. Thallóczy igen alaposan ismeri Alfonzo külügyi politikáját, de tanulmányában inkább annak balkáni és magyar vonatkozásait rajzolja. Alfonzo szövetségese volt a már többször említett István hercegovinai fejedelemnek. Velence és a török közös ellensége volt a két annyira különböző hatalomnak. Alfonzo érintkezett Hunyadi Jánossal is. Hunyadi János, mint kormányzó, egyik fiát Alfonzo udvarába akarta küldeni. Ez adatot Thallóczy a barzelonai levéltárból hozta napfényre, történetírásunk még nem helyezte a kellő világitásba Hunyadinak ez érdekes tervét. Az utolsó tanulmány, melynek címe: *Magyar és délszláv vonatkozású heraldikai tanulmányok*, többnyire heraldikai anyagot rendez, de köztörténeti vonatkozásokat is tartalmaz. A magyarság szerepléséről a konstanzi zsinaton érdekes adatokat olvashatunk e tanulmányban.

Hetvenhat nagybecsű kiadatlan oklevelet találunk a függékben, mely az 1409-től 1528-ig terjedő időszakról lényegesen gyarapítja ismereteinket.

A Kállay Béni emlékének ajánlott kötetet még akkor is fogják idézni irodalmunkban, mielőtt sok nagyobb föltűnést keltett irodalmi jelenséget már régen elfelejtettek.

d.

Helyreigazítás.

A *Budapesti Szemle* januáriusi számában megjelent *A reformatio és ellenreformatio* című értekezésemben azt írtam, hogy Kalvin és követői ép úgy megírták a politikai orgyilkosság dicsőítését, mint a jezsuiták. Révész Kálmán esperes úr figyelmeztetett arra, hogy Kalvin irataiban nem ismer oly helyet, mely állításomat igazolhatná.

Idézett állításom, mely nem tesz különbséget Kalvin és a Kalvin eszméiből kiinduló valláspolitikai írók között, tényleg hamis képét adja a kérdésnek.

Kalvin nem foglal el elvi álláspontot a politikai gyilkosság kérdésében. A zsarnok, az igaz vallást elnyomó uralkodókat

isten megbünteti — úgy szól tanítása, — bosszulókat támaszt, kik mint isten igazságszolgáltatásának eszközei, a népet megszabadítják a zsarnoktól. Bizonyítják ezt az, ó-testamentumból vett példákkal, az ismert gyilkosságnak áldozatul esett istentelen királyok eseteivel. De már a Kalvin fejtegetéseit továbbfűző, a kálvinista államjogi elméletet megteremtő írók a politikai orgyilkosságnak jogosultságát hirdetik, politikai elv gyanánt vallják, hogy a zsarnoki uralkodót bárki bármi módon megölheti. Így Théodore de Béze, Kalvin meghitt barátja s halála után a kálvinista egyház szellemi feje, így Philippe Du Plessis-Mornay Coligny, Oraniai Vilmos és Navarrai Henrik bizalmasa*) és mások. Csak természetes, hogy a gyakorlatbau az egyes esettel szemben helyeslésük még sokkal határozottabb. Poltrot-t, ki lesből gyilkolta meg Guise herceget, dicsőítette Languet a száz választó politikai megbizottja, és Béze.***) Béze Poltrot-t vértanúnak nevezte és gyilkos tettét isten sugallatára vezette vissza.

A kálvinista írók tehát csakugyan jogosnak ismerték el a politikai orgyilkosságot és dicsőítették azt. Kalvin irataiban azonban e feltétlen helyeslésnek vagy éppenséggel dicsőítésnek nyoma sincs.

Baumgarten Ferencz.

Nyílt levél.

Csak mikor *A gör. kath. magyarság és a nemzetiségi kérdés* című czikkem megjelent, az elolvasásnál vettem észre, hogy ténybeli kifejtésem, illetve okoskodásom két pontban hézagos maradt. Legyen szabad ezt a hézagot utólagosan pótolnom.

Az egyik hézag ott van, hol az egyházmegyék nemzetiségi jellegének megszüntetéséről, vagy esetleg egy külön magyar egyházmegye létesítéséről szóltam. Elfelejtettem megírni, hogy a külön magyar egyházmegye elleni állásfoglalás első sorban nem

*) *De jure magistratum*, publié par ceux de Magdeburg de l'an MDL es maintenant reueu et augmenté 1576, p. 218, 221 és 232. — Junius Brutus *Vindiciae contra tyrannos*, Edimburg, 1579. p. 156 sk. 165. V. ö. Albert Elkan: *Die Publizistik der Bartholomaeusnacht*, Heidelberg, 1905.

**) Lanquel: *Epistolae secretae*. II. 239. — Beza: *Epistolae* ed. Baum 207, 209—210. — *Hist. eccl.* 628. — *Opera* II. 362.

a róm. kath. püspöki kartól indult ki. Az 1906. évi szeptember 5-én nyilvánosságra hozott kormányi megállapodást indokoló beszédében báró Bánffy úgy nyilatkozott, hogy a munkácsi és eperjesi püspökök pártolták a külön egyházmegye felállítását, a mi igaz is lehet egyik vagy másik püspök személyét illetőleg, de dr. Tóth Miklós eperjesi püspökre nem vonatkozhatik, mert ő a cikkben idézett fölterjesztése szerint lelkes és határozott barátja volt ugyan a magyar liturgiának, de ép oly határozottan a külön magyar püspökség fölállítása ellen nyilatkozott. Tette ezt azért, mert attól tartott, hogy ha a szláv ajkú hívek magukra maradnak, akkor a hivatalos ügykezelésnél, valamint a pap- és kántorfevelő intézetekben a magyar nyelv alig lesz fenntartható. Kétségtelenül komoly érv és nem csoda, ha nagy hatást tett a róm. kath. püspöki karnál, s a vallás- és közoktatásügyi ministeriumban is.

De az érv csak látszólag komoly s behatóbb megfontolás után nem állja meg a bírálatot. Hiszen látjuk, hogy a nagyváradi és balázsfalvi egyházmegyékben is tekintélyes számban vannak magyar hívek s az ügykezelés nyelve mégsem a magyar. És láttuk, hogy az abszolutizmus ideje alatt Ungvártt és Eperjesen is bevitték az ügykezelésbe stb. a szláv nyelvet, pedig a magyar ajkú hívek akkor is ugyanoly számarányban voltak, mint ma. Minthogy tehát ily rendkívüli eshetőségekkel jövőre is számolni kell, ennél fogva a föltétlen biztosság mindenestre külön magyar egyházmegye fölállítását követelné s e nélkül a magyar ajkú hívek sohasem érezhetnék magukat biztonságban a beolvasztási kísérletekkel szemben.

Ily rendkívüli eshetőségekkel szemben minden más megoldás többé-kevésbé problematikus és nem számít a legkipróbáltabb hazafiság sem. Ellenben rendes viszonyok közt biztosan lehet számítani a szláv ajkú gör. katolikusok kipróbált hazafiságára és nincs mit félni a külön magyar egyházmegyének Tóth püspök által jelzett hátrányaitól, mert ha a szláv ajkúak magukra maradnak, csak annál jobban fognak iparkodni bebizonyítani hagyományos hazafiságukat. Ha pedig ebben kételkedni lehetne, akkor e kétség ép oly jogosult volna a mai beosztásnál, mint az egyházyelvi területek elkülönítése mellett, a különbség csak az, hogy utóbbi esetben csupán egy előnytől esnénk el, ellenben az előbbi esetnél — mint ezt bőven kifejtettem — a magyar kisebbség nyilván veszélyes helyzetbe juthatna.

Tóth Miklós bizonyosan csak a normális viszonyokat tartotta

szem előtt s ezeket is csak a munkácsi és eperjesi egyházme-
gyékre nézve, mert lehetetlen róla föltételezni, hogy az oláh
egyházmegyékben levő magyar egyházközségek tarthatatlan hely-
zetét figyelmen kívül hagyta volna. Tagadhatatlan mégis, hogy
rendes viszonyok közt előnyösebb volna a másik megoldás, mely
szetint t. i. az egyik meglevő, vagy létesítendő egyházmegyében
a magyarság részére a többség biztosíthatnák. Ez a megoldás
azonban csak akkor volna előnyös, ha mellette az illető egyház-
megye püspöki székesegyházában az ósláv és magyar liturgia
paritásra juthatna. Ellenkező esetben okvetlenül gondolni kel-
lene egy harmadik megoldásra, nevezetesen pedig egy kisebb,
kizárólag magyar ajkú hívekből álló missioszerű egyházmegye
föllállítására, mert a vidéki templomoknak szükségük van a püs-
pöki székesegyház irányítására.

A másik hézag az, hogy bizonyítani ígértem, de nem bizo-
nyítottam azt a tételt, hogy a róm. kath. egyház előnyére
eddig fennállott ritusváltoztatások lényeges apadása a magyar
liturgia térfoglalása esetén sem fog bekövetkezni. Ennek pótlásául
utalok az újonnan szervezett budapesti gör. kath. egyház 1908-iki
hivatalos értesítőjére, melyből kitűnik, hogy csak ebben az évben
a római szent-szék 15 gör. kath. hívőnek engedte meg a ritus-
változtatást. Köztudomás szerint az ilyen ritusváltoztatások — egy-
oldalúan a róm. kath. egyház javára — igen gyakoriak, de rend-
szerint az előírt formaságok nélkül, úgyszólván elévülés útján
mennek végbe, a gyermekeknél legtöbbször azon a módon,
hogy a keresztlevelekben nem tüntetik ki ritusukat. az iskolai
bizonyítványokban pedig római katolikusoknak jelöltetnek meg.
Az új egyház szervezése után, különösen az autonómiai adó-
zás miatt, tisztázni kellett a helyzetet, a minek természetes
folyományaként jelentkezik a nyílt ritusváltoztatások említett száma,
melyet viszonylagosan véve jelentékenynek lehet minősíteni. De
még ma is aránytalanul nagyobb azon titkos ritusváltoztatások
száma, melyekre nézve az elévülés még nem állott be, különö-
sen pedig nagy azok száma — nomina sunt odiosa — az elő-
kelőbb osztályokban.

A budapesti egyháznak ezt a példáját bátran mérvadóknak
lehet tekinteni a vidéki egyházakra nézve is. Az említett egyház
autonómiai adója sokkal csekélyebb, hogysem ebben lehetne ke-
resni a ritusváltoztatások főindokát. A mocskotalan magyarság
megőrzése sem lehet az igazi indok, mert hiszen a budapesti

egyház kifejezetten mint magyar alakult meg s templomában az isteni tiszteletet is magyar nyelven végzik. A magyar liturgia törvényes zománczának hiányát pedig a vonzóerő szempontjából egyelőre eléggé pótolja ezen, az országos bizottság székhelyén levő egyház missioszerű föladata. Mindez tehát csak mellékes, hanem a valódi indok nem lehet más, mint a latin ritus s egyáltalában a nyugoti civilisatio nagyobb vonzó ereje, mely iránt a görög szertartás összes hívei közt a dolog természeténél fogva egynek sincs nagyobb fogékonysága a magyarnál.

Ily körülmények közt a gör. kath. magyar intelligentia zöme csak kötelességét teljesíti akkor, midőn nem enged e vonzó erőnek, hanem kitart a mozzalom mellett. Tartozik ezzel első sorban önmagának és egyházának, de tartozik hazájának és a szegény elhagyott gör. kath. magyar népnek is, melynek nincs más támasza. Ma már mindenki tisztában lehet ezzel a helyzettel s a róm. kath. clerus teljes megnyugvással elejtheti netán még meglevő aggályait, mert a gyakorlatban sem a magyar liturgia, sem az esetleg fölállítandó magyar egyházmegye nem fog sem többet, sem kevesebbet jelenteni, mint a gör. kath. magyar nép végleges megmentését az Úr számára és egyben a magyar nemzet számára is.

Nem hallgathatom el végül, hogy az a mód, a melyen régebben a magyar sajtó és a közvélemény a magyar liturgiát tárgyalta, az által is sokat ártott ügyünknek, mert alkalmas volt messzemenő illúziókat támasztani a «magyar mise» vonzó erejéről. Mi közvetlenül érdekeltek jól tudtuk ugyan, hogy reánk nézve a magyar liturgia csak a lelki és nemzeti önvédelem kérdése, vagyis létkérdés, de azért a sajtó által fölkelített illúzióktól mi sem maradtunk egészen mentek. Hamar kiábrándultunk azonban, mikor láttuk, hogy vajmi kevesen, sőt épen a lármázók közül senki sem érdeklődik az iránt, hogy a magyar mise milyen is a valóságban? Fájdalmas volt e kiábrándulás, de egészséges, mert az illúziók magában a nemzetben is csak szalmalángot vethettek, de ha tiszta önvédelmi harcunknak szomorú ténye átmegy a köztudatba, akkor az ország bizonyára nem fogja tovább tűrni, hogy az uralkodó fajnak egyik ága ily, a középkori túsok intézményéhez hasonlítható, méltatlan szerepet vigyen a hit-sorsos nemzetiségek egyházi kötelékében.

Szabó Jenő.

PAULER GYULA EMLÉKEZETE.*)

Tisztelt Akadémia!

Több mint egy lustrum zajlott le ama nap óta, a melyen a magyar értelmiség szellemi czélokért küzdő köreiből mint a tüzet kongató harang szava zúgott föl Pauler Gyula váratlan elhúnytának megdöbbenő híre... Üdülni, egy munkás esztendő fáradalmait kipihenni ment szerettei körébe, a Balaton mellé s üdülés helyett enyészett várt reá azon a vidéken, a melynek hősrégítől nyerte egykoron gyermeki értelme a legelső táplálékot s melynek hajdani urai, a hatalmas Tomaj-nemzetség tagjai oly nagy szerepet játszanak élete főművében...

Készakarva emelem ki, t. Akadémia, e két mozzanatot, mivel közjük mint határjelek közé esik az az idő, melyben Pauler Gyula képességei kirügyeztek, lombot eresztettek és gazdag termésük megérett... Az életíróra gyönyörű föladat vár: az ezen határokat betöltő tartalom képét külső vonatkozásaiban és benső kialakulásában megfesteni; mert ritka szép harmonikus élet képe az olyan, a melyben örömet lelné bármely nemzet Plutarchusa.

Atyja, a neves államférfi, a kitünő tudós, az antik jellemű férfiú, a maga példájának fényszóró szövétnekével világít le az ösvényre, melyen fia halad, de kiváló tulajdonságai csiráit is átoltja a sarjba, mely törzséből hajtott ki; anyja korán elülteti gyermeke szívében a megnyugtató és fölemelő hit magvait és csöndes lelki derüje is hasznos örökévé lesz magzatának — s mikor a serdülő fiúcska a gyermekszobából kilép: anyai nagybátyjában oly lelki

*) Emlékbeszéd. Fölolvastatott a Magy. Tudom. Akadémia 1909 május 24-dikén tartott összes ülésében.

rokonra és barátira lel, a ki kedélye meleg napjával jótékonyan süt le a fiatal csemetére.

És e családi kör éltető nedvekkkel dús talajában az egészséges palántának szemmel láthatóan gyarapodnak értelmi és szellemi, szív és jellembeli tulajdonságai egyaránt s fokozatosan erősödve az önfegyelem s a tapasztalás tüzeiben megacézólosodva, lassanként megformálják az embert, a minőnek Pauler Gyulát ismerhettük. Az embert, a kinek zárkózott természete meleg szívet takart, a kinek megingathatatlan tudományos meggyőződésével csak mélyen vallásos hitének szilárdtsága versenyzett, a ki conservatív fölfogással nemes értelemben vett szabadelvűséget tudott párosítani, a ki az élet és a józan okosság követelményeit összhangba hozta magasan szárnyaló eszmék ápolásával, a mélyen gyökerező kötelességérzet parancsait a jóakaró elnézéssel, a ki elméjének és lelkének kincseit az igénytelenség és szerénység egyszerű mezével földte be, hasonlóan (mint hivatalbeli utódja oly találóan jellemzé) ahhoz, a kiről meg vagyion írva, hogy «nem verseng és nem kiált és senki az utczákon nem hallja az ő szavát» . . .

. . . Középiszkolai és jogi tanulmányait kitünően végezvén, életpályául az ügyvédi választotta Pauler Gyula s 1864-ben, alig huszonhárom éves korában, irodát nyitott. Bármi nagyra becsülte is azonban mindvégig a jogot, mint az igazság eszményének társadalmi megnyilatkozását, választott életpályája mégsem tudta lelkét egészen betölteni. Ellenállhatatlan vonzalmat érzett a jelen igazságától a múlt igazságaihoz, az egyén jogaitól a nemzet jogainak keletkezéséhez fordulni kutató tekintetével s mélyen belemerült a múlt idők, a hazai történet vizsgálásába. E kutatások első eredményei korán fölhívták a szakkörök figyelmét a nagy képzettségű fiatal tudósra s már 1872 folyamán, midőn a központi hatóságok levéltárainak egyesítése, egy országos nagy levéltár föllállításának eszméje foglalkoztatta az illetékes tényezőket, Paulerünk volt a megteremtendő nemzeti intézet vezetőjéül kiszemelve. A kinevezés 1874 őszén a szakkörök őszinte öröme meg is történt s a fiatal igazgató két szép emlékiratban adott számot arról, mily magos szempontok vezetik őt új hivatásában, melyre eszményi, tudományos céljai terelték.

Ha majd eljő az idő, mikor annak a nagy történeti kincsnek, melyet a központositott országos levéltár első igazgatója csüggedetlen szívóssággal és szakértelemmel összehordott, hozzá méltó épületet fog a nemzet emelni: az intézet ünnepi krónikásának emléket kell állítania Pauler Gyulának is. Kegyeletes kötelessége lesz részleteiben kimutatni egy emberöltőnek azt a becsületes és bőeredményű munkálkodását, melylyel Pauler Gyula multunk e beszédes ereklýeit egybegyűjté. Nekem ezt ezen emlékbeszéd szűk keretében megkísértenem sem lehet, a mint a biographusra kell bíznom sokoldalú, tevékeny élete egyéb vonatkozásainak megrajzolását is. Én a gazdag tartalomból, mely ezt a szép életet betölti, a legbecsesbet emelem ki; az én föladatom, t. Akadémia, ezen a helyen, a tudományok e csarnokában az ő emlékének szentelt e napon őt mint történettudóst méltányolni.

... Kétségtelen, hogy Pauler Gyula a történelem iránti szeretetét nagynevű atyjától örökölte. Köztudomású az az erős magyar történeti érzék, mely e kitünő jogászt jellemzé s melynek egyik érdekes megnyilatkozását épen e helyen volt alkalmam egy emlékbeszédben fölemlíteni. Szinte magától értődőnek tekinthetjük, hogy első olvasmányúl gyermeke kezébe ez az apa Kisfaludy Sándor regéit adta s megfelelőnek fogjuk találni a kedves családi hagyományt is, mely arról szól, hogy az eszes kis fiú már akkor, mikor lábai az alacsony kerevetről sem értek még le a földre, Fessler Ignácznak mélységes, még most is megható honzserelemmel írott magyar történetét olvasgatá, a gymnasiumban pedig feszült figyellel hallgatá azokat a magyar történelmi előadásokat, melyeket derék professora, Somhegyi, hazafiságból s külön órákban tartott, mert rendes tantárgy gyanánt a magyar történetet a Bach-korszakban nem volt szabad a piaristáknak előadniok. Hajlama bizonyára tápot nyert abból a mély tűzű magyar érzésből is, mely apai és anyai ágról egyaránt öröke volt s egész tudományos munkálkodását tiszta zománczczal vonja be; de nagyban előmozdítá e hajlamot az a szellemi levegő, az az egész érzelmi és gondolat-világ is, a melyben Pauler ifjúvá növekszik s férfivá fejlik s mely az ötvenes és hatvanas évek reményeinek és sovárgásainak másfél decenniumát, az elnyomott

és mindamelletts is elemi erővel győzelemre siető történelmi jogfolytonosság elvének örökké emlékezetes idejét betölté s át meg áthatotta.

Még nem volt tizennyolecz éves, mikor megpróbálkozott képet rajzolni a *Vasárnapi Ujságban* Zrinyi Miklósról, e kedvencz hősről, kinek fényes alakja őt, mint valami nemtő, egész életén végig kísérté, ettől a *Vasárnapi Ujság*beli cikktől kezdve addig a pillanatig, a melyben élete főmunkáját befejezván, előszava végén Zrinyije ama büszke mondásával és meggyőződésével tette le a tollat, hogy «nem vagyunk egy nemzetnél sem alábbvalók».

Ezt a képes lapbeli cikkecskét több hasonló követé; de a szárnypróbálgatások után mihamar beállt a komoly tanulmányok ideje. Akadályt nem ismerő szívóssággal fogott Pauler a maga történelmi ismereteinek kibővítéséhez és egyszersemind kimélyítéséhez. Szomjas értelme eszméket és gondolatokat ivott az európai hírű történetírók standard workjeiből, hév magyar lelke pedig szálakat eresztett a hazai história gyöngén művelt, de kövér húmusaba. Eltökélt szándoka lön e talaj művelőihez odaszegődni s örömmel üdvözlé a jelentős mozgalmat, mely egy magyar történelmi társulat alakítására irányult s mint egyike a legelsőeknek csatlakozott az alapító férfiakhoz, köztük az egyetlenhez, a kit még életben tisztelhetünk, Thaly Kálmánhoz, nekik az eszme megvalósításában segédkezet nyújtandó. A társulat megalakult s első jegyzője, de mindjárt legbuzgóbb munkása is a fiatal Pauler Gyula lön.

Működését a társulat folyóiratának már legelső folyamában megkezdte s a többiben de meg egyebütt is szakadatlan folytatta értekezéseivel és birálataival. Ez utóbbiakra, t. Akadémia, nagy súlyt kell fektetnünk. Nem csupán Pauler fejlődési szempontjából, mert önmagát is mintegy a bennünk kifejezett elvekhez szabva igyekvék nevelni, hanem azért is, mert fejtegetései történetkritikai irodalmunkban nagyobb értékűek, mint a minőt nálunk az efajta tolltermékek kategóriájának tulajdonítani szokás.

Maga az élénk, üde hang, mely a legelsőekben megcsendül, még most is, több mint egy emberöltő múlva, azonnal leköti figyelmünket; s nemes heve és fiatalsága nem költ bizalmatlanságot, mert a nélkül, hogy a legtávolabbról is

hivalkodnék, akaratlanul meggyőz bennünket széles olvasottságáról. Megértjük, hogy kicsiny tudományos respUBLICÁNK tekintélyei kedvüket találták a becsületes meggyőződés echójaként fölható hangban, mely az ifjú kritikus bírálataiban megnyilatkozott s helyesléssel követték fejtegetéseit, melyek egy jól fegyelmezett, tisztán percipiálni és élesen különböztetni tudó egészséges agy gondolkodásáról, meg arról tanuskodtak, hogy az értelem eme tulajdonságait egy, a tökéletesbülés iránt szerfölött fogékony lélek vezeti... Akár a történetíró föladatairól elmélkedik bírálataiban; akár arra a magos, minden pártszempontnak föltte álló helyre mutat, a melyen a historikus csak az angol törvényszékek bíráival hozható párhuzamba; akár a történetírói részrehajlás finomabb, csaknem öntudat nélküli nemeit bonczolgatja, akár a hazai szakirodalom ama faját rójva meg, mely még Szalay László után is visszatér Katona ósdi előadási modorára, az elbeszélésnek, az előadásnak betolt okiratokkal való megfojtására: bírálatai mindig érdekesek is mindig tanulságosak. De van bennük ezen kívül még két ideális elem is: az egyik az őszinte vágy, velük és általuk a történeti irodalom színvonalának emelésében közreműködni; a másik az a meszterkéletlenül magasztos fölfogás, a melyet Pauler a történetírásról táplált s a melyből kritikáinak szigorúsága, de az is megérthető, hogy mikor e fölfogásnak teljes mértékét alkalmazta valamely megbírált műre, ezzel azt a munkát már előre mintegy kitüntetni akarta.

Kiemelendő még e bírálatokról az, hogy a történetírás æsthetikai oldalát, a művészek jogait a történetírásban oly erősen hangoztatja bennük Pauler, mint előtte minálunk még senki nem cselekedte. Jellemző példakép hozom föl egy nyilatkozatát, melyre Gibbon nagy művének magyar fordítása adott neki alkalmat. Az alapos, a legalsóbb részletekig menő tudós — mondja a többek közt — még alacsony fokán áll a történetírásnak; mert csak azután következik még a szellem, a fölfogás, az elbeszélés s megint csak ezek után a compositió, mely minden egyes mozzanatot egy legfőbb eszmének rendel alá, egyetlen részletet sem enged túltengeni, még látszólagos kitéréseiben is csak olyan, mint a labyrinthus folyosói, melyek mind egy főponthoz vezetnek s a melyekben az olvasó mindig kezé-

ben tartja a főesemények Ariadne fonalát. «Csak akkor, ha mind e kellékek egyesülve vannak, mondja Pauler, csak akkor lesz valamely történeti mű azzá, a mivé lennie kell: drámává, mely önmagát magyarázva folyik le szemeink előtt»

Természetes, hogy a történetírás formai és módszertani oldaláról vallott efféle nézeteit könyvbírátaiban csak egyenként, csak alkalomszerűen adhatta elő Pauler. Összefüggő rendszerre történetbölcsészeti problémákkal foglalkozni szerető agyában Comte Ágost pozitivizmusának behatása alatt alakultak s ez a rendszer az, melyről két tartalmas tanulmányban számol be. Mind a kettő, különösen pedig a *Positivizmus hatása a történetíráásra* című, azokért a tanulságokért méltó a figyelemre, a melyeket, a pozitivizmus tanáiból gyakorlati példák retortáján leszűrve, mint hasznos és jól alkalmazható szabályokat ad elő. Bátran mondhatjuk, hogy történetkutatói és történetírói hitvallásának czikkelyei vannak e két tanulmányban kifejezve.

Lelkesedéssel üdvözölvén Comte géniuszt, mely a történettudomány részére is törvényszerű igazságok kutatását követeli, hármas szempont alá csoportosítja Pauler a pozitivizmusnak a historiographiára elképzelhető jótékony befolyását. Az első szempont veleje az a kérdés, hogy az új irány mennyiben módosítja a múltak eseményeiről eddig táplált fölfogásunkat; a mire a feleletet abban kapjuk, hogy a pozitivizmus kizárja bármely előre, a priori föllállított tétel bebizonyítását a történetírás terén; nem engedi meg, hogy a historia tudománya eszközévé és szolgájává legyen úgynevezett elővéleményeknek; hanem e helyett a történetíró az események valódi, benső összetartozásának keresésére szorítja. A történelmi fölfogás ezen módosulásából, vagy jobban mondva megtisztulásából levonható következményekkel foglalkoznak aztán Paulernek a második szempont alá sorolt fejtegetései: hogy t. i. az elővéleményektől megtisztult kutatásnak kiindulási pontjai is tiszták s a kutató mihamar rájő a fokozatos fejlődésre, mely a történelemben uralkodik; hogy minden kort és minden egyént ezen kornak és egyének szempontjából fog megítélni s letűnt időkre nem lehet a jelennek mértékét alkalmazni. Mivel azonban a történettudományban a leghelyesb kiindulási pont sem biztosít

arról, hogy az igazságot el ne téveszszük, hanem a módnak is helyesnek kell lennie, a melylyel az eseményeket szem elé állítjuk: fejtegetései harmadik részében az előadás módjával foglalkozik Pauler s bebizonyítja, hogy ennek tisztán elbeszélőnek szabad csak lennie, az elbeszélésnek magának a műveltségi viszonyokra kell fősúlyt fektetnie, az általános korhangulatot s a tömegeket tekintetbe kell vennie, az egyént pedig ott, a hol tényező, híven jellemeznie — s elemzését azzal a találó mondással végzi, hogy a jellemzés maga ne legyen epitaphium, melyet a halott fölött mondunk el, mikor búcsút veszünk tőle, hanem előbeszéd, melylyel az élőt, a cselekvőt mintegy bemutatjuk

. . . . A történetírás és bűvárlás lényegére vonatkozó elméleti fejtegetések mellett, melyek tudományos pályája első évtizedében oly nagy mérvben foglalkoztatták Paulert, párhuzamosan haladt munkássága disciplinánk gyakorlati terén is. Értekezéseiben igyekezett azon elveket megvalósítani, melyeknek oly buzgó hirdetője volt.

Különösen két dolgozat ragadja meg e részben figyelmünket: az az életrajz, melyet Zrinyi Péterről adott s az a tanulmány, mely a *Bújdosók támadása 1672-ben* cím alatt jelent meg. Amott a Comte-féle milieu összes physikai tényezőinek hatását kinyomozva oldja meg Zrinyi Péter életének problémáját s előnkbe állítja a férfit, a ki egy nagy eszmét karolt föl, de nemcsak a tőle független külső körülmények miatt nem tudta, hanem a sajátmaga erőtlenése miatt sem volt volna képes diadalra juttatni. Emitt egy epizódot fest abból az óriás polgárháborúból, mely negyven évig, a szathmári békekötésig tartott s mind azokat a nemzeti erényeket föltünteti a támadás gondos rajzában, melyeknél fogva a magyarság a győzelmet megérdemelné; de mindazokat a hibákat is visszatükrözteti, a melyek a győzelmet megghiúsíták — s szinte önkénytelenül jutunk arra a gondolatra, a melynek helyettünk ad kifejezést Pauler, hogy a Lipótkori magyarság mindenre kész volt a szabadságért, csak a — rendre nem! . . .

Ez a két becses értekezés, valamint még néhány más, ugyanabból a mozgalmas korból való dolgozat a *Századok*-ban és a *Budapesti Szemlé*-ben, mindmegannyi szépen megfaragott kő egy nagyobb épülethez, melynek fölépítése több

mint egy évtizedig leköté Pauler szellemi erői legjavát. E nagy munka: *Wesselényi Ferencz nádornak és társainak összeesküvése*, 1876 elején jelent meg két kötetben. Úgy látszik, hogy első gondolata e műnek Pauler lelkében az 1849-diki reminiscenciák alatt született meg: a két nemzeti tragédia véres befejezése és következményei ugyanazok; a másodiknak, a következményeiben átéltnék behatása ösztökélte a historikust az első okainak kikutatására, lefolyásának megismerésére. És ezt a gondolatot, mely a tegnap szörnyű emlékeiből csirázott ki, támogatta egy mellékes körülmény. Pauler ugyanis tüzes lelkű magyar, de buzgó katolikus is volt. Nem mondom, hogy bántotta, de bizonyos tekintetben feszélyezte őt az a jelenség, hogy a hazai fölfogás a protestantismust, mint a XVII. századbéli alkotmány- és szabadságharczok vezető elemét különösen előtérbe tolta, úgy, hogy mellette a catholicismus háttérbe szorult. Ebbeli érzelmeinek több helyütt kifejezést is adott Pauler; nem részrehajlásból, mert hiszen Bethlen Gáborról azt állítja, hogy ő tudott a két felekezet összes vezérférfiai közül a legmagasabbra, a tisztán nemzeti szempontra emelkedni; hanem azon meggyőződése alapján, hogy azokból a nemzeti küzdelmekből a katolikus magyarság is kivette a maga részét és itt volna már az ideje erre rámutatni. Rá lehet pedig mutatni ennél a tragikus mozgalomnál, melynek összes vezérei buzgó fiai voltak a katolikus egyháznak.

Rosszul ismernők azonban Paulert, ha azt hinnők, hogy ennek kimutatását czélul tűzte volna ki művében. Efféle elővélemény czélul tűzése összeütközésbe hozta volna positivista elveivel. Nem czél volt ez nála, csak adott tény, melyet az előadás keretébe a maga helyén beillesztett s annyira méltányolt, a mennyire művének egész elrendezése engedé. Ez az elrendezés, ez a szerkezet pedig teljesen a compositió nagymesterének, Gibbonnak hatása alatt áll. Sikertült is vele Paulernek oly époszt nyujtania, mely a szó művészi értelmében befejezett egész; egy megszerkesztésében és kidolgozásában egyaránt jól formált történelmi drámát, melynek érdemét nem kisebbíti az, hogy maga a tollra vett esemény is dráma volt s az anyag önként kínálkozott a compositió-művészi földolgozásra. Hiszen a művészi

alkotásnak épen az az egyik föltétele, hogy a gondolat meg az anyag, a mely a gondolatot kifejezi, összhangban álljanak egymással . . .

Lesznek azonban sokan, a kik a mű szerkezeti becsénél nem fogják kevesebbre tartani azokat a magasb szempontokat, a melyekből Pauler e küzdelemnek s vele kapcsolatban az előző szabadságharczoknak nemzeti és egyetemes jelentőségét értékeli. A mikor pl. az összeesküvést, mint annak az óriási mérkőzésnek egyik láncszemét mutatja be, mely a középkor végén a királyság és az arisztokratia közt mindenütt megkezdődött, mely Hollós Mátyás idejétől kezdve a magyar földön is világosan látható s tetőpontját épen I. Lipót alatt érte el. Vagy mikor azt az aránytalanságot bonczolja, mely az absolutistikus eszme merev hangoztatása, meg a császári cím külfényével ellátott, de tényleg nem elég hatalmas osztrák hercegek gyöngesége közt észlelhető és a melynek rovására kell írni azt, hogy a bécsi kormány támadásai a magyar intézmények ellen inkább csak egyes, bár folyton ismételt rohamokból állottak, melyek gyöngék valának arra, hogy a fejedelmi mindenhatóságot Magyarországon diadalra juttassák, de elég súlyosak arra, hogy apránként elkeserítsék a nemzet zömét . . .

A magasb szempont és szerkezeti érték mellett az előadás művészi gondosságával is hat Pauler e nagy munkája. Értekezéseiben többször fejtegette, hogy e részben Macaulayt tartja a történetírók követendő mintájának s csakugyan megérik a művön mindvégig e választott minta jótékony hatása. Az ügyes és találó párhuzamok, melyeket a magyar és angol alkotmányharczok összehasonlítható momentumai közt von meg, nem csupán eszmei tartalmuk miatt értékesek, hanem az előadás élénkségét is emelik; adott helyzetek reális színezése, vagy ha kell, lélektani elemzése a művésztől erejével hatnak; de különösen lebilincselik az olvasót egyéni és collectiv-jellemzései. Amazok között a Zrinyi Miklósét és Vitnyédy Istvánét remekül sikerültek tartom; emezek közt arra utalok, a hol az összeesküvők fejeit mint még a középkor gyermekeit mutatja be, a kiknek szemében az alkotmány és a szabadság az az állapot volt, a melyben ők kényük-kedvük sze-

rint csaknem korlátlanul élhettek. S szinte magunktól rájövünk a tanulságra, melyet Pauler a nagy tragœdiából levont, hogy szerencse, ha a véres küzdelemben egyik fél sem győzött teljesen; mert Lipót támadásával szemben a magyar nemzet a szabadságot a maga középkori alakjában védelmezé s így ha végkép győz a császár, valószínűen Csehország sorsára jutunk, míg ha a magyar ellenzéki lesz a teljes diadal s eléri ideálját, a lengyel szabadságot: tán minket is e szerencsétlen szomszéd állam végzete ér el!...

* * *

E nagy munkájával Pauler épen férfikora legdelére lön készen. Ekkor állott be életében a döntő fordulat: búcsúja az ügyvédi pályától s az országos főlevéltárnoki tisztátvétele. Most már kizárólag ideáljának élhet s nem csuda, ha e nagy fordulat mély nyomot hagy tudományos működésében is, a melynek érdemekben és eredményekben még gazdagabb, de teljesen új szaka kezdődik itt.

Visszavonul ugyanis a történetbölcseleti elméletek teréről, elhagyja az újabb magyar történet mezejét s összes erőit egy egészen új földadatnak, egy parlagon fekvő terület megművelésének: a régibb magyar középkor búvárlásának szenteli . . . Merész lépés ez autodidakta tudóstól az élet derekán túl. Az ellenkezőre akárhány példa van. A külföldi szakirodalom sok nevezetessége, miután egy emberöltőn átkutatta a középkor századait, végül az újabb vagy legújabb kor művelésére tér át, mintegy kipróbálandó a történeti kritika fegyverét, mely a középkori kútfők köszörűjén élesedett ki. De van is valami természetes abban a törekvésben, mely a történetírót a régmúlt ködös kútfőinek birodalmából az újabb idők jobban megvilágítható berkeibe tereli. S ha Pauler az ellenkező, a ritkábban előforduló irányt követte, ezt részint Comte befolyásának tulajdonítom, mint a ki ő benne a középkor tiszteletét s az idők megismerésének vágyát felkölté, részint annak, hogy újabbkori történetünk vallási harcainak bizony sokszor elszomorító színjátéka nem birt rá nézve elég vonzó erővel . . .

Bármi volt is azonban elhatározásának az oka, bizonyos az, hogy világos elméje az új ösvényen kezdetben nem eléggé tájékozottat mihamar a helyes kerékvágásba juttatá

s innen kezdve, a mint menetirányát követjük, egymásután bukkannak föl úttörő munkásságának szilárd bázisú emlékei: azok a tartalmas értekezések, melyekkel az Árpád-kori Magyarország történetének egy-egy megoldatlan kérdését döntötte el vagy vitte a végleges megoldáshoz közelebb.

1877 óta 15 esztendőn át egymást követik e szebbnél szebb, becsesnél becsesb tanulmányok. Egyikben a magyarok meglepedéséről mondja el nézeteit, másokban Szent István alkotmányának keletkezését fejtegeti. Most a millennium ügye foglalkoztatja, majd a megye és várispánság, a «katonai» és «polgári» megye vitás kérdésében mondja ki Bottka és Pesty ellenében a döntő szót. Azután a Névtelen Jegyző pompás borczolásával köti le figyelmünket, majd a Hartvik-legenda elemzéséhez fordul több ízben is, de közben megírja kitünő tanulmányát Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. E nagyértékű tanulmányok mindegyike egy-egy világító torony, mely vitás kérdések szakgatott szikláit fölé építve, fényt lövell a történelmi bizonytalanság, az illúziók és ferdtések sűrű ködébe. Mindegyike megérdemelné, hogy behatóan foglalkozzunk vele, a probléma miatt is, melyet fölölel s a kritika módszere miatt is, melylyel szerzőjük a problémát szétszedi. De órákba kerülne ismertetésük és így csak azt engedhetem meg magamnak, hogy közülök kettőre, mint véleményem szerint a legkiválóbbakra, röviden ráutaljak. Az egyik a horvát-dalmát kérdésről szóló tanulmány, mely kimutatván a horvát nemzeti királyok korabeli s a XI. századi Horvátország szerény terjedelmét, egy lehellettel szétfújja a horvát történetírók chauvinismusát, s bebizonyítja, hogy az a pactum conventum, melyet 12 horvát nemzetség 1102-ben Kálmán királlyal kötött volna s a melyet régibb és újabb horvát írók valódinak s még most is valami államjogi viszony kiinduló pontjának tartanak, egyszerűen lehetetlenség, tehát a mesék országába tartozik. Még ennél is becsesb azonban s tán összes történelmi értekezései közül kimagaslik az a magvas dolgozat, a melylyel Akadémiánkban székét mint rendes tag 1879-ben elfoglala s mely *Szent István és alkotmánya* czímen a *Századok* hasábjain jelent meg. Főadataul e dolgozatnál azon változások vizsgálatát tűzte ki, a melyeket maga Szent István idézett elő a nemzet politikai életében.

Eredmény gyanánt megállapítja, hogy első királyunk a nemzet kebelében rendeket nem alkotott s hogy képtelenség azt hinni róla, hogy az országot mint valami újkori belügyminister, kerületekre osztotta volna föl. S ha nyugati intézményeket természetesen utánczolt is, megyéi azért sem zsupák, sem frank comitatusok nem voltak, hanem igenis királyi uradalmak, melyeknél a fősúly a jövedelemre esett és a melyeken a nemzet szabad tagjainak nagy tömege kívül maradt. Ennek a remek tanulmánynak okfűzése annál meggyőzőbb, minél nagyobb az érzék az olvasóban annak a már majdnem bátortalanság jellegével bíró óvatosságnak a méltánylására, a melylyel Pauler a bizonyításnál egyet-egyet előre lép . . .

Hosszú és görögös úton haladva, melynek mérföldjelző kövei ezek a tanulmányok, majdnem két évtized szakadatlan munkájával alkotta meg Pauler élete főművét *A magyar nemzet történetét az Árpádházi királyok alatt*, melynek első kiadása 1893-ban két testes kötetben jelent meg.

Méltó megállnunk, t. Akadémia egy pillanatra e hatalmas alkotás előtt . . . Pauler e művében nem csupán politikai történetet akart adni; de nem is azt, a mit műveltség-történetnek neveznek; hanem mint saját maga találó hasonlattal mondja — «a nemzet életrajzát volt szándéka megírni a királyság három első századában».

Abból indult ki, hogy a történelemnek nem lehet más föladata, mint teljesen és híven reconstruálni a multat; e föladatnak pedig csak úgy tesz eleget, ha descriptiv, elbeszélő; ha ad narrandum és nem ad probandum ír; ha nem azt keresi, szép-e, nem e a kép, melyet nyújt, hanem arra törekszik, hogy igaz legyen.

E vezérelveknek megfelelően Pauler a kútfők, az adatok s az idevágó addigi szakirodalom eredményei legszigorúbb megrostálását tartá legelső kötelességének s hűsz esztendei szívós és ernyedetlen fáradságából a legnagyobb részt ez a történetirodalmunkban eddig példátlan kritikai munka nyelte el. Mikor aztán az ekként kibányászott, szolid anyagot a maga helyére beilleszté: a hézagok kitöltése czéljából szívesen használta föl a megengedett, a jogos analogia eszközét, a mennyiben t. i., különösen a legrégebb kort illetőleg, a bennünket körülvevő, főként északi szláv

országok hasonló viszonyaiból következtetett a hazaiakra. Az egyes adatok értékének megállapítása, a biztosan megállapított adatok beillesztése, az analogiának, mint constructiv elemnek s mint a megértetés eszközének discret alkalmazása, amazoknak egymás közt és emezzel való kritikai combinatioja adja meg Pauler e művének tárgyilag, tartalmilag és methodologiailag egyaránt absolut értékét.

Ekként megalapozott munkájával sikerült áthidalnia Paulernek azt a roppant űrt, mely Prayék és Katonáék, meg a jelenkor tudományos követelményei között tátongott; szilárd hiddal összekötnie a két partot, a melyek közt az Árpádkori történet zónájában Fessler, Szalay, Horváth csak ide-oda eveztek. És a mikor ezt tette, egyúttal nemzeti kötelességet is teljesített Pauler, mert végkép kiszorítá azt a kritikátlan modort, azt a — mint épen ő oly találóan jellemzé — «conventionalis történetírást», melyben multunk e nagy szakaszát hazai szakirodalmunk addig részelteté; és mert folytatta, összekötötte és befejezte azokat a becses, bár töredékes kísérleteket, melyeket német és osztrák modern historikusok tőnek mi helyettünk . . .

A mű tartalmi értékének és tárgyi gazdagságának mélyeibe nem lehet belebocsátkoznom. Nincs helye itt azt fejtegetnem, hogy micsoda részletekben jutott újabb eredményekre a kutatás eddigi resultátumai mellett, vagy mit igazított az eddig nyert eredmények arczatán. Arról sem szólhatok, megnyugodhatik-e a történeti kutatás egyik-másik pontnál, mint pl. a székely-kérdésnél kifejtett nézeteiben; vagy abban a meglepő jelenségben, hogy alkotmányunk ősalapját, a Szent István vármegyéjét illetőleg itt majdnem teljesen ellenkező eredményre jut azzal, a melyre imént említett remek értekezésében jutott. De eljárásának megvilágítására legyen szabad két általánosb értékű tényt példakép kiemelnem a munka szövetéből. Az egyik az, hogy hazai elbeszélő kútfőinket nálunk eddig páratlanul álló szövegkritika acribiájával dolgozván át, megdönthetetlenül bebizonyítá, hogy belőlük — még a Névtelen jegyzőből is — sokkal többet szabad, sőt kell elfogadnunk, mint a mennyit azokból a német kritikai iskola addig elfogadni engedett.

A másik az a nevezetes tény, melyet a legutóbbi év-

tizedek alatt föllendült genealogiai kutatások eredményeiből szűrt le Pauler, midőn az Árpádkor sok alakját, a kik a hazai és külföldi szakirodalomban ő előtte csak keresztnevükön szerepelvén, marionettek gyanánt rángatództak, vagy mint sakkfigurák tolattak ide s tova, családi vagy nemzeti köteleikben nevezte meg s beléjük ezzel vért és életet öntött. Egészen más perspectiva nyílt meg ezzel szemünk előtt, miután Pauler a névtelenség lárváját lelépte orzáikról és látjuk, kikkel van dolgunk. Most értjük csak a törvényes és erőszakos küzdelmeket, melyek gyors változatokban irányíták királyaink kül- és belpolitikáját. Csak azóta pillanthatunk be e «tömegpárbajok» természetébe, melyek kevesebbszer voltak elvi, többször érdekharczok, de a melyekből az látszik, mintha már az Árpádok korában kialakult volna bizonyos szabályszerűsége annak a magyar nyugat és kelet közti ellentétnek, melyel a későbbi századokban le a legújabb időkig nemcsak politikai, hanem társadalmi és művelődési téren is folyton találkozunk.

... Az adatok föl kutatása, szigorú megrostálása és kritikai értékesítése teszik tehát, mint mondám, Pauler e nagy művének absolut értékét; de nem halványodik el e mellett a történet írójának, az események előadójának érdeme sem, a ki, mint láttuk, oly roppant sokat adott a külső alakra, melyben a kutatás eredményei megjelennek.

És itt a külső alak alatt nem a nyelvet értem, mely csak festék; nem is csupán magát a képirás, az elbeszélés mesterségét, hanem a szóval megfestett történeti kép azon harmoniáját, a melybe adott adatok és általuk keltett gondolatok a szerkezeti elrendezés vagy compositio, a művészi előadás és a jellemzések, mint constitutiv elemek segítségével egybeolvadnak.

Kétségtelen, e nagy műve megírásánál Pauler lelkében ismét fölmerült a vágy: hogy a compositio dolgában ideálját, Gibbont megközelítse. Egy olyan munkánál azonban, mely nem egy lezárt kort, nem egy nagy világtörténeti tényező fejlődését és bukását, tehát nem egy bevégzett történeti élet egészét öleli föl, mint Gibbon műve; másrészt nem is egy kisebb körű, kerek és befejezett epizódot tárgyal, mint pl. éppen Pauler munkája Wesselényi

s társai összeesküvéséről; hanem egy még élő nemzet folyó történetének első századait, melyek eredményeikben lezárva nincsenek: ott a compositio szabályai alig alkalmazhatók. Bele kellett neki is nyugodnia a történeti módszertan ama törvényébe, hogy a történelem tudomány és nem művészet; jó, ha művészet is lehet; de csak akkor, ha megmaradhat igaz és tiszta tudománynak. Pauler nem csinált hát drámát ebből a nagy munkájából; compositioja azért nem is művészi, hanem reális s csupán az események és culturállapotok arányos csoportosításában nyilvánul.

Mikor azonban Pauler a compositio kérdésével leszámolt: annál nagyobb hévvel igyekezett legalább az előadásnak a művészetében követni másik mintáját: Macaulayt. Főként a Ranke által utánozhatatlannak nevezett híres harmadik fejezet, mely a II. Károly idejebeli angol társadalmi culturát tünteti föl, lebegett lelki szemei előtt — s efféle behatások alatt íródtak meg művének egyes remek szakaszai. Ilyen pl. a bevezető fejezet, mely a X. századbeli magyarság erkölcsi világának, életfölfogásának kialakulását és azt festi, miként hasogatta föl a belső változások ekéje azt a tarackos gyöpöt, mely Szent István keze alatt lőn porhanyós szántófölddé. Ilyen a 17. és 18. fejezetekben az a nagyszabású dioráma, a hol a XII. század végéről, a nemzeti államot megteremtő királyság hatalmának legmagasb fokáról tárul elénk az összes magyar állami és társadalmi tényezők, erkölcsök és viszonyok, intézmények és emberek, kicsinyek és nagyok, hódítók és meghódítottak, fajbeliek és jövevények kétszázados culturmunkájának sokoldalú eredménye. Igaz, hogy e kitünő rajzok sikeréhez okvetlenül szükséges volt egy kiváló tulajdonság, melylyel Pauler a legteljesb mértékben rendelkezett. Ez a tulajdonság a reconstruáló phantasiának, az újraserkesztő képzeletnek szerencsés, de ritka adománya; mert a történetíró, a ki ennek birtokában van, újra föl tudja építeni azt az egész letűnt világot, a melynek romjai között kutat.

Ott, a hol megtörtént dolgok, tények és események kötelességszerű elbeszélése a nagyobb keretű culturképet kizárja, szívesen alkalmazza Pauler az előadás művészetének inkább technikai, mint szerves eszközeit. Ilyen az, mikor az egykorú kútfőt az elbeszélés megfelelő helyén meg-

szóaltatja vagy a cselekvő egyénnek saját szavaival engedi szándékát elmondani; de a legsűrűbben és legkövetkezetesebben ezen æsthetikai fogások közül azt használja, a melyet szintén Macaulaynál kedvelt meg, midőn tudniillik az időrendben és okozatilag egybekapcsolt száraz köztörténeti adatok elmondásába kisebb vázlatokat csúsztat be az egykorú időben észlelhető művelődési állapotok tágas mezejéről. Kétségtelen, hogy az események egyhangú menetét e beszött virágok élénkítik s általuk a durva vászonból finom himzés lesz.

Hatásos, de már szerves eszköze végre az elbeszélésnek Pauler művében s egyszersmind egyik főeleme az igazi, a szép előadásnak: a jellemzés művészete.

Tagadhatatlan, hogy történetíróink között ő a legjobb jellemző s ez a kiváló tulajdonsága itt különösen azért nagyértékű, mert jellemzései nem valami anti-individualista okból, hanem a három századot fölölő munka ækonomiája miatt szüksézáruak s így ítéleteinek szabatosaknak, jelzőinek nagyon megválogatottaknak kelle lenniök. Eljárása módja itt kétféle: vagy secundum artis legem jellemez, vagy rövid elbeszélés formájában, mintha nem is akarna jellemezni, a megfestett háttérből úgy domborítja ki alakjait, hogy maga az olvasó meglátja bennük a characteristikusat. Leginkább az egyház köréből való egyéneknél alkalmazza Pauler ezt az eljárást s azok a medaillonszerű képek, melyeket ily módon róluk ad, egyformán vonzóak s beszédesek, akár Szent Albertet, vagy Szent Gellértet, akár Lukács érseket vagy boldog Margitunkat ábrázolják; mert bizonyos meleg szín ömlik el rajtuk: visszfénye festőjük őszinte vallásos érzelmének, mely képessé tette Paulert arra, hogy az ezen alakjaiban rejlő naivot és magasztosat egyaránt átérezze s megértse.

Úgy rémlik azonban én előttem, mintha ennek a tiszteletreméltó érzelemnek bizonyos protuberantiája volna észlelhető ott, a hol az egyház dicsőített szentjeit államférfúi minőségükben is szem elé kell állítani, mint Szent Istvánnál és Szent Lászlónál. Mind a két alak — ha szabad ezt a hasonlatot használnom — a prærafaeliták gyöngéden finom s mégis éles körvonalakkal készült arczképeinek modorában van tartva s mind a két jellemzésben

a kelleténél nagyobb része van az egyházi fölfogásnak a világgal szemben, úgy, hogy a megfestett alakok talán inkább illenek a templomi boltívek alá, a bazilika derengő világosságába, mint egy nemzeti Pantheonba. Csakis ebből az, elismerem, vitatható szempontból mondhatnók, hogy a két szent király archaistikus arczképének minden kitünősége mellett is a bevégzettség, az élet, a valóság nagyobb benyomását gyakorolják ránk azok a tulajdonképeni jellemzések, a melyekkel nagy művének többi kimagasló egyéniségeit rögzíti meg tekintetünk előtt Pauler. Köztük mindjárt szembe ötlük Szent István anyjának elbűvölő alakja, azzal a hatalmas realismussal megfestve, mely az ezen erélyes és fönséges asszonyról ránk jutott hiteles tudósításoknak teljesen megfelel. Kivüle még III. és IV. Béláét, de különösen Kálmánét emelem ki, mint a kinek jellemzése nem csupán a legremekebb az egész műben, hanem még nyelvében is bizonyos tacitusi és shakespearei vonásokat egyesít: egész benső világa föltárul a szőrös, nyomorék királyfinak, a kit külseje nem tehetett rokonszenvenessé az emberek előtt, de a ki annál égőbb, majdnem démoni hévvel vágyott a hatalom polczára, mert érzé agyának és jellemének egyaránt nagy erejét!

S mikor Pauler e kétféle jellemzés bármelyikével belevisi alakjait képzeletünkbe, jóleső a tudat, hogy vésőjének nyugodtan átengedhetjük magunkat, mert a készülő dombormű nem lesz torzalak. Jól esik tudnunk, hogy a jellemző historikus kimondott itéletében minden szó és minden jelző az aranyműveséhez hasonló érzékeny mérleg serpenyőjén van lemérlegelve. A phantasiának a módszertan és az adatok logikája szerint meg nem engedett faja, a csapongó, a fegyelmezetlen képzelet, melynek a történelmi előadás terén komoly irányú irodalmi köreink is kedvezményes helyet juttatnak, mely fest és jellemez harmadkézből vett adatok, mende-mondák és önkényszerű combinatiók alapján, Paulernek nem kenyerere. Ő ismeri az egész kort s ennek genetikai kapcsolatát azzal az egyéni tényezővel, a kit jellemezni akar, a jellemek alkatelemeit gondosan megrostált adatokból szűri le és így, a mint ítél, a mit a jellemzetről mond, az emberileg lehetően igaz, vagy legalább is nagyon valószínű.

A művészire való törekvés miatt Pauler nagy műve nem lőn azzá, a mivé lehetett volna: könnyen kezelhető «Nachschlagebuch»-félévé, mint a német mondja — persze magosb értelemben véve. Pedig ennek is meg van a maga értéke, mely érték tudományos munkánál gyakran még maradandóbb, mint a művészi előadásé. Oly roppant ismerettel és éles kritikával készült munkának, mint Pauleré, a melyhez tájékozódás és útmutatás végett még több nemzedék kutatói fognak vissza-visszatérni, erre tekintettel kellett volna lennie. Ez az egyetlen hibája a korszakos műnek, a melylyel Pauler az Árpádkori magyar történelem modern értelemben vett művelésének alapjait egyszer s mindenkorra megvetette . . .

... Külső sikereiről e munkának nem szólok, mert hisz' ez ilyen nagy alkotással szemben mellékes dolog. De azt mégis meg kell említenem, hogy a fogadtatás, a melyben részesült, egyik főrugója volt annak, hogy Pauler Akadémiánk megbízását elvállalá s nemzetünk történetét a királyság megalapításáig is megírta...

Tudományos működését ezzel az utolsó művével koronázta meg az elhunyt.

Távol vagyok attól, hogy maneseinek tömjénezni akarjak; nem is volna méltó ő hozzá, hogy hízelegjek neki. Csak szilárd meggyőződésemet fejezem hát ki, mikor azt mondom, hogy Pauler ezen műve a maga nemében nemcsak a legjobb történeti munka, mely a magyar középkorról nyelvünkön eddigelé megjelent, hanem egy minden tekintetben, történetkutatói és történetírói, tudományos és művészeti szempontból egyaránt föltétlen becsű szellemi termék.

Tudományos tekintetben azért, mert mindannak a tudósításnak vagy adatnak, mely a baskirföldi hazától a királyság megalapításáig terjedő őstörténetünknel számításba jöhet, igazi értékét végkép megállapítja, a baskir-magyar azonosság kérdését legalább is a megoldás küszöbéig vitte, őstörténetünk egész csontvázat reconstruálja. Művében tehát oly kalauzt szerelt föl Pauler, a ki nemzedékeket fog még szilárd ösvényen kivezetni történeteinknek az ősmagyar haza vidékénél kezdődő s a honfoglalás befejeztéig nyúló ingoványaiából, hogy aztán biztos szemmel tekiuthessenek

végig az első századon, a mely alatt annak az idegen, uraltáji fajnak a középeurópai földön az árja népek özö-
nében apródonként sikerült lábát megvetnie.

Méltán sorakozik ezért tudományos tekintetben ez az aránylag kis terjedelmű munka Pauler életének főműve mellé. Az előadásnak, a művészinak szempontjából pedig fölülhaladja azt. Ideálját, a művészi compositiót itt a legteljesb mértékben elérte szerzője. Mert kitünően összeszerkesztett, egymásból folyó, egymást kiegészítő remek képekben vonulnak el szemünk előtt hont kereső eleink az Ural tövétől a Kárpátok aljáig, aztán a honfoglalás és honalapítás fáradalmaiban, majd a regényes és vad rabló-kalandok merész kockázatai közt, végül ama csöndes, észrevétlen változásnak a jeleneteiben, mely a királyság megalapításához, a megeurópaisodás pitvarába hozta őket. Mindezt pompás culturrajzok és élénk episódok tarkítják s az egészből kiformalódik a magyar hőskor ama hatalmas eposa, melyet Pauler Gyula munkás élete ez utolsó gyönyörű termékében kötetlen nyelven s a szigorú tudomány követelményeinek megfelelően írt meg.

* * *

Ha most már innen, e szép alkotás magaslatáról vissza és végigtekintünk Pauler összes művein egészen fiatalkori értekezéseiig, magától előnkbe tolul a kérdés: vajjon melyike számíthatta őt hivei közé ama történeti iskoláknak, melyek az általa átélt s az őt megelőző két-három emberöltő alatt keletkeztek?

Mint kutató, kétségtelenül Rankénak volt akaratlan tanítványa. A német nagymester méltán híres elvének, a «wie es eigentlich gewesen» örökérvényű szabályának befolyása alól nem vonhatta ki végre sem magát, noha addig, míg az újabb kor s történetbölcsészeti eszmék foglalkoztatták, bizonyos ellenszenvvel viseltetett a német historikusok iránt egyáltalán. Attól kezdve azonban, a mint a középkor kutatására tért át, ez az ellenszenv ellenkezőre változott: s az autodidakta magyar szövegkritikus csak becsületére válik a Monumenta Germaniae iskolájának, mely őt középkori kútfőkkel banni megtanította.

Mint történetíró azonban távol állott a Ranke-féle

ideálphilosophiai iránytól; mert bármily à priori fölállított elővéleményt visszautasított s mint láttuk, épen ezért üdvözölte örömmel Comte positivismusát. De csalatkoznánk, ha azt hinnők, hogy föltétlen követője volt volna Comtenak. Korántsem. Csak az elmélet terén s csak fiatalabb korában esküdött rá mindenütt. A gyakorlatban jól tudta, hogy a historia birodalmában azokat a természettudományokéihez hasonló exactszerű törvényeket, melyekről Comte oly szépen tudott beszélni s a melyek Comte rendszerének fődogmáját alkották, jó volna, ha lehetne, de soha sem lesz lehetséges kinyomozni. Ezért a gyakorlati történetírás terén, különösen idősb korában, csak egyes szempontoknál, egyes elvi kérdéseknél követte Comtet, mint a minők az elővélemény kiküszöbölése, a fokozatos fejlődés, a művelődési viszonyok elengedhetetlen tekintetbe vétele, a középkor igazságos megítélése, a katolikus egyház szervezetének és társadalmi érdemeinek értékelése. És a mi áll Comte iskolájáról, még sokkal nagyobb mértékben mondható e rendszer legújabb, német kiadásáról, t. i. a Lamprechtéről, mert pl. Pauler egyetlenegy alkotásában sem voltam képes fölfedezni, hogy Lamprecht híres vagy hírhedt periodusaihoz óhajtott volna szabni azt az ötödfélszázadot, melyet ős- és középkori történelmünkben oly kitünően megmunkált.

Paradoxonnak látszik aztán Comte egyik hívéről azt állítani, hogy némileg Carlylehoz húzódott. Pedig úgy van. Mert Carlyle-lal együtt osztozott a középkor kegyeletes tiszteletében s vele együtt többre becsülte — hogy Krsuke találó szavait idézzem — azt a XI. századi szerzetest, a ki áhitattal borult le Szent Edmund ereklyéi előtt, mint a modern protestantismus hideg bölcsészeti fölvilágosodását. S Carlyle-lal együtt sokkal nagyobb barátja volt az egyéni jellemzéseknek, mint azt Comte lelkes tisztelőjéről föltételeznők, habár természetesen messzi-távol állott is az angol író mértéktelen heros-cultusától és pedig annyira távol, hogy még az északnémet individualisták táborában sem mernék neki megfelelő helyet kijelölni.

Nem az individualisták s nem a collectivisták csatarendjében, hanem a genetikai fölfogás talaján állva, Pauler azt kereste, hogy a tollára vett történelmi egyén, viszony vagy esemény hogyan fejlődött ki a többi események, álla-

potok és kortársak teljes összetartozásából és e mellett, különösen élete főművénél, kissé közeledni látszik Dietrich Schäfer ama véleményéhez, hogy a történeti fejlődésben az uralkodó álláspontot az állam foglalja el s hogy ezért a culturtörténelmi momentum az államtörténet keretében tárgyalandó.

Mindent összefoglalva azonban s a materialistikus iskoláról, melytől legtávolabb esett, nem is szólva, Paulert egyik divatos iskolához sem sorozhatjuk kizárólag; hanem azt kell mondanunk, hogy Comte iránti nagy előszeretete ellenére is a legjobb értelemben vett, józan eklekticismus híve volt; hogy a mindig egyoldalú rendszerekből kiválogatta azt, a mit jónak és helyesnek ítelt s a mi elősegíté őt az igaznak keresésében és fölismerésében... Sem francia, sem angol vagy német rendszerek pedáns követése, hanem igazat kereső, józan fölfogással és éles kritikával párosult eklekticismusa volt az, a minek szaktudományunk az ő alapvető műveit, ő maga pedig azt köszönheti, hogy nevét és emlékét mindaddig, míg magyar nemzeti és történeti irodalom lesz, föltétlen tisztelet és hálás kegyelet fogja környezni.

KÁROLYI ÁRPÁD.

ALAKHŰSÉG A VERSFORDÍTÁSBAN.

Irodalmunknak abban az időszakában, mikor a műfordítás szinte előtérben állott a költői tevékenységnek, mint a nyelv megújulásának és az izlés finomodásának egyik legfőbb eszköze, sokan és sokat foglalkoztak a műfordítás elméletével is. Egész kis csatázó irodalom támadt annak legfontosabb problémái körül; emitt a szabad, amott a *rabi* fordítás mellett törtek lándzsát, az egyik párt a legmerevebb hűséget írta zászlajára, a másik az ellenkező szélsőségbe tévedt, és inkább utánozni, mint fordítani akart. Rég elcsitultak e viták; eredeti irodalmunk megizmosodása csökkentette az irántuk való érdeklődést, és jó ideje, hogy nem esett róluk szó, még a szaksajtóban sem. Pedig a műfordítás nagy jelentősége bizonyynyal kívánatosabb teszi, hogy az azzal kapcsolatos problémák elméleti tárgyalása se maradjon abba. Hiszen még rengeteg hézagaink vannak a külföldi irodalmak tolmácsolása terén, és a múlt mulasztásainak pótlásán kívül a jelen is napról-napra új feladatokat teremt. Hogy ezek megoldása mennél sikeresebb legyen, azt a műfordítás főbb problémáinak tisztázása nagy mértékben előmozdíthatja. E szempontok vezettek, midőn az alábbiakban megkíséreltem előadni nézeteimet a műfordítás egyik kérdéséről: a versfordításokban követendő alaki hűségről.

I.

Mivel a műfordító ideális célja az, hogy ugyanazt a hatást gyakorolja ránk, mint az eredeti költő, s mivel a költői művek hatása ép annyira függ a tartalomtól, mint a formától: magától értetődik, hogy a műfordítónak forma

dolgában is hűségre kell törekednie. De vajjon azt teszi-e a formahűség követelménye, hogy minden körülmények között ugyanazt a formát kell választanunk, a melyben az eredeti van írva? A műfordítás elméletének számos bűvárlója, köztük több magyar író is, erre a kérdésre igennel felel. Szász Károly például ilyen mereven fogalmazza meg e törvényt: «A fordítás adja az eredetinek anyagát, eszméit, egészen azon értelemben, azon rendben, ugyanannyi és ugyanoly lejtésű szótagokban, azon és annyi rimmel, a megfelelő nyelvi, nemzeti és írói sajátosságokkal és ugyanazon alaphangulattal.» Csakhogy ez a törvény merőben ellenkezik a műfordítás céljával, melyet Szász Károly is olyképen formuláz, hogy a fordításnak «teljesleg ugyanazon, azaz nem kisebb és nem más gyönyörérzetet kell költenie az olvasóban, mint a mit az eredeti olvasásánál érezne, ha az nemzete nyelvén volna.» Már most kérdezzük, vajjon például a magyar hangsúlyos verselés, ha azt teljes hűséggel követjük, ugyanazt a gyönyörérzetet keltheti-e például a német olvasóban, a melyet a magyarban? Valaki ilyen módon fordította le Tompa Mihály «Télen-nyáron pusztán az én lakásom» kezdetű népdalát németre, és lássuk mi lett az első két sorból:

Wohn' im Winter, | wohn' im Sommer | auf der Haid'
Kann nur manchmal | Sonntags sehen | meine Maid.

Ez a fordítás teljesen megfelel Szász Károly követelményének, a mennyiben nemcsak az eredeti anyagát és értelmét adja teljes hűséggel, hanem ugyanazon rendben, ugyanannyi és ugyanoly lejtésű szótagokkal is, egészen s annyi rimmel is; de a német olvasó azért mégis csak jóízűt fog nevetni a furcsaságon, nemhogy «teljesleg ugyanolyan gyönyörérzetet érezne, mint az eredeti olvasója.» S ez nagyon természetes. A nyelvek nemcsak szókincs, nemcsak szerkezet dolgában különböznek egymástól, hanem a rhythmust illetőleg is, a mennyiben az, a mit az egyik nyelvben dallamosnak érzünk, a másikon teljesen dallamtalan lehet. A ki tehát ott, a hol az eredeti formája dallamos, ezt a formát megtartván, a magyarban dallamtalan fordítást ad, épen az alaki hűség szent nevében, a lehető legsúlyosabban megsérti a hűség követelményét. Ime például a görög szindarabok

kardala, melynek sokszor igen bonyolult mértékéből a magyar fül semmiféle muzsikát ki nem érez; helyes-e ezt teljes formahűséggel fordítani? Olvassa el bárki az alábbi sorokat s aztán mondja meg, versnek érzi-e:

Oh ne haragudj reánk

És ne cselekedd, hogy eme nőt ne kapjuk vissza most

Sőt kegyesen tégy velünk, oh te legemberszeretőbb,

legadakozóbb urunk!

Hogyha utálod Peisandros taraját s szemöldökét;

S téged ezért áldozatok s becses ajándokok által

mi dicsőíteni

Soha, soha oh Uram nem szününk». (Aristophanes *A béke*, 328. l.)

Ezek a sorok a magyar fülnek tiszta próza, semmi más.

Más idegen versmértékeket is említhetnék, melyek a magyar fülben vagy semmi, vagy csak jóval csekélyebb zenei gyönyört keltenek, mint a minőt az idegen olvasó fülében kelt az eredeti rhythmusa; ezek egyikét-másikat lejjebb szóba is fogom hozni; itt csak azt az általános törvényt szegezzük le, hogy az alaki hűség nem abból áll, hogy az idegen költőt egészen azon rendben «ugyanannyi és ugyanoly lejtésű szótágokban» stb. kell fordítani, hanem abban, hogy a fordítás alakja ugyanazt a hatást tegye a fordítás olvasójára, melyet az eredeti alakja tesz az eredetinek olvasójára.

Arany János is azt vallotta, hogy ő nem feltétlen híve az alakhű fordításnak, «a mely irodalmunkban mintegy az örök igazság tekintélyéig emelkedett. Mi azt hisszük — írta — hogy bizonyos körülmények között a fordító eldobhatja az eredeti mértékét, ha a költő szellemét inkább kifejezheti oly idomban, a mely nemzete nyelvén amazzal analog s mint megszokott nemzeti idom jobban behízelelheti magát». S a praxisban is ez úton járt, kivéve Aristophanesében. Különösen Ariostoból való fordítási kísérlete méltó a figyelemre e szempontból; erre nézve maga mondja az előszóban: «Tassot és Ariostot nem vala szándékom egészen lefordítani, csak kísérletet tevék, minő hang s forma lenne alkalmas mindenikhez.» Nem tekintette tehát ab ovo eldöntött kérdésnek, hogy Ariosto stanzáit ugyanolyan magyar stanzákkal kell átültetni, hanem szükségesnek tartotta próbálgatni, minő magyar versforma adja vissza

leghívebben az eredeti olasz formát. Eltalálni ezt a formát, egyike a műfordítás legfontosabb problémáinak. Hogy mennyire értéktelenné teheti a rosszul megválasztott külalak a műfordító munkáját, arra nézve irodalmunkban ékesen szóló példa a Bálint-féle *Megszabadított Jeruzsálem*, mely az eredeti stanzákat — horrendum dictu — rimes hexameterekben tolmácsolja. Egyébiránt a mindenáron való alaki hűség követelményétől már a németek is eltértek, a kiktől elődeink ezt a szabályt átvették. Schack, egyike a legjelesebb német műfordítóknak, már a hetvenes években kimondta, hogy a mindenáron való formahűség törvénye a német irodalomba a műfordításnak valóságos torzképeit vitte bele, és hogy az eredeti versmérték és rímelés követése sokszor lehetetlen a nélkül, hogy a német nyelvnek nyakát ne szegnék. Ideje, hogy e szabadabb felfogás, mely egyúttal művészibb is, nálunk is tért hódítson.

II.

S most rátérünk a versfordítás ama legfontosabb kérdésére, mely e helyütt előttünk felmerül: hogy t. i. verses munkát szabad-e, helyes-e prózában fordítani? Művészi czélú fordításnál csak a legkritkább esetben. Hiszen útszéli igazság, hogy a legegyszerűbb gondolat is verses formában hatásosabb, mint prózában. Sok jó vers is banalitássá lesz, ha megfosztjuk rhythmusától; hiszen minden igazi költemény szépségének nagy része épen kötött formájában rejlik. Sok versben a rím s a rhythmus legalább is annyira fontos, mint a tartalom, sokban még annál is fontosabb. Ezért lemondani az ilyen versek fordításában rímről és rhythmusról, annyi, mint megölni a verset. Ha a költő az ő mondandói számára a verses formát választja, van rá oka. Nem használja ezt a formát szeszélyből, hanem mert lényegesnek tartja. Bármely igazi költeménynek prózában való feloldása megmutathatja, mennyit veszít a vers a forma elejtése által. Vegyük például a Szózat négy első sorát idegen nyelvű szövegnek és fordítsuk le prózában: «Óh magyar, légy híve rendületlenül hazádnak, mert ez a te bölcsőd, a mely ápol. és ez sirod, mely eltakar.» Ime mennyit veszít-

het a leghívebb fordításnál is az eredeti, ha verses structuráját prózában oldjuk fel.

A francziák prózában fordítják a költöket, legalább nagyrészt; de ennek egyfelől az ő verselésük merevsége, másfelől költői nyelvök az oka, melynél fogva a szókincs tetemes része vagy egyáltalán bele nem fér, vagy bele nem illik a versbe. Azonfelül a francia nyelvben nem lehet rimetlenül verselni, a mi már magában véve is óriási hátrány, mert így mind az ó-classikus formák, mind az anynyira gyakori blanc-versek átültetésében rendkívüli nehézségekkel kell megküzdeni; a francia alexandrinus, az ő mindig szigorúan egyenlő két hemistychjével, egyformaságával, sőt egyhanguságával is, nagy nyögbe veti a verselőt; végre a francia nyelv a legszigorubb a szerkezet dolgában, amennyiben még a legcsekélyebb szórendi eltérést is alig engedi meg; hisz már az alanynak a tárgy mögé való vetése is félreértést idézhet elő. Maguk a francziák is fölöttébb sajnálják nyelvöknek a verses fordításra való alkalmatlan voltát; de dőreség ebből azt következtetni, hogy olyan nyelven is nyomukban kell járni, mely ama fogyatékoságoktól ment. A mi nyelvünkön az említettem akadályok egyike sem forogván fenn, minket semmi sem kényszeríthet arra, hogy az eredeti költői művek másait — a verses forma elhagyása által — meghalványítsuk. E részben nyelvünk bátran versenyezhet a némettel, sőt merem mondani, hogy még ennél is jobban tud hozzásimulni idegen formákhoz.

Verses munkának prózában való fordítása kivált akkor megbocsáthatatlan, ha az eredetinek legfőbb bece épen a verses formában van, ami — miként erre már föntebb rámutattunk — gyakori eset. Furcsa dolog például, hogy Csokonai — különben egyike legvirtuózabb verselőinknek — Metastasio egy-két drámáját, melyek inkább opera-librettók, mint drámák, prózában ültette át, ép úgy, mint később Döme Károly. Az ilyen eljárásra mondta Lessing, épen egy Metastasio-fordítást illetőleg: «Einen solchen Dichter in Prosa zu übersetzen, heisst ihn ärger entstellen, als man den Euclides entstellen würde, wenn man ihn in Verse übersetzte!»

Egyébiránt igazi verset nemcsak a metrum tesz azzá,

hanem a költői stílus is: a gyakori és merész képek, a kihagyások és elhallgatások alakzatai, az átmenetek gyorsasága stb., szóval tömérdek olyan dolog, a mi prózában, még az úgynevezett szépprózában is, nincs megengedve, sőt furcsán hatna az olvasóra. Igazi versnek prózában való fordítása már csak ezért is hybrid művet fog eredményezni.

De ezzel távolról sem mondom, hogy a verses művek prózában való fordítása teljességgel ki van zárva. El lehet fogadni ezt is, még pedig oly esetekben, midőn az eredeti tartalmának oly szigorú hűséggel való tolmácsolása szükséges, a minő a verses formában alig volna elérhető, tehát midőn fordításunknak első sorban philologiai célja van. Ily esetekben persze a prózában való fordítás sokszor fölébe is helyezendő a versesnek. Lehet oly eset is, hogy az eredeti bonyolult versmértéke csak nagyon bajosan követhető még az egyszerűbb és megszokott hazai versformákkal is. Ilyenkor is tanácsosabb elejteni a verses formát, semhogy ennek kedvéért merőben eltorzított képét adjuk az eredeti eszméinek, főleg oly műben, melynél a forma kevésbé lényeges, mint az eszmei tartalom.

Természetes, hogy ilyen, prózában való fordításnál legtöbbet az a műfaj veszt, a hol a zenei elem a legbensőbbben van összeforrvá az eszmeivel és a hol a költői előadás a legszabadabb, mondhatni a legféltelenebb: t. i. a lyra. A ki az ilyen sorokat: «Leise zieht durch mein Gemüth || Liebliches Geläute» rhythmus és rim nélkül fordítja, egyszerűen agyonüti őket. Kevesebbet kockáztat a prózai formával a drámai művek fordítója, még kevesebbet az epikusé, legkevesebbet a tanító költeményeké, a hol az eszmei tartalom a legfontosabb.

Általánosságban a költői tehetséggel megáldott műfordító nem fog visszariadni a verses formától; ha attól fél, ha azzal megbirkózni erején felül valónak véli, nem költő, mert nem rendelkezik a mesterségéhez való legfontosabb szerszámmal, nem ura a formának. De hát az ilyen író egyáltalán ne foglalkozzék költők tolmácsolásával, még prózában sem, mert nem győzzük ismételni: költőt csak költő adhat vissza!

Fölmerülhet itt az a kérdés is, szabad-e prózai munkát versben fordítani, mert erre is van eset. (Sardounak

Patrie című történeti drámáját például egy német író ötös jambusokban ültette át.) Az ilyen kísérlet alig megengedhető száz eset közül kilenczvenkilenczben arra fog vezetni, hogy egészen meghamisítja az eredeti hangját, hogy úgy mondjam, egy octávéval föllebb transponálja. Mindaz, a mit fent az eredeti forma és tartalom szoros viszonyáról elmondottunk, elítéli az ilyen próbálkozást.

III.

A szabály az lévén, hogy a fordítás versmértékének ugyanazt a hatást kell tennie a magyar olvasóra, a minőt az eredeti versmérték tesz az idegenre: ennek a szabálynak megtartása a nyugateurópai versformákat illetőleg semmi nehézséggel nem jár. Ezek a versformák annyira meggyökeresedtek nyelvünkön, hogy — mint Vikár Béla kimutatja — még népballadánk is van trochaikus vagy jambikus mértékű. Egy hendekasyllabus hatása a magyar fülre körülbelül ugyanaz lesz, a mi az angolra, a németre, az olaszra; a többi szokásos nyugateurópai versformák is — egy-kettőnek kivételével, melyekről alább lesz szó — híven adhatók vissza és csak fölötte ritkán fog fölmerülni annak a szükségére, hogy ilyen alakú verseknél a műfordító eltérjen az eredeti formájától. A hol ez nem szükséges, ne is tegye, mert a forma módosítása a legtöbb ilyen esetben megváltoztatja, sőt meghamisítja az eredeti hangját is. Fűzzük tovább a fent említett példát, azt a föltevést t. i., hogy a Szózat első négy sora idegen szöveg, és fordítsuk le már most különféle versformákban. Csináljunk belőle például hexametert:

Légy híve, oh magyarom, meg nem rendülve hazádnak:
Ápol mint bölcsőd, mint a sirod betakar.

Vagy hangsúlyos verseléssel:

A hazádnak légy te híve
Rendületlen, oh magyar:
Ez a bölcsőd, a mely ápol,
Ez sirod, mely betakar.

Vagy exotikus versnemben, a perzsa mutakaribban :

Hazádhoz te légy hű szilárdul, magyar,
Ez bölesöd, mely ápol, sirod, mely takar.

E példákából nyilvánvaló, hogy más-más formában más-más színe is lett az eredetinek, az antik mértékben epigrammszerű, a magyar versmértékben vesztett a pathosából, a mutakaribban pedig czammogó menetű tanító vers lett belőle.

Az eredeti versmérték megtartása azonban nemcsak azért kívánatos, mert elejtése nagyon könnyen meghamisítja az eredetinek hangját is, hanem azért is, mert a fordítás munkája leggyakrabban így jár a legkevesebb technikai nehézséggel. Vegyük példaképen irodalmunk egyik legillustrisabb műfordítását, Baksay Homerosát, melyet mint a magyar költői nyelv egyik remekét, senki nálam jobban nem csodál. Baksay az *Illást* rimes magyar Sándor-versekben fordította s ezzel az eredeti strófátlan vers-szerkezetet strófásra változtatta. Strófás lett volna fordítása akkor is, ha nem szedte volna verseit négyes szakaszokba, mert hiszen két egymást követő és egymással rimelő alexandrinus sor is már egy két-soros strófát alkot, mely megkívánja a sorok végén a többé-kevésbé erős értelmi nyugvópontot; mivel pedig az eredetiben ez az értelmi nyugvópont vagy nincs meg, vagy csak véletlenül fordul elő, a fordítónak bizonyos erőlködéssel kell dolgoznia, hogy ezt a nyugvópontot a maga versében kihozza; ha pedig nem bírja kihozni, akkor alexandrinusai nem lesznek szép hangzásuak, még a verselés olyan művésznél sem, a minő Baksay.

Ismételjük tehát, komoly ok nélkül veszélyes az eredeti formától való eltérés: nemcsak könnyen meghamisíthatja az eredeti hangját, hanem nehezebbé is teszi a fordító munkáját. Hisz ez természetes is; az alak a jó versben többnyire úgy össze van forrva a tartalommal, hogy lényeges eltérés a formában könnyen maga után vonja az anyagi hűtlenséget is.

Azt mondtam: «lényeges eltérés», mert nem tekinthetők lényeges eltéréseknek az olyanok, melyeknél fogva a fordítás csak bizonyos részletekben különbözik az eredetitől, például midőn a fordító azzal könnyíti munkáját, hogy a nagyon gazdag

rimű eredetét kevesebb rimű fordításban tolmácsolja. A magyar irodalomban, kivált a régebbi fordításokban, majdnem általános, hogy a hol az eredetiben kereszttrim van, ott a fordítás csak félrimet használ, a mi természetesen jelentékeny könnyítés. Nem vagyunk szószólói az ily eltéréseknek sem, mert bizonyos, hogy a vers dallamossága veszt velük, de a hol a fordítás máskülönben nagyon is sokat volna kénytelen feláldozni az eredetinek tartalmából, az ilyenek menthetők. Dante terzináit — a legnyögösebb versformák egyikét — számos német fordító úgy ültette át, hogy egészen elhagyta a rímet, a mi a Dante rendkívül tömör, czélzásokkal teli nyelvezete miatt talán egyetlen útja annak, hogy ezt a nagy költőt teljes anyagi hűséggel tolmácsoljuk. Bizonyára ezért van, hogy a Dante-buvárok, ha fordításban kell idézniök az *Isteni Színjátékot*, legszívesebben idézik János szász király rím nélküli, de rendkívül hű átültetésében. Mások, mint például Schlegel, azzal könnyítették föladatukat, hogy csak az első és harmadik sort rimeltették, a középső sort pedig rím nélkül hagyták. Hogy ez milyen óriási előny a fordítóra, csak az érti, a ki már próbált megbirkózni Danteféle terzinákkal és tudja, hogy az egymásba átfonódó rímek következtében például az ötvenedik sor igazítása miatt legtöbbször, hogy úgy mondjam, föl kell fejteni az egész ötven sort. Ilyféle nehéz mértékeknél, ismételjük, a nem lényegbe vágó, nem nagyobb szabású eltérés az eredeti formától sokszor nemcsak igazolható, hanem mellözhetetlen is.

IV.

E bevezető észrevételek után most már áttérek a kérdés részletes taglalására, sorra nézve a legfontosabb versformákat és vizsgálva, mennyiben kell a fordítónak hozzájuk ragaszkodni és mennyiben térhet el tőlük. A legelső és legfontosabb kérdés, mely itt előttünk fölmerült, az, hogy a latin és görög classikai mértékeket megtartsuk-e, vagy pedig modern versmértékkal helyettesítsük-e őket?

Az eredeti forma megtartása mellett szól az, a mit főntebb mondottunk: hogy így általában hivebben lehet követni az eredetét tartalmilag is, ellene az, hogy a classikus

versmértékek, kivált az utóbbi időben, egészen kikopván a használatból, a nagyközönségnek, kivált a classikus iskolázottság nélküli olvasónak, fölötte idegenszerűek, tehát nehezen férkőznek a lelkéhez. Ha így azok számára akarjuk hozzáférhetővé tenni az eredetit, a kik azt latinul vagy görögül nem élvezhetik, a kiknek a classikus rhythmusok, hogy úgy mondjam, nem mentek át a vérükbe, sokkal könnyebben fogunk célzt érni modern versmértékkel. A latin és görög mértékek, bármily szerencsésen plántálódtak át nyelvünkbe, mégis mindig megőriznek bizonyos mesterkéltséget: idegen virágok, melyek anyanyelvünk talajában egészen másként tenyésznek, mint a maguk eredeti földjében. Nem akarok itt annak a fejtegetésébe bocsátkozni, szerencsés dolog volt-e az antik mértékek behozatala a magyar költészetbe és hogy azt a kétségtelen előnyt, hogy nyelvünket fejlesztette, erővel teljesebbé, költőiebbé tette, nem fiztük-e meg nagyon is drágán azzal az óriási hátránnyal, hogy így legértékesebb költői alkotásaink egynéhánya jóformán elveszett a nagyközönségre nézve? Hiszen nemcsak előttem merült fel az a kérdés, hogy mi volna a magyar népnek a *Két Szomszédvár*, mik volnának Berzsenyi ódái, ha magyar mértékben volnának írva: gondoltak ilyest a németek is, még pedig épen a classika philológiának olyan nagyja, mint Wilamovitz, a ki a fordítóról szóló essay-ében egyenesen hibának mondja, hogy a német irodalomba beengedték fészkelni a classikus versmértékeket. De hát meddő dolog azon vitázni, jobb lett volna-e, ha ez vagy amaz irodalomtörténeti tény be nem következett volna. Az antik mértékeket mi igenis átplántáltuk, még pedig elég sikerrel; nyelvünkön igenis lehet a classikusokat a maguk eredeti formájában visszaadni — csak az a kérdés, hogy meg is tegyük-e? Én ebben a sokat vitatott kérdésben inkább a tagadás álláspontjára helyezkedem, Baksay véleménye felé hajolva, a ki nyelvünknek a római versalakokra való alkalmatosságáról szintén ezt mondja: «Lehet tökéletesség — már t. i. ez az alkalmatosság — de egyuttal szerencsétlenség is, mert ez az oka, hogy a római-görög classikai remek irodalmunkban s közönségünk előtt mindeddig idegenek, ismeretlenek; olyan alakban, a minőben közöttünk forognak, kelletlenek.» Hogy a magyar nyelv minden hajlékony-

sága mellett is, mennyire megérzi a classikus mértékek nyűgét, az is mutatja, hogy milyen nagy része az a magyar szókincsnek, melyet például a «hűsi hatos»-ba teljességgel nem lehet beleilleszteni. Ezer meg ezer olyan szavunk van, mely tisztán a mértékénél fogva nem használható a hexameterben s ezért abból száműzve van; még az olyan közönséges szavak is, mint például kellemetlen, jólesű, szemhatár stb., stb. nem fordulhatnak elű benne. Aztán ott van sok kötűszűnk, melylyel ugyancsak meggyűl a baja a hexameter-irű kűltűnek; például a «de» a legtűbbszűr a sor elejere kivánkűzik, csakhűgy ott csak az esetben állhat, ha a fordítű azt a szabadságot veszi magának, hűgy a dactylust tribrachyssal helyettesíti; ezért azután hemzseg classikus fordításainkban a «de» helyett az «ám» a miert valaki az ilyen fordításokat ámos-fordításoknak csufolta. De nem akarom továbba vitatni e kűrdést, melyben, megengedem, a Vűrűsmarty hexameterjei igen erűs ellenérveket is szolgál-tathatnak; csak azt kűrdem, hűgy olyan modern kűltű, a ki a közűnségre hatni akar, vajjon fog-e ma már alkűosi ódákat írni? Ugyebár nem, mert tudja, hűgy akkor meg sem hallgatnák, vagy csak nagyon kevesen. Hát már most épen a műfordítűt kűnyszerítsűk arra, hűgy ő igenis oly versmértékben írjon, melyet a közűnség nem kedvel? A nyugat-eurűpai formákat igen kűnnyen megszűkja a magyar fűl. Például olyan ember is, a ki semmifűle prosodiát nem tanult, ki fogja érezni a hosszű és rűvid szűtagok szabályos váltakozását a Szűzatból:

Hazádnak rendűletlenül — légy híve oh magyar!

Ha 40—50 ilyen sort hall, megszűkja a zenéjét, mint a hűgy, miként már említettem, néprománczainkban igen sok a nyugat-eurűpai versformában kűltűtt. De bezzeg nem fogja kiérezni a tanulatlan fűl a rhythmust ebbűl a sorból:

Hűs vűrtűl pirosult gyásztér sűhajtva kűszűntlek.

Nem pedig egyszerűen azért, mert itt a szűtagok nem szabályosan váltakoznak, hanem az ily polymetrikus sorok természete szerint egyszer három hosszű szűtag van egymásután — hűs vűrtűl — aztán öt hosszű szűtag — sult gyásztér sűhajt — s kűt-kűt rűvid szűtag, elűbb a három

hosszú után, aztán az öt hosszú után következik. A hosszú és rövid sorok e váltakozása annál nehezebben szokható meg, mert hiszen az majdnem minden újabb hexameterben megint más lesz. Az ilyen sorok tehát természetesen csak annak lesznek fülbemászó muzsika, a ki ezt a mértéket jó sokáig tanulta és gyakorolta. Vajjon Homeros, a vak utcai énekes, zengett volna-e olyan mértékben, mely iránt az ő hallgatóinak füle nem lett volna fogékony? S vajjon Arany Jánosnak jutott volna-e eszébe Toldi históriáját hexameterekbe szőni? Minden költőnek szabad arra törekednie, hogy verse minél nagyobb közönségnek szóljon, csak a műfordító lábára tegyünk e tekintetben is békót? Holott épen neki kellene e részben sok szabadságot engedni, már csak azért is, mert az idegen költők fordítása, már a dolog természeténél fogva is, úgyis nehezebben talál közönséget, mint az eredeti. Homeros *Iliás*-a, még Baksay szép alexandrinusai-ban is távol áll a mi gondolatvilágunktól; hát még távolabb vigyük azzal, hogy ne csak tárgyát, ne csak gondolatait, képeit, hanem verselés módját is merőben idegenné tegyük ránk nézve? Nem. A mi az eredetiben természetes, az illető közönségre nézve megszokott rhythmusban van költve, annak, ha lehet, fordításban is ilyen rhythmusban kell megszólalnia. Lám az angol nyelv ép annyira alkalmas a hexameterre, mint a német, a mint hogy például Longfellow két hosszabb epikus költeményét, *Evangeline*-t és *Miles Standish*-t hexameterekben írta, még pedig olyanokban, melyek a hexameterre kinevelt fülnek nagyon jól csendülnek. De azért az angolok még sem fordították a latin-görög költőket classikus mértékekben; bizonyos, hogy Pope *Iliás*-a nem lett volna egyike a legnépszerűbb és legolvasottabb angol könyveknek, ha a költő rimes ötösök helyett az eredeti formában ültette volna át. A mi különösen Homerost illeti, mellest megjegyzem, hogy szerintem az *Iliás* jobban megbirja nyelvünkön is a hősi hatást, mint az *Odyseea*: én legalább a Nausikaa kedves, egyszerű, szinte parasztlányos csacsogását türhetetlennek találom pattogó hexameterekben. Mikor Nausikaa mosásra indul és kocsit kér apjától, ez a Gyomlai természetes és könnyedén folyó próza fordításában így felel neki: «Sem az öszvéreket nem tagadom meg tőled, sem akármí mást. Csak menj, a szolgálak majd fölszerelnek

számodra egy magas, jókerekű kocsit s felső kast is illesz-
tenek reá!» Nem hangzik-e különösen ez a pár sor, Kemenes
Józsefnek különben nagyon derek fordításában :

Sem szekeret, sem egyéb dolgot nem irigylek előled ;
Szolgáim a magas szekeret hát fölszerelik majd,
És csak eredj a kasos, kerekcs, kocsikán a folyóhoz.

Általában azt hiszem, hogy az antik versmértékek for-
dításában minden azon fordul meg, hogy a fordító találjon
a maga nyelvén olyan rhythmust, a mely szerkezetre és ha-
tásra teljesen födi az eredetét. Egy pindarosi ódát persze
nem lehet a « Szeretnék-szántani » rhythmusában fordítani ; de
ha a fordítónak sikerült az alkalmas metrumot megtalálnia —
a mi megengedem, sok esetben igen nehéz feladat — bát-
ran eltérhet az eredeti formájától. Arany János például,
igen alkalmas formát talált, midőn Horatius sapphikus
ódáját Barinehez rimes trocheusokban fordította. Sok példa
van arra, hogy distichonos verseket kitünően lehetett for-
dítani pár-rimes alexandrinusokkal, vagy akár pár-rimes
Nibelung-sorokkal, mert a distichon ép olyan befejezett, két
soros strófa, mint emezek, és hosszúságra is megfelel nekik ;
ellenben nehéz modern versalakban lefordítani bármily
strófátlan, classikus mértéket, vagy az olyan strófás mér-
tékeket is, a hol — mint például a legtöbb horatiusi ódá-
ban — a strófák egymásba átfolynak és nem végződnek úgy,
mint a mi strófáink, értelmi nyugvóponttal.

Érdekes próbálkozás volt e tekintetben a Schilleré, a
ki az *Aeneis* néhány részét rimes stanzákban fordította le,
az előszóban azzal igazolva eljárását, hogy a német hexa-
meter nem alkalmas Vergilius tolmácsolására, mert ez soha-
sem érheti el a vergiliusi hexameter hajlékonyságát, har-
móniáját és változatosságát. Olyan formát kellett tehát ke-
resnie, a mely legalább részben vissza bírja adni az erede-
tinek kellemét, simulékonyságát, jóhangzását. Hogy azonban
e választás miért nem lehetett sikeres, maga Schiller mondja
meg, midőn arra utal, hogy az eredeti mintegy folyton
folyó áradatban mozog tovább, holott a fordításnak a stanza
természeténél fogva ezt az áradatot minden nyolczadik sor
után nyugvóponttal kell félbeszakítania, s így egyetlen össze-
függő egésznek számtalan apróbb egészbe kellett feloldatnia.

Ennél a folyamatnál aztán természetesen sokszor meg kellett történie annak, hogy egyrészt négy-öt hexametert kellett nyolcz sorra kibővíteni, másrészt kilencz sort kellett nyolcz sorra összepréselni. Hogy az olyan költőnél, mint Vergilius, a bővítés meg a csonkítás egyaránt nagyon aggasztó, azt maga Schiller is érezte, s tán ez volt egyik főoka annak, hogy meglegedett egy-két töredék átültetésével.

Ilyen és más e fajta nehézségek okozzák, hogy a classikus mértékű verseket nálunk is ép úgy, mint a németeknél, leggyakrabban az eredeti formájában tolmácsolták, a mikor is a megfelelő magyar versforma választásának nehézségei elesnek. Az ilyen formahű fordításnak az a hátránya, melyre hivatkoztunk, hogy t. i. classikus képzettség nélküli olvasó nehezen barátkozik meg az antik méretekkel, nálunk különben sem olyan nyomós, mint más nemzeteknél; nálunk a classikus mértékeket néhány nagy nemzeti költőnk művelte: Virág, Berzsenyi, Vörösmarty munkáiból okvetlenül meg kell őket ismernie legalább a középiskolai ifjuságnak s így a közönségnek mindenesetre tetemes része élvezheti őket, ha nem is annyian, a mennyi a nyugateurópai formákat. A ki persze az olvasók nagyobb tömegébe akarja bevinni a régi classikusokat, az kénytelen lesz az eredeti formától eltérni és nyugateurópai vagy hazai rhythmust használni.

A legkényesebb ez a vállalkozás, ha hazai rhythmust választunk. Mert ez nagyon könnyen csábítja az író tulságosan népies hangra, a mikor aztán a classikus versek nagyon könnyen olyan hatást tesznek az emberre, mintha a miloi Venust öltöztetők bokorugrós szoknyába. Csak a magyar rhythmus csábíthatta például Benkő Imrét, Horatius egyik fordítóját arra, hogy a *Posthumus*hoz szóló ódában így fordítsa a negyedik strófát:

Hasztalan kerülöd te a véres harcztot,
Hol busásan szedi a halál a sarcztot,
Hasztalan nem szállasz a zúgó tengerre,
Hasztalan burkolöd magad *bekecsedbe*.

(Frustra cruento Marte carebimus,
Fractisque rauci fluctibus Hadriae;
Frustra per autumnos nocentem
Corporibus metuemus Austrum.)

Ugyanebból a Benkő-féle ódafordításból idézek még egy másik strófát is :-

Repülnek az évek, Posthumus barátom,
Mint hogyha mindannyi járna fecskeszárnyon.
Töltse bár az ember kegyeskedve éltét,
Csak eléri azért a vánszorgó vénség!

Ime, mi lett itt Horatius szavaiból:

Heu, heu, fugaces, Postume, Postume
Labuntur anni, nec pietas moram
Rugis et instanti senectae
Afferet indomitaeque mortis.

Milyen bőkezűen megajándékozta a fordító Horatiust egy modern képpel: «mint hogyha mindannyi járna fecskeszárnyon!» És milyen kegyesen sikkasztotta el a «ráncozat» és a «kérelhetetlen halált.» Ugyanezt a strófát egy rimes jambusos fordításban is birjuk, a mely így szól:

«Hej Posthumus! az évek szállton-szállnak,
S a jámborság a ráncoztól sohse véd,
S az agg-kornak s a győzhetlen halálnak
Nem birják késleltetni jövetét.»

Ime ez a példa is mutatja, hogy sokkal könnyebben lehet visszaadni az antik-mértéket nyugateurópai versformában, már csak azért is, mert itt sokkal kisebb lesz az a kísértés, hogy a latin és görög költőket bundaszaguvá, vagy a Benkő módja szerint inkább bekecsszaguvá tegyük. Bár mindjárt megjegyzem azt is, hogy valamint classikus méretű fordításaink között is van sok kifogástalan magyar zamatú, például Thewrewk Emil Homerosa, vagy a kevésbé ismertek közül Vietorisz Vergiliusa, viszont magyar mértékre szabott classikus fordításaink között is vannak, melyek hamisítatlanul birják visszaadni az eredeti tónusát, például Csengeri Tibullusa és Catullusa.

A classikus méretű munkák fordításánál is fölmerülhet annak a szüksége, hogy, bár megtartjuk az eredeti formát lényegében, mégis némileg tágítsunk e formahűség bilincsein. Így a görög drámák és a latin vígjátékok fordításában is a hatos jambust bizvást föl lehet cserélni az ötössel, a mely a magyar fülnek szokottabb. Arany János Aristophanes-fordításaiban is az ötös jambust választotta,

mint már 47-ben is, a mikor Sophokles *Trachisi Asszonyai*-t fordította. Akkor Szilágyi István figyelmeztette arra, hogy Schedel *A műfordítás elvei* című munkájában olyan köntöst kíván, mint az eredeti, generice, de a schema a mi izlésünkhöz járjon közelebb. Wilamovitz például Aeschylost hatos jambushan tolmácsolta, de már a sokkal alantabb járó Euripideshez ezt a formát nagyon is ünnepélyesnek találta és inkább választotta a blank-verset. Igaz, hogy a görög nyelv sokszor oly tömör, hogy bajos egy tizenkét szótagú verssort tizzel visszaadni, a mi nagy hiba lehet ott, a hol a beszélő személyek csak egy-egy sort mondanak és e sorok egymásra vissza-vissza vágnak, mint két összecsapódó kardpenge. A görög dráma karénekeit is, mint már említettem, sokkal helyesebb szabadon fordítani, az eredeti ritmushoz közel eső mértékben, például anapaestusos sorokkal, mint szolgálai módon követve a görög mértéket, a melyből a magyar fül semmi muzsikát ki nem érez. Ezt Csengeri az ő Aeschylos-fordításában, nagyon szerencsésen találta el, szinte inkább, mint Arany, a ki Aristophanes karénekeiben megfélekedett arról, a mit ő maga írt 47-ben Szilágyi Istvánnak: «A karénekeket prózában fogom, mert ki tudnám ugyan csinálni a mértéket, de azonfelül, hogy az ily pindarusi mértékben maga a fül semmi gyönyört nem talál, kimondhatatlan nehéz, sőt lehetetlen lenne, hű és szép fordítást tenni.»

Természetes azonban, hogy a hol a karénekek mértéke olyan, hogy magyar fülnek is könnyen felfoghatók, kár rajtuk változtatni. Nemcsak a görög drámák kórusaiban, hanem a párbeszédekben is vannak olyan helyek, melyek nem triméterben szólnak, hanem másféle, nálunk is használatos mértékben, például nyolczadfeles trochausban. Ime, Euripides *Iphigenia Aulisban* című darabjának ilyen pársora:

Oh én meggondoltam mindent s ezt határozám, jó anyám,
Eltökéltem, meghalok majd, ámde meghalok dicsőn. stb.

A mint látható, e mérték a magyarban is teljes hűséggel követhető és azért itt az eltérésre semmi ok fönn nem forog.

Ha classikus mértékű verseket szabad és helyes nyugateurópai versmértékben fordítani, viszont nyugateurópai

versmértéket classikusra változtatni már nagyon bizarr eljárás, melyet semmiképen sem ajánlhatunk. Szerencsére az ilyen módra csak nagyon kevés példa van irodalmunkban. A föntebb már szóba hozott Bálint-féle *Megszabadított Jeruzsálem*-fordításon kívül csak Barna Ignác egy munkáját említem: a Mansoni-féle *Május ötödike* című ódát, melyet ő alkaeusi mértékben ültetett át, egy tizenkét sorú strófát erőszakosan két négysoros strófára szorítva. Hogy mily kihagyásokat tett ez eljárása szükségessé, mutatja mindjárt az első versszak.

Volt; s im romokban nyugszik a martalék;
S miként a dermedt test, kilehelve nagy
Lelkét, a föld is oly aléltan
Hülledéz összeesése híréen.

E négy sor az eredetihez hű formában így szól:

Csak volt; s meredten, mint a teste,
Midőn ütött a gyászos óra,
Árván maradt, nem tudva többé
Hogy mily nagy lélek volt lakója:
Ügy áll a föld, villámütötten,
A hírnek hallatán.

Barnánál nem tekintve az első sor önkényes és együgyű pótlását: «Romokban nyugszik a martalék», egészen elmaradt a harmadik és negyedik sor hatalmas képe: hogy a test árván maradt, nem tudva többé, hogy mily nagy lélek volt lakója.

Az ilyen eljárásról, mely modern alakban írt költeményt így önt classikai alakba, én is azt mondom, a mit egy hasonló kísérletről Szász Károly mondott: eredménye a legjobb esetben csak torzszülött lehet.

V.

A keleti versformák jobbára excentrikusok a magyar fülnek s ennél fogva csak a legritkább esetben plántálhatók át nyelvünkre. A khinai, japán, török, arab, perzsa stb. versformák között kevés akad, mely nyelvünkön is ugyanolyan rhytmikus hatást érne el, mint az eredetiben; az ó-héber költészetnek jobbára parallelismuson alapuló formáit is rímes formákkal

kell pótolni, hogy ránk is zenei hatást tegyenek. A szanszkrit Kalidászának sok eféle, különösnél különösebb versformáját ennek a szindarabnak ¹érdemes magyar fordítója, Fiók Károly, meg is próbálta nyelvünkön is megszólaltatni, hanem fordításában, nagyon bölcsen, a nálunk is megszokott drámai versformát, az ötös és hatodfeles jambust alkalmazta. Már a perzsa mutakaribot ugyanő, mint előtte Szilády Áron, híven adta vissza Firduszi-fordításában, mint-hogy ez csakugyan nem olyan complicált alak, hogy a magyar fül is valahogy meg ne szokhatná. Én magam azonban mégis azt véltem, hogy a megszokott magyar epikus versformában tolmácsolhatom legjobban a *Királyok Könyvét*. A mutakaribot nemcsak azért mellőztem, mert a magyar nyelvben távolról sem olyan melodikus, mint a perzsában, sőt czamogóvá lesz, hanem azért is, mert a bacchikus lábak, a melyekből képezve van, a magyar szókinsnek rengeteg részét kizárják. Ilyen szavak: «királya», «előre», «nevelni» stb. a bacchikus versformában helyet nem találnak, a mi természetesen nagyon megnehezíti a fordító munkáját. — Bajosan fordítható a keleti, kivált a perzsa és arab költészetben honos lyrai formák közül a gházél is, a hol tudvalevőleg az egész költeményen csak egy rím huzódik végig; az ilyen egyrimű formák egyébként nemcsak kemény próbára teszik a fordító technikáját, hanem a mellett magyarul nagyon egyhanguak is. Ezért az ily versek fordításában sem ajánlatos a merev formahűség.

Efféle versformák átültetésénél általában mindig gondosan kell mérlegelni, az az exotikus forma tehet-e nyelvünkön ugyanolyan, vagy csak megközelítőleg is olyan hatást, mint a minőt az eredeti nyelven tesz; ha igen, tart-suk meg; ha nem, okvetlenül vessük el és válasszunk helyette megfelelő magyar mértéket.

A mi a nyugateurópai versformákat illeti, ezeknél ritkán fog előállani a forma megváltoztatásának szüksége. Az alábbiakban fel fogom sorolni azon esetek néhányát, melyben ez mégis igazolható, még pedig sorba véve a drámai, az epikai és a lírai formákat.

A legszokottabb drámai versformát, az ötös jambust, Szemere Pál ültette át először formahíven nyelvünkre, Körner *Zrinyi*-jének magyarításában, és tudvalevő, hogy

ez a forma azóta a magyar drámában is uralkodóvá lett. Átültetésében nem okvetlenül szükséges, hogy sort sorral adjunk vissza; az elnyújtástól ugyan óvakodni kell, de senki hibául föl nem róhatja, ha az, a mi az eredetiben öt sor, nálunk hat sorban van elmondva, vagy viszont, ha az, a mi ott három sor, nálunk kettőben is elfér. Csak a vers lüktetése, muzsikája legyen hiven tükröztetve.

A rímetlen jambust annyira megszoktuk a drámában, hogy színészeink szinte félnek a rímes formától. Nagy részben ennek tulajdonítható, hogy a francia dráma szokott formáját, a rímes alexandrinust, műfordítóink többnyire a rímetlen ötös jambussal fordították, illetéknépen kivetkőztetve az eredetit abból a fontos jellegéből, hogy két-két rímelő sor összecsengése mintegy epigrammatikus élt ad az egymást felváltó verspároknak. A francia alexandrin ríme a legritkább esetben henyé rím, hanem mintegy aláhuzása a pointenek, vagy mint Fulda találóan megjegyzi, az epigrammai módon kicsiszolt gondolat formája, mely a csattanót még erősebbé és hatásosabbá teszi. Vesse össze például bárki Corneille *Cid*-je híres elbeszélésének két első sorát, a hogy rímes és a hogy rímnélküli fordításban hangzik:

Nous partimes cinq cents, mais par un prompt renfort
Nous nous vimes trois mille, en arrivant au port.

Greguss Ágost rímtelen fordításában ez így szól:

Ötszázán indultunk el, de a révig
Háromezerre nőttünk szaporán.

Rímes fordításban így szól:

Ötszázán indulánk, de számunk egyre nő,
És hatszor annyi már a révbe érkező.

Mindenki kiérezheti, hogy amaz, ezzel szemben, szinte laposan, prózaian hangzik. Vagy vegyünk egy hosszabb részletet Racine *Phaedrájából*:

Tout ce que j'ai souffert, mes craintes, mes transports,
La fureur de mes feux, l'horreur de mes remords,
Et d'un cruel refus l'insupportable injure,
N'était qu'un faible essai des tourments que j'endure.

Ime mivé lesz ez a négy sor Farkas Albert fordításában:

Mindaz, mit eddig szenvedék, a félsz,
 A rettegés, örületek sora
 A szenvedély szerelem átkai,
 A lelki furdalás gyötrelmi, a
 Mellőztetés türhetlen szégyene
 Csupán bevezetése volt azon
 Kínnak, mely marczangolja most szívem.

Igaz, hogy ezek a versek különben is kontár verselőtől származnak, a ki nemcsak versformájával, hanem szavaival is ellapítja az eredetit, ilyeneket irván: «csupán bevezetése volt azon kínnak.» De nézhetjük e sorokat egy egészen kiváló műfordító tolmácsolásában is, az Ábrányi Emilében, a ki a színészek rím-iszonyának kénytelen volt azt az engedményt tenni, hogy bravuros rímelő létére is rímtelenül fordította le *Phaedrát*. Még nála is elnyujtott és ennél fogva hatástalan lett ez a négy sor, épen a rímes forma elejtése következtében:

A mit szenvedtem eddig, aggodalmim,
 Félélmem, izzó vágyaim, rajongó
 Szerelmem minden örültsége, bűnös
 Lelkem tusája önmagával és
 A megvetésnek elviselhetetlen
 Szégyentudatja: mindez semmiség volt,
 Csak gyöngé kezdet ahhoz mérve, jaj!
 A mit most érzek, a mi most gyötör.

Ime az eredeti négy sora nyolcz sorra nyulván, mennyire ki van vetköztetve jellegéből!

Hogy a francziából való drámafordításainknak ez az alakváltoztatás milyen nagy fogyatékosága, régen átlátták jelesebb bírálóink, köztük első sorban Gyulai Pál. (L. *Dramaturgiai dolg.* I. 31.) Ő már 53-ban nem tartotta megfelelőnek az addig, például a testőr-iskola fordítóinál divatban volt magyar hangsúlyos alexandrinust, mint a melynek trochaeusi lejtése van és a mely szerinte sem szavalatra nem oly alkalmas, sem a komoly dolgok méltóságához nem illik egészen. A rímelt ötös jambust sem tartotta helyesnek e célra, hanem azt kívánta, hogy próbálják meg a jambusosmenetű rímes alexandrint, «mikép az már nálunk is megkíséreltetett, nem ugyan színmű, hanem egy franczia tan-költemény fordításában,» a hol nyilván Erdélyi Jánosnak

Boileau-fordítására czéloz. Mindazonáltal sok idő eltelt, míg e nemben egyesek valóban próbálkoztak.

Mig például a XVIII. század végén gróf Teleki Ádám Corneille *Cidjét* magyar alexandrinusokban adta, a XIX. század első felében már alig van ilyen alakú drámafordításunk; mint említettem, majdnem kivétel nélkül rímtelen ötös jambusokban szólaltatták meg a francia drámaírókat is, épen úgy, mint a németeket és ép úgy, mint Shakespearet. A 70-es években akadt Molière-fordítóink között egykettő, a ki az ötös jambust rímeltette is, de hogy ebben nem igen volt köszönet, ékesen mutatja ez a négy sor, mely a *Kelletlenek* Kemény Károlytól való fordításából van idézve:

«A bú, a lét édjébe hintve nyit,
S ki mint szeretné, sok nem úgy megy itt.
Terhét az ég mindenre méri ki,
S e nélkül már túlboldog vón' ki-ki.»

Ezekben a förtelmes hangzású sorokban ugyan ki fedezné föl, mit akar itt Molière mondani? Pedig az eredeti nagyon egyszerű dolgokat hirdet:

Ce sont chagrins mélés aux plaisirs de la vie.
Tout ne va pas, monsieur, au gré de notre envie.
Le ciel veut qu'ici bas chacun ait ses facheux
Et les hommes seraient sans cela trop heureux.

Szász Károly, a kinek oroszánrész jutott a magyar Molièreben, szintén a rímnélküli jambust használta, a rimes ötös jambust csak itt-ott egy-egy jelenetben. (*Férjek iskolája*, II. 4. *Nők iskolája* I. 1. III. 2. IV. 7. V. 9., 10.) Egyetlen darabban tett csak kivételt, a *Syanarelle*ben, a hol Gyulai tanácsa nyomán valóban a rimes jambikus trimétert használta, a mely legközelebb jár a francia alexandrinushoz, lévén, mint annak, 12 szótagja és erős metszete a közepén. Ime néhány sora:

Jer csak te lázadó, hadd számolok veled!
Férjed becsületét te így becsméreled?
Ejh, mérjük össze csak: a fontban asszonyom,
Többet vajjon melyik, ily nő vagy úr-e nyom?
És Belzebubra ki bár csak ma elvigyen!
Mire különben is számíthatsz oly igen?

Csak azt a szabadságot engedi meg magának Szász Károly, hogy a hatos jambusok közé itt-ott ötöst is illeszt, a mi ellen alig lehet nyomós kifogást tenni, továbbá, hogy a caesura előtti láb némely helyütt nem jambus, a mi már erősen kizökkenti e sorokat a rendes ritmusból. Például a 39. lapon:

Jobb lesz azért figyelj, nyakas asszonyka rám,
S a neked szánt férjet fogadd el szaporán,

a «férjet» szó ezt a második sort hirtelenében magyar hangsúlyos méretűvé változtatja, mert ez a sor csak mint ilyen állhat meg:

«S a neked || szánt férjet || fogadd el || szaporán»

már pedig a nyugateurópai versformáknak a magyar hangsúlyos formákkal való összekeverése stiltelen és bántó.

Még közelebb jár a rimes hatos jambus az eredeti alexandrinhoz, ha mint az, szabályosan váltogatja a férfi- és nő-rimeket, azaz felváltva 12 és 13 szótagú. Itt kénytelen vagyok magamtól idézni, mert tudtommal ez irányban az első kísérlet az én *Cül*-fordításom volt:

Nem volna ily makacs, hidd el, pár nap lefolytán;
Hogy izenél neki, még vére szinte forrt tán;
Az ilyen büszke szív, ha szenvedélye dűl,
Azon melegiben csak vissza nem vonúl!
Belátja, hogy hibás, de hát az megalázza,
S egykönnyen rá nem áll, hogy nyiltan is belássa.

Ez ellen a forma ellen azt lehet felhozni, hogy nem képes olyan változatosságra, mint a francia alexandrinus, a hol a hangsúlyos szótagok nem váltakoznak olyan szabályosan a hangsúlytalanokkal, mint a hatos jambusban a hosszúak a rövidekkel; a francia alexandrinusokban a thesisek és arsisok a sor mindkét felében sokféle módon helyezkedhetnek el, a mi megóvja az alexandrinust az egyhangúság veszélyétől, a mibe a magyar hatos jambusnak ez a formája könnyen beleesik. Bár a tapasztalat még nem döntötte el e kérdést, mert sem az én kísérletem, sem más hasonló, tudtommal, eddig színpadra nem kerültek: a magam részéről mégis inkább a felé a vélemény felé hajlom, hogy ez a túlságosan szabályos váltakozása az egészen sza-

bályos soroknak hosszú darabban nagyon egyhangúvá és kellemetlenné válhatik, kivált, ha a versszavalásban nem nagyon gyakorolt színész ajkára kerül.

Ezért a francia alexandrinus fordításánál inkább a rimes ötös jambust ajánlanám, úgy, mint az számos eredeti vígjátékunkban is megszokottá lett; az egyhanguság veszélyét itt is enyhíteni lehet azzal, hogy néhol páros rím helyett kereszttrimet, vagy ölelkező rímet használunk és esetleg itt-ott az ötös jambust — talán nyomatékosabb, vagy egy-egy dictiót bezáró sorokban — hatos jambussal pótoljuk. Azokban a Molière-fordításokban, melyek az én megbízásomból s az én tanácsaim nyomán készültek a *Remekírók Képes Könyvtára* számára, ez a forma szerepel. Egyébiránt kipróbálva a színpadon ez sincsen és ezért végleges ítéletet a gyakorlatban való használhatóságáról nem mernék mondani.

Ábrányi Emil két Rostand-fordításában (a *Cyranoban* és a *Sasfiókban*) a francia alexandrinust máskép tolmácsolta: a rimes ötös- és hatodfeles jambus mellett használja a német Nibelung-sort is, csakhogy ezt bizonyos szabadsággal kezeli. Nála ugyanis nemcsak a sor második fele lehet három és fél láb helyett csak három láb, hanem az első fele is: így a mérték monotoniájából sokat vesz és változékonynya, mozgalmassá lesz:

Mikor tiéd volt minden dicsőség, hatalom,
Új voltál s diadalmas: gyűlölt egész valóm!
És gyűlöllek ma is, legyőzött, ócska lom!
Gyűlöllek, mert kiejtsz a tegnapról a mára
S fenséges árnyakat vetsz a történet falára.

Mint e példából látható, Ábrányi a kétféle mérték mellett a rím elhelyezésében is némi szabadsággal él. Formája különben a színpadon kitünően megállta helyét.

A spanyol dráma megszokott formája a négyes-trochæus, melyet Györy Vilmos és Patthy Károly az ő jeles fordításaikban követtek is, bár nem egészen hiven, mert a spanyol alliterációs rímet sem ugyanilyen rimmel, sem az irodalmunkban megszokott teljes rimmel vissza nem adták. Nem hibáztatom őket ezért, mert hiszen a spanyol magánhangzós rím (pl. deber-juez) magyar nyelven teljességgel nem volna rímnek érezhető; az ilyen spanyolos-rímek effélék volnának:

«Isten-higgye, szakad-parancs.» Egyébként is ezek a kurta sorok rimelve még sokkal pattogóbbak és éktelenebbek, mint rím nélkül; pedig így sem igen élvezetesekek, legalább színpadról hallva. Ime egy példa Echegaray *Bernardo Montillá-*jából, Patthy Károly fordításában:

Nagy ellentét; el ne borzadj!
Mély rejtélye a gyönyörnek!
A magasztos női lélek
Es a szennyes férfi-szív!
A nő mindenét odaadja
Annak, kit szeret valóban,
Vele sír és vele' örvend,
Néki mindig a legelső stb. stb.

Ime egy próba Győry Vilmos *Zalameai bírójából*:

Megbocsáss, én rendelem úgy,
Hogy ne ők szolgáljanak fel,
S ne tegyenek semmi dolgot
Itt az én házamba, mert
Hála Isten, azt reményelem,
Így se látsz fogyatkozást, stb.

Ugyanebben a szindarabban Győry az eredetinek teljes rímű részeit hiven, rimes ötös- és négyes jambusokban fordítja, melyek oly pompásan, hangzatosan, jól csendülve folynak, hogy sajnálnunk kell, hogy Győry nem ily alakban ültette át az egész munkát.

Az olaszoknak is van egy drámai versformájuk, az úgynevezett mertellianus-vers, mely nem ültethető át magyarra minden módosítás nélkül. Hosszabb, 12 és 16 szótag között váltakozó sorok, középen erős metszettel. Ezeknek átültetésére is magamat kell idéznem, mert kívülem más nem próbálkozott velök. *Giacosa Egy játszma sakk* (Az apród) című verses dramolettjének fordításában használtam ezt a formát ilyenképen:

Ki tanított tégedet? Mi tudsz még te a világról?
Mert az arcod piros-pozsgás s szemed ifju tűzbe' lángol,
Mert még fiatal korod bármi vésszel szembenézhet,
Mert feléd még vidoran mosolyog a nagy természet
S várod rettenthetlenül, bármit is hoz a jövő,
Pezsg szivedben a reménység, izmaidban az erő, stb. stb.

Látnivaló, hogy a sor többnyire két egyenlőtlen részre oszlik: hat és hét, hét és hét, hét és nyolcz, nyolcz és

nyolcz schéma szerint, a mi a verset rendkívül változatossá teszi. Meg kell jegyezni, hogy ezt a versmértéket is kipróbálták a színpadon, még pedig nem siker nélkül. Igaz, hogy csak egyfelvonásos darabról volt szó, és kérdés, hogy például öt felvonáson át nem fáradt volna-e b elea közönség.

VI.

Az epikai versmértékek közül itt első sorban a stanzával kell foglalkoznom, mint a mely nemcsak szülőföldjén, Olaszországban, hanem más irodalmakban is egyike az eposz leggyakoribb formáinak.

Hogy mikor tanácsos a stanzát egészen híven megtartani és mikor változtathatunk rajta, arra nézve Arany János igen becses útmutatást adott Tassóból és Ariostóból való fordítási kísérleteiben. Tassóban az olasz stanzát nem ejtette el, Ariostóban azonban igen, még pedig olyképen, hogy magyar mértékét, azaz nyolcz párrimes alexandrinus sort tett helyébe. Vajjon mi vezette ebben Aranyt? Nem egyéb, mint hogy kiérezte Ariostóból a népies hangot és bölcsen tudta, hogy népies hangú verset legjobban ugyancsak népies formában lehet átültetni. Ariosto hangja ép olyan népiesen naiv, mint például Homerosé, ellenben Tasso az ő szent tárgyát a népiestől egészen távolálló, patetikus stílusban rendezte el. Én magam Ariosto-fordításomban ezért szintén a magyar alexandrinust választottam, csak hogy nem a párrimest, hanem abban a gazdagabb rímelésű formájában, melyre mintaképet ugyancsak Arany János adott, a *Stanzák Mátyás dalünnepére* című eposzi töredékében: «A király ünnepét fogom énekelni» stb. Ez a forma népies is, művészi is, és kivált ha középrímek is gazdagítják, nagy mértékben énekelhető is; mert nem szabad feledni, hogy ezeket az epikus költeményeket utcai énekesek nótázták el Olaszországban. A mellett az Arany-féle stanza belső szerkezete is teljesen megfelel az Ariostóének, mely a hatodik sor végéig bizonyos emelkedést mutat, hogy aztán a hetedik és nyolczadik sorban mintegy csattanóval zárja be a strófát. A negyedik sor végén értelmi nyugvópont van ugyan, de azért az ötödik és hatodik sor még a strófa első részéhez fűződik, a mit a harmadik sorra visszavágó rím is jelez; a hetedik és nyolczadik sor aztán új rimet ad és

ezzel egészen különválnak a strófa elejétől. A mellett ez a strófa csak három rimet tartalmaz, ép úgy, mint az eredeti, csakhogy e három rim elhelyezésében magyaros, a mennyiben a strófa első fele az aaba séma szerint alakul, a mely egyike a leggyakoribb magyar népdal-sémáknak («Szeretnék szántani, Hat ökröt hajtani, Ha a rózsám jönne Az ekét tartani»), a strófa második fele pedig két-két párrimes sort tartalmaz.

Részletesebben elemeztem e versszakasz belső alkatát, hogy mintegy példáját adjam annak, mennyire kell igyekeznie a műfordítónak behatolni a formák szerkezeti sajátosságaiába, mielőtt megfelelő új formára rászánja magát.

Jánosi Gusztáv az ő Tasso-fordításában az olasz stanzát párrimes magyar alexandrinussal adta vissza:

Mégis, ha nem akarsz börtönben fetrengni,
Gyalázatos terhet, bilincset viselni,
S követed a szokást, véleményt, melyet mint
Becsület törvényét a világ tisztel mind;
Én megkérelem a vezért, itt, te nyombul,
Antiochiába Boemonthoz indulj;
Nehogy az indulat legelső hevében
Fölötted nagyon is szigorun ítéljen. (I. 142.)

De szerintem ilyen mértékben az eredeti versforma jellege elhalványul.

A byroni stanzát egészen híven meg kell tartani, úgy abban az olaszos formájában, a melyben a *Don Juan* van írva, mint abban az angolosban — az úgynevezett Spenserstanzában, — melyben a *Childe Harold*. Amazt nagy sikerrel adta vissza Ábrányi Emil, emezt is híven megtartotta Szász Károly, abban a néhány töredékben, melyet az eposból fordított.

Ugyancsak Szász Károly híven követett egy másik epikus versformát is, melyről már föntebb megemlékeztem: a dantei terzinát; követte mind a mellett, hogy ennél, tekintve először magának a versformának óriási nehézségeit, másodszor Dante nyelvének csodás tömörségét, némi könnyítés igazolható lett volna. De általánosságban igaza van Szász Károlynak, midőn azt mondja, hogy: «Dante terzinák nélküli fordítása nem ruházhatja többé oly szorosan odaillőleg, testhezállólólag a beléjük szorított nagyszerű tartalmat.» (*Kisfaludy-Társaság Évtalajai* XIII. 42.)

A francia elbeszélő versek megszokottabb formája, ép úgy, mint a francia drámáé, az alexandrinus. Ezt nálunk jobbra magyar hangsúlyos alexandrinussal fordítják, a mi ellen nem lehet kifogást tenni; ámbár részemről nem találnék nyomós okot arra, hogy ily versekben is ne fordítsuk az alexandrinust a hozzá közelebb eső hatos- és hetedfeles jambussal, melyre már a drámai versformáknál utaltam. Az a veszély tudniillik, a melyről ott szoltam, hogy a versforma a színpadon könnyen egyhangúvá lehet, nem forog fenn a rövidebb elbeszélő verseknél. Az ilyeneknél gyakori az úgynevezett szabad forma is, melyben a versek egyenlőtlen hosszúságúak és a rímek elhelyezése is szeszélyes. Így van írva például La Fontaine meséinek legnagyobb része. Természetes, hogy ily formáknál a tolmácsnak fölösleges ragaszkodnia az eredeti sorok hosszúságához vagy rövidegéhez, vagy ahhoz, hogy nála is ugyanott legyenek a rímek, a hol az eredetiben; ő is szabadon jár el mindkét dologban, mert ez felel meg az eredeti versmérték szellemének. Ugyanilyen versformák még gyakrabban fordulnak elő a lyrában, kivált a dythirambikus versekben, de egyéb jellegűekben is, például Heine északi tengeri képeiben, vagy Leopardi bölcselkedő verseiben; természetes, hogy ezeknek átültetésében is ugyanazzal a szabadsággal járhat el a műfordító, mint a hasonló lyrai versekében. Ott azonban, a hol a hosszú, 14—16—20 soros strófák csak látszólag szabadok, valójában pedig minden strófa egyforma elhelyezésű rímekkel és egyforma helyen alkalmazott hosszabb vagy rövidebb sorokkal dolgozik, e formát változtatni nem volna helyes.

Általában a nyugateurópai lírai formákat a fordító tartsa meg híven, mert épen a lírában van leginkább összeforva a tartalom a formával. A mit e sorok bevezetésében a kötött forma fontosságáról mondtam, legnagyobb mértékben a lyrai költeményekre áll. Egy 1—2 strófányi dalnak sokszor csak a muzsikája az, a mi által a dal él; a ki ezt a muzsikát nem tudja visszaadni, jobb, ha nem nyúl hozzá a vershez. Kétségtelen, hogy vannak is minden nyelven ilyen lefordíthatatlan dalok, s azok közt, a melyekkel a magyar műfordítók legtöbbször próbálkoztak, a heinei dalok között akadnak ilyenek nagyon nagy számban. Olvassa el valaki például ezt a két strófát:

Ich will meine Seele tauchen
 In den Kelch der Lilie hinein,
 Die Lilie soll klingend hauchen
 Ein Lied von der Liebsten mein.

Das Lied soll schauern und leben
 Wie der Kuss von ihrem Mund
 Den sie mir einst gegeben
 In wunderbar süsser Stund.

Milyen bűbajos zene van e sorokban! Milyen dallamossá teszi a harmadik és negyedik sort a Lilie, Lied és Liebsten szó alliterációja és azonkívül a klingend-ben az ismétlődő «i» hangzó. És milyen édesen sejtelmes kivált az utolsó sor: «In wunderbar süsser Stund.» A mellett a tele rimek hogy' csengenek-bonganak benne és mennyire szívünkhöz szól a dal czikornyátlan, népies formája, mely egyes kifejezésekben is nyilvánul: a *Liebste mein*-ban, a *Stund*-nak apokopéjában! Ugyancsak nagy művésze legyen a magyar versformának, a ki az ilyen szépségeket makula nélkül tudja átplántálni versbe! Itt a forma és tartalombeli hűség együttes követése szinte lehetetlen s e vers magyar fordítóit nem annyira azért lehet hibáztatni, mert tökéletlen munkát adtak, mint inkább azért, hogy olyan feladatba fogtak, a melynek nehézségei leküzdhetetlenek.

Sokszor egy dalt a refrain tesz lefordíthatatlanná. Egy Coppée-féle híres versnek négy sorában ez a szó ismétlődik: *toujours*, a két ou és az r okozta bánatos lágysággal hangozva és folyton más-más szóval rimelve. Ez a *toujours* a maga rimeivel együtt olyan fontos tényezője a vers hatásának, hogy mivel a megfelelő szónak, a *mindig*nek okvetlenül a refrainban kell állania, a *mindig* hangzása pedig távolról sem fedí a *toujours*-t: a vers annyit veszít a fordításban, hogy jobb hozzá se nyúlni.

A lyrai versek átültetésénél, ismétlem, gyakran merülnek föl ilyen formai nehézségek, melyek lefordításukat hálatlan feladattá teszik, mert teljes sikerrel le nem győzhetők. Az ilyenek aztán a műfordító szemében maradjanak csak nebántsvirágok.

A szokatlanabb, merev lyrai formák közül a szonett az, mely nagy próbára teszi a versíró technikáját. Szonettfordítóink legnagyobb része ezért jobbára úgy könnyít dol-

gán, hogy a második strófában nem az elsőnek rimeit ismétli, hanem más rimekkel él. Kétségtelen, hogy az így előálló forma már nem szonett, hanem egy ahhoz bár közel álló, de mégis más, új versalak. Hisz az első két strófának dalamos rímelése nemcsak külső czafrang, hanem a szonettnek abból a lényegéből folyik, hogy az a két strófa mintegy egy nóta, melynek ugyanazt a rhythmusát előbb az egyik, aztán a másik szövegre éneklik. Mégis, ha az eredeti költeménynek e rendkívül megkötött formában való tolmácsolása azzal a veszélylyel járna, hogy a fordító vagy erőltetetten szólna, vagy meghamisítani volna kénytelen az eredetinek tartalmát, e licentiát meg kell neki adni — mindig hozzátevé, hogy jobb, ha technikai tudása nem szorul rá.

Vannak egyéb, még nehezebb rímelésű lyrai formák is, például a sestina, a tenzone stb., hol a vers egyik főértékét épen a bravuros rímelés teszi; természetes tehát, ha valaki ilyen költemények fordítására adja magát, a formához már ez okból is ragaszkodnia kell. Az ilyenek átültetése különben a legtöbbször úgysis lehetetlen, sőt szinte komikus vállalkozás. Furcsa ötlet volt például Győry Vilmostól, hogy a magyar Molière számára lefordított egy úgynevezett bouts-rimés-szonettet is, azaz olyan szonettet, a hol a költőnek eléje szabták, milyen rimeket kell használnia; hogy aztán az ilyen versfordításnak, a hol ezek a feladott rímelő szók nem rimben fordulnak elő, nem sok értelme van, az csak természetes.

A nyugateurópai formájú dal fordításában óva intjük a fordítót attól, hogy ha csak valahogy elkerülheti, kereszt vagy ölelkező rímek helyett ne használjon félrimet. Ez kétségtelenül kényelmesebb, de mennyire megcsökken ezzel a dal legfontosabb erénye, az énekelhetőség! Különösen áll ez az intelem olyan versekre, melyek csakugyan arra a célra készültek, hogy megzenésítve énekeljék őket, mint például a Béranger chansonjait. Legtöbb Béranger-fordítónk mégis azzal tette magának könnyebbé munkáját, hogy az eredeti rímeinek számát jócskán megapasztotta. Hogy aztán az ilyen célú fordításokban százszoros vétség a döcögő, ritmustalan sor, mondanunk sem kell. Ime például, hogyan fordítja Illésy a *Le roi d'Yvetot*-t:

A jobbmódú leányoknál
 Hatást csinálva sok felé,
 Nép apja nevét száz oknál
 Fogva jogosan viselé.

(Aux filles de bonnes maisons
 Comme il avait su plaire,
 Ses sujets avaient cent raisons
 De le nommer leur père.)

Még szigorúbb formai hűség szükséges akkor, ha a verset egyenesen arra a célra fordítjuk, hogy az idegen szöveg helyett magyar szövegben legyen énekelhető. Az ilyen fordításhoz természetesen már a kotta ismerete is kell. A fordítónak maga elé kell tenni nemcsak az eredeti szöveget, hanem a hangjegyet is, a melyre azt éneklik; ügyelnie kell, hogy a zene nagyobb pauzái nála is nagyobb értelmi pauzákkal essenek össze, a kisebb pauzák pedig kisebbekkel. Sőt ügyelnie kell arra is, hogy a nagyon magas hangokra eső szótagok ne legyenek nagyon élesek, például «i» hangok, viszont a mélyhangok ne nagyon tompák, például «u» hangúak. De hát a dalszövegek (opera-, operette-szövegek) fordítása egészen külön mesterség, melyről e helyütt nem akarok bővebben szólni; csak azt jegyzem meg, hogy az ilyen fordításoknál, tekintve a fokozott technikai nehézségeket és tekintve különösen az eredetinek legtöbbször egészen értéktelen voltát, a tartalmi hűség követelményét általában nagyon lazán lehet venni.

A formahűséget illető e fejtegetéseim befejezéseül még egy általános megjegyzést kell tennem. A fordítónak nemcsak az eredeti stílusnak jellegét kell követnie, a mire már föntebb utaltunk, hanem annak a külső formában nyilvánuló olyan sajátosságait is, a melyek talán első pillantásra föl se tűnnek. Ilyen különösen a rímek karaktere. Van olyan költő, a ki a rímek különösségével, ritkaságával, néha komikusságával is emeli a verselés hatását, s természetes, hogy ilyen esetben ezzel az eszközzel a műfordítónak is élnie kell. Byron például a *Don Juan*ban számos ilyen furcsa, szeszélyes rímet halmoz össze, a mit az ő magyar fordítója helyesen érzett ki belőle és iparkodott a magyarban is érvényre juttatni. A tréfás rímekre kitűnő példát adott

Kölcssey a *Lant* című versében; tönkretenné az eredetit, a ki például e strófát egészen jó rímekkel fordítaná németre:

Már Hippokrenének kristály
 Forrása nékem bú-tó,
 Oly bús nékem ez a kis táj,
 Mintha itt lakna Plútó.

Az ilyen rímjátékok fordítása természetesen csak egészen szabadon történhetik, vagy sehogysem. Például vajjon ki fordíthatná le Rückert e két sorát híven és az eredeti rím-beli hatásával:

Oh nähre
 Dich lieber ohn' Ähre
 Als ohn' Ehre.

(Élj meg inkább kalász nélkül, mint becsület nélkül!) Vagy ki fordíthatná tartalmi és alaki hűséggel az arab makámák nyelvi és rím-beli szökdeléseit? Ilyeneknél csak utánzatról lehet szó, a minőt Arany János virtuóz módon meg is kísérelt az ő *Poloska* című versében.

A keleti költészetben nagyon gyakori a rímeknek az a faja, a melynél a sorzáró szó azonos és e szó előtt van a tulajdonképeni rím, [valamint nagyon gyakori a többtagú rím is (három, négy, öt, sőt hat tagú is); ezeket is, a meny-nyiben a magyar verselés jellegével összeegyeztethetők és nem lesznek nyelvünkön furcsákká, utánozhatja a fordító, kellő izléssel és mértékkel.

S ezekkel befejezem az alaki hűségre vonatkozó mondanóimat, különösen kiemelve, hogy ez észrevételeimet korántsem akarom megdönthetetlen szabályoknak tekintetni. Én e tanácsaimat műfordítói irodalmunk jelesebb példáiból vontam le és levontam jórészen a magam gyakorlatából, mint a hogy minden művészet szabályait csak ily úton lehet leszármatatni, deductive. De az ilyenek sohasem lehetnek örök törvények; jöhet valaki, a ki alkotásaival járatan utakon jár és példájával új, eddigénél jobb szabályok levonására nyújt módot. Ilyen új ösvényen való kísérelte-zéstől senki sem akarja eltilthatni a művészt s tehát a műfordítót sem: ha próbálkozását siker koronázza, neki volt igaza!

RADÓ ANTAL.

HIPPOKRATES MILIEU-ELMÉLETE.*)

Első közlemény.

1. Maga az elmélet.

A hippokratesi Gyűjteményben található egyik iratnak, a «régi orvostudományról» értekezőnek, alapgondolatát e szavakba foglalhatjuk össze: el a philosophiától! Csakugyan annyit jelentett e felhívás, hogy az orvostudomány mindenemű philosophiától tartózkodjék; lemondjon a törekvésről: hogy a maga tárgyát a nagy összetartozások és kapcsolatok viszonyosságában vizsgálja; hogy egyszóval: tudomány, de — a faji jelleg megtagadásával — ne görög tudomány legyen? Valahol magában a hippokratesi Corpusban azt olvassuk (s ezt a helyet látszólagos egyértelmősége miatt gyakran idézték): «A bölcsészetet az orvostudományba és az orvostudományt a bölcsészetbe kell átvezetni; mert a bölcsész-orvos istenhez hasonló». Ne tulajdonítsunk e helynek nagy jelentőséget; folytatólag erkölcsi követelményekről van benne szó, a melyek az orvosnál és a philosophusnál közösek, s így talán csak népszerű értelmében kell itt a philosophus-szót vennünk; ha ugyan nem egy olyan orvos-író nyilatkozatával van dolgunk, kinek bölcsészeti feltevéseit az ébredező szakszerűség kritikája csak az imént tárgyalta le. De egy kívülről jövő, nem magából a Corpusból vett jellemzés zavarba hozhat, nem kisebb embernek, mint Platonnak tanuskodása, melylyel idősebb kortársának, Hippokratesnek tudományáról véleményt mond. A *Phaidros*-

*) Szerző egy nagyobb munkájából, a melyben a Kr. e. V. század görög culturájával, s ennek részeként az egész «hippokratesi» orvostudománnyal foglalkozik.

ban halljuk annak a tételnek kifejtését, hogy a lélek természetét nem lehet megismerni a mindenség ismerete nélkül, mert hisz az Asklepiadesekhez tartozó Hippokrates szerint még a testet sem lehet megismerni, ha nem ugyanazon eljárásmodot («methodust») követjük. Tehát Hippokrates a mindenség ismeretét az orvostudomány előfeltételének tekintette. Ezt elhíhetjük, el kell Platonnak hinnünk; idősebb kortársának munkájáról szerezhetett, kellett is annyira megbízható tudomást szereznie, hogy e tekintetben ne tévedjen. Nekünk tehát jogunk van, feltéve, hogy a hippokratesi hagyaték némi teljességben maradt reánk, olyan munka után kutatni, a mely a platonii jellemzésnek megfelelő; a mely az egyetemesre tekint, valamiféle philosophiát ad, a mellett, hogy az orvostudományt tartja végső céljának. És ilyen munkát a hippokratesi Gyűjteményben tényleg találunk is. Ép azt látjuk ilyennek, a mely eddig a legszívósabban visszaverte a kritika kételyeit, s a melyet ez okból bármely más iratnál inkább tarthat hippokratesinek valaki, ha a mai kritika közfelfogásában osztozik: a szelekről, vizekről, helyekről értekezőt.

A Hippokrates koráig terjedő természet-bölcsélet a maga egészében onthologia volt. Úgy értem ezt, hogy legfőbb feladatát abban kereste, hogy minden létezőnek lényegét állapítsa meg. Ha Thales a vizet fogadta elvének, s utána a rokongondolkodású philosophusok hosszú sora a tünemények egy más és más megnyilatkozási módját; ha az eleai iskola magát a valót iparkodott szigorú feltételeiben körülírni, a megfejtések különbsége mellett is tulajdonképp egy kérdésre adtak feleletet: mi a mindenségben az, a mi a lényeg és nem egyszerűen látszat; mi a többinek, a sokfélének alapoka, a nélkül, hogy maga további magyarázatra szorulna? Láttuk, hogy ez a természetbölcséleti ontologia az V. század második felében súlyos krízishez jutott el. Az atomistika, ama kor legifjabb kísérlete a kérdéses irányban, még nem hatolt be a tudományos köztudatba; az orvosoknál legalább is nem találkoztunk nyomaival. Viszont a régiebb utakon haladó philosophémák, a melyek az elemek egyikét-másikát, vagy pláne csak azok egyik vagy másik tulajdonságát emelték a lényeg magaslatára, nem tudták többé kielégíteni a tudományos gondol-

kozást; orvosok részéről jövő kritika a legvilágosabban elárulta ezt. Az ekként gondolkozó szakemberek tehát kényszerű választás előtt állottak: vagy lemondanak a filozófiáról egyáltalán, vagy magok csinálnak saját eszközeikkel, saját módjuk szerint, saját alapfogalmaiknak megfelelő filozófiát. A fönn idézett hippokratesi munka ez utóbbi utat választotta; hátat fordított a hitelét vesztett ontológiának, de csak azért, hogy az általánosításnak, a bölcséleti egyszerűsítésnek és rendszerezésnek új ösvényére lépjen. Ha az emberi testnek igaz mivoltát, lényegét ép oly kevésbé tudjuk is megmondani, mint az egész mindenségét, keletkezési folyamatában, a maga változásaiban talán mégis csak érthetővé lehet számunkra az emberi test? Ha ezen a téren egy végsőig menő onthológiát nem vagyunk is képesek megteremteni, talán a kérdéses tünetmények genetikus magyarázata mindazonáltal sikerül? Talán meg tudjuk azt állapítani, bármi legyen is egyébként a testi szervezet a maga elementáris lényegében, hogy minő általános külső hatások befolyása alatt módosul, változtat minőséget és alakot? E czélból az orvosnak a nevezett hatásokat összeségökben kell megvizsgálnia; az emberi testet abba az universumba kell beállítania, a melynek ez csak egyik részét alkotja, s a melylyel folytonos viszonyosságot tart fönn. Ime a probléma, egy sokat ígérő új iránynak a problémája.

Eleintén a kérdés tán csak az orvosi érdeklődés szűkebb körében volt feltéve; mert hisz az orvost a környezet a maga betegséget előidéző hatására nézve fogja első sorban is foglalkoztatni. De azután folytatólag ez az iatrometeorologia (ha szabad angol minta után e terminussal élnem) mind inkább általános jelleget öltött, egyetemes anthropológiává szélesedett. Többé nemcsak a beteg szervezetről, ennek külső okozóiról lesz szó, hanem az emberi testről egyáltalán. Sőt az emberi testen kívül és felül a szellemről is, mert a testi tulajdonságok a legszorosabb viszonyban lesznek a lélek megnyilatkozásaival. És ez az egyetemes anthropologia másrészt az ethnológia külön köreibe fog szétbomlani, ha az általános sajátságokon kívül a néprajzi tünetményekre, a népfajok elkülönülésére is tekintettel vagyunk. S itt megint az ethnológiai viszonyok mel-

lett a történet is leköti majd a figyelmet, mert a népfajok váltakozásai és kölcsönhatásai a történet formái között: időben és események, intézmények, szokások képében mennek majd végbe. Elként az a néprajzi anthropológia más oldalról egy történetbölcselet körvonalait is fel fogja tüntetni. De ne folytassuk e természetesnek látszó kibontakozás egymásutánját, lássuk magát az új philosophiai rendszert, az ó-kor milieu-elméletét, a mint ezt a szelekről, vizekről, helyekről értekező hippokratesi munkában megtaláljuk. A legeredetibb, a legnagyobb conceptiójú munkában, melyet az ó-kor az effajta kísérletek területén egyáltalán felmutathat.

«A ki az orvostudományban helyesen akar kutatni, annak a következőt kell tennie: elsősorban megvizsgálnia azt, hogy az évszakok közül minden egyesnek minő a hatása». Ezzel a mondattal kezdődik munkánk, s bevezetésül rendre veszi azon összes külső tényezőket, melyekre az orvos — a betegség okait keresve — figyelni fog. Az évszakok után a szelek következnek, mert a hideg és meleg szelek befolyása között nagy a különbség. Azután az ivóvizek tulajdonságait is tekintetbe kell majd venni, mert azok nemcsak izre és súlyra, hanem hatásra nézve is mások és mások lesznek. Fontos továbbá a lakosság egészségi szempontjából a város fekvése: mely irányból kapja a szeleket, éjszakeről-e vagy délről, a nap sugarai meg keltökben vagy nyugtokban érik-e; azután kopár, vízszegény vidékkel van-e dolgunk, avagy ellenkezőleg fával benőtt, vízben gazdag tájjal, s vizét források vagy iszapos mocsarak szolgáltatják-e? De a lakosok életmódja sem lesz közömbös; meg kell figyelniünk, hogy nagy ivók és evők-e a fáradság szeretete nélkül, avagy megfordítva: mértékletesek és munkaszeretők. Végül a csillagok jönnek sorra; mert az astronomiának nem csekély köze van az orvostudományhoz, hisz a ki a csillagok járását ismeri, az előre fogja tudni, hogy az esztendő minő lesz: az évszakokkal együtt pedig testünk belső részei is változnak.

A munka első fele az itt adott programm részletes kidolgozásából áll. Három fejezetben beszél külön külön a szelek, a vizek és az évszakok jelentőségéről (a mint látjuk, nem tartva meg az előzetes programm sorrendjét). A szelek-

kel kapcsolatban van természetes alkalmá a városok fekvését is tekintetbe venni, mert a lakosok szempontjából ez utóbbi dönti el a szelek járását; azután ugyancsak itt jó szóba a napnak hatása, mert főleg a kelet és nyugat felé nyílt településeknél a napnak szerepe minden széljárásnál nagyobb fontosságú lesz. Tehát, mint észrevesszük, a négy főégtáj szolgál a természeti tényezők rendszerezési alapjául. Tekintve minden kezdődő elmélet önkénytelen túlzásait, nem fogunk csodálkozni azon, hogy Hippokrates egészen rendkívüli eredményeket fűz ama természeti tényezőkhöz. Szerinte nemcsak a betegségeket, főleg a járványokat, s ezeknek lefolyását határozza meg kiváló mértékben az a körülmény, hogy az emberek mifajta szeleknek vannak kitéve, hanem az emberek egész alkata, testi és lelki minősége ugyancsak a széljárásnak megfelelően különül el. A hol meleg szelek fújnak, ott a lakosok teste nedves, nyálkás, egészben gyenge erővel és ellenálló képességgel; a míg ott, a hol hideg szelek az uralkodók, a nyálka helyett az epe szokott túltengeni, az emberek száraz testűek, erős szervezetűek, inkább vad, mint szelid lelkülettel. A kelet felé orientált városok a legszerencsésebb fekvésűek; itt a lakosok a legegészségesebbek, legvirulóbb külsejűek, a kik ezen kívül érzelmeikben és értelmökben is messze kimagaslanak az északi irányban lakók fölött. A míg ellenkezőleg a nyugati fekvés előnytelen, egészségtelen. A kelet friss arczszínét és csengő hangját itt beteges külső és rekedt hang váltja fel; amott mintha örökös tavasz uralkodnék a maga mérsékelt és egyenletes temperaturájával, itt mintha az őszenek időjárása volna állandó, a reggeli és esteli hőfok nagy különbségeivel.

A vizekről szóló rész szintén egész rendszert nyújt; legalább is arra való törekvéssel beszél külön-külön a mocsarokról, forrásokról, ásványvizekről, a tengerről, a hólérről, az eső- és folyóvizekről. Mindenekelőtt megállapíthatjuk a fejtegetésekből, hogy a nyilván régi tapasztalatot Hippokrates is magáévé teszi tudományának összes eszközeivel támogatva: betegséget a rossz víz is idézhet elő. Különösen figyelemre méltó, hogy ebben a kapcsolatban fejtegeti a huykövek keletkezését, melyeket a gyulladt hólyagban végbemenő lerakódásoknak tart. Persze a tapaszt-

talatoknak minden áron való rendszerbe állítása és okadatulása itt is akkora szertelenségekhez vezetett, mint a mekkorákat a szelek fejezetében jeleztünk: Hippokrates például a mocsár-víz ivására nagyon sok olyan betegséget vezet vissza, melyet manapság senki sem fog a vízzel ætiologiai összeköttetésbe hozni. A gyermekek sérvben szenvednek, az ifjak megöregülnek, a nők nehezen szülnek vagy az álderheség hitében képzelegnek: s mindezt a mocsár-víz idézte elő! De itt kevésbé ötlük szembe, mint a szelek fejezetében, hogy Hippokrates az egész testi és lelki alkatot ép úgy a vízivás eredményének tüntetné fel, mint amott a szél járásának; ámbár nem kétséges, hogy meggyőződése szerint az ivóvíz minősége minden irányban állandóan befolyásolja az egész szervezetet. Legegészségesebb vizeknek a magas helyekről jövőket tekinti. Az ásványvizeknek, különösen a sóstartalmúaknak, therapeutikus értékét bizonyos határok között elismeri; sajátságos, hogy a sósvíznek obstipáló hatást tulajdonít. A rossz, tisztátalan vízzel szemben a manapság is divó eljárásmodot ajánlja: a szűrést és forralást; így kell tenni többek közt az esővízzel is. A hóléról érdekes kísérlettel bizonyítja be, hogy belőle a legfinomabb részek már elillantak, a legvastagabbak és legpiszkosabbak maradtak vissza, s így élvezete nem ajánlatos.

A harmadik fejezetben az évszakokra kerül a sor, a csillagképekkel és a napállás váltakozásaival, a solstitiumokkal és æquinoctiumokkal kapcsolatban. Ez a rész az epidémiák könyveivel tüntet fel közel rokonságot; mint amott, itt is főleg az évszakoknak esztendőről-esztendőre változó jellegétől lesz függővé téve, hogy vidékenkint mi-fajta és milyen kimenetelű betegségek lépnek fel.

«Ha ősszel esik, a tél meg közepes: se nem enyhe, se nem szigorú stb., akkor valószínű, hogy egészséges év következik rá». Nem akarom kétségbe vonni, hogy némely esetben hosszú megfigyelés és tapasztalat józan eredménye jut szóhoz Hippokrates megállapításaiban; de egészben véve itt sem mondhatunk mást és jobbat, mint az előző fejezetek kategorikus tételeinél: Hippokrates sok olyat hoz okozati viszonyba, a minék mai ismereteink szerint nincs egymáshoz semmi köze. Fejfájásokat, szemgyulladásokat, vizibetegségeket stb., manapság nem arra az okra szokás

visszavezetni, hogy az ősz meleg és nedves, a tél száraz és hideg volt. Azok a különbségek, a melyeket az évszakok egy és ugyanazon helyen állandó jellegök mellett is fel szoktak tüntetni, s a melyekre Hippokrates e fejezetben kizárólagos figyelmét fordítja, a hippokratesi iatrometeorológiában mintegy a változó tényezőket alkotják a helyenkint ugyanazoknak megmaradó aërikus és hydrographikus viszonyokkal szemben. Ez okból itt egyelőre nem is az évszakok constitutív befolyásáról esik szó az emberi szervezetre, hanem csak azon egészségi visszahatásról, a melylyel a már szerzett alkat az évszaki változásokra reagál. A nyálkás természetű emberre jó hatású lesz a száraz időjárás, mert egyébként láz szenved, a míg megfordítva: az epés természetűeknek inkább a nedves és esős időt kell szeretniök, mert az északi szél és szárazság túlságosan kiszáritja testüket, s ennek következtében gyulladásokat kapnak, sőt melancholikusokká lesznek. A csillagképek közül a Kutya (Seirios), a Medve (Arkturos) és Fiastyúk (Pleiades) játszik nagyobb szerepet a hippokratesi iatrometeorológiában. Ezen csillagképeknek jelentősége, csak ép úgy, mint a napéjegyeneké és a solstitiumoké a kritikus napoknak s ezzel együtt a gyógyításnak tanát is közelről érinti. Ilyenkor, csillagok fel- és letünésekor, a leghosszabb és legrövidebb napok idejében és napéjegyenkor szoktak a betegségek eldőlni, megszűnni vagy más formába átváltozni, a mihez azután a therapeutikus eljárás módjának is alkalmazkodni kell, s az orvosnak csak a kellő idő elmúltával szabad a purgáláshoz, érvágáshoz, s egyéb gyógyításaihoz hozzálátnia.

Ez volt a munkának első része, az általános rész. A második az alkalmazást tartalmazza. De a mi szempontunkból, a művelődéstörténet szempontjából az alkalmazás még az általános fejtegetéseknél is érdekesebb. Itt lesz Hippokrates ethnologus és történetbölcsész, hogy a lehető legszélesebb alapon bizonyítsa be klimatológiájának igazát. Mert nem kisebb dologra vállalkozik itt, mint az akkor ismert egész világnak, Ázsiának és Európának összehasonlítására a mindent átfogó klimatikus elmélet segítségével.

A munkának ez a része, sajnos, nem maradt kifogás-

talán formában reánk. Már az átmenet nélkül való kezdet is feltűnhetik, melylyel Hippokrates a czimben ígért «helyek» tárgyalásába fog. De azután egy másik ponton egész kétségtelenné lesz, hogy az egyiptomiakról és libyiaiakról szóló fejtegetések kiestek. Hippokrates, a ki teljesen a régi ión kosmologikus és földrajzi nézetek körében mozog (nem úgy mint Herodotos, a ki viszont éles kritikai ellentétben áll azokkal) nyilván csak két világrészt ismer, s Libyát Egyiptommal együtt Ázsiához számítja. Ezt a kikerekített nagy Ázsiát meg három éghajlati övre osztva képzeli: a középsőre, a mérsékeltre, a mely a melegtől és hidegtől egyformán távol áll (kétségtelenül Előázsiaira kell gondolnunk); azután a nap felkeltétől balra (azaz délre) fekvőre, Egyiptomra és Lybiára, a melyek a meleg övet képviselik, és végül a napfelkeltétől jobbra (azaz északra) esőre, a mely a Maiotis- (a mai Azóvi-) tengerig, Ázsia és Európa határáig terjedően, a hideg klíma kezdetét jelenti. A meleg délvidék ismertetése, az, a mi a hideg övet elfoglaló északi Európának, a skythák földjének ellentétét tárta volna szemeink elé, mint mondtam, az egyiptomiak és libyiaiak rajzával együtt kiesett könyvpéldányainkból.

Észrevehetjük, hogy Hippokrates csak itt az alkalmazott részben veszi figyelembe a klimatológiai szempontból oly fontos földrajzi fekvést, a mint ő mondja: a meleg- és hidegtől való távolságot, a mint manapság mi mondjuk: a földrajzi szélességet. Sőt egyenesen attól teszi itt függővé az évszakok minőségét, a hórak (ἡραὶ) járását, s viszont ez utóbbiból magyarázza valamely helynek természeti és anthropológiai jelenségeit. Ha nem akarunk ellenmondást megállapítani ezen feltevés és amaz előbbi fejtegetések között, melyekkel Hippokrates a levegőnek, vizeknek, égi testeknek jelentőségét emelte ki, azt kell mondanunk, hogy nála itt az évszak, a hora oly egyetemes értelemmel bírt, mint akár csak modern tudományunk «éghajlat» kifejezése. Értve ezen «ama meteorológiai jelenségek összegét, a mely a föld színén valamely hely légkörének átlagos állapotát jellemzi». Így emelkedik Hippokrates a mindent összegező klimatológia magaslatára. Úgyszólván semmi tüneményt nem hagy figyelmen kívül, a mely a természeti erőknek ebben a körében figyelemre tarthat igényt. Mert munkájának végén még egy

korábbi mulasztását is pótolja az által, hogy a már megbeszélte hydrographikus viszonyokon kívül az orographikusok fontosságát is hangsúlyozza. Nemcsak a külső természet más és más hegyvidéken, a völgyekben és a síkságon, hanem egész mások lesznek ott az emberek testi és lelki tulajdonságai is.

Hippokrates többé nem orvos (legalább is nem első-sorban), hanem egyetemes anthropológus, a ki a külső környezet minden mozzanatát az emberre, s nem csupán csak a testben megnyilatkozóra, hanem épúgy a szellemi emberre is vonatkoztatja; a mi által klimatológiája olyanféle tanná módosul, minőnek a modern gondolkozás a milieu elméletét veszi. Azok vagyunk testben-léleekben, a kiknek a környező természet megteremtett. Lám az ázsiaiak, már tudni-illik, a kik közülök a mérsékelt éghajlatú vidékeket lakják: az egyenletes, nagy változásokat fel nem tűnő és mindig enyhe évszakoknak köszönhetik, hogy szelidek és jó indulatúak; s a mennyiben az ilyen klíma a föld természetét és az állatok gyarapodását elősegíti, közvetett módon ismét éghajlatuknak eredménye lesz, hogy szorgalmas földművesek és domestikálók. «De viszont (mondja Hippokrates szószerint) a férfiaság, a veszélyeket és fáradságokat tűrő bátorság az efféle természetekben semmikép sem lakozhatik, sőt nemcsak a bennszülöttek lesznek azoknak híján, hanem még az idegen is, a ki az örökkön tavaszi Ázsia éghajlata alatt él. E helyen a gyönyör lesz az életnek irányt kijelölő célja.» «A bátortalan, férfiatlan jellem, a szelidebb erkölcsök minden háborúskodásnak ellene szegülnek. Hisz itt, a mindig egyenletes környezetben, nem játszanak szerepet a lélek nagy megrázkódtatásai, sem a test erőszakos változásai, a miktől a szenvedély fellobban egész az esztelen-ségig. Mert mindenek fölött a változások azok, a melyek az emberi elmét folyton ösztökélik és nem engedik pihenni. Ez az egyik oka, a miért az ázsiaiak erőtlenek, a másikat törvényekben kell keresnünk».

Álljunk meg rövid időre; mintha az egész hippokratés történetbölcsélet benne foglalhatnánk ebben a pár soros idézetben, s az megérdemli, hogy magyarázatot fűzzünk hozzá. Mindenek előtt és minden látszat ellenére: a természet bőséges adományait osztogató mérsékelt éghajlat, a

se hideg, se meleg, a szép harmoniának legátfogóbb megnyilatkozása nem alkalmas arra, hogy az ember akaraterejét nagyra növessze. A kelet népeinek, az imént dicsért legjobb vegyület embereinek, mégis csak egy nagy hiányuk van: az önmegtartóztatás hiánya. Nemcsak környezetüknek, saját jólétüknek és puhaságuknak rabszolgái, tényleg despoták alatt élnek. Hogy a férfias erények kibontakozzanak, ahhoz a külvilág bizonyos zordonsága, kietlensége szükséges. Azért mondja philosophusunk folytatólag: «A kik terméketlen, magas, vízben szegény hegyvidéken laknak, a hol egyszersmind az évszakok erős változásokat tüntetnek fel, azok valószínűen nagy természetűek lesznek és mintegy a fátalmak férfias eltűrésére alkotva; az ilyen természetek az állatias vadsággal nem kis mértékben rendelkeznek». Szélső eset ez, midőn a környezet az embertől úgyszólván mindent megtagadott, hogy az annál kizárólagosabban, az állat nyerseségével, mutassa be a maga erejét. Szelidebb, általánosabb formát is talált Hippokrates, hogy a természet és az emberi akarat nagy ellentétét feltüntesse. Könyvének egyik helyén a «mesterségekről» (manapság azt mondanók: a művészetekről és tudományokról) mutatja ki, hogy csak ott virágzanak, a hol a föld csupasz és terméketlen, a míg a zsíros, puha, nedves föld tette kész egyének helyett hanyagokat és álmosakat fog hátán hordani, a kik majd a «mesterségekkel» sem törődnek. Rendkívül érdekes ez a hippokratesi tan a természetnek és az emberi energiának ellentétéről. Az ellentétet itt nem akként értve, mintha Hippokrates szerint az akarat maga nem tartoznék legalább részben (mint majd látni fogjuk, teljesen szerinte sem) a természetesnek körébe; hisz egyenesen «emberi természetnek» nevezi s természetes keletkezésében akarja megmagyarázni; hanem akként, hogy a külvilág ez esetben nem positiv gyarapítás által, mint inkább negatív úton: hiányai, szüksége által determinálja az emberi lelket; a mi az akkori görögség világában nem is mondható egészen új eszmének. Herodotos ép úgy Európa és Ázsia ellentétére gondol, mint Hippokrates, midőn Demaretozzsal, a Xerxest követő spártai királylyal ezt a megfigyelést mondhatja a perzsa okulására: «Hellasszal a szegénység mindenkor együtt nevedett; csak az erénye kényszerű, mert ezt a

bölcsesség és a szigorú törvény hozta létre. Hellas amaz erény használatában tartja magától távol a szegénységet és rabszolgaságot» (7. 102.). Ugyanazt a szegénységet, melyet messze minden történetfilosóphiától Aristophanes is a legnemesebb tettek rúgójaként dicsőített socialis vígjátékában, a vagyon kérdéseit feszegető *Plutosban*. A mi a természet és akarat hippokratesi szembeállításánál még mindenfelettől figyelemreméltó, az a mögötte rejlő lélektan voluntaristikus vonása. Az akarat a civilizációnak legfőbb rúgója: körülbelül így mondanók ezt manapság, ha a hippokratesi gondolatot saját nyelvünkön tételszerűen akarnók kifejezni. És akkor egyszersmind kénytelenek lennénk a hippokratesi gondolatnak mélyebb felfogását, nagyobb igazságát kiemelni, egybevetve Bucklenek, a civilizációk e modern kutatójának és megírójának tantételével, a mely szerint a történetben nem az akarat, hanem az intellectus és kültermészet küzdik végig az emberek boldogulásáért folyó nagy küzdelmüket.

Különben Hippokrates nem az éghajlat abszolút minőségére fekteti a fősúlyt a testi és lelki tulajdonok kialakulásánál; nem a hideg és meleg ellentéte játssza itt a főszerepet, hanem az időjárás váltakozása, az egymásutánban kifejezésre jutó relativitás. Hallottuk már, hogy ezen váltakozásoknak tulajdonítja, ezek belső æquivalenseként fogja fel Hippokrates az akaratit életnek egyik alapját, feltételét: «a lelki megrázkódtatásokat». Tehát philosophusunk az éghajlatnak, a kültermészet eseményeinek nemcsak titkos, lassan és észrevétlenül működő hatását veszi tekintetbe, azt a végső eredetében oly nehezen kimagyarázható hatást, melyről a nedvelmélet, a nyálkás és cholericus természetek felvétele ép nagyon naiv módon akart számot adni; tekintetbe veszi azokat a közvetlen és világos impressiókat is, melyeket a külvilág az emberi psychere gyakorol. Egy hatalmas zivatar, villámtól és mennydörgéstől kísérve, a mely váratlanul szakítja meg a derüs időt; fagy, mely hirtelen, átmenet nélkül követi a meleget és mindent letarol, a mi előbb gyümölcsözött és virágzott; áradások, a melyek rohamosan változtatják meg a föld képét és a települések helyeit: ha az emberek a természetnek efféle kitöréseit gyakran szenvedik el, másképen is fognak érezni, gondol-

kozni, cselekedni, mint azok, a kik a külső események örökös egyformaságához vannak szokva. Önkénytelenül ilyesmire gondolunk, vagy legalább is gondolhatunk, midőn azon nevezetes hippokratesi kifejezést olvassuk: «lelki megrázkódtatások»; melyeket egyik helyén így jellemez: «A lélekben vad indulatokat támasztanak és elhomályosítják, a mi bennünk szelid és nyájas». Mintha ez a görög orvos a Krisztus előtt V. század második felében nem is lett volna olyan távol attól a gondolkozási alkattól, a mely modern korunk Tainejének művészet- és irodalomtörténeti rajzait suggerálta. Vajon azon feladat elé állítva, hogy saját földjének költészetét végső okaiban magyarázza ki, nem «a lelki megrázkódtatások» fejtegetésével kezdette volna-e munkáját, a mint azok még a művészi alkotás perceiben is vissza- és visszarezgenek?

De Hippokrates még egy másik, a lelki benyomásoknál még fontosabb körülményt származtat az éghajlati változásokból: a fajok elkülönülését, a népindividuumok kialakulását. Talán egyetlen tételét sem ismétli annyiszor, variálja oly sokféleképen, mint azt: a hol a klíma változó, ott a tárgyak és személyek is változatosak, azaz egymástól különbözőek lesznek, a míg megfordítva: a légkör egyformasága egyformává tesz mindent, a mit magába ölel. Mert naivan és az okozati viszony nyilvánvaló felcserélésével még a földrajzi alakulatokról is azt tanítja: a hol az évszakok nagy különbségeket tüntetnek fel, ott azt fogod találni, hogy a magas hegyek erdőkkel, síkságokkal és rétekkkel váltakoznak; egyenletes időjárás mellett meg a geographiai kép is egyhangú lesz. Szerinte azután hasonlót tapasztalunk az állatfajoknál és az emberi közösségeknél. Megfigyeli, hogy némely vidéken több az állat-species, mint egyebütt, s klimatológiai feltevésével ad az itt előálló kérdésre feleletet. Azután a skythákról megállapítja, hogy más népektől ugyan nagyon különbözőek, de egymás között egyformák, ép mert klímájuk erőszakos forradalmaknak nincsen kitéve; így hát ők maguk is változatlanok maradnak, mint a hogy állandó a hideg és fagy, mely őket körülveszi, egyforma az eledel, melylyel táplálkoznak és közös a tétlenség, melyre őket a természet kárhóztatja; «mert sem a testet, sem a lelket nem lehet ott fáradalmatlan gyakorolni, a hol erőteljes változások nem mennek végbe».

A míg ellenkezőleg, a midőn az ázsiai és európai népekről általánosságban beszél, kiemeli, hogy (ellenére a szintén európai skytháknak) Európa népei inkább különböznek egymástól, mint az ázsiaiak, a mint ezt ott — az egyes városok lakóit egybevetve — már a testnagyság eltéréseiből is megállapíthatjuk. Mintha csak valamely modern sociologus éles megfigyelésével volna dolgunk; Hippokrates itt olyformán beszél, akárcsak Tarde, a ki észreveszi, hogy Franciaország különböző városaiban még a sétálók gyorsasága is más és más. Buzgó igyekezetében, hogy a klimatologiai hatás első eredetéig hatoljon előre, Hippokrates azt tételezi fel, hogy már a termékenyítő sperma megéri a légkör változásait s így már az differentiálódik. Bennünket e képtelen magyarázat ugyan nem érdekel, de érdekel, a mit belőle kiolvashatunk, hogy t. i. Hippokrates szeretné egész az egyéni kialakulásig alkalmazni a folytatólagos elkülönülésről vallott nézetét. És érdekel mindenekelőtt az, hogy a differentiatió gondolata a görög orvost mintegy közvetlen kapcsolatba hozza modern korunk evolutionalismusával, közelebből ennek Herbert Spencer által adott fogalmazásával.

Nem akarnám, hogy olvasóim félreértsenek; a hippokratesi történetbölcseletet tárgyalva nem azért hivatkozom oly sűrűn korunk gondolkozóira: a Buckle-ökre, Taine-ekre, Tarde-okra és Spencer-ekre, mert ezek philosophiáját mindenáron már Hippokratesben meg akarom találni. Tudom nagyon jól, hogy más a világosan kifejtett rendszer és ismét más az olyan csirában maradt gondolat, melyet csak erőszakos belemagyarázásokkal vagy önkényes kiegészítésekkel lehet az afféle rendszerrel azonosítani; tisztában vagyok avval is, hogy néha azonosoknak látszó eszmék tulajdonkép egészen mást jelentenek, mert minden gondolatot csak a többi gondolattársával való összetartozás határoz meg a maga valójában és az az alkalmazási kör, a melyre tudatosan kiterjesztik. De viszont azt is hiszem, hogy nem véték sem a történeti különtartás követelménye, sem a helyes értelmezés ellen, és hogy össze nem tartozók összevonásával nem másítom meg és nem becsülöm túl Hippokrates tanát, midőn azon analogiákra mutatok rá, a melyek közte és a modern gondolkozás között fönnállanak. Hiszem továbbá, hogy mindezt annyival több joggal sza-

bad tennem, mert — mint majd látni fogjuk — még bizonyos történeti folytonosságot is kimutathatunk az egymástól sok-sok századdal elválasztott eszmekörök között.

Utolsónak felhozott egybevetésünknel, a mely Hippokratesre és a spencerismusra vonatkozik, az egybevetés jogosultsága közelebbi szemlélet mellett alig fog kérdésesnek feltűnni. Spencer fejlődéstanában tudvalévőleg mintegy a középponti gondolat helyét a differentiatióé foglalja el: az egyformából különböző lesz, ez a fejlődésnek s többnyire a haladásnak is rendes menete. Hippokrates meg azt tanította, hogy a hol a klimatikus feltételek sűrűn változók, ott az emberek is elkülönülnek egymástól, mások és mások lesznek. A Spencer-féle philosophiának végső következtetésében individualistikus világnézethez kellett eljutnia, a hol a fejlődés legbecsesebb eredményeként a társaitól mindjobban elkülönült, az értelem és érzelem mind tágabb horizonától körülvelt egyénnek typusa áll. Ez a philosophia tehát az egyént postulálja, ha nem tudja is megmagyarázni, s körülbelül így áll a dolog Hippokratesnél is. Főnt szóba hozott klimato-embryológiáját ugyancsak jámbor szándéknak foghatjuk fel az egyéni különbségek kimagyarázására; az egyén kialakulását semmiféle klimatologia nem tudja megértetni, mert hisz bármennyire változó, mégis csak általános jellegű feltételekről számol be. De itt tán joggal hivatkozhatunk arra a másunnan eléggé ismeretes és bizonyított tényre, hogy Hippokrates az orvosi therapiában az egyéni kezelést az elsők közt követelte és gyakorolta. Az egyénnel, mint adott nagysággal tehát mindenestre számolt és különös gonddal fordította figyelmét feléje. Az analogia teljességéhez még csak annak megállapítása lenne kívánatos, vajjon az emberi társulatokban végbemenő differentiatiót Hippokrates is annyira a progressiv fejlődés útirányának vette-e, mint nagy angol utódja, s a mint azt saját nyilatkozataiból is hajlandók lennénk következtetni, különösen azokból, a melyeket a differentiaált népek nagyobb akaraterejére és szellemi elevenségére, s a különféle «mesterségeknek» ebből eredő ápolására vonatkozólag tesz? Idegen gondolatot csusztatnánk a hippokratesi tanba, ha a felvetett kérdésre egyszerűen igennel felelnék. Hippokratesnél a haladás fogalma nem teljes világossággal

kibontakozó fogalom a népek különbségének és sorsának szemlélete közt. Klimatologiai alaptételei sem alkalmasak arra, hogy e tekintetből kétségtelen irányítóul szolgáljanak; nem mondja, nem is mondhatja, hogy az időváltozásoknak kitett vad hegylakók az emberi fajnak és műveltségnek különb képviselői, mint az örökös tavaszban élő ázsiaiak. De mindazonáltal azt a benyomást nyerjük, ha a hippokratesi feltevések mélyére szállunk alá, hogy azok a nepek elkülönülését mégis csak olyan folyamatnak tekintik, a mely értékében mérlegelve nagyon közel jár ahhoz, a mit a történeti folytonossághoz szoktatott modern gondolkodásunk haladásnak nevez.

Tegyük fel a kérdést: mi az itt kifejtett hippokratesi eszmejárásnak genesis-e? Miként jutott ő arra a gondolatra, a melyet — korát tekintve — bizonyynyal rendkívülinek mondhatunk, hogy a földrajzi területeken és népfajokon belül az emberek testi és lelki különbségeit vizsgálja más területekhez és fajokhoz viszonyítva? Hogy észrevegye és megállapítsa azt, hogy Európában nagyobb a fajelkülönülés, mint Ázsiában, hogy Ázsia homogénebb, mint Európa? Nehezen tévedünk feltevésünkben, hogy Hippokratesnek maga a feladat suggerálta a kérdéses szempontot, melyre a könyv egész második részét szánta: *Ázsiának és Európának egybevetése*. S minden okunk van arra a további gyanításra is, hogy itt az egybevetésnél kevésbé az ethnologus pontos megfigyelései játszották a döntő szerepet, mint inkább az a történeti okulás, a melyre ép a folyó század elején a kelet és nyugat nagy mérközése nyújtott kitörölhetetlen emlékü alkalmat. Nekem úgy tűnik föl, mintha Hippokrates ugyanavval a nagy világtörténeti háttérrel látná el éghajlatokról, vidékekről, népekről szóló fejtegetéseit, mint a mely a herodotosi elbeszéléseknél tárul szemünk elé; sőt hogy tulajdonképen az ión nyelvű orvos ott folytatja a munkát, a hol az ión faj történésze abba hagyta. Mintha tudományos, természetes magyarázatát kívánná adni azoknak az eseményeknek, melyeket Herodotos beszélt el örök idők számára. E históriák hatása alatt az egyik oldalon ott látja maga előtt a tehetséges, de puha, a jólelkű, de harcziatlan ázsiait, a kinek a természet mintha mindent megadott volna, de ép azért az akaratot tagadta meg

tőle; a másikon a terméketlen és kemény földön élő, de tehetséges görögöt. Ez utóbbi oldalon a szabadság képviselőit, a míg amott a nagy király rabszolgáit; a kik mintha egy hatalmas, egységes tömegbe olvadnának — így látjuk őket a perzsa háborúk alatt — de azután el is vesztik sajátos tulajdonaikat, különbségeiket, s mindnyájan egyformáknak tűnnek elő, a mint királyuk parancsára az ostromcsapások alatt a halálba rohannak. Holott a másik oldalon az egymás mellett küzdő görög katonák még a harczi zűrzavarban is megtartják faji, állami hovatartozásuknak bélyegét, sőt vitézi tetteikben megnyilatkozó egyéni sajátosságukat is. A mint nem egyetlen külső kényszer, hanem a keblökben külön-külön élő törvénytisztelet tömöríti őket össze, még a tömegben is különbözőek és egyének maradnak. Ilyen képek hatása alatt nem jöhetett-e Hippokrates könnyen arra a gondolatra, hogy ép ez az utóbbi mozzanat, a hasonlóság és különbség, dönt a népfajok értéke fölött? Hogy a sok részre bomló görög fajnak ép az a fölénye az ázsiaiakkal szemben, kiket philosophusunk tán az ethnographia által igazolható határon túl tekint egyformáknak, hogy idővel egymástól elkülönültek? S e közben gondos figyelemmel veszi észre még a kisebb különbségeket is ott, a hol ismerete és szíve egyaránt támogatják pontossághoz szoktatott elméjét. Folytatólag csak a klimatológiával, az éghajlat változásaival kellett e különbségek alap-okát megadni, hogy az egész hippokratesi történetbölcselet létre jöjjön. A hol ugyan már nem hallunk sem perzsákról, sem görögökről, sőt a hol minden történetethikai állapotokká van megrögzítve, de a hol a szerzőtől nem is szükségkép várjuk el, hogy első impressióival számoljon be. A feltevészerűen elképzelt eszmetársulásból csak a feladat maradt meg: Ázsiát és Európát összehasonlítani. De bizonyítékaul annak, hogy nem egészen légből kapott genetikus magyarázatunk, s hogy azt a kört hasonló gondolatok tényleg foglalkoztatták és befolyásolták, Herodotosnak egy már előbb is említett helyére hivatkozhatunk, Xerxes és Demaretos beszélgetéseire. Itt a perzsa tömeg és görög egyén ugyanakkép kerül szóba, mint H.-nél elgondoltuk.

A DRÁMA FORMÁJA.

A dráma olyan írásmű, mely egy egy helyben összegyűlt tömegben, emberek között lejátszódó megtörténések ábrázolása által közvetlen és erős hatást akar létrehozni. Ez volna — durván és röviden — minden dráma közös, egészen a triviálitásig ismert módon közös sajátsága, megfosztva minden történelmi tulajdonságától, tehát olyanoktól, a melyeket véletlen körülmények is determinálnak. Ezekből az adott körülményekből azonban, a melyek között, az adott anyagból, a melynek segítségével a — szintén adott — hatást el kell érnie, következik és levezethető a dráma minden (abstract) formai sajátsága és törvénye. És következik egyben az is, hogy ezeknek a paradox és bonyolult formai követelményeknek mely társadalmi viszonyok kedveznek és melyek nem és mennyiben igen és mennyiben nem. Levezethetők tehát a dráma történetének ismétlődő jelenségei, a keretek, a miken belül a tényleges történet soha nem ismétlődő irrationalitásainak mégis el kell helyezkedniök; megtalálható egy pár keresztmetszet, a mi ezekben az annyira különböző vidékeken és időkben nőtt növényekben mégis ugyanazt a constructiót mutatja.

1. A dráma czélja tehát tömeghatás és a körülmények, a melyek között ezt el kell érnie, tulajdonképen már a tömeghatás fogalmában is bennfoglaltatnak, hogy t. i. az idő, a mely rendelkezésre áll, aránylag rövid. Mi következik ezekből és egymáshoz való viszonyukból a hatást előidéző anyag természetére? (Amelyet egyelőre ne részletezzünk.) Mindenekelőtt a rövid idő matériális következménye az előadott történet perspectivikus rövidülése. Vagyis azon egy vagy több emberi életből, a mi az actiót alkotja, vagy csak egy izolált megtörténet válogatható ki, (és ez

sem ábrázolható a maga teljes szélességében és sokoldalúságában) vagy ha az actióban ezeknek az életeknek több epizódja szerepel, azok még inkább csak jelezve, csak legfontosabb conturjaik által körülhatárolva rajzolhatók meg. Milyen irányban történnek meg most már ezek a rövidülések? Miknek kiemelését és miknek elhagyását követelik meg a dráma létrejöttének ezen legegyszerűbb és legdurvább általánossággal meghatározó körülményei? Tömegekre csak általánosságok hathatnak; pusztán individuális megtörténéseket vagy megtörténéseknek pusztán individuális látszógból való nézését tömeg nem érzékelheti soha spontánul és erősen. Az általánosság követelménye — minden tömegpsychologia mellőzésével — a tömeg fogalmából következik: kell, hogy az a megtörténés olyan legyen, a mi azt a tömeget egyszerre megindítsa, kell tehát, hogy — nagyjából — hasonló érzésekre és élményekre appelláljon bennük, hogy általános legyen. A tömegpsychologia segít az általánosság fogalmának (a mi itt még csak a pusztán individuálisnak ellentétét jelentette) konkrét és reális tartalmat adni. A tömeg appercipiáló képessége és hajlandósága úgy formailag, mint tartalmilag érzéken követeli meg az általánosságot, vagy pontosabban, kizárja csupán intellectuális általános érvényűségét. Formailag, mert a tömeg képekben bir csak gondolkodni, képek által lehet csak hatni rá; a mi nemcsak sok tapasztalat által igazolt megfigyelés, de a tömegben lét első alapjelenségéből, a tömegben lévő emberek érzésvilágának primitívvé válásából önként és kényszerítően következik. Tartalmilag, mert a tömegben egy bizonyos kiegyenlítődés jön létre (addig, a míg a tömeg-érzés tart) az egyes individuumok között és mivel az abstract gondolkodás a legjobban izoláló és ezért a legmélyebben csak individuális, ez szerepelhet legkevésbé a tömegérzést alkotó elemek között. Tegyük még hozzá, hogy minden erős tömegérzésben kisebb-nagyobb mértékben megvannak a vallásos érzések elemei, a mysticismus, az érzelmi elemek túltengése, a logikai bizonyítékokkal szemben való közönyösség, a türelmetlenség, a fanatismus imádatban és gyűlöletben stb. Ennek természetes következménye, hogy az az általánosság, a melyet a tömeg, öntudatlanul bár, megkövetel, a mi legjobban hat rá, ép úgy, mint

a vallásosság általánossága, tartalmilag nem intellectuális, de érzelmi vagy akarati, formailag nem dialectikus vagy logikai, hanem érzéki, symbolikus. A dráma számára tekintetbe jövő tömeg és még inkább a dráma anyagának természetéből következik, hogy az érzékfeletti — formailag legalább — nem szerepelhet benne. Hogy a dráma történetileg is vallásos érzések talaján nőtt, azt itt szándékosan nem vettük figyelembe; a mi formai következménye eunek a drámára van, az — azt hisszük — egy bizonyos helyre, bizonyos izgalmak várakozásában egybegyült tömeg tulajdonságaiból levezethető. Hogy ezek a tulajdonságok egy vallásos czélből (vagy vallásos hagyományok hatása alatt) összegyült tömegben épen így, csak még erősebben vannak meg, az, azt hiszem, nem szorul bővebb kifejtésre.

De a terjedelmi tömörítés, a nagy kihagyások szükséges volta szintén az általánosság, a symbolikusság felé kényszeríti a drámát. A tömörségből már magában véve is általánosság következik; minél rövidebben mondok el valami megtörténést, annál általánosabb lesz, annál erősebben hasonlít más megtörténésekhez, bármilyen szempontból hagyom is el a részletek legnagyobb részét. Mert egy esetet egyénivé (vagyis olyanná, mely egészen abban a formában soha nem ismétlődik meg többé) részletei tesznek; részleteinek sokasága, sokfélesége, egy szempont alá nem rendezhető voltak. Mihelyt tehát bármi irányban a részletek egy részét elhagyom (és itt sokkal és sokféleképpen kell így tenni) az eset, még ha ez nem ezért történt volna is, hasonló lesz minden olyan esethez, a melyben hasonló szempontból mellőztem a részleteket és bizonyos, hogy az esetek igen nagy részénél — legalább utólag, emlékezeiben — mindig végrehajtható ez a processus. Az epigramma, a maxima, az aperçu találó hatása mindig ilyen: formai. Ugyanarról a dologról két egészen ellenkező tartalmú, nagy tömörséggel megfogalmazott mondás az igazság egyforma erejével fog hatni: mert bizonyos, hogy mindegyik alá számtalan eset lesz foglalható és formulázásuk suggestív erejétől fog csak függeni, hogy melyik mennyi és milyen egyes eset odatartozásának associatióját fogja felkölteni. Minél erősebb és következetesebb így a részletek ezen nemlátása, a stilizálás, annál erősebbé válik az eset általános-

sága, annál több egyéni, históriai történést foglalhat magába, jelenthet, symbolizálhat.

Tehát a tömegre való spontán hatás egyfelől megköveteli az ábrázolt megtörténés általánosságát, symbolikuságát, másfelől azonban a dráma terjedelmének önszabta határai szintén a symbolikusság, az összefoglaló, a távolból, madártávlatból való nézés felé kényszerítik. E két követelmény találkozása, vagy még inkább összeolvadása még realisabb tartalmat ad a drámai történésk általánossága fogalmának: ha egy ember szerepel benne, kell, hogy az embert (vagy legalább egy bizonyos emberfajta) reprezentálja, symbolizálja; ha valami történik vele, kell, hogy az az életet (illetve annak az emberfajta tipikus életét), sorsát jelentse. És szükséges, hogy az az ember és az a sors a számbajövő tömeg számára tipikus ember és tipikus sors legyen.

Mondottuk, a dráma anyaga egy emberek közötti megtörténés. Ez történetileg bizonyos, hogy így van, de nem következik még sem az első pillanatra annyira átláthatóan a dráma egyedül lehetséges alapfeltételeiből, mint az eddig mondtak. És mégis, hogy ez a kizárólagos anyaga, talán legfontosabb és legjellemzőbb sajátága a drámának; de mi is lehetne más? (Talán negatív kérdéskérdéssel mellett formailag sem hat önkényes dogmatikának ez a körülhatárolás). Az embert környező természet drámailag csak jelezhető, az bizonyos, s a legprimitívabb és a legtökéletesebb jelzés között, a dolog lényegét tekintve, alig van különbség. A dráma itt, középen állva epika és képzőművészet között, nem használhatja fel egyiknek eszközeit sem. A képzőművészet természetstilizálásának lényege az idő megszüntetése, multnak és jövőnek egy mindent összefogó, mindakettőt symbolisáló pontba való szorítása által. Ezt a drámai megtörténés időbelisége eleve kizárja. A drámában szereplő természet (díszlet) kíséri az emberek cselekedeteit, érzéseit, gondolatait, nem lehet meg benne tehát a képzőművészet megmerevült nagy pillanatainak egyetemessége. Ezt a kísérést a többi költői műfajok fejezhetik ki, éppen azért, mert nem kell konkrétan ábrázolniuk a természetet, mert nem adnak mást, mint a folyton változót, az atmosphaerát és azt csak annyiban, a mennyiben körülveszi a történéseket

és szerepet követel magának bennük. De kifejezési eszközök viszont megengedik nekik külön adni a történeteket és mellettük — kíséretképen és nem konkrétan — a bejátszó természetet. A dráma csak közvetlenül fejezhető ki, vagy megállapítván valamelyik szereplő személy által, a mi elvonná spontánságát és a mi fő, érzéki hatását, vagy pedig magát a természeti tüneményt adná, a mi — nem állván rendelkezésére a stilizálásnak semmi lehetősége — csak utánzás lehetne és így nem kerülhetné el az összehasonlítás a valósággal, a minél pedig csak sokkal gyengébb lehet hatása. A természetnek — a legtágabb értelemben, mindent a mi az embert körülveszi, értem itt — csak másodrendű szerepe lehet így a drámában; csak háttér lehet, ha esetleg szép és fontos is, de lényeges, a formára döntő szerepet nem játszhatik benne. Az abstractumok közül a tisztán philosophiaiakat a gyors és közvetlen tömeghatás követelménye, a történelmiakat (fejlődés szükségszerűsége stb.) a terjedelem reductiója már eleve kizárja. Mindakettő, mint később alkalmunk lesz bővebben kifejteni és mélyebb dramaturgiai követelményekből levezetni, csak annyira és annyiban drámai, a mennyire embernek emberekkel szemben való actióiban tükröződik és nyilvánul. Ugyanezek az okok kizárják a drámai megtörténések köréből, a dráma anyagából a természetfölötti erők és hatalmak működését is. Ezeket minden művészet vagy csak lyrailan, csak emberek lelkén át, azokon a hatásokon keresztül, a mikkel azok lelkét formálják, fejezheti ki, vagy egészen elvontan jelezve, a felvevő gondolkodására és képzeletére bízva a kiegészítést, a metaphysikai tünemény tulajdonképeni elképzelését. Könnyen belátható, hogy mindez — már az eddig elmondottak alapján is — a drámában lehetetlen. A dráma még a metaphysikai megtörténéseket is csak sociologiai történések formájában fejezheti ki.

Milyenek legyenek most már ezek az emberek és milyenek a közöttük lejátszódó actiók, hogy a természetes előfeltételek követelte hatás legbiztosabban létrejöhessen? Más szóval: milyen emberek életének, milyen részei a legalkalmasabb anyagai a drámának? Vagy még egyszerűbben: az ember életének mely megnyilvánulásai azok, a melyekben az illető egész lényege és a reá nézve legtipikusabb

megtörténések a legspontánabb és legérzékibb erővel tükröződnek? Mi symbolizálhatja legtisztábban egy ember egész életét? Mindenki tudja, hogy a dráma az akarat költészete, hogy drámaivá egy embert és sorsát csak akaratának megfeszülése tehet, s esze, érzései és minden más külső és belső tulajdonsága csak kíséri, csak disziti a drámai embert, talán csak arra való, hogy ne hasson egészen merev akarat-abstractiónak, csak előidézni segíti az élet illúzióját. A dráma az akarat költészete, mert akaratában és akarata szülte cselekedeteiben nyilvánulhat csak meg közvetlen energiával az ember egész lénye. A primitív népek igazságszolgáltatása egészen tettei (tehát tetteiben megnyilatkozó akarata) alapján ítélkezik az emberek felett, abból az érzésből indulva ki, hogy a tevő azonos tettével, hogy éppen a tett fedi fel legerősebben és legbiztosabban az ember lényegét, hogy az ember lényege akaratában nyilvánul és a mellett alárendelt fontosságú, hogy mit érez és hogyan gondolkodik, mellékesek tettének motívumai. Ennek a ténynek természetesen csak symptomatikus jelentősége lehet reánk nézve, csak egy gyakorlati példája annak, hogyha az emberek egy embernek egész lényét akarják megfogni, akaratát és annak nyilvánulásait érzik az egész embert legtisztábban kifejezőnek, sőt egyedül ezt érzik az igazán kifejezőnek. Mert az érzés és a gondolat formájában sokkal pillanatnyibb és változóbb, lényegében sokkal hajlékonyabb és külső hatásoknak erősebben kitett, mint az akarat; az ember érzéseiről és gondolatairól talán maga sem tudja soha, mennyiben igazán az érzései és gondolatai (vagy mennyiben váltak igazán azokká), tulajdonképpen teljes biztonsággal csak akkor, ha valamely alkalom próbára teszi őket, ha tehát cselekedni kell az ő értelmükben, ha akaratni elemekké válnak és actiókat hoznak létre.

Az akarat legtisztább, legnyilvánvalóbb és legkifejezőbb nyilvánulása azonban a küzdelem; annyira az, hogy egy nagyon tág értelemben minden akaratnyilvánulást küzdelemnek is lehetne tekinteni. És az eddigiekből következik, hogy minden az akarat visszahatását előidéző életjelenség (küzdelem) közül az lesz a dráma legalkalmasabb anyaga, a melyben legerősebben van meg ez a küzdelemjelleg, a mely legerősebben váltja ki az akaratot a dráma embe-

réből. Az az actió ennél fogva, a mely legalkalmasabb arra, hogy a maga formai és tartalmi elszigeteltségében az illető ember egész életét symbolizálja, a mely annyira a lényegében veszi igénybe a benne szereplő embert, hogy általa felszínre jutó tulajdonságainak mindenem felülemelkedő fontossága mellett csakugyan nem jöhetnek tekintetbe belőle mindazok, a miket — a dráma oekonomiája követelte stilizálás miatt — mindenestre ki kell hagyni belőle. Az a cél tehát, hogy a küzdelem az illető ember (vagy pontosabban: mert ő is repräsentál: az illető embertípus) egész életét jelentse, az egész életet annak az összeütközésnek látszögéből nézve, a melyről az actualis drámában épen szó van. A conflictussal szemben tehát tartalmi követelménye a drámai formának, hogy az illető ember (embertípus) központi élet problémája legyen; mely egyszersmind természetesen a számbajövő tömegnek is éppen ennyire centrális problémája. Formai követelmény, hogy olyan legyen, a melyben a maga életének maximumát adhassa és adja is, a melyben a lehető legnagyobb erővel és sokoldalúsággal juthasson kifejezésre egész élete. Az emberrel szemben pedig, hogy — az actualis probléma szempontjából — a maga típusának maximuma, a legnagyobb erő kifejtésre alkalmas példánya legyen. Ez a dramaturgiai alapja és jogosultsága a drámával szemben mindig fellépő hős-követelésnek, a Byron-féle «I want a hero»-nak, de ez szabja meg a követelés jogosultságának határait is. A hős nagysága absolut a maga típusának alakjaihoz képest, a mennyiben csúcspontja valaminek, és decoratív összefoglalása minden, a valóságban sokkal gyengébben (talán mert elszórtabban és kevésbé tisztán) létezőnek. Kell, hogy az az akarat elem, a mi a küzdelmet előidézte, benne legyen meg az elképzelhető legnagyobb mértékben, sőt — ha az összeütközés természete olyan, hogy megfontolásoknak és érzéseknek erősen gátoló szerep juthat az akaratallal szemben — kell, hogy ezek a gátló körülmények is a maximális fokig legyenek meg benne, hogy típusának minden lehetőségét kimerítve, mégis annak legnagyobb példánya legyen. Minden más szempontból azonban természetesen a hős fogalma és nagyságának mértéke végtelenül relativ. Relativ nemcsak természetesen az étellel szemben, de relativ a darab világával szemben is; küzdelmének ereje és

mélysége adja meg neki a lehetőséget, hogy a darab közép-pontján álljon, nem egyéb emberi kiválóságai. (Küzdelme teszi centrálissá a Corneille Cinnáját a nagyobb Augustettel, az Ibsen Skulójét Håkon Håkonsonnal szemben).

Az a kérdés most már, formailag milyen természetű legyen ez a küzdelem, hogy benne a hős lényének maximumát adhassa, hogy így egész életének symbolumává nőhessen. Az emberi erők és képességek természetes határai szabják meg a küzdelem területének felső és alsó határait, háttározzák meg intenzitásának maximumát és minimumát. Mert a mily bizonyos, hogy minél nagyobb ellentállásra talál egy erő, annál szembetűnőbb módon nyilvánul meg, az emberre vonatkoztatva, annál világosabban látható, hogy tulajdonképen mennyi ereje van, annyira igaz az is, hogy túlságosan nagy ellentállás lehetetlenné teszi azt, hogy az erő, érzékek által apercipiálható módon működék, hogy spontánul érzéki, drámai hatást tudjon előidézni. A küzdő erők között tehát egy bizonyos aránynak kell lennie, hogy a küzdelem bár az elképzelhető legélesebb és leghevesebb is, sőt épen ezért, látszólag legalább egyenlő erejű, vagy legalább is nem elnyomóan különböző erejű felek között vívassék. Bár a küzdelem sorsa objective — a tragédiában — rendszeren előre eldölt, subjective nem lehet, hogy előre eldöntött legyen, sőt az objectiv bizonyosság sem lehet több egy bizonytalan valószínűségi előérzetnél. Az olyan küzdelem, a mely egymással semmiféle erőarányban nem álló felek között játszódik le (például az ember küzdelme az istenséggel, vagy valami más titokzatos, absolut erejű hatalommal, mint az örökletesség stb.) nem lehet drámai; mert ez a küzdelem csak — az actió szempontjából — meddő extasisban fejezhető ki, csak szavakban, csak intímen, lyraian, egyénien, a tehetetlen düh vagy fájó resignatió legfeljebb lyraian megható kitöréseiben. Itt van az igazi mély dramaturgiai oka annak, hogy a dráma anyaga emberek közötti megtörténés lehet csak. Mert a küzdelmeknek ezen maximuma és minimuma közé eső részét épen csak egy embernek egy másik emberrel vagy embercsoporttal, vagy az általuk képviselt emberi intézmények ellen vívott harcjai teszik és a hős ellen fellépő, vele lehetőleg egyenrangú erejű «Gegenspieler» egyben leg-

tökéletesebb technikai kifejezése is és symbolisálása is ennek a helyzetnek. A természet ellen vívott küzdelem részben épen annyira meddő, mint a fennt vázoltak, de ha nem lenne is olyan, csak a physikai embert veszi igénybe, vagy legalább is elsősorban azt és így nem alkalmas arra, hogy benne az ember egész egyénisége nyilvánuljon. Az istenség, ha szerepel a drámában — és tulajdonképen minden drámában szerepel — egyes emberek, vagy bennük kifejezésre jutó emberi intézmények erejében nyilvánulhat csak meg. Aischylos Prometheusének Zeus ellen vívott harcza lyrái monolog marad csak és nincs egy pillanata sem, a mi igazán drámai lehetne és Oedipous királynak szintén az istenség ellen vívott küzdelmét az teszi éppen drámaivá, hogy az istenség maga nem szerepel, hanem emberek, emberek tettei és emberek intézményei által hat csak. (Mert nem szabad soha elfelednünk, hogy az egész Oedipous tragédia megdől, ha a vérfertőzést tiltó erkölcsi parancsot — a mi végre socialis tény — nem tekintették volna feltétlenül kötelező erejűnek, a mint — persze nem jogosultan, mert a drámán kívül levő etikából kritizálta — Jules Lemaitre így is érzett vele szemben). Ugyanaz teszi drámaiatlanná Ibsen Oswaldjának végzetét és ugyanaz mélyen drámaivá az Alvingné küzdelmét, ugyanazon végzet ellen. Aphrodite bosszúja Hyppolitos ellen az Euripides tragédiájában csak Phaidra szenvedélye által válhatik drámaivá és a római birodalom egészen concret historiai helyzete kell ahhoz, hogy az Ibsen Julianus Apostatájának Christus ellen vívott küzdelme drámaivá váljék (és még itt is mindenütt — a *Phaidrát* kivéve — a legnagyobb és legnehezebben leküzdhető technikai nehézségeket okozza a théma metaphysikai természete, a «Gegenspieler» hiánya). A drámai küzdelem csak emberek közötti küzdelem lehet, a dráma még a metaphysikai okokból megtörténőket is csak sociologiai formában képes kifejezni.

A dráma, láttuk, küzdelem, olyan, végsőkig megfeszített erővel vívott küzdelem, a mely egy embernek egész életét symbolisálja. Olyan erős ellenséggel megvívott küzdelem, a milyen erős csak elképzelhető, mert hiszen láttuk, a felső határ csak formai, csak a küzdő fél megjelenési módjának körülhatárolása, csak a küzdelem előre eldöntött-

ségének nem a legelső pillanatban szembetűnő volta. Küzdelem a lehető leghatalmasabb ellenféllel, a szükségszerűséggel a maga legmagasabb formájában és ebben a küzdelemben — a Wilhelm von Scholz tragédia-formuláját használom itt — az embernek mindig el kell buknia. A dráma anyagi követelményeinek következetes végiggondolása a tragédiához vezet: mert mi más a tragédia — egészen általánosan — mint egy embernek maximális erő kifejezéssel megvívott küzdelme centrális életproblémája körül a kívüle álló világgal, a sorssal? A dráma a tragédiában éri el csúcspontját mindig, a tökéletes dráma nem is lehet más, mint tragédia és viszont a tragikus érzések számára nincsen és nem képzelhető el annyira megfelelő kifejezési eszköz, mint a dráma, a melynek minden formai követelménye összeesik a tragikus érzés kifejezési követelményeivel és a mely nem foglal magában semmit, a mi nem hogy nem lenne alkalmas ezek kifejezésére, de nem csak ezek kifejezésére lenne alkalmas. Nem lehet tehát véletlen, hogy a nagy drámai korok (a görög, az angol, a spanyol, a francia) a nagy tragédiák időszakai voltak egyszersmind, sőt hogy nem is tudunk korról, a hol a dráma igazán virágzott volna, a nélkül, hogy a tragédia ne uralkodott volna azon teljesen és hogy a tragikus érzések megszűntével ne ért volna véget a dráma virágzása is. (Elég talán az Euripides utáni görög drámára és a Ben Jonson, Beaumont-Fletcher, Ford után következő angol drámára hivatkozni).

2. A drámai forma lényege paradox, értelmileg össze nem egyeztethető módon ellenkező irányú követelmények érzéki egyesítése, érzéki symbolumban való feloldása. Ez a paradoxia — mint látni fogjuk — a dráma minden részletében megvan és tulajdonképen a szándékolt hatás és a rendelkezésre álló eszközök paradox aránytalanságából következik. A drámai forma nagy paradoxonjai ezért a következők: a dráma tartalma az egész élet, egy teljes, tökéletes, magába zárt universum, a mi az egész életet jelent, a mi maga az egész élet kell, hogy legyen és ezen universum ábrázolására való eszközei térben és időben rendkívül korlátozottak. A drámának lehetőleg kis helyen és rövid időben korlátolt számú személylyel kell egy egész világ illuzióját kelteni. És mindakét oldalról erős a ten-

dentia: minél kevesebb eszközt használni és mégis minél többet magába foglalni. De ez a terjedelmi korlátozottság, mint az előbbieken jeleztük már és mint nemsokára alkalmunk lesz bővebben kifejteni, a történéseknek a bennük szereplő emberek rajzának stilizálására kényszerítik a drámát; az élet gazdagságának érzéki ereje helyett a mindig fogalmi, az abstractió felé hajló általánosítás, a részletek elhagyása segítségével hathat csak. Ebből két paradoxon is következik. Stilizálásának természete mindig arra kényszeríti a drámát, hogy abstractan nézze az embereket és dialectikus formában conflictusait, hatásának természete azonban (tömeghatás) csak a lehetőleg primitív, érzéki, közvetlenül ható symbolumokat enged meg neki; anyagának természete pedig (élő emberek és ezek cselekedetei) szintén elleneszegül a stilizálás ezen elkerülhetlenül szükséges irányának.

A dráma világa az élet egész világát jelenti és mivel tartalmi lehetőségei nem engednek meg többet, mint hogy legfeljebb egy pár ember életéből egy pár kalandot adjon, egyetemessége nem is lehet tartalmi, mint az epikáé (éposz, regény), mely a maga universumát universalisan ábrázolja, a melynek a határtalan kifejezése számára kifejezési eszközeiben sincsen határa (azaz csak ott, a hol minden szóban való kifejezése van). Az epika tartalmi universalitásával szemben tehát a dráma universalitása formai; annak extensív voltával szemben az övé intensív; annak érzéki, empirikus voltával szemben abstract, metaphysikai, symbolikus, mystikus.

Hogyan jöhet azonban létre formailag az universalitás? Az universalitás alkotó elemei közül az egyes tünemények végtelen gazdagsága, a határtalan számú lehetőség határtalan számú megvalósulása nemesak ki vannak zárva a drámából, de még ezeknek illúzióját sem keltheti fel egy pillanatra sem és csak a harmadik eleme az universalitásnak, az összetartozás, fejezhető ki anyagilag is drámailag. Természetes tehát, hogy a dráma az élet teljességének azon elemét, a mely közös mindkettőjünkben, erősen fogja hangsúlyozni, sőt mert csak ez közös, erősebben kell hangsúlyoznia, mint a hogy az a valóságban szerepel. A rend, a dolgoknak egymással való sokszoros és bonyolult kapcsolata és

ennek az összekapcsoltságnak s a dolgok egymásból következő voltának kérlelhetlen szükségszerűsége: ez egyik legfőbb formai principiuma a drámának. Construált benne minden; minden atomja szoros kapcsolatban van az összes többi atomokkal és a legkisebb mozgásnak erős és mély és szükséges resonantiája támad mindenütt. Nem lehet benne véletlen, ötlet, epizód, megtörténés vagy ember, a ki csak magáért van, csak azért, mert szép, vagy érdekes, vagy megható, de nincs könyörtelen szigorúsággal bekapcsolva a dráma nagy, matematikai pontossággal és csalhatatlansággal megszerkesztett szükségszerűségi architektúrájába.

A drámában tehát szükségszerűség uralkodik, erősebben, keményebben és következetesebben, mint az életben; az életjelenségek megjelenési formája lehet az egymásmellettség (és azoké a művészeteké is, a melyek anyagilag az élethez közelebb állanak), a drámaiaké csak az egymásból következőség, az egymás fölé- és alárendeltség. Hume tagadhatta az életre a causalitásnak feltétlen uralkodó voltát, az élet életvolta nem szűnt meg ezáltal, az életben a jelenségek reális létük által vannak, a kapcsolatok csak utólagosak közöttük; a drámai jelenségeknek nincs más realitásuk, mint kapcsolatban-létük és más kapcsolat nem képzelhető itt el mint okozati. Nem lehet más összetartozás, mint az okok és okozatok hosszú láncolata, a hol minden ok okozata az előtte jövőnek és minden okozat oka az utána következőnek. És ennek a láncolatnak vége az egyes, a már nem analysálható jelenségekben van, azokban, a melyek innen levezetettségük révén éppen drámaivá, a dráma alkotta kosmos elemeivé válnak. Ez egyik vége a láncznak, a cél, a mely felé megy, itt van — hol a kiindulás? A causális gondolkodás természetéből következik, hogy nem állhat meg soha máshol, mint végoknál, tovább már nem analysálható jelenségnél, olyan oknál, a mely már nem okozata semminek — mi lehet ilyen végok a dráma complexumában? És hol lehet ez? Meddig terjed a drámai szükségszerűséget megteremtő causalitás láncza? A drámán kívül van, vagy ezen belül? Tisztára formailag: kell, hogy más természetű legyen, mint minden a drámában szereplő elem. A dráma emberekből és emberek cselekedeteiből épül

fel és mindakettővel szemben mindig felvethető a kérdés, hogy miért történt így és miért olyan a milyen; az ok és okozatsor vége csak az lehet, a mi éppen ezekre a miértekre vitát nem tűrő módon felel meg. Ez a végok egy érzés lehet csak, az írónak a világgal szemben (azzal a világgal szemben, a melyet a drámában ábrázolni fog) való érzése, gondolkodása, látása, értékelése, annak csoportosítása, tempójának, rhythmusának, hangsúlyainak megérzése, egyszóval — ha a szó talán nem egészen kifejező is — világnézete. A világnézet ellen csak materiális ellenvetés tehető, hogy t. i. a felvevő elfogadja-e vagy sem, vagy pontosabban rejtett, ki nem mondott küzdelem folyik felvevő és alkotó között, hogy sikerül-e — ha a mű közvetlen hatásának tartamára is csak — rásuggerálni ezt az érzést vagy sem. Minden más ponton a felvevő ellentállása formai, azaz a hatás be nem állta a mű nem sikerült voltát jelenti; egy olyan «miért» kérdése, a mire a dráma nem tud felelni, tehát egy világnézeti megoldatlanság, vagy az okozati kapcsolás tökéletlen keresztülvitele csak fogalmi kifejezése annak, hogy a suggestióra hajlandó nézőt — saját hibájából, formai okokból — az író nem volt képes elég erővel suggerálni. A világnézet nem tehető vita tárgyává, azaz csak formailag, csak alkalmazásában, csak következetes keresztülvitele lehetőségében vagy sikerültében bírálható; helyt álló vagy nem álló volta azonban nem jöhet szóba soha, vele szemben a «miért» kérdése nem merülhet fel soha, mert hiszen a hatásprocessus lényege éppen az, hogy elfogadtassék. És ha a hatásnak — hogy úgy mondjam — sociológiai előfeltétele is egy bizonyos fokú, esetleg öntudatlan megegyezés író és közönsége közt az érzéseknek a világnézet szó alá foglalt complexuma körül, ez a kérdés már időnkint, sőt személyenkint változó és így nem lehet a drámának formai problémája, olyan problémája, mely a hatásnak állandó elemét kutatja. A világnézetben való felépültség a dráma causális szerkezetének formai következménye, a világnézettel szemben csak formai követelések emelhetők, csak az a kérdés vethető fel vele szemben, hogy — a constructiót összetartó eleme lévén a drámának — alkalmas-e erre a feladatra vagy nem és ha igen, mennyiben. Később alkalmunk lesz rámutatni arra, hogy a drámai forma

paradox volta miatt, a végső constructió, a világnézet szinte eltűnik belőle, nem érzékeljük soha közvetlenül. Mondhatnók: csak hiánya vehető észre, vagy másszóval, ha sikerült már a constructió, feleslegessé vált a világnézet, azaz a dráma már csak szerkezeténél fogva hat. A világnézet tartalmilag esetleg elavult már, de a néző a forma okozta nagy impressiók hatása alatt a maga meglátásainak megfelelő, az író eredeti látásától bizonyára különböző világnézetet vetít a szükségszerűen hatott történések mögé. Az *Oedipous király* hatása talán a legnagyobb példa erre, melyet ma szerkezeti okokból, az analitikus megoldás tökéletes keresztülvitele miatt, sorstragédiának kell éreznie mindenkinek, pedig a görög dráma legnagyobb ismerője, Wilamowitz azt mondja, hogy sorsról, mint okról, mint ható erőről sehol sincsen szó Sophoklesnél és nem is lehet szó sehohsem.

Az élet teljességét és gazdagságát csak tisztán formailag fejezheti ki a dráma; a dráma kifejezési lehetőségei itt még csak egy síkban sincsenek a realitással, nem stilizált abbreviaturája már annak, mint a rend szempontjából, a hol csak erősebben hangsúlyozott egy ott is meglévő elemet. A tartalmi teljességet formai teljességgel kell pótolni, az extensívét az intenzívvel, az empirikusát symbolikussal. Egyszóval: a teljesség kategóriáját itt a lezártág kategóriája pótolja. A teljesség és gazdagság a drámában tehát azt jelenti, hogy minden elgondolható lehetőség fel van vetve és minden fölvetett kérdésre meg van adva a felelet. A dráma legtipikusabb példája azon művészi stilizálásnak, a melyről Simmel beszél, mely kitép minden szálat az eleven élethől és egymással köti össze végeiket, hogy teljesen magában zárt, magában befejezett, semmi kivülről levővel összeköttetésben álló ne legyen. S így egy új élet jön létre, melynek életjellegét lezártágának spontán illúziója adja meg; teljesnek érezzük, mert nem ébred föl, nem ébredhet föl bennünk semmi kívánság, semmi hiányérzet vele szemben; nem is képzelhetünk el olyasvalamit, a mi még oda tartozhatnék ebbe a világba és mégis hiányzik belőle. Ha most már ennek a még üres principiumnak reális tartalmat akarunk adni és azt kérdezzük, mi az a probléma, a melynek szempontjából fel kell vetni azokat a kérdéseket, a melyeknek és válaszaiknak mindent kimerítő volta a teljességet létre

hozza, szóval mi az a középpont, a mi körül ezt az önmagában zárt vonalat, ezt a kört meghuzzuk, megint ugyanugy kell felelnünk, mint mikor a causalitások sorának végét kerestük, a mikor a világnézetre jutottunk. Mondottuk már, hogy a dráma tárgya egy vagy több küzdelem formájában megnyilvánuló megtörténés egy ember életéből, úgy stilizálva, hogy annak a típusnak egész életét jelentse. Ennek az embernek centralis életproblémájáért vívott küzdelme, illetve annak a küzdelemnek abstractiója az a középpont, a mi körül minden csoportosul; ezen küzdelem minden lehetőségének teljes végiggondolása és következetes végigvitele adhatja meg a drámának a forma követelte lezártágát. És világos, hogy ez a végiggondolás csak abstract, csak — küzdelemről, antinomiákról lévén szó — dialektikus formában képzelhető el. Ezt a dialektikus teljességet épen úgy, mint a causalitás megkövetelte végokot, csak világnézet adhatja meg; ebből a szempontból épen úgy döntő constructiv formai követelménye a drámának a világnézet, mint abból volt, de itt is épen úgy, mint ott, csak a stilizálás alapja, csak apriorija a drámának, csak alaprajza, neki magának azonban a közvetlenül előttünk lejátszódó eseményekben szerep nem juthat. És a lezártág követelménye, a miből minden lehetőség tökéletes feloldása következik, más oldalról ugyanazt követeli a dráma tárgyául szolgáló küzdelemtől, a mit már magának a küzdelemnek fogalmából levezettünk, a küzdő ember és az ellene megfeszülő erők maximális voltát, vagyis egészen végig gondolva a tragédiát.

A dráma universalitásának végső formai követelménye tehát, hogy stilizálásának alapja világnézet, tehát valami a concrét drámát fogalmilag megelőző, a szoros értelemben vett drámai complexumon kívül álló legyen. A közvetlen tömeghatás követelménye viszont — mint láttuk — kizárja a drámából az abstract fogalmiságot és anyaga (spontán megtörténések concrét emberekkel) nem engedi meg, hogy közvetlenül logikai, dialektikus formában jelenjék meg. De maga a lezártág szükséges volta ezen paradoxonok mellé még egy újabbat állít, megkövetelvén egyfelől a drámától egy kivülr fekvő motivumot épülete alapjául, másfelől azonban — a lezártág fogalmából következik ez — kizárva annak lehetőségét, hogy létezzék számára valami, a mi kivülr van; hiszen

a dráma világát az teszi épen universummá, hogy magába foglal mindent, a mi egyáltalában beléggondolható. A dráma alapjául szolgáló világnézet így tartalmilag abstract és dialektikus, formailag annak ellenkezője; csak apriorija a drámának és közvetlen szerep nem juthat neki benne seholsem és mégis — immanensen — benne kell lennie annak minden legapróbb részletében.

Egészen röviden: a mit így a forma-analysis segítségével drámai világnézetkép fogalmilag különválasztottunk, az a közvetlen hatásban, — a legtágabb értelemben használom itt ezt a szót — mint az atmosphaera, a tónus egysége nyilvánul. Mint hallgatólagos meghatározója annak, hogy abban a világban, a mely elénk van tárva, mi lehetséges és mi nem és mi mennyire és hogyan lehetséges; mint láthatatlan határa és kerete az actióknak, az érzéseknek és gondolatoknak, mint közvetlenül nem érzékelhető ütemekre bontója, rythmusokba foglalója a szereplő emberek minden életnyilvánulásainak. A világnézet a dráma világának mystikus, immanens egysége, a mi csak a dráma egésze által juthat közvetlen kifejezésre, a minek jelenléte, minél tökéletesebben megoldott a dráma, annál kevésbé válik a fölvevőben tudatossá, de a minek hiányában vagy következetlensége mellett szétesik a technikailag legtökéletesebb szerkezet is. Az *Antigone* rövid analysisse talán legvilágosabban igazolhatja ennek igaz voltát. Úgy Antigone, mint Kreon helyzete a darab elején (egészen Teiresias megjelenéséig) a lehető legtisztább. A legnagyobb tragikai erővel egymással szembefeszülő, különböző, de egyenlő erejű erkölcsi parancsok hatása alatt kell Kreonnak megtiltania Polyneikes eltemetését, kell Antigonének mégis eltemetni őt, kell Kreonnak halálra ítélnie azt, a ki parancsának ellenszegült és végrehajtani a parancsát mindennek ellenére Antigonén, mikor kiderült, hogy ő szegte meg azt. A mint a kar kifejezi:

Ah, nemes czél a hű kegyelet,
De a fejedelmi erővel
Daczra kiszállani vészes,
Tendaczolásod okozza halálad. (Kempfordítása.)

Teiresias megjelenésével minden megváltozik. Kisül, hogy Kreonnak nem volt igaza, mikor Antigonét élve eltemetésre

ítelte és a kar meg is győzi Kreont és az jóvá is akarja tenni hibáját. De már késő. Antigone meghalt és Haemon öngyilkos lesz holtteste fölött. Mi lett így a kezdet gyönyörű, nagy tragédiájából? Szerencsétlen véletlenek lánczolata. Semmi — sem külső, sem belső — szükségszerűség nem kényszerítette Teiresiást, hogy csak most emelje föl szavát, a mikor már késő és ha valamivel előbb szól, nincsen még *conflictus* sem, nem hogy tragédia és még így is szerencsétlen véletlen csak s nem Kreon és Antigone helyzetének szükségszerű következménye, hogy halva kell találni Antigonét és ha itt nem késnek el, hol a tragédia? Paul Ernst *Antigone* analysisében úgy látja ezt a dolgot és úgy próbálja meg az egységet helyreállítani, hogy Kreon lelkébe teszi cselekvései szükségszerűségét, azt mondván, hogy hiányzik belőle az objectiv kötelesség szükségszerűsége és helyette csak makacosság, belátás hiánya és elbizakodottság van. Persze ezzel is — mint később alkalmunk lesz részletesebben indokolni — veszít szükségszerűségéből a dráma, az által, hogy nem objectiv helyeztek, hanem subjectiv tulajdonságok idézik elő a katasztrófát («durch die Umsetzung des Notwendigen in das Gewollte», mondja Ernst); de kérdés, hogy ez is megáll-e? Kérdés, hogy nem a mi mindig immanens egységesség utáni vágyódásunk teszi-e a Teirésias-jelenet hatása alatt utólag gőgös zsarnokká a darab első felének Kreonját, a kinek igazát akkor senki sem vonja kétségbe, a ki maga is mélyen meg van győződve arról, hogy az állam fenntartása követeli az engedetlenek megbüntetését, az anarchia kiirtását? És két egyenlőtlen félre hullana szét a tragédia, gyönyörű, mélyen indokolt nagy tragikus *conflictus* az egyik és szerencsétlen véletlenek alkotta sorstragédia a másik és ennek a széthullásnak oka tisztán világnézeti végignemgondoltság (a Teirésias-jelenet minden más tekintetben csodálatosan jó), a Kreon viselkedése erkölcsi jogosultságának végig nem gondoltsága.

A dráma formai paradoxájánál fogva paradox hatásokra is képes: érzéken fejezi ki a legmélyebb abstractumokat, konkrét történetekben a legszigorubb dialektikát. A dráma, tömeghatás lévén a célja, kezdetlegesebb, kevésbé subtilis és bonyolult érzéseket fejez ki, mint a többi irodalmi műfajok és mégis a legabstractabb közöttük, a bölcsészethez

a legközelebb álló. Hatásának lényege épen a legmélyebb életproblemákat közvetlen symbolumok segítségével nagy tömegekben tudatosá tenni, a legmélyebb életérzéseket nagyon különböző és — a tömegben-lét által — primitívbebké vált emberekben fölkelteni. Ezen hatásának mystikus extasitásig való fokozhatósága magyarázza meg a legvilágosabban a drámának vallásos gyökerekből nőtt voltát és azt is, hogy egyrészt el kell hagynia az érzésnek (a világnézetnek) a vallás talaját vagy el kellett veszítenie naiv biztonságát, hogy dráma jöhessen létre, másfelől azonban sokat kellett még megőriznie lényegileg, ha formailag nem is, az érzés vallásosan erős fanatizmusából, hogy még lehetséges legyen a dráma. A dráma az összeütköző akaratok dialektikája és csak akkor lehetséges, ha ebben a formában érzékeli író és közönsége az életet. A míg az érzések még nem problematikusak (nem ütköznek össze, nem állnak egymással szemben, mint egyenlő szükségszerűségektől hajtott akaratok, nem váltak még dialektikusakká) és a dialektikus elem az életben még csak intellectuális, addig nem lehet még dráma. És már nem lehet, mihelyt a fölbomlás processusa olyan mély, mihelyt az akaratok önmagukkal annyira meghasonlottak már, hogy már nem is állhatnak egymással szemben; ha a dialektika már csak intellectuális. Egészen röviden: a scholastikus dialektika még nem drámai és a sophisticus már nem az; a mysterium még nem dráma és a platói dialógus már nem az.

A konkrét és abstract azon paradox egybeforrása, a miről eddig a dráma megalapozásánál beszéltünk, természetesen végigvonul minden részlettechnikai, dramaturgiai kérdésen. A paradoxon lényege, hogy élő, spontánul cselekvő emberek vannak beállítva ebbe a ridegen abstract keretbe. Az első pillanatra úgy látszik tehát és nagyjából úgy is van, mintha a drámában az ember, a character képviselné az életet, a konkrét elemet és abban a helyzetben, a melybe kerül és mindabban, a mi vele megtörténik, repræsentálnék a dráma elvont eleme. Bizonyos, hogy az actió (a legtágabb értelemben véve itt is a szót) symbolikus és construált, tehát lehetőleg egyszerű, világos, átlátszó, csak arra való, hogy az abstract, dialektikusan formulázott világnézetet kifejezze és — ezt, azt hiszem, nem kell részletezni — hogy az ember lelkében mindig van sok pillanatnyi, irracionális,

abstractiókba beleilleszteni nem tudó elem; sőt, mert az élet illuzióját kell fölkelteni, nem is szabad, hogy bármilyen abstractióba egészen beleférjen. De másfelől a legegységibben rajzolt ember szerepe a drámában csak reprezentálás lehet, a drámai ember csak típus lehet és mivel spontán cselekedetek alkotják az actiót, azt sem óvhatja meg a legabstractabb előre gondoltság sem a pillanatnyiságok számtalan véletlenségeitől. Az egyik perspectivájából nézve a másik mindig irrationális lesz, csak az abstract és tipikus, a honnan kiindulunk. Egy character-abstractióból kifelé nézve mindig csak véletlen lehet, hogy éppen ebben és nem egy másik cselekedetben vagy helyzetben revelálódik és az elvont cselekvés szempontjából véletlen tulajdonságokkal kell tele lennie a legmerekvebbre stilizált embernek is. Jellem és cselekmény így ellenkező irányú erők eredői lévén, irányuk megint ellenkezők. Ellenkezik egymással tempójuk: a jellem rajza lassúságot követel, az actió gyorsaságot. Ellenkezik stilizáltságuk iránya: szélesség, részletezettség a jellemé, nagy, elvont összefoglalás a cselekvényé. Eltérők distantiaiuk: ez közelséget, intimséget követel, az a távolból látottság decoratív monumentálitását. De még itt is mindegyikben benne vannak a másik elemei, mindegyikben csak az egyik oldal uralkodik és elnyomja a másikat — de soha annyira, hogy az egészen eltűnhetnék — és mindegyik csak, mint fontosabb láttuk, a maga perspectivájából nézve, teljes ellentéte a másinak, csak egymással szemben állásukban poláris ellentétek. A drámai forma lényege azonban itt is érzéki. A spontán hatásban elválaszthatatlan és csak utólagos analysisben elemeire bontható egységet teremteni az elemek paradoxijából. Jellem és cselekmény elválaszthatatlanok egymástól: a cselekmény a hős sorsa és a hős mindig azonos sorsával. Éppen sorsában válik igazán azzá, a mi. Jellem és cselekmény egyek, úgy a hogy erő és anyag egyek az érzékek számára, úgy a hogy' a tevő azonos tetteivel minden primitív érzésünek, a hogy' elválaszthatatlanul egyek a natura naturans és a natura naturata a természet-philosophiában. A drámai jellemstilizálás irányát, a drámai ember egyszerre konkrét és abstract. élet és symbolum voltát ez a viszony határozza meg: a drámai ember olyan ember, a ki azonos tetteivel, a kiből nem marad semmi, a mit

tette ki ne váltana és a mit ne tette váltana ki, olyan ember, a ki lényének egész felületében érintkezik sorsával, a kiben tehát nincsen semmi — művészileg — megváltatlan, semmi, a mit sorsával való nagy találkozása ne tenne muzsikává. A drámai ember az akarat abstractiója.

De mégis a situáció (tehát a cselekményi elem) hozza ki erősebben a drámában a szükségszerűséget. A sorstragédia egész problémája, formailag, technikailag talán erre a kérdésre vezethető vissza: mennyire uralkodik a drámában törtenőkön a helyzet. A sors (tehát a legridegebb szükségszerűség) technikai æquivalense a drámában mégis egyedül a situáció lehet; ha valakiről azt mondjuk, hogy jellemében van a sorsa, ez szavakkal való játék csak; a sorsnak reális értelmet az adhat csak, hogy valami kívülről jövő, valami az ember lényegétől, drámai lényegétől és akaratától teljesen és egészen különböző. A sors természetesen egy bizonyos character-t tételez fel, a melyben nyilatkozik és a melyet nyilatkozni segít, de kell, hogy eredetileg attól különböző legyen, szembe jöjjön vele és csak a nagy találkozás mystikus pillanatában váljanak egygyé és az egygyéválás maga is föltételezi, hogy valamikor különbözők voltak. És így mély művészi értéket képviselt és tisztábbá tette a stilizálást a görög dráma mythológiából nőtt voltának az a következménye, hogy egy olyan szenvedélyt, a mely kívülről szállt rá az emberre, a mi ellen vívott belső és külső küzdelme tulajdonképeni tárgya a drámának, istenséggel symbolizálta, sorsjellegének érzéki kifejezést adván a megismerés által. (pl. Euripides *Phaidrája* és *Herakles-e*; tanulságos ezeket az Alfieri hasonlóan elgondolt, de már csak psychologialag kifejezett Myrrhájával összehasonlítani). Az emberi akarat, az ember (bármilyen kötöttnek gondoljuk is el) mindig a szabadság, a magából kiinduló cselekvés elvét fogja jelképezni és mindaz, a mi vele szemben áll, a minek ellentállásán vagy támadásán megtörik ez az erő, a fölötte diadalmaskodó szükségszerűség, a sorsot. A drámai sors így egészen pontosan csak negative írható körül: mindaz, a mi valamely szereplő személy élete alakulására befolyással van és a mi nem az ő jelleméből fakad.

Ebből persze a sors fogalomköre, nagyságának és for-

májának viszonylagossága is következik: az egyik ember lelki tényei, pszichológiai motivumai objectív sorsok a másik számára. A situáció — ha a legtöbb szabadságot nyújtja is — csak két lehetőség közötti választást adhat legfeljebb a dráma emberének, vagyis egy jellem számára erősen zárt helyzet mellett nincsen választás; teljes a drámai megtörténés szükségszerűsége. Egy jellemből kiindulva (mintegy légüres térben) a cselekvéseknek végtelen számú iránya és intenzitása képzelhető el, úgy hogy egy jellemre épített drámában a megoldásnak, bármennyi lehetőséget vágnak is el a helyzetek, igen sok faja lehet még; a szükségszerűség suggestiója sokkal nehezebben érhető el. Antigone és Kreon esete talán legvilágosabb példája ennek. Mind a kettőnek jellemében van bizonyos végsőig menő hevedés, egyik sem egészen az adott helyzet megkivánta tiszta típus, egyiknek szempontjából sincs a dráma tisztán a situációra fölépítve. De Antigone számára Kreon kész helyzetet teremt: a Kreon jelleme objectív sors az ő számára és így csak két lehetőség között lévén választása, jellemének legvégsőig feszültsége nélkül is csak azt tehetné, a mit tett; nem különleges jellemvonásából következik a tragédiája és az teljesen szükségszerűnek is hat. Kreon ellenben maga teremti meg, mint előző analysisünkben rámutattunk, féktelenségében a situációt és a characterre komponáltság nála meg is szünteti — ha az Ernst analysisének alapján állunk — a vele történők szükségszerűségét. A szükségszerűség hatása a drámában annál erősebb lesz, mennél nagyobb szerep jut a szerkezetben a helyzetnek (cselekménynek) és mennél kisebb, vele arányban, a jellemnek. Ennek legjellemzőbb esete és egyben legfőbb bizonyítéka, hogy a szükségszerűség leglenyűgözőbb hatását azok a drámák idézik föl bennünk, a melyekben minden a situáció, a hol a darab kezdetekor minden megtörtént már és a cselekvés csak a multak lebonyolításából áll; annyira erős itt a szükségszerűség érzete, hogy általa még véletlen megtörténések és pillanatnyi jellemvonások is következményükben a sors erejével hatnak, szükségszerűekké válnak. Elég talán az *Oedipous királyra* és az Ibsen *Kísértetek* cz. művére, a két leghiresebb példára hivatkozni.

De jellem és cselekmény csak másodlagos kifejezési eszközei a drámának. Szinte azt lehetne mondani, hogy egy-

általában csak közvetve vehetünk tudomást róluk és közvetlenül csak dialógusokat látunk és hallunk és hogy minden, a mi a drámában történik, dialógusok formájában játszódik le. (A forma közvetlen megjelenési formája így symbolizálja megint lényegének dialektikus voltát.) A drámai dialogus így thema és kidolgozás, anyag és forma, egyben és egyszerre — a Julius Bab formulázását használom itt — és ebből a paradox ellentmondásból következik minden vele szemben emelhető formai és anyagi követelmény. És forma és anyag megint intellectualiter össze nem egyeztethető ellentétben állanak egymással: az anyag az eleven élet, az ember lélekének közvetlen megnyilvánulása, a forma a mély világnézeti dualismus, a drámai dialektika egy ponton való megnyilatkozása. Anyagi lehetőségei határozzák meg így stilizáltságának felső határát: az illető személy maximális kifejezési lehetőségét az adott világ megszabta határokon belül; a formai követelmény az alsót: ezen határokon belül a symbolikus maximumát, azt hogy a dialógus minden pillanatban annyira és oly kizárólagosan a szereplő ember lényegét, jellemének a sors felé fordult és azzal érintkező részét adja, a mennyire az életillúzió megengedi. (A mit persze, mondanunk sem kell talán, nem az «élet», hanem az adott dráma belső, belül lezárt világának élete határoz meg). A dráma páthosa így nem emelkedettség a köznapi élet nyelvével szemben, mert annak nyelve is lehet pathétikus és a legemelkedettebből is hiányozhatik az, de a dialogus symbolikusságának tökéletes concentrációja, olyan stilizáltsága a beszélő ember szavainak, hogy képei az egész embert és egész sorsát magukba foglalják. De viszont: csak az embert és sorsát (illetve immanensen az egész hozzátartozó typus-complexumot) foglalhatja magába a dráma páthosa. Egy bizonyos emelkedettségen túl az általánosságoknak olyan tágasak lesznek fogalmainak körei, annyit magukba foglalók képei, hogy már nem foglalnak magukba semmi reálisat; csak intellectuálisak már és nem érzékiek. Ez a dialogus symbolikusságának — formai — felső határa, a mi a nélkül, hogy ez fogalmilag szükségszerű lenne, rendszeren össze szokott esni az anyag megengedte felső határral. (Ettől a határmegvonástól függnek a sententia használatának lehetőségei a drámai dialogusban).

A dráma csak dialogusokból áll, a mit azonban ki kell fejezni, az — végső analysisében — innen is, túl is van a dialogus kifejezési lehetőségeinek körén. A drámai technika legmélyebb és utolsó paradoxona így talán ez: a dráma csak a pszichologia útján fejezhet ki mindent és minden csak pszichológiai kifejezés, láttuk már, önkényes és elégtelen. Más oldalról nézve ugyanezt a kérdést: a drámai forma lényege a lezárttság, a magában befejezettség és a végső megalapozás mégis kívül fekszik ennek a zárt világnak közvetlen körén. A történetes anyagi oldalát tekintve pedig: a dráma egészen a mystikus extázisok határán álló érzéseket válthat ki a tömegből a sociológiai jellegű események ábrázolása által, melyek azonban mégis mindig csak a szereplő emberek lelkén keresztül fejezhetők ki, csak mint az ő lelki tényeik érzékeltethetők. A tények kapcsolása így formailag empirikus, (ténynek tényből való egyszerű következése) és pszichologia, lényegileg azonban aprioristikus és a pusztán pszichológiai túlmenő. A véletlen fogalma — a drámai illusióból való kiesés legélesebb esete — csak így magyarázható. Véletlen mindaz, a mi csak pragmatikusan van indokolva, a minél, ha az okok láncolatát követjük, nem jutunk el a láthatatlan, az immanens centrumhoz, hanem meg kell állnunk valamely egyszerű ténynél, a melyből a véletlennek érzett eset következik és az életben el is hinnők, hogy belőle következik és semmi bántót nem éreznénk benne. Lőrincz barát levelének elkésése a pestis miatt, a mi közvetlen oka Romeó és Julia elvesztésének, elég szemebetűnő példa erre. Innen következik az intrika drámaiatlan volta is, a mi nem más, mint ilyen pusztán pragmatikus történések tudatos egymásutánja és részben csak pragmatikus voltánál fogva, részben tudatossága miatt túlságosan intellectualizálván a processust, nem enged igazi drámai hatást létrejönni. Kivétel persze, ha az egész intrika csak symbolikus, csak nyilvánulási formája egy lényegében drámai nagy energiának (*III. Richárd*). Hogy pedig tisztán jellemből, csak a pszichologia segítségével nem lehet motiválni, azt úgy hisszük, az előbbieken már eléggé bebizonyítottuk.

Mindent összefoglalva: a drámai stilizálás lényege, úgy ábrázolni egy kalandot egy ember életéből, hogy az annak

egész életét jelentse, hogy az az izolált megtörténés egymagában zárt és teljes egész, az egész élet legyen. Innen kiindulva most már — pozitív és negatív elhatárolások segítségével — egészen konkrét tartalmat adhatunk a drámai *conflictus*nak, jellemnek és helyzeteknek, melyeknek fogalmai eddig csak formailag voltak meghatározva, többé-kevésbé üresek voltak.

A lezárttság követelményéből a *conflictus* feloldhatatlansága következik, a tragédia, melynek a dráma legbensőbb formájából való szükséges következése már több helyen utaltunk. Nemcsak azért, mert mint akkor mondtuk, a lezárttság a maximális lehetőségeknek tökéletes kimerítéséből jöhet csak létre és ez — emberek közötti összeütközésről lévén szó — csak a tragédiához vezethet. Nemcsak azért, mert maga a lezárttság fogalma kizárja egy esetleges más megoldási útnak még elképzelhető voltát is, mint azt, a mit a dráma ad (itt a szükségszerűség postulatuma vezet erre felé) és — maximális erővel egymással szembe feszülő erők dialektikája lévén a drámai forma — csak akkor képzelhető el egyedül egy megoldás, ha a küzdő elbukik. Mert hiszen a győzelemnek vagy az eldöntetlenségnek mindig ezerféle lehetősége van és ha az egyetlen út a forma követelménye, ez csak a tragédiához vezető út lehet. Nem is csak azért, mert a lezárttságnak, annak, hogy a dráma végével mindennek belsőleg-külsőleg vége is legyen, alig képzelhető el más érzéki kifejezése, mint a halál, vagy legalább is egy olyan erejű megrázkodtatás, a mi az illető ember egész életének végét vet. Csak a halál által van elzárva a dráma minden ajtaja a végen túl, a jövő felé, csak így van befelé fordítva minden az életből kitépott szála, csak így válik körré, saját farkába harapó kígyóvá a dráma. Mert a multnak minden szálát épen a motiváció segítségével be lehet vonni teljesen a drámán belül történők körébe, teljesen beleolvasztani annak világába. A jövő számára ilyen eszközök nincsenek és csak a tragédia zárhatja le a drámát erről az oldalról véglegesen. Így — ha ugyan tényleg naivitásból íródtak így — mélyen művészieknek érezzük a Shakespeare-tragédiák végső jeleneteinek nagy mérszárlásait, a melyekből soha más, mint nézője a drámának, olyan, a ki csak végig sétált rajta, a ki tulajdonképen nem élt benne, csak háttere volt a törté-

néseknek, élve nem menekülhet; a nagy öldöklés symboluma a nagy világösszeomlásnak, a mi épen a dráma tárgya, a dráma vége annak a világnak végét is jelenti. Így csak Horátio és Fortinbras marad életben a *Hamlet* végén csak Kent és Edgar a *Lear*-én. És ha görög tragédiák nem tragikus végződéseit istenek szavai zárták is le, mi nem érezzük már zártaknak őket és ma már nincsenek is isteni megjelenések, a kiknek parancsai a tragikus befejezést pótolhatnák. De legvégsőbb kapcsolata a drámának és tragédiának mégis az, hogy a dráma legbensőbb lényege, hogy a tárgyul szolgáló kaland az egész életet jelentse, csak a tragikus embernél és annak is csak tragikus situációjában érhető el. Mert mindenütt másutt az egész élet egész csupán; minden egyes dolognak, legyen az magában véve bármilyen nagy és szép és erős hatású, csak annyiban van jelentősége, a mennyiben az egész életet fejleszti vagy akadályozza és magában véve csak epizód lehet, csak részlet, csak az egészszre való vonatkozásában kapja meg igazi jelentőségét. A tragikus élmény az egyetlen, mely bár része csak az egészsznek, mégis az egészszet jelenti, az egyetlen, a mi symboluma lehet az egész életnek. A tragikus ember az egyetlen emberfajta, a ki életének egy kalandja által symbolizálható.

A forma — láttuk — a tragikus embert követeli meg a dráma legalkalmasabb anyagául és egypár fontos typus kizárásával talán egész pontosan (a mennyire így fogalmilag lehet) körülírhatjuk a drámai ember lényegét. Formailag: a még fejlődő ember, az az ember, a ki még útban van valami felé, vagy a kinél a fejlődés maga az élet (Goethe), nem lehet drámai, egyszerűen azon már fentebb említett oknál fogva, hogy számára minden egyes megtörténés csak stádium, csak epizód lehet. Nem is beszélve természetesen a fejlődés technikai kifejezhetetlen voltáról, hogy annak legfontosabb részei belső, kizárólag lélektani eltolódások lévén, nem is fejezhetők ki a drámában, a mi, úgy hiszem, a fenti apriori lehetetlenségből következik. És nem lehet drámai a bölcs sem, a kinek számára minden annyira symptomatikus, hogy a tettek már nem kötelezik semmire, a kinek — más okból és más szempontból — szintén csak epizód minden egyes megtörténés és az élet egész

lényege, ha egyáltalában kifejezhetőnek érzi, sohasem nyilvánulhat egy actióban. Éppen így ki van zárva a drámából a töretlenül vallásos ember is, mert őt csak durva, külső erőszak tiporhatja le és azért — ép úgy mint a bölcsnél — halálával nincsen vége az életnek, halála nem lezárása valaminek, nem jelenti az életét, nem tragédia. Ez a mártir-tragédia meddőségének oka. «A keresztyén dráma, — írja André Gide, — «már csak azért is lehetetlen, mert utolsó fölvonása szükségképen a szinfalak mögött, akarom mondani, a másvilágon játszódik le, a dráma vége elvész a határtalanban.» De ez a határtalan itt legalább (*Faust* II. része) valamennyire érzéki symbolumban fejezhető ki; a bölcs életének sincs vége halálával, de a mi aztán következik, semmiféle érzéssel nem fogható meg.

Ezek felső határai a tragikus embernek. Az alsó határ sokkal könnyebben megvonható: egyrészt a kifejező képességnek, az intellectusnak, a beszédre való alkalmasságnak oly foka szükséges, hogy az összeütközés párbeszéd formájában legyen kifejezhető (a C. F. Meyer gyerektragédiája pl. nem lehetne dráma soha). És egy bizonyos fokú ethika kell másrészt, bárha csak subjectiv, bár esetleg sophisticus is, talán csak egy nagy szenvedély sophisticája ahhoz, hogy valakit tettei kifejezzenek, hogy tettei tevőjének érezze magát és ne csak véletlen médiumnak, a kivel azok úgy a hogy megesnek, hogy ne sétáljon egyszerűen keresztül rajtuk, a nélkül, hogy magára kötelezőknek, hogy ott jellemzőknek éreznék őket. Az igen nagy tehetségű Congreve pár sorából érzem legtisztábban, hogy miért nem volt képes sem ő, sem többi, szintén igen talentumos kortársa drámát írni, hogy mért volt minden kedvező külső körülmény ellenére meddő a restauráció kora. Ezt írja egy nőről, a kit szeret:

She likes herself, yet others hates
 For that which in herself she prizes;
 And, while she laughs at them, forgets
 She is the thing which she despises.

A situációnak reális tartalmat feloldhatatlan voltának symbolikus voltával való egyesülése ad. Ez azt jelenti, hogy teljes drámai hatás jöhessen létre, nemcsak az adott esetben meglevő konkrét körülményeknek kell olyanoknak lenniök, hogy belőlük kivezető út ne legyen elképzelhető, hanem

éppen ezeknek a körülményeknek minden egyes hasonló körülményt kell jelenteniök, vagyis azt, hogy azon — most már abstracte elgondolt — *conflictus*nak ne legyen más elképzelhető megoldása. Ilyen megalapozás nélkül — végső analysisében — minden a véletlen hatását fogja kelteni, míg a véletlen drámaiatlan volta is megszüntethető, ha metaphysikaivá válik, ha a dráma egész világán az a hit vonul végig, hogy ilyen véletlenek uralkodnak a világon, hogy ilyen véletlenek uralma fölöttünk az élet lényege. A situációval szemben való így formulázott követelmények tesznek drámaiattanná minden iránydrámát. Nemcsak, mert az iránydráma a végével nincsen befejezve, sőt tulajdonképen akkor kezdődik meg benne minden, de az az eset, a mit az iránydráma kiválaszt, azon bonyodalom, a melynek segítségével erkölcsi vagy politikai elveit kifejti, lehet esetleg nagyon általános, véglegesen föloldott, egészen lezárt nem lehet. Mert ha teljesen föloldhatatlan a *conflictus*, (tragédia) értelmét vesztette a tanítás czélzata és mihelyt nyitva áll csak egy lehetőség, hogy más megoldás is képzelhető, elveszett a lezártág lehetősége; a drámai megoldás egészen önkényes lesz, mert a hol már két megoldás van, azok száma tetszésszerinti mértékben szaporítható.

3. A drámai forma kérdéseiből a történetiek következnek: a dráma sociológiája. Ez nem azt jelenti, mintha valamely idő gazdasági, socialis stb. körülményeiből egész irodalma és művészete — és így dráma-irodalma — egyszerűen levezethető volna, mintha azt hinnők, hogy korának sociologiai analysisével például meg lehetne magyarázni Shakespeare egyéniségét és művészetének lényegét. Ezt a kérdést az egész művészetre és irodalomra, már csak e munka keretei megszabta oekonomia miatt, fel sem vetjük. Azt kérdezzük csupán, hogy azon formai sajátosságai folytán, melyeket fentebb a dráma fogalmából, minden históriai és így sociologiai vonatkozástól menten levezettünk, milyenek a dráma socialis lehetőségei. Kérdésünk tehát lényegileg negatív: azt kérdezzük, milyen időkben és mennyiben lehetséges a dráma? Vagy némileg positivebben: milyen korhangulatok azok, a melyek drámai formát követelnek meg megfelelő, legpragmásabb és legerősebb kifejezési formaként?

De jogosult-e ez az egész kérdéscöltevés? Beszélhetünk

egyáltalában a drámának valamelyes socialis determináltságáról? Históriailag bizonyos, hogy igen. Nem igen lehet véletlennek tekinteni, hogy csak drámai korok vannak és nem drámaiatlan korokban elkülönítve föllépő nagy geniek. Minden nagy drámairól tudjuk, hogy nagy drámai virágkorok idején érkezett, hogy erős stiluskapcsolatban volt elődjeivel és sok utód folytatta munkáját, hogy csak primus inter pares volt egy nagy egyéniségekben gazdag időben. (Alfieri talán az egyetlen kivétel.) Már ez a körülmény is elég lenne talán, hogy ezeket a találkozásokat, a melyeket, a dráma szempontjából, meddő századok előztek meg és követtek sokszor, ne tekintsük véletleneknek, hanem mélyebb, az egyéni tehetségeken túlmenő okaikat keressük: a sociologiaikat.

Ez a kérdés természetesen minden olyan művészetre a mely periodusokban nyilvánul meg és a mely periodusoknak közös művészi sajátosságai vannak, fölvethető. Ez a stilusprobléma, történelmi értelemben véve a szót, sociologiai megoldásának kérdése: az a kérdés, hogy van-e és mennyiben van egy kor művészetének stílusa determinálva a kor socialis berendezéseitől. Itt csak a drámáról fogunk beszélni és azt kérdezzük: van-e a drámai formának olyan eleme és ha van, melyik az, a mely egyszersmind mély alkotó eleme a kor hangulatának, közérzésének; érzései és hangulatai azon részének, a melyeknek sociologiai determináltsága kétségkívül? Erre a kérdésre tulajdonképen az előbbi formaanalysis már megfelelt és így csak röviden összegezzük eredményeit. Socialis mindennek előtt a dráma hatásának körülményei: a tömeg mindig socialisabb, mint a különálló egyes ember, a tömeghangulatokat sokkal erősebben határozzák meg a kor történelmi körülményei, mint az egyes emberek gondolkodását és a tömegben levő ember alig vonhatja ki magát, legalább tömegben-léte tartamára, ezeknek a hangulatoknak hatása alól. Socialis azután a dráma anyaga: egy, mint láttuk, kizárólag emberek közötti, sociologiai megtörténés, a melynek sociologiai voltát még az is fokozza, hogy — ez is formai követelmény — az illető tömegnek magára nézve tipikusnak, az ő sorsát symbolizálónak, az ő életét jelentő megtörténésnek kell éreznie. De socialis végre, ugyanezen okból, a drámai stilizálás végső elrendező eleme,

a világnézet. Tudjuk, hogy csak ezen épülhet föl a dráma. Ez mozgat minden benne megtörténőt, általa és benne jön létre a végső drámai hatás; kell tehát, hogy ebben is, ha öntudatlan és hallgatólagos is, közösség legyen dráma és közönsége között. Lehet, hogy csak a dráma tesz küzdelmeket egyes emberekben tudatossá, de hogyan tehetné, ha nem lettek volna már előzőleg is bennök rejtett elemei? Lehet, hogy — mint az idézett *Oedipous*-esetben — tartalmilag elavul a világnézet, de formailag (feloldható-e vagy nem, akarat- vagy intellectus-dialektika stb.) kell, hogy ugyanaz legyen. Ez az utolsó lehetőség különben is csak a drámák messze korokban való hatását magyarázza, a keletkezés problémáját nem érinti.

Ha így most azt kérdezzük, milyen korban lehetséges a dráma, tulajdonképen azt kérdezzük, milyen közönség érzés- és gondolkodás-módja teszi azt lehetővé, vagy esetleg követeli meg azt egyenesen? És ez a kérdés már egészen sociologiai kérdés.

Mikor jöhet tehát létre a dráma? A socialis lehetőségek talán legegyszerűbben két csoportra oszthatók, egy külsőre és egy belsőre. Az első: van-e egyáltalában olyan tömeg, a melyre a dráma eszközeivel spontán hatást lehet tenni és milyen az? A második: milyen az a formakövetelte világnézeti közösség tömeg és dráma között és mik ennek socialis előfeltételei?

Az első kérdés tulajdonképen ezt jelenti: lehetséges-e egy korban színház? Ez a dráma lehetőségének legelső, de egyszersmind teljesen mellőzhetetlen előzménye. Színpad nélkül nincsen dráma: azaz a drámából — ha ugyan egyáltalában létrejön valami hozzá hasonló — hiányozni fog, hiányozni kell rendkívül soknak; mindannak, a mit, hogy egy szóval utaljunk az előbbiekre, a mit a spontán hatás kategóriája megkövetel. Minden drámánál, a mi nem a színpad szelleméből nőtt, a minek abstract dialektikája nem egy nagy erejű, eleven érzéki culturájú színpad, vagy legalább is ahhoz hasonló intézménybe kapcsolódott bele, sőt — igen sokszor — erőszakolódott reája, minden ilyen dráma, a kor hangulatának megfelelően valamely iránytan túlságosan intellectuális lesz. Dialektikája nagyon is tudatos lesz, symbolumait a túlzott direct kifejezés miatt az allego-

riává romlás veszedelme fenyegeti; páthosát a retorikáé; tradícióját a meddő conventióvá merevülés. A francia «tragédie classique» — bár csak részben ilyen — legnagyobb példája ennek és a legmodernebb stilizáló dráma (mint majd annak idején látni fogjuk), szintén. Tehát: mikor lehetséges színház? Ez a kérdés annyira bonyolult és egyben — mint később látni fogjuk — annyira csak negatív meghatározója a drámának, hogy itt egészen röviden sorolhatjuk föl elemeit. A színház az erkölcsök, a politikai, a vallási élet egy bizonyos szabadságát föltételezi; ridegen, askéta módon vallásos és erkölcsös kornak színház, vagy még színházhoz hasonló jelensége sem lehet. Ha szerepel is benne valami egy tömegre ható, az rendesen csak didaktikus, csak intellectuális formájú (ha tartalma mystikus is) és nem lehet benne semmi érzéki, semmi vehemens, lyrai, orgiastikus; nem lehet benne a mimusnak semmi eleme. A másik előfeltétel egy bizonyos érzéki cultura: az emberi test szép vagy kifejező mozgásaiban, az emberi hang szépségében való gyönyörködés vágya és culturája; egy — esetleg durva és naiv — kívánság események közvetlen megérezkítését látni és hallani, a pompa, a dísz (felvonulás, kar, stb.) szeretete. És a mi ebből a legtöbbször következik, az illető culturán belül a lehetőség ezeket a kívánságokat ki is elégíthetni.

De az, mondom, negatív előfeltétel. Igaz, színház nélkül (a legtágabb értelemben véve a szót itt) nincsen dráma, de viszont a culturának azon a fokán, a hol a drámáról lehet szó, majdnem mindig van is színház és a legritkább eset — tulajdonképen csak az utolsó két század nagy complicáltsága hozta létre ezt is -- hogy a keletkező dráma nem talált ilyen, céljaira alkalmas, vagy alkalmassá tehető színpadot.

De a színpadból magából nem nőhet ki a dráma, valaminek, valami tőle idegennek, egy új elemnek kell keresztződnie vele, hogy egyesülésükből dráma jöhessen létre. Mi ez az új elem? Megmondottuk már: a világnézet. Akkor nő a színpadból dráma, ha a közönség és az író világnézete olyan, hogy a drámai formát követeli meg legbensőbb lényege kifejezéseül, ha mind a kettőnek közös élménye a drámában legjobban, csak a dráma által tökéletesen kifejezhető élmény lesz, a tragikus élmény.

Mikor áll be ez az állapot? Mikor olyan egy embercsoport érzésvilága, hogy kérlelhetetlen energiájával egymást megsemmisítő erők dialektikája formájában látja az életet? Minden dialektika a feloszlás symptomája, a dialektika benső meghasonlottság, a bensőleg problematikusvá váltságnak symboluma is és kifejezhető eszköze is egyben. Már az is, ha valami indokolásra szorul, ha elvesztette töretlen érzésekből eredt, a kétségbevonhatatlan dogma erejével ható voltát, a belső bizonytalanság és — culturáról lévén szó itt — a föloszlás jele, a hanyatlás kezdete. De ha az eredeti életérzéssel szemben álló okok, szemben állóknak érzékelt tények és velük összeegyeztethetlen ellentétbe kerülő más érzések annyira megnöttek, hogy már egyenrangú erővel feszülnek ellene, akkor beállott az igazi hanyatlás. Akkor itt van a hanyatlás egy heroikus kora, mikor az erényeket már nem lehet hedonistikusan megítélni, mikor az életet már nem lehet úgy látni, hogy az erény jutalmat és a bűn bűnhődést fog találni benne, de a mikor még az erényekben benne van a régi élet végtelen intensivitásának helyzeti energiája, mely nem bir megalkudni a megmásult viszonyokkal és összetörik rajtuk. De még ha választása lehetne is, inkább a heroikus tönkremenetet választaná, olyan erős még benne a régi belső szükségyszerűség. És — ennek szükségképen egybe kell azzal esnie, — új érzések ütik fel a fejüket régi emberek és régi intézmények között és vagy a régi emberek lelkét tépi szét az új és a régi feloldhatatlan dissonantiája, vagy az új érzéseket zúzzák össze a régi intézmények és emberek még maguktól működő sulyai és erői. Azok az idők ezek, midőn az élet teljesen problematikusvá válása folytán az élet megszűnik az ethikus ember számára centrális élet-érték lenni és ellentétbe kerülvén vele az ember legfontosabb értékei azok javára, a már vagy még halálra ítélték javára fog eldőlni az értékelés; megszületik a szép halál ideológiája.

De mikor áll be ez az állapot? Tudjuk, az egyik cultura romjai, legtöbbször téglái a rajta épülő újnak és nagyon sok esetben csak polusaikban bírjuk az egyiket a másiktól megkülönböztetni; csak utólagos abstractiók elválasztásaink, semmiesetre sem olyanok, hogy tragédiákat létrehozó mély ethikai és világnézeti konfliktusnak kelljen belőlük

nőniök. És viszont sok culturának pusztulását durva külső erőszak idézi elő, a nélkül, hogy önmagában dőlt volna meg és a mi helyébe lép, tőle lényegében oly mélyen különböző, hogy közöttük csak nyers physikai harc képzelhető el és nem a belső ellentmondások dialektikája. Az érzésvilágnak és értékelésnek azt az állapotát, a melyet itt vázoltunk és a mely megköveteli kifejezéséül a tragédiát (tehát a drámát) a belülről való problematikussá válás idézheti csak elő. Mi a ténybeli megfelelője ennek az ideológiai állapotnak? Minden culturát egy bizonyos osztály dominál, vagy pontosabban, annak az osztálynak, gazdasági, politikai viszonyai, egész életmódja szülte, formája, tempója, rhythmusa határozzák meg annak a culturának nyilvánulási formáit. Azon alapok problematikussá válása által azonban, a min az illető osztály uralma, tehát a culturát domináló volta épült, problematikussá válik annak az osztálynak minden a nem problematikus korban, annak nem problematikus viszonyai számára létrejött érzése, gondolata és értékelése. Sőt a hanyatlási processus megnyilvánulási formája éppen az értékelések problematikussá válásában nyilvánul meg az egyes ember számára, a ki csak ezt az őt közvetlenül érintőt érzékelheti és mélyebb okai legkritkább esetben válnak számára tudatossá. A dráma hatásának azon paradoxája, hogy a fölvevő a sociológiai megtörténeket mystikusan vagy metaphysikailag appercipálja, így egy nagyon általános érzékelési módnak egy esete lesz csak. A dráma kora tehát, egészen röviden összegezve a mondottakat, az osztályhanyatlásnak heroikus kora. A mikor egy osztály (a dráma közönségét domináló tömeg) az ő legfőbb képességeit representáló embereinek, heroikus típusainak a tragikus embereket, tipikus élményének, egész életét symbolizáló élményének pedig tragikus elbukását érzi.

Fölmenő osztálynak, olyannak, a mely a maga ideológiája szempontjából az életet még nem érzi problematikusnak, mely — ha egy másik osztálylyal küzd az uralomért — annak intézményeiben, tehát ideiglenes, megváltoztatható okokban látja a bajok okát, nem lehet drámája. Még akkor sem, ha az élet olyan problémát vetne föl, a minek a későbbi felozzlási processusban döntő szerep fog jutni, még akkor sem, ha ennek egy konkrét esetben való jelentkező-

sét egy író észre is találná venni. Beaumarchais *Les deux amis* című drámája talán a legvilágosabb példája annak, hogy miért nem lehetett a XVIII. század polgárságának igazi drámája, bár akarta, bár tudatosan küzdött érte és nagy tehetségű emberek kísérleteztek megteremtésével. Ennek a darabnak kiindulása az a tulajdonképpen tragikus ellentét, hogy a kereskedő osztály ideológiája szükségképpen becstelennek tartja azt a kereskedőt, a ki csődbe kerül, de a viszonyok folytonos bonyolulása folytán (conjunctura) a legbecsületesebb kereskedő is csődbe kerülhet, a mi, ha az igazán és mélyen becsületes és mélyen meg van győződve a csőd megbecstelénítő voltáról, csak tragédiához vezethet. Beaumarchais nem így érezte; ő úgy látta, hogy ez csak egy véletlen szerencsétlenség, a melyből hőség véletlen szerencsék ép úgy kimenthetik (a Figaró virtuoz technikája szerzőjénél nem lehet és szabad semmit a technikára tolni. Beaumarchais mindent meg birt oldani technikailag, a mit akart). De ő nem akarta a tragédiát. «D’ailleurs — írja az *Essai sur le genre dramatique serieux* című dolgozatában — les coups inévitables du destin n’offrent aucun sens moral a l’esprit. Si l’on tirait une moralié d’un pareil genre du spectacle, elle serait affreuse, et porterait au crime autant d’âmes à qui la fatalité servirait d’excuse, qu’elle en decouragerait de suivre le chemins de la vertu, dont tous le efforts dans ce système ne garantissent rien.» Mert Beaumarchais így érzett és így érzett, ha nem is ennyire tudatosan, közönsége, a XVIII. század harciban álló, de magában még töretlen polgársága, mely akkor volt legerősebb emelkedésében, azért nem lehetett dráma még igazán drámai meglátásaikból sem. Mert hiszen, ha egészen abstracte vesszük a problémát, a Beaumarchais fölvetette eset lényegileg ugyanaz (bár valószínűleg kissé meddőbb), mint az, a mi nem is háromnegyed évszázaddal később a polgárság nagy tragédiájává nőtt a Hebbel *Mária Magdolna*-jában: a polgári erényeknek dinamikailag még működő voltak olyan emberek között, olyan időben, a mikor már önmaguk ellen fordulnak, önmagukat teszik tönkre, minél intensivebben érzettek, annál biztosabban. Nem lehet véletlen, hogy Angliában, a hol a polgárság a legerősebb volt már akkor, a Swiftek, Sternek, Goldsmithek, Fieldingek, Smolettek egy pár izolált

kísérletet leszámítva, regényekben fejezték ki mondanivalójukat; a lényegesebbet csak regényekben. Nem véletlen az sem, hogy a polgári drámáért annyit küzdő Diderot drámái szárazak, hidegek, emberei élettelenek, pedig milyen élettől duzzadó embert tud teremteni, mihelyt az tipikusan drámaiatlan lehet (*Le neveu de Rameau*). Sőt Lessingnek legelőbb embere (Nathan) is olyan, a ki mellett elmegy a drámai sors és még a tragikum lényegének mély belátása és forró vágya, hogy tragédiát teremtsen, sem hozták meg azt számára soha. Pedig nemcsak az *Emilie Galotti*-ban, nemcsak a *Philotas*-ban vannak meg az igazi tragédia elemei; a *Minna von Barnhelm*-ből is lehetne tragédia, sőt szerencsés véletlen nélkül (melynek világnézeti háttere a fölvilágosodott absolutizmusban való bizalom: a XVIII. századbeli polgári ideologia), tragikusan kellett volna végződnie. És csak mellesleg említtem meg, hogy a XVIII. század nem tragikus végekkel játszotta a Shakespeare tragédiáját, míg tragikus korokra nézve épen az jellemző, hogy a kezükbe kerülő nem tragikus anyagok is tragikusak lesznek. Így a *Kyd Spanish Tragedy*-jén keresztül a Hamletig tisztuló vérbosszú téma még nem tragikus a *Pikering Horestes*-ében (1564); így válik tragikussá az Antigone-téma a mondából Aischylonon át Sophoklesig és állítólag Aischylos adott tragikus fordulatot a nem tragikus Oedipous mondának. Még szembetünőbb ennél a negatív igazolásnál a pozitív. A legtöbb nagy drámai periodus elején együtt vannak a dráma elemei (az, a mit az előbb szinpad néven foglaltunk össze) és egyszerre megszületik a dráma. «Hier war ein Genius vonnöten» — írja Wilamovitz az Aischylos föllépéséről és «the accident of genius»-ról beszél Raleigh Shakespeare életrajzában, mikor Marlowe, Peele, Greene, Lodge hatását mutatta ki az angol tragédia hirtelen megszületésében. Az utóbbi eset, talán mert jobban ismerhetjük a részleteket, a föltünőbb és a magyarázat kevésbé kielégítő. Egy ember váratlan genialitásának mindent fölforgató hatását még talán lehet acceptálni, négy emberét, (a ki azonban csak négy példa igen sok közül) alig, főleg olyanokét, a kiket számtalan ember fog követni mindaddig, a míg az itt vázolt sociológiai állapot tart és a mi megszűnik, vagy legalább is a munka meddő lesz annak megszűntével. Európa minden nagy államában, Olasz-, Német-,

Francia-, Angol- és Spanyolországban nagyjából hasonlóan fejlődött a középkori színpad és vele csak a legkülsőbb formájukban drámai játékok, a mistériumok, moralitások stb. Az új kor elején azonban, azokban az országokban, a hol a feudalizmus és királyság nagy, az egész középkoron végig menő küzdelmében a királyság véres harcok után letöri a nemességet és — ideiglenes — egyensúlyt teremt, meghagyva külső pompájában azt, csak a tényleges hatalmat véve el tőle, ezekben az országokban, abban a rövid időben, mielőtt végleg lezülленék udvari nemességgé, vagy életberendezésben hozzá simulna a feltörő polgári osztályhoz, rövid, de intenzív ragyogású drámai korok keletkeznek. A nagy tragédiák korai: Shakespeare és kortársainak, Calderon és Lope de Vegaé, Corneille és Racineé ideje. És nem lett dráma Németországban, a hol a küzdelemben a feudalizmus győzött, nem Olaszországban, melynek egészen különleges viszonyai miatt a polgári culturába való átmenet, a nemesség városba költözése és patriciussá válása által történt. De a görög dráma nagy virágkora is a régi Athen egy lejtő csúcsán való veszélyes megállása idején, egy felozlási processus kellő közepének ragyogásai között történik. A régi atheni bennlakók, az eugeneis osztály hanyatlásának kísérő jelensége ez. És maga Wilamowitz állapítja meg, hogy ugyanazon processus, a mely létre hozza a görög drámát, — bár ő persze másképen formulázza — oka az elpusztulásának is és ez ugyanaz, a mi az atheni culturát problematikussá teszi. És Murray görög irodalom-történetében úgy találja, hogy vallás-kritikájában Aischylos előfutárja Euripidesnek (és a görög drámában majdnem minden probléma vallási formában jelent meg), sőt egyenesen a felozlást hozó, a sophisticus mozgalom elődjének érzi, úgy mint Euripidest azok követőjének.

De míg a sociologia egyrészt feleletet ad arra a kérdésre, hogy mikor lehetséges a tragédia, másfelől elmélyíteni segíti a tragikus hatás paradox voltának magyarázatát. A tragédia okozta örömrész magyarázatának nehézsége mindig az volt, hogy ez az örömrész fájdalom látásából, fájdalom belső átérzéséből származik és nem ezeknek szép ábrázolásából (például tragikus tárgyak a képzőművészetben). A fájdalom forrása az örömrésznek: ez a tragikus

hatás paradoxona. Elpusztul valaki, szükségszerűen pusztul el és hozzá olyasvalaki, a ki minket jelent, a kinek elpusztulása életünk symboluma. Következétesen ezt csak a leg-radikálisabb pessimismussal lehetett magyarázni és hogy ne oda vezessen a tragikummagyarázat, kitalálták Aristoteles egy gyakorlati dramaturgiai tanácsának nagy hypostasálásával, a tragikai vétség fogalmát. A minnek az új drámára való alkalmazhatatlan voltára annak idején lesz alkalmunk rámutatni, a mivel tehát itt polemizálni nincs sem időnk, sem alkalmunk. Csak hivatkozunk arra — a mit Lipps mond, — hogy a vétség, a költői igazságszolgáltatás fogalmai a drámán kívüli világot vonják bele a drámán belül történők megítélésébe, hogy megszüntetik ezáltal nemcsak a dráma lezártágát, hanem minden művészi hatás lehetőségét, annak az élettől való teljesen különböző, azzal semmiképen össze nem mérhető voltát. Hozzájárul még ehhez, hogy még Shakespearenél, a kire pedig sokkal könnyebben alkalmazható ez a theoria, — a miről később lesz szó — mint akár a görögökre, akár a modernekre, hogy még nála is nem egy helyen teljesen csődöt mond. Hogy következetes keresztülvitele hová vezet, mutatja a kiváló költő és mély művészetæsthetikus Ottó Ludwignak ez a kijelentése Shakespeareéről: «Schuld und Strafe proportioniert Shakespeare in jeder Person jedes Stückes. Wie gelind ist die Strafe der Desdemona, der Cordelia für geringe Schuld(!)» — Lipps egészen tisztán látja a tragikum problémáját: «Kein Leiden, wie es auch heissen mag, kann durch sein blosses Dasein erfreuen» írja és egy más helyen: «Sondern das macht wie überall den Genuss, dass in dem Leiden ein positiv Wertvolles der Persönlichkeit zutage kommt», miután előzetesen a tragikum lényeges elemét tevő szánalmat abból az érzésből vezette le, hogy valaminek az értéke épen elpusztulása által revelálódik: «Es mischt sich in unserem Gefühl des Bedauerns oder der Wehmut mit dem Schmerz um die Zerstörung ein erhöhtes Bewusstsein des Wertes, ein erhöhter und, eben durch den Schmerz, vertiefter Genuss.» Az eddigiekből talán világos lesz már és így kevés szóban foglalhatjuk össze, hogy mit tesz hozzá az általunk jelzett sociologiai helyzete a tragédiának és tragikumnak a Lipps analysiséhez, a nélkül, hogy azon bármit is változtatna.

Azon érzés, hogy valaminek értékét legintensivebben elpusztulásában érezzük meg, lehet, hogy olyan általános, mint a milyennek Lipps mondja, de ha ez leglényegesebb része is a tragédiának, még sem az egész. Benn foglaltatik abban az is, hogy az elpusztulásban kifejezésre jutó személyiség értéke tipikus: nem egy szép dolog szépségének maximális revelatiója, a mikor a tragédia csak arra való lenne, hogy ezt a maximálisságot kifejezze, csak azért volna szenvedés és elpusztulás, mert ezek éreztetik meg legerősebben velünk valaminek értékét. A tragédiában nem ez a legfőbb, ez csak mellékhatás, ha talán a legfontosabb is, a lényeg, mint többször mondtunk, hogy elpusztulásban revelálódik egy élet, hogy az elpusztulás a tipikus élet, hogy az élet maximuma csak a halálban érhető el. Ez az érzés legalább, mint tömegézés, egy sociologiailag determinált érzés. A társadalmi viszonyok okozta bizonyos ideológiai állapotban éreznek így az emberek, kell így érezniök; mikor az életben — természetesen — kicsinyesen, csunyán vagy esetleg rettentő fájdalmak és kegyetlenségek között pusztulnak el a legfőbb életértékek, akkor örömezetnek kell származnia abból, ha a nagyszerű halál van ábrázolva; ha a maguk érthetetlen, de mindig ismétlődő empiriájában nyugtalanul bántó életjelenségek a tragédiában fenséges, metaphysikai szükségszerűséget nyernek. A tragédia tudatossá teszi az életprocessusokat és szembe nézni velük és megérteni szükségszerűségüket mámorszerű intellectuális öröm. És a tragédia e mellett — ez hatásának lényege — sűrített erejénél fogva az életnek, magában az életben soha meg nem nyilvánuló gazdagságát és intenzitását foglalja bele a tragikus élménybe, emeli — épen elbukása által — messze legmagasabb elgondolt lehetőségei fölé a tragédia emberének az életben megfelelő embert.

LUKÁCS GYÖRGY.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Kilenczedik közlemény.*)

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Hang az éjszakában.

Bármily zord volt is az éjszaka, bármily sötét volt is a világnak a kedve, Ballamonában volt egy szoba, a melyre ragyogást derített egy szépségesen viruló emberi virágszál. Mona volt ez a virágszál — Mona, a nyugodt tekintetű, Mona a szelíd lelkű, Mona a tündérfejű aranyos teremtes. Karácsony estéje volt neki is csak úgy, mint a többi embereknek, és Mona javában diszítette a házat Krisztus-tövis-sel és fagyönggyel egy nagy rakás cserjéből, a melyet Hommy-beg hordott össze az előcsarnokba. Nagyon csinos és takaros volt akkor este testhez álló, rövid, otthon szőtt derekában, a fehér mellfodorral és a rajta átvetett fehér keszkenővel: feltürt szoknyájában és vászon kötényében, a mely nem ért le annyira, hogy elrejtette volna áttört harisnyáját és fűzős cipellőjét. Szobája is ragyogó és kedves hely volt, a tágas kandallóban lobogó tőzeg és hasábtűz, négyszögletes tölgyfaasztalán lámpás és a kandalló és asztal közé húzva tölgyfa pamlag. A pamlag egyik sarkában piros daróc-párnák tömegében, gügyögve és gagyogva, csipogva és csacsogva ott feküdt hátán Mona kis gyámleánykája, Ewan anyátlan árvája, és összeszorított öklöcskéjével hadonászott a levegőben.

Mona, míg külön választotta a Krisztustövist és a fa-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385., 386., 387., 388., 389., 390., 391. és 392. számaiban.

gyöngyöt, széttördelte mind a kettőt, íveket, kereszteteket, koronákat és rózsákat csinált belőlük s azután mintha hóval hintené be, lisztet szórt a piros bogyókra és a zöld levelekre: egy régi Manx balladát dalolgatott közbe-közbe, vagy csacsogott a kis babával azon a félig tagolatlan nyelven, a melyre az anyaság ösztöne tanít meg minden jólelkű asszonyszemélyt, a kit Isten valaha e világra teremtett:

«Kerüld a gonosz Carrasdoo-ivadékat,
Ha járod a rengeteget;
Kerüld, jaj, a rémteli völgyszakadékat —»

Békétlen nyöszörgés szakította félbe az éneket.

— Csitt. Ailee szivecském, csitt, csitt.

A nyöszörgés megszűnt, és megcsendült újra a balladának egy másik töredéke:

«A Jorby kuruttyót lakják egyedül,
A lép sötétjét, hol nyögdel a fűz,
S a völgyszakadék komor árnyba merül. —»

A nyöszörgés megint véget vetett az éneknek.

— Csitt, drágám; papa mindjárt jön Aileehez, mindjárt; és Ailee meglátja majd papát, meg bizony, és papa beszélget majd Aileevel, úgy bizony, és Ailee — —

Aztán hosszú, halk gügyögés hallatszott, egy kedves kis fejecske áthajolt a pamlag támláján, leereszkedett a párnák közé, mint rejtett fészke a pacsirta a fűben, hosszú, lágy csókot nyomott a rózsás, kerek czombocskákra, a mire véget nem érő babanevetés csendült fel.

Oly kedves látvány volt ez, a melynél kedvesebbet aligha mutathatott a világ ezen a komor Karácsony estén. Bármilyen vihar dühöngött is odakint, itt lent a békesség fészke volt.

Mona Ballamonába várta Ewant aznap estére, és most azt leste, mikor jön már. Igaz, hogy a mikor Ewan három órával előbb ott járt nála, egy kissé haragosan váltak el egymástól, de Mona erre már nem is gondolt. Ismerte Ewan heves természetét ép oly jól, mint békülékenységét. El fog jönni ma este úgy, a mint tegnap megigérte, és ha volt is harag közöttük, akkorára elpárolog.

Húszszor is rápillantott a kutyafejű-ingás oroszlán-fejű kis órára, mely a tűzhely fölött ketyegett. Nem egyszer

előrehajló fejjel, kissé szétnyíló ajkakkal és felragyogó szemmel odakiáltotta a kis babának: «Csitt!» mikor léptek halatszottak odakünn az előcsarnokban. De Ewan csak nem jött, és a gyermek, a mint alvásának ideje közeledett, egyre türelmetlenebb lett. Mona végül levetkőztette a kis babát, átvitte bölcsőjébe a szomszéd szobába és halkán danolgatott neki; ekközben a kicsike keményen küzdött az állomossággal a tölgyfa mennyezet alatt, a melyre csúf fenevadak voltak kifaragva, míg végül diadalmaskodott rajta az álom, s csend és békesseg támadt az egész lakásban. Majd égő faggyúgyertyát tett a bölcső és ágy között álló asztalra, hogy a kicsike, ha fel találna ébredni, félelmében fel ne sirjon a sötétben, és aztán visszament Mona a nappali szobájába, hogy végezzen az utolsó csomó Krisztustövissel és fagyönggyel.

Az utolsó csomó egy tövises galy volt, egy fürt piros bogyóval, és Mona bátyjának arczképe fölé akasztotta, melyet egy híres angol művész festett, mikor Ewan kis gyermek volt még. A főbíró az után a kínos találkozás után, mely a püspöki udvarban történt közöttük a kölcsön és a kezesség dolgában, kivitette az arczképet az ebédlőből. és Mona ráakadt egy lomtárban, a hol a kép arczczal a fal felé volt fordítva. Most friss érdeklődéssel nézte a képet. Mikor föléje akasztotta a nagy lombot, először vette észre, mennyire hasonlít a kis Aileehez, a kit csak az imént fektetett le. Mily furcsa volt neki, hogy valaha Ewan is olyan kis baba volt, a minő Ailee!

Majd az jutott eszébe, hogy Ewan nagyon késik, és találgatni kezdte, vajon mi lehet az oka késedelmének. Atyja házában egyre kevesebb öröme telt Monának. A főbíró nem idegenedett el tőle még sohasem annyira, mint mostanában. Kerruish Jarvis, az idegen testvér, volt édes atyjának állandó társasága; s ez a körülmény egyre jobban Ewanhoz csatolta Monát, hogy nála keressen vigasztalást és megkönnyebbülést.

Leült a pamlagra, hogy felfűzzön egy pár szem lehullott bogyót, s közben Danra gondolt — Danra, ki oly drága, oly drága volt szívének nagy egyedülvalóságában. Szídják csak mások Dant, a hogy a kedvök tartja; őt az édes emlékeknek annyi szála fűzi Danhoz, hogy soha hűt-

lenné nem lehet hozzá. Dan különben is igazolni fogja még beléje vetett hitét. Oh, igen, nagy ember lesz belőle még, el fogja ismerni az egész világ, és Mona akkor nagyon büszke lesz rá, hogy az ő unokabátyja — igen, az unokabátyja, vagy talán, talán — —. Azután a nélkül, hogy tovább merete volna fűzni a gondolatoknak azt a gyönyörűségés lánczát, még szíve legtitkosabb zugában is, bárha oda senki sem pillanthatott be, hogy azt mondhassa, nem elég szemérmes: visszamenekült újra a régi Manx balladához és egy másik szakaszát kezdte halkan dúdolgatni:

«Ösméritek Adairt, a szép fiatalt?

Csupa hűség volt szíve, lelke.

Oh jaj! ezer ajk zeng róla dalt.

Vitéz vala, férfi, de gyenge.»

Egyszerre csak homlokához emelte kezét, s a régi dal szavainak mintha új értelmét vette volna észre. Alig akadt el a szava s az ének lágy hangja alig szűnt meg zengeni a csendes szobában, mikor úgy rémlett neki, mintha valaki kétszer a nevéen szólítaná:

— Mona! Mona!

A hang Ewan hangja volt, s mintha a hálószobából hallatszott volna. Mona felkelt a pamlagra és bement a hálószobába. Nem volt ott senki más, csak a gyermek. A kicsikét zavarta valami e pillanatban az álmában, és halkan nyöszörögve nyugtalanul hánykolódott ide-oda. Nagyon különös volt. A hang Ewan hangja volt, s tompán és remegőn hangzott, mint olyan ember hangja, a ki veszedelemben forog.

A gyermek csakhamar megint nyugodt álomba merült, elcsendesedett megint minden, és Mona visszament a nappaliba. Alig ült le ismét, megint hallotta a hangot, s a hang megint kétszer szólította nevéen: — Mona! Mona! — ép oly remegőn, mint az imént, de nagyon tisztán és világosan.

Mona reszketve, még egyszer felállt és visszament a hálószobába, mert a hang mintha megint onnan hallatszott volna. Nem volt ott senki sem. A gyertya nyugtalanul lobogott, s egyszerre csak felkiáltott álmában a gyermek — s kiáltása az a különös éjszakai felkiáltás volt, a mely megfagyasztja annak a vérét, a ki ébren hallgatja. Nagyon, de nagyon különös volt.

Ájzuldozva s alig állva lábán, visszament Mona a napali szobájába s kinyitotta az előcsarnokba nyíló ajtaját. Odakünn semmi sem moczczant. Atyja szemben lévő dolgozó szobájának az ajtaja zárva volt, s a szobából beszélgetés hallatszott ki — két embernek élénk beszélgetése.

Mona visszafordult, csendesen becsukta az ajtaját s azután összeszedve minden bátorságát, az ablakhoz ment és félrehúzta a nehéz ablakfüggönyt. A karikák, melyeken a függöny lógott, csörrenve húzódtak össze a függönyrúdon. Mona az ablaktáblához szoritva arcát és elárnyékolva szemét kezével a háta mögött lévő lámpás fénye ellen, kinézett az ablakon. Láta, hogy havazik odakünn, mióta az esti szürkületkor meggyújtotta a lámpát. Hó borította a földet és vékony hóréteg ülte meg a fák lombtalan ágait. Egyebet nem látott. Kinyitotta az ablaktáblát is és kikiáltott:

— Ki az?

De nem felelt senki. A szél nyögött a ház körül és a távolban a tenger zajgott. Betette újra az ablakot.

Azután úgy hagyva, félrehúzva a függönyt, visszatért újra a szobába, s hogy lehetőleg elterelje gondolatait a titokzatos eseményekről, melyek foglalkoztatták, leült a kis zongora mellé, mely a kandalló túlsó sarkán, az ablaktól a kandallóig futó fal mellett állt.

Ujjai eleinte idegesen futottak végig a billentyűkön, de a mint tovább játszott, visszanyerték rugékonyságukat, s a hangok özöne mintha eloszlatta volna egy kissé Mona félelmét.

— Semmi se volt, — gondolta magában. — Megzavart az, a mit Ewan mondott délután, és ideges vagyok — ennyi az egész.

S míg játszott, tekintetét nem a billentyűkre, hanem fejét oldalt fordítva, a csupasz ablaktáblára függesztette. Egyszerre csak olyan érzés vett rajta erőt, hogy egész teste megborzongott belé. Úgy rémlett neki, mintha kívülről a sötétségből egy pár szem, a melyet ő nem láthatott, merően nézne rá.

Vére a fejébe tolult, szédült, abbahagyta a játékot, s egyik kezével a zongora gyertyatartójába kapaszkodott. Egyszerre csak újra hallotta tisztán ugyanazt a tompa, remegő hangot, a mint nevéen szólította:

— Mona! Mona!

Bágyadtan és támoilyogva felállt megint, és bement újra a hálószobába. A gyermek, mint előbb, megint nyugtalanul aladt. Úgy rémlett neki, mintha fullasztó lenne a szoba levegője, és rémületében majdnem összerogyott, mikor egyszerre csak zörejt hallott, a melyet félre nem érthetett többé. Csahhamar visszanyerte önuralmát.

A zörejt az okozta, hogy valaki benyomta kívülről a nappali szoba ablakát. Mona visszaszaladt a nappaliba, s látta, hogy Mylrea Dan mászik befelé az ablakon.

— Dan! — kiáltott fel Mona.

— Mona!

— Te szólítottál a nevemen?

— Mikor?

— Most — egy pár pillanat előtt?

— Nem.

Dan egész alakja nagy remegésben rázkódott. Mona észrevette, és valami nagy szerencsétlenségnek a sejtelve vett erőt rajta, a mely nem alakult még ki benne világos gondolattá.

— Hol van Ewan? — kérdezte Mona.

Dan kerülni iparkodott Mona tekintetét.

— Mért kérdezősködöl utána? — szolt Dan akadozva.

— Hol van Ewan? — kérdezte Mona még egyszer.

Dan szédülni kezdett és a pamlagba kapaszkodott. Mona kérdése az a kérdés volt, a melyre eljött ide megadni a választ, de a nyelve odatapadt a szájához.

Nagyon sápadtan és csaknem dermedten, valami nagy ijedtségnek a súlyától, a melyet érzett, de még meg nem érthetett, Mona Danra szegezte a tekintetét, a ki támoilyogott, mintha ittas lett volna.

— Háromszor a nevemen szólított. Hol van Ewan? Ma este itt kellene lennie, — mondta Mona.

— Ewan nem jön el ma este, — felelte Dan alig hallhatóan; — sem ma este, Mona, sem holnap — sem máskor — nem, Mona, Ewan nem jön el ide soha többé.

A szörnyű sejtelem, a mely fogva tartotta Monát, tüstént kitalálta Dan szavainak jelentőségét, s mielőtt Dan tovább beszélhetett volna, Mona riadtan felkiáltott.

— Ewan meghalt — meghalt; Mona, a mi Ewanunk halott, — dadogta Dan.

Mona leroskadt a pamlagra és kétségbeesése első rohamában jajszékelní kezdett:

— Ewan, Ewan! Lehetetlen, hogy soha többé ne lássam őt!

Azután sirva fakadt. Dan az egész idő alatt ott állt mellette, föléje hajolva, önnönmagát is alig tudva megemberelni, láthatóan remegve, és mérhetetlenül kétségbeesett tekintetét Monára szegezve, mintha nem lett volna ereje hozzá, hogy másfelé fordítsa róla tekintetét.

— Igen, igen, a mi Ewanunk halott, — ismételte szívéből szakadó mormolással. — A leghűbb barát, a leggyöngédebb testvér, a legtisztább lélek, a legdrágább, legderekább, legtisztább, legnemesebb lélek — Istenem! Istenem! — nincs többé, nincs többé! Rosszabb, százsorta rosszabb, Mona — gyilkosság áldozata lett.

E szavakra Mona felegyenesedett, és zavart elképpedés tükröződött a tekintetében.

— Gyilkosság áldozata lett? Nem, ez lehetetlen. Hiszen mindenki szerette őt. Nincs senki a világon, a ki megölte volna — nincs élő ember, a kinek ily fekete lelke volna.

— De van, Mona, van, — szólt Dan; — van egy ember, a kinek ilyen fekete a lelke.

— Ki az?

— Kicsoda? a legaljasabb teremtés a föld színén. Óh szentséges Isten odafönt az égben! miért is született a világra?

— Ki az?

Dan lecsüggesztette a fejét, a mint ott állt Mona előtt, és nagy verejtékcseppek gyöngyöztek homlokáról.

— Átkozott legyen az óra, mikor az az ember megszületett! — szólt Dan ijesztően suttogva.

Mona kétségbeesése erre úgy előntötte őt, mint a rohanó hegyi patak árja, és könnyei nem akartak elapadni. Szívének keserűségében így kiáltott fel:

— Átkozott legyen, átkozott mindörökre! Dan, Dan, meg kell ölnöd — meg kell ölnöd azt az embert!

De a mint ajka kiejtette ezt a szót, a hang hallatára a bosszu gondolata nyomban elszállt lelkéből és Mona így kiáltott fel:

— Nem, nem, nem ezt akarom!

Azután térdre borult és röviden, szánakozásra méltóan bocsánatért könyörgött az Istenhez bűnös gondolatáért:

— Óh, Atyám, — imádkozott, — bocsáss meg nekem. Nem tudtam, mit beszélek. De Ewan halott! Óh Atyám, a mi drága Ewanunkat meggyilkolták. Valami sötétlelkű ember megölte őt. Tiéd a bosszú. Tudom, hogy a tied. Óh Atyám, bocsáss meg nekem. De lehetetlen elviselni azt a gondolatot, hogy Ewan itt hagyott bennünket örökre, az a nyomorult lélek pedig él tovább. Tied a bosszú; de, óh Atyám, sujts le rá bosszuló karddal. Ha az a Te akaratod, éreztesd vele a Te kezednek súlyát. Üldözd őt, Atyám; üldözd őt a Te bosszúddal — —

A pamlag mellett roskadt le térdére, tágra nyitott szemét égnek emelve, és remegő két kezét feje fölött összekulcsolva. Dan ott állt mellette, s mialatt Mona imádkozott, Dan kebléből mély nyögés szakadt fel, a szíve összeszorult és a torka fulladozott. Végre vállon ragadta Monát, félbeszakította imáját és rákiáltott:

— Mona, Mona, mit beszélsz — mit beszélsz? Megállj, megállj!

Mona felállt.

— Rosszul tettem, — szólt valamivel nyugodtabban.

— A bűnös Isten kezében van. Igen, az Isten fogja megbüntetni őt.

Dan erre szivettépő hangon így szólt:

— Mona, nem akarta ő megölni Ewant — viaskodtak egymással — a vér forró szenvedélyében történt az egész.

Megint kerülni iparkodott Mona tekintetét és Mona sápadtan és mozdulatlanul, megint merően Dan arcára szegezte a szemét.

— Ki az? — kérdezte Mona rettentő nyugalommal.

— Mona, fordítsd el rólam az arcodat, akkor majd megmondom, — szólt Dan.

Mona körül minden összefolyt, és sápadt ajka hamuszínűvé vált.

— Nem tudod? — kérdezte Dan suttogva.

Mona nem vette le róla a tekintetét, úgy hogy Dan most már kénytelen volt Mona szeme közé nézni. Vad tekintetét Monára szegezte.

— Nem tudod? — suttogta újra; s azután alig hallható hangon hozzá tette:

— Én voltam, Mona.

Mona e szavakra jéggé dermedt a borzalomtól. Arca a felismerhetetlenségig elváltozott. Hátra tántorodott és maga elé nyujtotta remegő két kezét, mintegy védelmül, hogy távol tartsa magától Dant.

— Óh, iszonyat! Hozzám ne érz! — kiáltott bágyadtan elfúló hangon.

— Ne kimélj, Mona, — szólta Dan keservesen zokogva. — Ne kimélj: jól teszed, ha nem kimélsz. Kezeimet véreddel szennyeztem be.

Mona leroskadt a pamlagra, és két kezébe fogta a fejét, — mialatt Dan ott állt mellette és elmondott neki mindent — az egész keserű, megrázó igazságot, — és lassan-lassan megértette a zavaros történetet, és tisztán látta a vak gyötrelmet és szenvedélyt, mely ennyire juttatta Dant és Ewant, és tudatára ébredt a maga öntudatlan részességének is az eseményekben.

Dan pedig a maga részéről tisztán látta makacs dühének következményeit és dühének százalmas okait, azokat a kicsiny és képtelen okokat, a minők az igaz okok legtöbbszörre lenni szoktak. És az élet tengerének ez a két hajótörött utasa ott ült egymás mellett és sírt és azon tűnődött, vajon miféle gyötrelmek várhat ránk a pokolban, mikor vakságunkban már e földön is oly gyötrelmessé tesszük a magunk számára az életet.

Dan pedig átkozta önnönmagát és így szólt:

— Óh, milyen örült gondolat volt már az maga is, hogy ha egyikünk áldozatul esik, a másikunk csak egyetlen boldog órát is tölthetne még majd együtt veled, Mona. Hiszen még ha rejtve maradna is a bűn, elsorvasztana és letiporna mégis minden órát. S most ime, már az első pillanatban ide jövök tehozzád bűnömnek terhével, a melyet nem bírok viselni. Gyáva vagyok — igen, gyáva vagyok. És te el fogsz tőlem fordulni, Mona, és én akkor egészen egyedül maradok.

Mona kimondhatatlan százalommal nézett Danra, és szíve hevesen dobogott, miközben hallgatta a halálosan vergődő lélek siralmát.

— Jaj nekem! és én arra kértem Istent, hogy átkozzon meg tégedet, — szolt Mona. — Óh, milyen nyomorult, bűnös ima volt! Meghallgatja-e a jó Isten? Irgalmas égi Atyám. ne hallgasd meg. Nem tudtam, mit beszélek. Én vak, tudatlan teremtes vagyok, de Te mindent látsz és mindent legjobban tudsz. Szánd meg őt és bocsáss meg neki. Óh, nem, az Úr nem fogja meghallgatni az én bűnös könyörgésemet.

Görcsös zokogás közben így beszélt és így imádkozott. Mintha valami nagy vihar tépte volna ki lelkének minden gyökerét. Dan hallgatta és könyben úszó szemmel nézte Monát.

— És én érettem imádkozol, Mona? -- kérdezte aztán.

— Ki fog érted imádkozni, ha én nem? Az egész világon nem lesz senki sem, a ki egy jó szót szól az érdekedben, ha én is rosszat mondok rólad. Óh, Dan, ki fog derülni a dolog, és mindenki te ellened lesz.

— És igazán jó lélekkel gondolhatsz arra, a ki megölte a bátyádat?

— Hiszen olyan szomorúság szakadt rád; hiszen olyan nyomorult vagy.

Dan hatalmas termete erre keservesen megrázkódott, és Dan kínjában így kiáltott fel:

— Irgalom, irgalom! Légy irgalmas hozzám! Mit vesztettem el? Micsoda szeretetet vesztettem el!

E szavakra Monának elállt a sírása; felnézett Danra nedves szempillái alól, és egészen más hangon így szolt hozzá:

— Dan, ne gondold, hogy nincs bennem női szemérem. Ha a jó úton jártál volna, ha valóra váltottad volna hozzád fűzött reményeimet, ha az a nagy és jó ember lett volna belőled, a kinek látni szerettelek volna, akkor, bárha epedtem volna érted, inkább meghaltam volna szivem mélyébe zárva titkomat, mintsem, hogy beszéljek róla. De most, most, mikor minden másképp fordult, most, mikor reményem füstbe ment, most, mikor az Isten akaratából gyalázatba süllyedtél az egész világ előtt — óh, ne gondold, hogy nincs bennem női szemérmesség -- most megmondom neked, Dan, hogy szeretlek és mindig szerettelek.

— Mona! — kiáltott Dan halk szenvedélyes hangon,

s egy lépéssel közeledett Monához és feléje nyujtotta a kezét. Mona arcza mindennél a világon beszédesebb volt.

— Igen; és hogy bárhová mégy is, énnekem veled kell mennem, bárha szégyenbe és gyalázatba visz is az utad.

Szerető, sóvárgó tekintettel, pihegő kebellet fordult Dan felé. Dan nagyot kiáltva karjaiba zárta, s a kinok és a szomorúság világa egy pillanatra semmiségbe merült körülöttük.

De csakhamar rohanva rájok szakadt újra keserőségük árja, és Dan hevesen megrázkódva eltolta magától Monát.

— Egy sir fölött ölelkezik a kezünk, Mona. Szerelmünkre későn eszméltünk rá. Tengerészek vagyunk, a kiket egy sziklára vetett a hajótörés egy kötélnyire a kikötőtől, s mégis egy kegyetlen tenger választ el bennünket a parttól, a melyen sohasem juthatunk keresztül. Reménytelenül állunk szemben szerelmünkkel. Hiába ébredtünk tudatára. Látomása ez csak annak, mi lehetett volna a jövődőben, a melyet örökre elvesztettünk. Kezeink sohasem egyesülhetnek, mert, jaj, Istenem! egy hideg kéz van közöttünk és mindkettőnk kezében.

Mona erre megint sírva fakadt, de egyszer csak felállt, mintha valami új gondolata támadt volna hirtelen.

— Elfognak, — mondta; — hogy is feledkezhettem meg erről ilyen sokáig? Menekülnöd kell a szigetről. El kell menekülnöd még ma éjszaka. Holnapra mindent kiderítenek már.

— Nem hagyom el a szigetet, — mondta Dan határozottan. — El tudnál üzni magadtól? — tette hozzá esengő pillantással. — Igen, jól teszed, ha elüzl magadtól.

— Szerelmem, nem magamtól üzlek én el. Azt szeretném, ha örökre velem maradhatnál. De le fognak tartóztatni. Gyorsan, széles a világ!

— Nincs számomra hely máshol a világon, csak itt, Mona. Ha most elhagylak, akkor örökre elszakadok tőled, és inkább saját kezem által haljak meg, mint hogy ilyen számkivetésbe menjek.

— Nem, nem, nem ezt akarom; soha, soha! Ez örök kárhozatra vetné a lelkedet és akkor örökre el volnánk választva egymástól.

— Már is így vagyunk, Mona, — szolt Dan ünne-

pélyesen. — Örökre el vagyunk választva — mint ahogy' az üdvözültek el vannak választva az elkárhozottaktól.

— Ne mondd ezt — ne mondd ezt!

— Igen, Mona, — szolt rettenetes nyugalommal, — nem gondoltunk bününkre, csak úgy, mint a melylyel vétettem Ewan ellen, te ellened, magam ellen, a világ és a világ törvénye ellen. De vétettem vele Isten ellen is, és bizonyos, hogy bünöm megbocsáthatatlan.

Ne mondd azt, Dan. Van egy nagy reménységünk.

— Micsoda, Mona?

— Ewan már az Istennél van. E pillanatban, mialatt mi itt együtt vagyunk, Ewan már az Úr színe előtt van.

— Ah!

Dan rémülten térdre rogyott erre a gondolatra, leemelte sipháját, a mely addig a fején volt, és lehajtotta fejét.

— Igen, haraggal és czivódás közben halt ugyan meg, — szolt Mona; — de az Úr irgalmas. Ismeri teremtményeinek gyarlóságát és szánalommal van hozzájuk. Igen, a mi drága Ewanunk Istennél van; most már tudja, hogyan gyötrődöl te, szegény Danom; és belátja a saját hibáját is és könyörög érted.

— Nem, nem; én vagyok az oka mindennek, Mona. Ő nem akart küzdeni. Ő már végül meg akart békülni velem, de én hajszoltam tovább. «Nem tudok küzdeni veled», mondotta. Most is magam előtt látom őt, a mint ezt mondja, mikor a nap leáldozott. Nem, nem küzdelem volt, hanem gyilkosság. És az Úr meg fog büntetni érte engem, szegény szívem. A halál az én igazságos büntetésem — az örök kárhozat helyén.

— Megállj. Tudom már, mit kell tenned.

— Mit, Mona?

— Vezekelned kell.

— Ki kell szolgálatnod magadat az igazságszolgáltatásnak és le kell rónod a törvényes büntetést. Ezzel megváltod magadat és az Úr megbocsátja bünödet.

Dan végig hallgatta, azután így szolt:

— Ez legyen hát a vége szerelmünknek, mely a halála órájában született, Mona? Te is, még te is kiadsz az igazságszolgáltatásnak?

— Ne beszélj így. A vezeklés meg fogja váltani bűnödöt. Elég nagy baj, hogy Ewan gyilkosság áldozata lett; de hogy te most fejedre vond az Úr haragját, az nagyobb baj lenne, mintha mindannyiunkat meggyilkoltak volna.

— Akkor hát búcsúznunk kell. Bűnömnek büntetése a halál.

— Nem, nem; nem az!

— Meg kell halnom, Mona. Így hát ez végső búcsúzásunk.

— És még ha így lenne is, akkor is ez a legjobb. Ki kell békülnöd az Istennel.

— És te, utolsó menedékem, még te is a halálba küldesz? Nos hát, igazad van, ez a helyes, így van jól. Isten áldjon meg, szegény leánykám; szomorú ez a búcsúzkodás.

— Isten veled.

— Nem fogsz elfelejteni, Mona?

— Téged elfelejteni!? Mikor Ewanért régen felszáradtak már a könyeim, téged még akkor is siratni foglak.

E pillanatban gyöngé nyöszörgés hallatszott.

— Csitt! — szólt Mona, és fölemelte az egyik kezét.

— A gyermek — tette hozzá. — Gyere, nézd meg a kicsit.

Megfordult és megindult a hálószoba felé. Dan lehor-gasztott fejjel követte. A kicsike megint nyugtalanná lett álmában, de most, nagy lélekzetet véve, megint édes nyugalomba merült.

A gyermek láttára Dan testét újra nagy remegés fogta el.

— Mona, Mona, mért hoztál ide? — szólt aztán.

Bűnének tudata még kínzóbb gyötrelemmel marcangolta, mikor letekintett a gyermek ártatlan arcára. Az a gondolat villant az agyába, hogy ezt az ártatlan csöppséget apátlanná tette, és hogy a gyermek előtt van még a gyámolatlan évek hosszú sora, a mikor tiszta fogalma lesz veszteségéről.

Dan térdre roskadt a bölcső mellé, és könnyeinek árja megeredt.

Mona fölemelte a gyertyát az asztalról s a térdelő férfi és az alvó gyermek fölé tartotta.

Ime, valóra vált a vak asszony látomása.

Mikor Dan talpra állt, erősebb volt.

— Mona, — szólt határozottan, — teneked igazad van. Ezért a bűnért meg kell bűnhődni.

Mona letette a gyertyát, s most próbálta megfogni Dan kezét.

— Ne érints engem, — szólt Dan, — ne érints.

Dan visszatért a másik szobába és kinyitotta az ablakot. Arczsal a távoli tenger felé fordult, a melynek halk bűgása felhallatszott a sötét éjszakán keresztül.

— Dan, — mormolta Mona, — mit gondolsz, látjuk-e még egymást valamikor?

— Talán utoljára beszélünk most egymással, Mona, — felelte Dan.

— Óh, meghasad a szívem! — szólt Mona. — Dan, — suttogta újra, és próbálta megragadni a kezét.

— Ne érints. Ne érints, majd csak — ne, a míg — ne addig.

Tekintetök találkozott. Mona epedő, sóvárgó pillantása felelt Dan szemének vad tüzére. Mona úgy érezte, mintha most látná utoljára Dant ebben a szomorú világban. Dan szerette Monát nagy, megtört, vérző szívének egész hevével. Csak ő miatta vétkezett. Mona szenvedélyesen megragadta Dannak mind a két kezét. Az ajka remegett, és a derék, rettenthetetlen, tiszta leányzó remegő ajkát Dan ajkára illesztette.

Dant úgy égette ez az érintés, mint a tűz. Szenvédelyes kiáltással karjai közé zárta Monát. Mona feje egy pillanatig Dan mellén pihent.

— Most eredj, — sügta Mona, és kibontakozott Dan öleléséből. Dan erővel kitepte magát Mona köréből, lobogó szívvél és lobogó agygyal. Vajon látják-e még egymást valamikor? Látják! Egy nagy pillanatban szemtől-szembe kell nekik még egyszer kerülniök.

Az éjszaka sötét volt, de Dan egyáltalában nem vette észre a sötétséget, mert az ő lelkében még sötétebb volt az éjszaka.

Megindult le az öböl felé. Reggel a főbíró kezébe akarta szolgáltatni magát; de az éjszaka az övé még — az övé és a halotté.

Elhaladt a templom mellett. Lármás tömeg vonult ki épen akkor a templom kapuján a temetőbe. Ott apró csoportokra oszlottak, lámpásokat gyújtottak, nevetgéltek, és ittak egymás egészségére a butykosokból, melyeket magukkal hoztak a zsebükben.

Vége volt az Oiel Verreenek.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Egyedül, egyedül, egyesegyedül!

Mikor Dan leért az öbölhöz, a kis kunyhó tele volt a halászokkal. Ott volt Quilleash, Teare, Crennel és a Davy fiú. Valamennyiükön rajta volt az olajostafota zubbony, mintha csak az imént szálltak volna ki kis csónakjukból a partra s a földön ott állt három kosár rája és tökehal, mintha éppen most tették volna le oda. A rekettyetűz javában pattogott a tűzhelyen s a tűz mellett ott ült Davy sápadtan és rossz bőrben. Láttá, mikor Dan otthagya volt a kunyhót s azután, félelmében remegve, de mégis megemberelve ifjú szívét, visszaosont a kunyhóba és őrt állt a halott mellett.

— Nem mertem egyedül hagyni, — szólt félig ijedten a belépő Danra emelve tekintetét.

A halászok, a kik a rémület első pillanatában ötven kérdéssel rohanták meg Davyt, de egyikre sem kaptak feleletet, most mintha egyszerre mindent megértettek volna. Utat nyitottak Dannak, a ki áthaladt közöttük s letekinített a halottra, a ki még mindig ott feküdt, a hol ő hagyta. Nem szólt egy szót sem.

A halászok, mikor kellően megértették egész rémességében azt, a mi történt, összebujtak és összesugtak, oldalpillantásokat vetve Danra és aztán hosszú, fürkésző pillantásokat vetve a halottra. Eleinte nem is ragadta meg őket az a bizonyosság, hogy Ewan halott. A holttesten erőszaknak nem volt jele, a csukló fölött lévő seben kívül s a seb, mialatt az emberek ott álltak a halott körül és lenéztek rá, egyszerre frissen vérezni kezdett. A vén Quilleash, a kinek az a híre volt, hogy varázsszere van a vérzés elállítására, letérdelt erre Ewan mellé s míg a többiek némán nézték, belesúgta bűvös szavait a halott fülébe.

— Egy pár jó szó sohasem árthat, — mondta Crennel, a szakács, a ki Quaker volt.

A vén Quilleash még egyszer belesúgott valamit a halott fülébe, azután ráparancsolt a vérre, hogy szűnjék meg folyni, a három isteni férfinak, Krisztusnak, Péternek és Pálnak nevében, a kik Rómába zarándokoltak.

Egy pillanatig csend volt s a vérzés mintha elállt volna. Az emberek reszkettek; a Davy fiú még jobban elfehéredett, Dan pedig mintegy kábultan állt a helyén, letekintve és mindent végignézve, de mégsem látva meg semmit.

A vén Quilleash ekkor fölemelte kicserzett arczát.

— Merő holt, — mondta rekedten suttogva. — Merő holt.

A halászok torkából mély nyögés szakadt föl. Félrehúzódtak és nagy ijedelem fogta el őket. Egyikük sem szólt Danhoz és a fiutól sem kérdezősködtek tovább. De mintha valamennyien megértettek volna mindent valahogyan homályosan. Quilleash Billy leült egy fatuskóra, mely oldalt állt, és egy ideig néma csend volt a kunyhóban. Majd oda fordult a vén ember társaihoz és így szólt:

— Amondó vagyok, hogy az embernek kötelessége kitartani a barátja mellett, úgy bizony.

E szavakra a többi halász kényelmetlenül kezdett feszengeni.

— Úgy bizony; és hogyha az embernek az a kötelessége, hogy kitartson a barátja mellett, akkor amondó vagyok, hogy tartson ki mellette szerencsében és bajban egyaránt, — folytatta Billy; s miután a többi halász egy ideig csoszogott és dűnnyögött, tovább beszélt:

— Télen-nyáron együtt kell lenni az embernek mással, hogy megismerje, mink pedig megismertük Dan úrfit. Megosztottuk vele az ételünket, megosztottuk vele a munkánkat és átkozott legyek! ha valami visszatartana most attól, hogy melléje ne álljak, akár elmerül, akár meguszszza a bajt.

E szavakra megszólalt az egyik halász:

— Úgy van, — aztán a másik: — Úgy van, — aztán a harmadik (ez Crennel volt): — Megpróbáltatás idején a jóbarát aranynál is többet ér.

A vén Billy erre félig Dan felé fordította a fejét, de egyetlen egyszer sem nézett föl Dan arczába és hozzá intézve szavait, de nem hozzá beszélve, kijelentette, hogy ők ugyan csak faragatlan ficzkók és nem értik a módját a czifra beszédnek, mert nincs benne gyakorlatuk, de hogyha valami hiba lenne a kréta körül, a mint hogy nyilván van valami, és be kéne fogni a szájukat, hát ők nem tágitanak mellőle, úgy a hogy ő sem hagyta cserben őket soha, mert

hát a barátság barátság és ő nekik az a szándékuk, hogy jóbarátok módjára cselekedjenek.

Erre ezek a faragatlan tengeri medvék, a kiknek széles keblében csupa meleg, nagy szív dobogott, egymás kezét fogva körbe álltak Ewan holtteste körül, a kinek fehér arcza kövé dermedten nézett föl rájuk s azután ott az elhagyott kis kunyhóban a tenger partján fogadalmat tettek mindannyian, hogy Dant nem fogják cserben hagyni.

Dan az egész idő alatt ott állt és szótlánul nézte őket, Davy pedig, a ki a pattogó tűz mellett ült, hallhatóan zokogott, mialatt Billy bácsija beszélt.

— El kell innen takarítanunk, — szólt a vén Billy hal-
kan, a halottra pillantva.

— Úgy van! — szólt Teare Ned.

— Hány óra?

— Negyed egyre.

— Féldagály. Három órára térül-fordul az apály, —
mondta Quilleash.

Egy szóval több magyarázatra sem volt szükség. Mindnyájan megértették, hogy Ewan holttestét ki kell vinniök a tengerre és el kell ott temetniök három óra után másnap reggel, úgy, hogy ha föl találna merülni, miután örök pihenő helyére lebocsátották, az ár elsodorja a csatorna felől.

— Rajta! — szólt az egyik és lenyujtotta a kezét, hogy fölemelje a holttestet.

— Rajta!

Dan félrevonult, hogy utat engedjen nekik. Tágra nyitott szemmel figyelte minden mozdulatukat. Szó nélkül elhaladtak mellette. Mikor elindultak, gépiesen nyomon követte őket, alig tudva, mit cselekszik. Davy Dan után ment.

A halászok kiléptek az éjszakába. Némán vitték Ewan holttestét a kis csónakba, mely az öböl partján volt. Mindnyájan beléptek a csónakba és elindultak. Nagyon sötét volt már, de csakhamar eljutottak rézsut a *Ben-my Chree* horgonylyuka elé, a mely ott horgonyzott az apály vizében. Megálltak, átemelték a halottat a hajósánczra és utána mentek mindnyájan a halászbarkába.

— Jó parti szellőt kapunk, — mondta a vén Quilleash.

Öt percz múlva odakint voltak már a tengeren, a borzalom és bűn rémes terhével. Lefektették a holttestet a

hajólyukak mellé s minduntalan hátrafordították a fejüket feléje a sötétségben. Úgy rémlett nekik, mintha a halott minden perczen felállhatna, ott teremhetne közöttük és egyszerre csak mindegyikük szemtől szembe kerülhetne vele.

Odakint friss szél fújt. Baloldalt kapták a szelet, mialatt hosszú csapásokkal északnak eveztek. Mikor jó messzire eljutottak, összegyülekeztek az emberek egy csoportba és elkezdték gyászolni Ewant és kezdték egymás előtt föleleveníteni az emlékezetét.

— Bizony, a fiatal lelkész földi zarándoklása véget ért és bizony nagyon jó ember volt ám, a míg itt élt közöttünk.

— Bizony, bizony; van lelkipásztor bőven a földön, de hozzáfogható egy sincsen.

— Szegény Ewan lelkész, — mondta Quilleash, — emlékszem rá, mikor még kis fiúcska volt édesanyjának a karján — finom úriasszony volt ám az édesanyja is. És ő maga nyugodt, de bizonyosan annál többet gondolkozó ember lett, a fejét a kormányoldal felé szokta fordítani és a szeme mintha a hajó orrára festett kép szeme lett volna, csak sokkal természetesebb és végtelenül gyöngéd. És bátorsága is volt ám! Úgy bizony, csak láttatok volna néha, hogy szembe szállt Dan úrfival!

— Bátorsága!? Roppant nagy természete volt és bizony nem csodálnám, ha ez okozta volna halálát is.

— Hm, barátom, ezt ne firtasd, ne firtasd ezt, ember! Melyikünk nem fordult soha a tatbal vagy a kormányoldal felé, mikor fölkel a parti szellő? Az Úr nem lesz kemény szívvel hozzá a heveskedése miatt. Nem, nem, az biz' Isten, sohse haragszik a meleg szívekre, azért, mert hébe-korba elkapja őket a természetük.

— Aj, de milyen gyöngéd lélek volt! — szolt Crennell, a quaker. — És a hangja, mint az orgona, mikor halkan és lágyan szól, mint a fuvola, és milyen édesen remegett! Emlékeztek még arra a napra, mikor a vén Kelly Erzsóktól elragadta a lázas forróság a kis lányát, azt a karsú virágszálestű lányt, azt a bimbófejűt, a kinek olyan szeme volt, mintha egy pár poszméh döngött volna benne? Ugy-e, emlékeztek arra a kis aranyosra? No hát, a fiatal Ewan tiszteletes kapta magát és tüstént átgyalogolt Balligbegbe és a vén Erzsók keservesen sirt és jajgatott és azt kiabálta, hogy

ő is meghal! Úgy bizony, meg akart halni, mert hát ugyan minek éljen tovább? De aztán, emberek, mikor a tiszteletes a lelkére beszélt és együtt imádkozott vele, milyen büvös hatást ért el — bizony, emberfia, csodálatosan behegesztette annak a vén csontnak a sebét.

— És milyen barátságos lélek volt, milyen barátságos, — szólt a vén Quilleash. — Mikor fölcseperedett, mindig azt szokta kérdezni: «Hogy vagy, Quilleash Billy?» És a mikor haza került a collégiumból, egyenesen a püspöki udvarba és csupa tudomány volt, finom angol nyelven beszélt és finom úr lett belőle, akkor is meg szokta mindig kérdezni: «Hogy vagy, Billy?» «Hát csak megvagyok valahogy, Ewan úrfi.» Bizony, bizony, csupa gyöngédség volt a szíve és nem volt benne a kevélységnek egy szikrája se.

Az öreg Billy emlékeinek elmesélése nem volt izgató, de azért könnybe lábasztotta szemét és Billy kabátja ujjával törölgette a könnyeit.

— És a mellett csupa hevesség volt és a mikor tűzbe jött, rákiáltott az emberre, zárjátok le a nyílásokat, fiam — vihar van készülöben, — mondta Teare Ned.

Egyszerre csak hátrafordultak mindnyájan a sötétségben, oda, a hol Dan ült a bedeszszózt nyílásokon, térdére könyökölve, fejét kezeire támasztva — és félig-meddig elszégyenkeztek azon, hogy ennyire dicsérték Ewant. Hiszen minden szó bizonyára úgy égette Dan lelkét, mint a tüzes vas. Majd azt sem tudva jóformán, mit művelnek, elkezdtek törni a fejöket, hogy miképen tehetnék jóvá hibájokat. A főbíróról kezdtek hát beszélni, hogy milyen viszonyban volt a fiával.

— Halálosan hideg volt Ewanhoz — nem is igen érintkeztek egymással — a főbíró meg Ewan. Nem volt természetes dolog. Mintha valami kigyó bújt volna bele vén lelkébe az Isten teremtettének, és onnan sziszegett ki a fiatal tiszteletesre.

Azután Kerruish Jarvisról beszéltek.

— Aj, igazi bújkáló, cselszövő és nem győzi keverni az ördög kását.

— Bizony, a főbíró sok emberen rugott egyet, de azt hiszem, helyt kell majd érte állania, mikor elkövetkezik az utolsó ítélet nagy napja. Fogadni mernék, hogy a vén görénynek benne van az orra valahogyan ebbe' a dologba is.

Dan egy szót sem szólt. Egyedül és az élet minden jele nélkül, ott ült a lezárt nyílásokon a halott közelében s valamivel hátrább, mögötte Fayle Davy nyúlt végig a födélzeten. A fiú az egyik kezére támasztotta a fejét és szemét a kutya hűséges pillantásával Dan alakjának sötét körvonalaira függesztette.

Megkerülték az Ayr földnyelvet, mikor a szél egyszerre elült és halálos nyugalom váltotta fel. A sötétség csaknem kézzel foghatóan növekedett.

— Még több havat kapunk, hajtsuk a bárkát, — szólt a vén Quilleash Billy; és a halászok lesiettek a hajófenékbe, csak Dan maradt a födélzeten meg a Davy fiú, a halott mellett.

A csendben és az üres sötétségben nagy esőcseppek pottyantak a födélzetre. Csakhamar heves zápor szakadt alá, mely körülbelül tíz perczig tartott. Mikor az eső elállt, a sötétség szétfoslott és előbujtak a csillagok. Két óra felé járt az idő ekkor és nemsokára fölkelt a hold, de hamarosan újra eltűnt egy sűrű, fekete, tornyos felhő mögött, mely a láthatárról huzódott fölfelé.

Mikor Dan a födélzetre lépett volt, mindössze annyiról volt tudomása, hogy tompán, állhatatosan sajog a szive. Egyébként halott volt számára a világ. Nem volt akkor tisztában sem azzal, hogy mért kellene eltitkolnia bűnét, sem azzal, hogy mért kellene magára vállalnia a vezeklést, a melyre Mona oly esengve kérte őt. El volt kábulva. A lelke mintha meghalt volna benne. Mintha csak valamely más világban ébredhetett volna ismét életre. Figyelte a vén Billyt, mikor az belesúgta Ewan süket fülebe a titokzatos varázsigéket. Akaratlanul és szándéktalanul követte a halászokat, mikor kimentek a bárkába. Később egyszer csak összerázkódott a lelke s visszatért beléje újból halálos vergődésének érzése. Nem vetette-e vajjon a lelkét örök kárhozatra? Hiszen kioltott egy meleg emberi életet; hiszen Ewan, ki élt, most ott fekszik pár lábnyira tőle, élettelenül. De mindez semmiség volt ahhoz a borzalmas gondolathoz képest, hogy ő maga is megy most sebtében és készületlenül az örök kárhozat helyére.

— Oh, hát igazán megeshetett mindez? — kérdezte magától ezerszer is, zavarodott elméje, a mióta fölébredt

megbénult öntudatának félálmából. Igen, igaz volt, hogy mindez megesett. Nem, nem lidércnyomás volt csak. Nem fog fölbredni soha a reggeli napvilágban s nem fog mosolyogni, mert megtudja, hogy mindez nem volt igaz. Nem, nem; igaz volt, igaz volt, igaz volt és igaz marad az utolsó ítélet napjáig s akkor ő még egyszer szemtől-szembe fog kerülni Ewannel s egy rettenetes hang fenszóval rá fog kiáltani:

— Eredj, hordd el magad innen!

Majd Monára gondolt Dan és a szíve majd megszakadt. Szemét a sötétségen keresztül néma sóvárgással a szárazföld felé fordította s a bárka, mialatt tovasiklott a szél elöl, mintha mindörökre eltávolította volna őt Monától. A víz, a mely közéjük szakadt, mintha az a folyó lett volna, a mely örökre elválasztja az üdvözülteket az elkárhozottaktól.

S mialatt háta mögött beszélgettek a halászok s a hangjuk tompa zümmögés gyanánt jutott el a füléhez, tovalebbent reménységének utolsó sugara is. Mikor Mona rábeszélte őt a vezeklés gondolatára, úgy tűnt föl neki, mint a napsugár, az a gondolat, hogy ha itt a földön soha, soha többé nem szoríthatja is meg Monának a kezét, a mennyek országában az övé lesz mégis Mona, hogy örökre, mindörökre szerethesse. De nem, nem, nem; most immár ott örvénylett közöttük a tenger hatalmas árja.

Mind e közben Dan ott töltötte az időt a földézetten egyedül a halottnak és a Davy gyerekeknek a társaságában s a halász-bárka mozdulatlanul lebegett a tengeren, csak a habverés öblögette az oldalait. A csillagok kialudtak, újra sötétség támadt, s ekkor, a mélységes éjszakában, feltűntek távol keleten az első szürke csikok, jelezve a virradatot. Egy újabb éjszaka határain derengeni kezdett újra a nap lágy világa, de a víz nagy sivatagát most, mikor a közelgő fény elűzte a kavargó ködfátyolt, Dan még elhagyottabbnak, még pusztábbnak találta, mint a mikor a halotti sötétség telepedett rá. Az egyik oldalon nem látszott semmi a víz színén s a távol messzeségben nagy félkörben egymásba olvadt az ég és az óceán. A másik oldalon látszott a szárazföld, a melyet valaha szülőföldjének mondott.

Mikor előtört a szürkülő világosság és a sötétség elosz-

lott, Dan még mindig ott ült sápadtan és kísértetiesen az elzárt nyílásokon. Davy egy-két lépéssel távolabb a födélzeten feküdt. Gyöngé szellő kerekedett délnyugaton. A bárka sok mérföldnyire elsodródott s most csaknem egyenesen nyugotra volt Pelltowntól, körülbelül öt mérföldnyire odakint a tengeren. A halászok feljöttek a hajófenékből. A hideg fehér arcz a nyílások mellől föltekintett rájuk és a mennyboltozatra.

— Most el kell meritenünk, — mondta Quilleash Billy.

— Igen, az apály megfordult, — tette hozzá Crennell.

Egy szót sem szóltak tovább. Az egyikük lement és felhozott egy ócska vitorlát; felhoztak alulról két nehéz vasdarabot is, a melyekkel a hálókat szokták lesülyeszteni. Nem kiabáltak, nem beszéltek. Némán fölemelték a hideg, meredt halottat, becsavarták a vászonba s az egyik súlyt a fejéhez, a másikat a lábához tették. Azután az egyikük — maga a vén Billy, a ki fiatalabb éveiben hajófölszerelő volt — letelepedett, kezében vitorla-varrótüvel és zsineggel s elkezdte belevarrni néhány öltéssel a halottat a vitorlába.

— Kibirja a zsineg? — kérdezte az egyik halász.

— Kibirja erre az útjára, rövid az útja, — szólt a vén Billy.

Félelem és némaság szállta meg a csoportot. Mikor mindennel elkészültek, felhoztak alulról egy deszkaszálat, a melyet a hálóvetésnél szoktak használni. Ráfektették a holttestet, azután a deszkaszál egyik végét egy rúddal a hajósánczra emelték. Ünnepies és félelmes látvány volt. Fejük fölött a nehéz éjszakai fellegetek maga előtt üzte még gomolyogva a virradat.

Dan fejét a két kezére támasztva még mindig a nyílásokon ült és kísérteties arczát a födélzetre fordította. Senki sem beszélt hozzá. Mintha valami félelem tartóztatta volna vissza az embereket attól, hogy foglalkozzanak vele. Fayle Davy felállt és a hajó orrához támaszkodott. A többiek valamennyien a hajófarán gyülekeztek és levették a sipkájukat. Majd a vén Quilleash Billy féltérdre ereszkedett s jobb kezét a holttestre tette, mialatt két ember fölemelte a deszkaszál másik végét is.

— *Dy bishee jeeah shin* — az Ur adjon örök nyugalmat néked, — mormolta a vén halász.

— Az Úr adjon örök nyugodalmat néked, — visszhangozták a többiek és Ewan holtteste lecsuszott a tenger mélységébe.

És ekkor olyan rémes dolog történt, a minőre a tengerészek állítása szerint háromszor volt csak példa a tenger különös történetében. Alig csapott össze a víz a holttest fölött, halk bugyborékolás hallatszott a habkörök alól, a melyek között eltűnt a holttest. A vassúlyok zöreje volt, a melyek kicsusztak helyükről a halott feje és lába mellől. A varrás engedett és a két súly feltépte a vásznat, a melybe a halott bele volt burkolva. A következő perczen a két súly kigördült a vászomból és lemerült a tengerbe.

Most rémes dolog történt. A holttest, a mely megszabadult a sülyesztő súlyoktól, a víz felszínére emelkedett. A feltéptet vászon, a melyet nem járt még egészen át a víz, szétnyílt és vitorla gyanánt terült el a szélben, mely megint fölkerekedett. Az ár nem volt még elég erős, mert az apály csak az imént kezdődött s a holttest, úgy úszva a víz színén, mint valami bárka, megindult — elhúzva keresztben a hajó horgony-nyílása előtt — egyenesen a szárazföld felé.

De ezzel még nem ért véget a csoda. Nyomban rá nagy tündöklő fénysáv támadt a vízben s a bárkától elnyult a sziget felé, fehéres, mintha holdsugár lett volna, csak-hogy hold nélkül, a mely a sugarat veti. Több másodpercig libegett villogva a víz színén, mintha Isten ujjá lett volna, a mely a holttest útját jelezte a vízben. Vén tengerészek, a kik értenek a tenger és az ég jeleinek a helyes magyarázatához, meg fogják érteni ezt a tüneményt, ha pontosan számbaveszik mindazt, a mit e rémes éjszaka időjárásának változásairól mondtunk.

A *Ben-my-Chree* legénysége mindarra, a mi történt, csak egyetlen félelmes magyarázatot talált. A halászok ott álltak a helyükön és néma borzalommal néztek egymás arczába. Kimeresztették a szemüket, hogy lássák a holttestet, a míg — a különös fényes tünemény elmúltával — kis ponttá nem vált a hajnali virradat félhomályában és el nem tűnt a szemök elől. Mintha valami bosszuló angyal kiragadta volna kezökből a meggyilkoltat. De a legnagyobb baj ez a gondolat volt: Mylrea Ewan holttestét az ár a partra fogja

vinni, a gyilkosság ki fog derülni s ők maguk, a kik arra törekedtek csak, hogy eltítkolják Mylrea Dan bűnét, a törvény szemében most a bűn részeseiként vagy czinkosokul fognak feltűnni.

Dan is látott mindent s egy szempillantás alatt mintha kicserélték volna. Ő egészen mást olvasott ki abból, a mi történt. Az Úr figyelmeztetése volt a bűnös számára és ennyit jelentett: «A vér vért kíván.» A holttestet nem lehetett a tengerbe temetni; a bünt nem lehetett elpalástolni. A bűnhődést le kellett róni. Dan egy pillanat alatt lerázott magáról minden határozatlan félelmet, minden bénító rémületet. Vezeklés! Vezeklés! Vezeklés! Az Úr maga kívánta. Dan talpra ugrott és elkiáltotta magát:

— Rajta fiúk, vissza kell térnünk! Lássatok hozzá bátran a munkához és előre!

Dan most szólalt meg először egész éjszaka és hangja félelmesen hangzott a halászok fülében.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

LENAU KÖLTEMÉNYEIBŐL.

A sivatagban.

Oh barátim, nemde kába,
A kit elfog dőre vágy,
A lét sívó homokába
Uj ösvényt ki törni vágy?

A nyom, melyet lába elhint,
Alig támad, már kihál,
Prédavágyó saskeselykint
Jő s felfalja a vihar.

Egyenkint és karavánban
Törtetnek folyvást tova,
S ezer zászló leng vidáman,
Feléd, nyúgalom hona.

Minket is, kik frigyben állunk,
Mesés távol álma hajt;
De a nap felgyújtja vágyunk,
S szívünk lűs lakért sohajt.

S kijutni e sivatagból
A vágy mind jobban lobog,
Hol könyünkkel nem lakik jól
Soha a száraz homok.

Ősz.

Ősz van, levél hull, fájva zúg át
Az erdőn egy bús sejtelem;
Én a dalos tavasz virultát
Elmulasztám a tengeren.

Az enyhe ég fénylett, sugárzott,
De hajh, mit ért a napmeleg;
A tengerhab ki nem virágzott,
S nem zengtek dalt a vad szelek.

S az ifjuság elszállt suhanva,
Örömeit nem éldelém;
Átborzongat az ősz fuvalma,
S az elmulás sohajt felém.

Németből,

VARGHA GYULA.

VOLTAIRE.

Nyolczadik közlemény.*)

IX. FEJEZET.

A ferneyi philosophia.

Gyakran mondogatták, hogy Voltaire minden műve tagadó: ez nagyon felszínes és kevésbé pontos fölfogás. Voltaire tényleg sokat bírált, sokat rombolt: ez világos; de támasztott a lelkekben érzéseket, alakított meggyőződéseket, a melyeknek értéke egészen pozitív. Jólétben megvalósítható eszméket akart adni az embereknek.

Minden visszaélés történelmi jogcímet mutatott ki: felülvizsgálatra volt szükség. A tévedés és a baj alapja az emberi fejlődés oly föltüntetése volt, a melyet mással kellett helyettesíteni. A voltairei philosophia nem lehetett meg történelmi támasz nélkül. Az *Essai sur les moeurs* megadta neki ezt a támaszt a modern kor számára: kiterjesztette és tökéletesítette azt, különböző írásokkal, a melyek philosophiai módon világították meg a múlt mezejét.

I. Történelmi és vallási bírálat.

A rendszeres történelmi munkákat, a melyeket Voltaire 1756 után írt, futólagos tanulmányunkban mellőzhetjük: nem általuk, hanem számos pamphletja által újítja meg Voltaire a művelt elmék történelmi tudását. Nincs oly kor, a melyről nem vitatkozott, nincs oly kérdés, a mely visszariasztotta.

Biztossága meglepő és szinte bűvészi ügyességgel játszik az eseményekkel és a szövegekkel. Nem győznénk felsorolni könyvelmúségeit, tévedéseit, a pontosság mellőzését, képzeletének

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386., 387., 388., 389., 390., 391. és 392. számában.

csapongásait. Nincs benne semmi a mai kutatók józan rendszereből és gondos szigorából. Túlságos gyorsan dolgozik, egy pilantás után ítél és ítélete inkább tekintélylyel, mint illetékességgel dönt. Előítéletekkel és szenvedélyekkel van telve. Voltaire műkedvelő és hirlapíró. De kíváncsi, művelt, szomjuzza az igazságot, ösztönszerűleg megtalálja a fölvetendő kérdést és megvan benne a bírálat és a ráháramló kötelesség érzete. Gyakran meglátta azt, a mit a hivatásos tudósok nem tudtak, vagy nem akartak meglátni.

Ma megmosolyogjuk megjegyzéseit Khináról és Indiáról. De ő értesítéseit a *Compagnie Anglaise des Indes* alkalmazottjaitól kapta, Holwelltól, Dowdtól és a tudós francia Le Gentiltől; magáévá tette állításaikat. A mi bosszantóbb, az, hogy másokkal együtt ő is hitt az *Ezour-Veidam* megbízhatóságában, a melyet Mandave lovag hozott vissza Indiából. Lelkesedett a jezsuiták, Lecompte, du Halde, Gaubil atyák elbeszéléseinek nyomán, a khinaiak bölcseségeért és régiségeért: Vossius Isaac, az *Egyetem Történet* angol tudósai, de Guignes nem voltak hidegebbek. Csakhogy, a míg a kutatók és népszerűsítők java-része azon volt, hogy India és Khina évkönyveit összeegyeztessék a szent írással, Voltaire diadalmaskodva mutatta ki a chronológiai ellenmondásokat és örömmel fogadta a számításokat, a melyek idősebbé tették a távolibb Kelet civilisatióját. Tévedésein keresztül meglátta és a közönségnek is megmutatta a nagy tényt, az egész emberiséget és hatalmas társadalmakat, a melyek a Biblia előtt vagy a Biblia körein kívül voltak; eltörülte a szellemekből nem csak a vallásos előítéleteket, hanem egyszersmind azt a nyugati előítéletet is, a mely csupán azoknál a népeknél keresett civilisatiót, a kik elfogadták a zsidó-keresztény és a görög-római hagyományok kettős örökségét. Minden törekvése abban összpontosult, hogy széttörje a történelmi keretet, a melylyel eddig megelégedtek. Kalandos merészséggel és némelykor valamelyes elhamarkodottsággal törekedett erre. Bajba keveredett ezért a kutatókkal. e józan és kicsinyes emberekkel, a kik nem szerették, ha avatatlanok betörték birodalmukba. Udvarias hangú vitája volt tizenöt évig Foncemagne-nal Richelieu bibornok végrendelete miatt Voltaire maradt a legyőzött fél, mert nem sikerült elismertetnie tételét arról, hogy ezen irat hamisítvány. De a mit nem vesznek eléggé tekintetbe, az, hogy törekvése a tudomány számára nem veszett kárba. Ő előtte a közönség kellemetlen körülmények közt látta *Richelieu végrendeletét*, Colbert és Louvois nagyon is apokrif végren-

deletei sorában, mindennemű biztosíték nélkül. Voltaire megállapította a szabályt, hogy a hátrahagyott munka kiadója köteles «szigorúan számot adni a kézirat eredetéről és sorsáról», ez a szabály akkor nagyon meglepte a kutatókat. «Új ez a törvény», mondá Ménard, a tudós. De Foncemagne csak azzal győzte le Voltaireret, hogy kielégítette kíváncsiságát. Voltairenek köszönhető az is, hogy a *Végrendelet* hitelességének megerősítése más értelmet nyert. Foncemagnenak, hogy néhány ellenvetést megczáfoljon, meg kellett állapítania, hogy a bibornoknak voltak munkatársai, hogy nem egyedül ő szerkesztette a művet. Voltaire kételye elérte azt, hogy Richelieu végrendeletének kérdése tudományos formát öltött.

Larcherval élénkebb vitája volt és mindkét részről udvariatlan. Voltaire kegyetlenül kigúnyolta őt, de Larcher kezdte el őt *Capaneus*nak és *vadállat*nak szólítani: helyreigazításaihoz mindig a legkeményebb címeket csatolta.

Kétségtelen, hogy a részletekben gyakran Larchernak van igaza és elegendő, hogy összehasonlítsuk a *Történelem philoszophiájának* első kiadását a másodikkal, hogy ennek bizonyítékát lássuk, Voltaire javításaiban. Földrajzi és nyelvtani (bizonyos *Basiloi*) botlások, nem pontos fordítások, hamis idézetek, rosszul fölhasznált források: a pontos tudós fölkeresője mind ezeket a hibákat, a melyeket a minden hitelesítést megvető, ragyogó író, elhamarkodottan fölhalmoz. De ennél a kicsinyes tisztogatásnál már meg is szűnik Larcher dicsősége. Igen gyakran nincs igaza a dolgok lényegében, kellemetlenkedik, részletez, rámutat idézetekre, a melyek semmit sem bizonyítanak; szűkkörűen, gyerekesen őrzője a réginek és egyáltalán nem részrehajlatlan a bírálatban: úgy mutatja be magát, mint a ki a vallás védelmezője; nem ismer el semmi kételkedést a szent vagy a világi történetben. Sára, a ki hetven éves korában szerelmet gerjeszt az egyiptomi királyban, történelmi igazság és az «Írás» helyességét Ninon de Lenclos történetével bizonyítja, a ki állítólag ilyen korban megjutalmazta egy imádóját. Larcher egész bírálatában csak egy fontos pont van, a hol határozottan ő az erősebb fél: ez a pont a babyloni prostitúció. Itt neki van igaza, ép annyi értelemmel, mint ékesszólással és az érdekes az, hogy Voltaireret anélkül, hogy mondaná, saját fegyvereivel veri meg, voltairei érvekkel, a melyeket Voltaire elfelejtett, udvariasságból a babyloni hölgyek iránt.

«Mihelyt a babona szentesített egy szokást, mondja Larcher, már nem látnak benne semmit, a mi visszataszít vagy legalább is leküzdi azt az ellenszenvet, vagy pedig még új érdemet alkotnak belőle.»*)

Voltaire megneveztette Európát, Larcher rovására: Guénée abbé megadta egyszer a kegyes embereknek a vigaszt, hogy Voltaire rovására nevetessenek és pedig *Néhány lissaboni zsidó levelében*. Kevésbé tudományos, mint Larcher, eléggé művelt volt ahhoz, hogy felfogja Voltaire minden tévedését és meg volt benne a könnyed, a maró gúny tehetsége; Voltaire ravaszknak tartotta őt, «mint egy majmot» és rosszul védekezett.

Guénée nem értette másképp a vitát, mint Larcher. Győzelmeskedik a tudomány kicsinyessége révén. De inkább ügyvéd, mint philologus, Tagadja a biblia legszembeötlőbb ellenmondásait. A tekintélyt, tételének követelései szerint, majd a Vulgátának, majd a héber szövegnek tulajdonítja. Hogy védelmezze az «arany borjú» történetét, Mózesz megteszi bámulatos chemikusnak, a ki ismerte a híg arany titkát. Makacsul ragaszkodik a legképtelenebb tételhez, a *Pentateuchus* hitelességéhez. Szinte együgyű erkölcstelenséggel állítja föl a legszörnyűbb lehetőséget, hogy indokolja a bibliai embermészárlásokat.

Sem Larcher, sem Guénée nem rendelkeznek sem az egésznek áttekintésével, sem helyes módszerrel. Hetvenkednek a részleteknél. Némák vagy korlátoltak a nagy kérdésekkel szemben, a melyeket Voltaire vet fel: Mi a biblia? Hogyan alakult? A bibliát alkotó könyvek keletkezésének ideje és szerkezete. Mit ér a különböző fordítások hitelessége és viszonylagos értéke? Még csak ismerni sem akarják ezeket a kérdéseket, a melyek a XIX. század tudományát teszik; és Voltaire, az ő pongyola biztosságával, kevésbé távol van Harnacktól vagy Loisytól, mint Larcher vagy Guénée, minden pontosságukkal.

Voltaire érdeme és ez akkor még nem volt mindennapos dolog, az, hogy megértette, hogy nincs történet, különösen ókori történelem, kritika nélkül, a szemtanuk, az oklevelek kritikája nélkül, a források hitelességéről és keltéről folyó viták nélkül. Kérdéseket vet föl, kételyei vannak, a melyek Montesquieuben, a ki pedig sokkal alaposabb tanultságú, sohasem támadtak föl. Vannak gon-

*) V. ö. Voltaire XXV. 120: «Az emberek sohasem bánják meg a dolgokat, a melyeket megszoktak.»

dolatai a történelmi ismeretek természetéről és a bizonyosság fokáról és eszközeiről. Megkülönbözteti a mesebeli kort, a hőskort és a történelmi kort; «a történelem nagyon későn született.» Azt akarja, hogy a forrásokig szálljanak alá, mert tudja, hogy a szóbeli hagyományok mily könnyen alakulnak át. Nincs bizalma oly történetírókban, a kik az eseményvel nem egy korban élnek és még a kortársaknál is könnyen hivóséget, érdeket, szenvedélyeket tételez fel. Értékelné szeretné Herodotus hitelességét.

«Csaknem minden mese, a mit az idegenek hitéről beszél, de a mit látott, az való.»

Tacituson keresztül forrásait akarja megkülönböztetni, Fabius Rusticust, Cluviust és bizalmatlanul tekint nála a gunyolódás és a stylus csábításaira.

Mennél messzebb megyünk vissza az ókorban, annál ritkább a bizonyosság. Türelemmel kell fölkatatnunk a biztos nyomokat.

«Egy hitelesített etymologia néha a népek vándorlásának bizonyítására szolgál.

Egy abc-ét úgy tekintek, mint elvitázhatatlan emléket azon országnak, a melyben egy nemzet első ismereteit szerezte.»

A hagyományok és elméletek gyanus összefüggéstelenségében, a valószínűséget és a lehetőséget kell kriteriumnak tekintenünk: minden elvetendő, a mi ellenkezik a physikával, az értelemmel, az emberi szív szervezetével. Határozatlan és veszélyes szabály ez, a melylyel az előítélet és a szenvedélyek nagyon is visszaélhetnek. Csakis a physikai lehetetlenség biztos kriterium, még itt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a tudomány haladása folytonosan változtatja a physikai lehetőség határait. A mi az értelmet illeti, csak az ellenmondás elvét kellene értenünk alatta. Voltaire nem vette számba ezeket a fentartásokat és ezért szabálya gyakran megtévesztette.

Azonban ezek az elvek, a maguk idejében, nagy haladást mutattak. Újak voltak, legalább a nagyközönség számára. Voltaire nevelte belé a kritikát, megszoktatta, hogy a történetíróktól bizonyítékokat kérjen, hogy megtagadja hitelüket, hogyha hagyományosan erősítettek oly eseményeket, a melyek ellenkeznek a természet, az értelem- és a lelkiismeret törvényeivel.

De ezekkel a kételyekkel és szabályokkal positiv munkát végzett. Keretet alkotott azon történelemnek, a mely arra volt hivatva, hogy Bossuet, Rollin és don Calmet naiv előadásait helyettesítse.

Kivette a tudományból a teremtés tanát, a legtávolabbi multban megpillant különböző emberfajokat, kezdetleges társadalomban csoportosulva. Ezek az ostoba, brutális, csaknem állati emberek, lassan, hosszú időtartam alatt, tagolt nyelvet formáltak maguknak, úgyszintén ruhát, meg kunyhókat; földolgozták az érczeket. Nem ismerve a physikát, félelemből durva vallásokat alkottak maguknak; bizarr eszmék ezerféle összetalálkozása teremtette a ritusokat és istentiszteleteket.

Lassanként nagy társadalmak alakultak ki, a melyeket theokrátiák, vagy az istenektől eredő dynastiák kormányoztak. Khina, India, Perzsia, Chaldea, adták meg a műveltség első típusát; melyik a legrégebb, azt nehéz megmondani.

Ott alakult ki a tudomány, a csillagászat, a matematika. Ott az igazi vallás, a theismus, az egy isten imádása, volt gyümölcse az értelemnek, a melyet a philosoph-papok, a brahminok, a magusok és Khina bölcssei ápoltak. Újabbak a phoeniciaiak, az ókor eme velencei népe. Még újabbak az egyiptomiak, a kiket veszedelmes volna öregebbé tenni, a zsidók szomszédsága miatt.

Végül jönnek a görögök, a kiket a phoeniciaiak és egyiptomiak már kiműveltek és a kiknek kitünő törvényhozói voltak, meg a rómaiak, az ókori népek legújabbika, kised és durva nemzet, a mely vallását és törvényeit a toscanaiaktól és a görögöktől veszi át. Története homályos és kétes a négy első században: Voltaire olvasta, ha nem is Beaufortot, de legalább Levesque de Pouillyt. Róma rablással növekszik. Meghódítja a világot, fegyelmezettsége és hazafisága által. De mik a rómaiak, a világegyetem fosztogatói, a görögök mellett, a kik philosophusok, művészek, műveltség-terjesztők?

Ezt a keretet Voltaire a philosophia minden előítéletével és kora tudományának minden tévedésével építette föl. fölváltva túlságos kételkedőn vagy túlságosan bizakodva. Mosolygunk okoskodásán Ogygesről és a rejtelmekről s azon a módon, melylyel a vallási csodákat összegezve, a papok és törvényhozók csalásával és a nép ostobaságával magyarázza meg: mégis ez volt, mint Hettner mondta, az egyetlen lehetséges magyarázat, az egyetlen «észszerű» a XVIII. században, a philosophiai-, orvosi- és társadalmi tudományok akkori állapotában. Ez volt az első lépés, egy szükséges lépés, a vallások tudományos tanulmányozásában.

Az ő idejében az ókori, valamint a modern történelem,

voltairai kerete, ez a hajlékony keret, a melyben mindenki könnyen elhelyezhette saját értesüléseit, a melyet tetszés szerint bővítettek és nagyítottak, valóságos haladás volt. Fölszabadította a szellemeket a theologiai és éretlen történelem alól. Miután úgy a hogy volt még szolgált egy-két nemzedéknek, tényleg Voltairén épült, többé-kevésbé módosítva, Herder és Niebuhr, Michelet és Quinet óta, a történelemtudomány egész fejlődése. Bevezetése a francia és európai intelligentiába egyetemes műveltségünk egy fontos mozzanata.

De nem kell-e kivételt tennünk abban, a mi a vallási kritikát illeti? Voltaire műveiben nincs szennyesebb, gyűlölködőbb, gúnyolódóbb rész, mint a melyet a zsidókról és a keresztyén vallás eredetéről ír. Renan ezt véglegesen elítélte. Sem korunk tudománya, sem ízlése nem jogosít föl arra, hogy visszatérjünk erre a kárhoztatásra.

De arról van itt szó, hogy megértsük és nem hogy fölmentjük Voltairét. Számot kell adnunk magunknak arról, mit ért annak idején ez az eszeveszett és gonosz kritika; komolyabb volt, semmint gondolnánk.

Nem képzelhetjük el ma azt a naivságot, gyerekeséget, képtelenséget, a melyet a bibliamagyarázók elértek Franciaországban, arra való törekvésükben, hogy bebizonyítsák a szent szöveg szó szerinti értelmét és a megihletett elbeszélők teljes csalahatatlanságát. Dom Calmetet kell elolvasni, hogy megértsük Voltairét; látni kell, mikép adja elő Loth feleségének átváltozását és Job «tönkre jutását». A nevetségesség, a melylyel Voltaire elhalmozza a bibliát, mind benne van dom Calmetben: csak fel kellett kutatni.

Azt akarják, hogy a bibliában minden isteni, való, mély, tiszteletre méltó legyen. Voltaire gúnykaczajjal tárja föl a könyv emberi voltát, minden ellenmondást, tudatlanságot, lehetetlenséget, szennyet. Nem lepi meg, hogy a Próféták tettei és beszédei emberiek; ez egy kis durva nép erkölce, a keleti ízlés. De ha azt akarják, hogy Isten szólt legyen ezekben a jelekben: akkor Voltaire bőven idézi Hozseást és Ezéchielt.

Azt akarják, hogy az Evangelium isteni legyen: ő érezteti benne a műveletlen, hiszékeny és rajongó nép «szóbeszédeit.»

Emberileg a biblia megragad, mint Homér, («Ez a könyv Homérnál százszor jobban megismerteti velünk az ókort, Ázsia erkölceit, ez a legértékesebb ókori emlék valamennyi közül.»)

és Jézus a parlagi Sokrates. De a kor még nem érkezett el, hogy ebből a szempontból lehessen tekinteni. A fő az, hogy lerombolja a lélekben az istenség előítéletét, a szokást, hogy vak tiszteletből a bibliának és az evangéliumnak az emberi emlékek között kiváló helyet tulajdonítsanak. Ime, ez az oka annak a formának, a melyet Voltaire használt; és valóban hatásos volt.

Alapjában véve, népszerűsítette az eredményeket és kérdéseket a bibliamagyarázatról és a keresztyénség eredetének bírálatáról. Fölvilágosítást keres Baylenél, Spinozánál, az angoloknál, néhány francziánál, Gaulminnál, Levesque de Burignynál, Fréretnél. Nem értette meg Astruc könyvének értékét, a mikor 1767-ben, Servan elküldte neki, oly korban volt már akkor Voltaire, a mikor az ember nem újítja föl érveit.

Beleoltotta a szellemekbe, hogy van bibliai kritika, hogy a vallás-történetet épen úgy írják, mint a világít, hogy ugyanazokkal a nehézségekkel áll szemben az író, ugyanazokkal a bizonytalanságokkal, tévedésre vezető esetekkel, még növelve mindazzal az akadálylyal, a melyet a kegyelet és a tekintély gördít az e tárgyban igazságot keresők útjába. Megismertette mindenkivel, a mit némelyek tudtak, a kételyeket és a vitákat e szent könyvek szerkesztéséről, keltükről, hitelességükről és az egyház történetéről az első századokban. Visszaszorította a szent történetet az egyetemes történet területére, már nem tekintette mindennek központjával és forrása gyanánt, hanem mint egy hullámot az oceánban. Izrael későn jött az ázsiai műveltségbe, durva, tudatlan, babonás, vad arabiai pásztorok kis községe, Jehovah nemzeti istenük, egyértelmű s szinte azonos Chamossal, a moabiták istenével. A bírák és Dávid vad csoportok vezérei; Salamon: árnyékkirály.

A zsidók magukba fogadják a hatást, a melyet a körülöttük lévő nagy társadalmak gyakorolnak rájuk; ők maguk semmit nem találnak fel. Mindent az egyiptomiaktól, az assziroktól, a phoenicziaiktól, a perzsáktól vesznek át: sőt még a görögöktől is, mint Voltaire Huet kalandos értelmezései nyomán állítja. Nagy-későn Ezra összegyűjtötte legendáikat, hagyományaikat. Az, mit bibliának neveznek: különös vegyülék, a melyben találunk erkölcsös elbeszéléseket, regényeket, krónikákat, szerelmi költeményeket, szertartásokat, nem is szólva az apokryph és a hamisított könyvekről. Minden nép által meghódítva és

gyakran szétszórva, Nagy Sándor után áthatja őket a hellenismus: ez a theologia kezdete.

Végre a római uralom alatt megjelenik Jézus, egy megihletett, a kihez odatolonának a kis emberek: valami George Fox-féle ember. Élete egészen legendaszerű. Az apostolok széjjelmennek és beszélnek róla a zsinagógákban. Szent Pál, «a nagyorrú kopasz zsidó», bejárja a római világot, de Szt. Péter sohasem ment Rómába. Az evangéliumok azt tartalmazzák, a mit Jézus követőinek kis csoportjaiban beszéltek. Minden csoportnak megvolt a maga evangéliuma: 54-et ismerni. A kanonba foglaltakat későn szerkesztették, a negyedik a legkésőbbi. (Egyszer Voltaire Szent Lukácsot mond Szent János helyett.)

Eredetileg nem volt sem dogma, sem hierarchia. Lassanként alakulnak ki, erőltetett értelmezések, hamis vagy hamisított okiratok segítségével. Több század multán az evangéliumok kánona meg van állapítva. A hívektől külön válnak a papok, a kik alárendelik magukat a püspököknek és a püspökök között kiemelkednek a patriárhák. A patriárhák között a birodalom két fővárosáé, a konstantinápolyi és a római, foglalják el a főhelyet és a világi történelem körülményei lassanként nagyobbítják a római székhelyet.

Nem kell elhinni sem a pogányok vádjait a keresztyének erkölcei ellen, sem az orthodoxokéit az eretnekek ellen. Sokat le kell vonni az üldözésekről szóló legendákból és a martyrok számából. E téren különösen burjánzott a valótlanság.

Vallási viták között alakul ki a dogma. A hellenizmusnak vezető szerepe van és a platoi metaphysika szolgáltatja az anyagot a keresztyén theológiához.

Igy elérkeztünk ismét az *Essai sur les moeurshöz* (Értekezés az erkölcsökről.) Mindegy, mennyit ér részleteiben ez az előadás, a mai ember jobban érzi magát benne, mint Bossuet és dom Calmet előadásában és ha nem ütköznének meg az előadás hangján, a kijelentéseket, a melyek legjobban felbőszítették a XVIII. században az egyház védelmezőit, bizonyára nem vetnék el a jelenkor tudós katolikuskai.

Egészben véve Voltaire, korának történelmi ismereteihez képest, nagyon jelentékeny népszerűsítő volt, nemcsak az események, hanem a kérdések és a kritika terén is. Merész józanságú ember volt, a ki arra törekedett, hogy magának fogalmat alkosson arról, mikép lehetne történelmet írni.

A történelmi szellem eszének jelentékeny részét teszi. A történelmi szempont uralkodik egész philosophiájában. Jól megértette, hogy a theologia ellentéte alkotja meg a történelmet. Minden előítélet között, minden logikai és szenvedélyes «a priori» között, kialakul benne oly irány, a mely megfelel a kísérleti iránynak, kialakul benne a szokás, hogy a maga idejében vessen fel valamely kérdést és inkább a dolgok eredetét keresse mint az elveket. Feltámaszt, vagy eltüntet nem egy fontos kérdést, történelmileg formulázva azt.

Mindent, legyen az bár metaphysikai kísérlet, vallási dogma, társadalmi intézmény, mindent, a mi tiszteletünket fölhívja és engedelmességet követel, előbb jól-rosszúl történelmi szempontból vizsgál meg. A történelem az ő fő segédeszköze a harcban, minden ellen, a mi önkényes.

II. A voltairei *philosophia*, erkölcs és vallás.

A ferneyi korszakban Voltaire még mindig a physikát kedveli jobban a metaphysikánál. De mivel már nincs mellette az isteni Emilia, szeretete csupán elméleti marad. Megelégszik azazal, hogy néha-néha könnyedén elbeszélget a jelenkori tudomány nagy kérdéseiről, az ásatásokról, a föld alakulásairól, a nemzedékekről és levágja fejét néhány fontoskodónak. Szereti hiesztelni a tapasztalás fensőbbiségét és szeret kissé incselkedni a rendszerekkel, de szívesen lép közbe, hogy megőrizze «az örök mathematicus» tekintélyét.

A tiszta metaphysika nem igen foglalkoztatja: ez melles része utolsó húsz évi munkásságának. Csakis a vallás és az erkölcs érdeklik és a metaphysikából épen csak annyi, a mennyi ezektől különválaszthatatlan. Mert számára a metaphysika az a terület, melyen csupán tudatlan lehet az ember: a valódi philosophus «a tudatlan philosoph». Erélyesen tisztázta kételyeit a szabadságról és most egészen determinista, Collins módjára. Már nem tud semmit a lélekről: ez bizonyára csak elvont szó.

Rendíthetetlen, lelkes, komoly deista: deista a türelmetlen vallások kép elen dogmáival és a féktelen atheisták veszedelmes tagadásaival szemben. Utolsó éveiben inkább harcol Holbach, mint a Sorbonne ellen.

Őszintén szólva, vonakodik megvilágítani az istenségről szóló gondolatainak mélyét; valahányszor meg akarja határozni, a pantheismushoz közeledik és inkább huzódik meg biztonság-

ban Malebranche mögött, hogysem compromittálná magát Spinozával, a kinek rendszeres száraz szigora és elvontsága különben is visszariasztják. A világ örök és szükséges. Isten mindenütt jelen van, úgy, mint a gravitatio. Isten végez bennünk mindent, «van isteni elem még egy bolhában is.» Már nem elégszik meg azzal, mint régen: hogy Isten a physika első igazsága, most őt teszi meg az erkölcs alapjául.

Sokszor idézték meghatározását a jutalmazó és bosszúálló Istenről, a melyet műveiben száz helyütt ismétel. Pedig ez a meghatározás nála csak ideiglenes kiegyezés a néphittel. Elfogadja ezt a hitet, a melynek helytelensége ki nem mutatható és a mely jelenleg hasznos a társadalomnak. Nem használja azonban a maga számára és valószínűnek tartja, hogy a jövőben, fölvilágosodott nemzedékek nélkülözhetik.

Isten valóban csak mint az erkölcs alapja és nem mint szentesítése szükséges. Különbözik is az egyetlen szolgálat, a melyet Voltaire megkíván tőle, az, hogy biztosítsa, hogy az igazság és jóindulat erkölcsi érzése felebarátaink iránt az ember valódi természetéhez tartozik, ahhoz a természethez, a melyet Isten formált és azt kívánja tőle, hogy terjessze ki nevének varázsát a né-melykor kissé nehéz törekvésekre, a melyeket az erkölcs megkövetel. Az erkölcs isteni, ez Voltaire számára azt jelenti, hogy természeti. Az erkölcs, a melyet Voltaire erre az alapra épít egyáltalán nem vallásos. Istennek nincs ott helye. Itt nem parancsol: az erkölcs nincs kinyilatkoztatva. Isteni, mint az értelem és úgy, mint ez, lassan bontakozik ki, az emberiségben és az egyénben, az alacsony ösztönök közül. Az ember csupán saját tevékenysége által emelkedik ki állatiasságából, a körülmények hatása alatt. Mivel nincs parancsolat, nincs kegyelem: az imádkozás felesleges. Az egyetlen ima a megadás. Isten nem szeretet tárgya. Az embernek csupán a dolgok kikerülhetetlen szükségességében nyilatkozik meg. Isten oly törvény, a melyet ismerünk és a melyhez alkalmazkodunk. Nincs kötelesség, a mely Istennel kapcsolatos. Nincs is semmi, a mely az erkölcsi lényt vele szemben köti. Csupán társadalmi kötelesség van, minden erény az embernek emberhez való viszonyában áll. Csakis emberrel szemben lehetünk bűnösök.

A vallások dogmái különböznek, mert emberek találták ki azokat, de az erkölcs egyetemes, mert Istentől ered. Nem mintha nem találnánk ellenmondásokat és különbségeket a

különböző népek előítéleteiben és törvényeiben: de mindenütt, Sokratestól Jézusig és Confuciusztól Shaftesburyig, ha az ember értelmével igazgatja az életét, ugyanazt az erkölcsöt találja meg, a jóság és igazság, a társadalmi erény erkölcsét, a mely ellensúlyozza a természetes és kiirthatatlan hiúságot. Ez az erkölcs nem ígér chimerikus boldogságot, megenged becsületes és mérsékelt élvezetet, arra indít, hogy növeljük, a társadalmi munka és az egyének egyesítése által, a közjólétet, a mely sokszorozza az egyén élvezetét. Nem lepi meg s nem haladja túl az 1760. év becsületes embereit és arra indítja őket, hogy elfogadva az embert, elfogadva önmagukat, egy kevés jóságot, szelidséget kiméletet tegyenek hozzá, másnak a kedvéért, a boldogság összegéhez és törekedjenek arra, hogy ők maguk jól élve, a valamennyiünk életét kissé jobbá tegyék. Ez az erkölcs nem ijeszt és nem lankasztja a bátorságot, nem tesz ittassá csábító képtelenségekkel és az embereknek csakis oly világosan hasznos, számukra oly szemelláthatólag előnyös cselekedeteket ajánl, hogy még több ostobaság, mint rosszaság kellene ahhoz, hogy visszatartsák. Ez az a tényleges és független erkölcs, a mely, Isten elismerésével, maga a természetes vallás, az egyetlen igaz vallás, a theismus, a melyet az egyházak dogmáiknak nevetséges vagy embertelen képzeteivel burkolnak be.

III. *Franciaország reformja Voltaire szerint.*

Ha csak a társadalmi cselekvésben van az erény, az erkölcs nem képzelhető politika nélkül és a jólétben élő ember az lesz, a ki jó lesz mindenkinek, azon fáradozva, hogy megjavítsa a társadalmat. Voltaire erre használta föl lázasan utolsó éveit.

Eredményekre vágyva, nem bízva a rendszerekben, nem arra törekedett, mint Montesquieu és Rousseau, hogy politikai elméletet szerkesztszen, vagy egy ideális társadalom tervét alkossa meg. Nem dolgozott ki elvont elveket. Opportunista volt, a legnagyobb mértékben, elfogadta Franciaországot annak, a milyen volt, elfogadta a társadalmi keretet, a reformáló munkának megszbott föltételeit, azon volt, hogy kiválassza a rögtön megvalósítható lehetőséget, hogy csak erre terjeszsze ki törekvéseit. Áttekintette sorban a kormányzás és közigazgatás minden részét, hogy megbírálja azokat, két-három nagy erkölcsi érzés világánál, a melyek összes elvei voltak; megszerkesztette a visszaélések és reformok lajstromát, arra törekedve, hogy megközelítse a legkevésbé lehetséges valóság határát, hogy annál biztosabban mó-

dosíthassa utóbb. A társadalmat ténynek tekinti és a kormányt mint a tények felett való hatalmat, a mely idővel az erőt jog alakjába öltözteti. A jog pedig csupán az emberek szabad beleegyezésében van: mert természet szerint az emberek szabadok és egyenlők. Nincs isteni jog és a demokratia a legészszerűbb kormányforma. De mivel ez csak kis területen állhat fenn és mivel a monarchia Franciaországban már régóta fennáll, a rend és béke érdeke parancsolja, hogy az ember Franciaországban royalista legyen. Az alkotmányos és parlamenti kormány magában véve jó, de Franciaországban a hűbéri anarchia hasznossá tette az abszolút királyságot. A királyi hatalom ereje megmenti a népet a kis zsarnokoktól. De magától az abszolút királyságtól meg kell követelni a törvények tiszteletét és a törvények tárgya a szabadság föntartása legyen, mert ez «minden nemzet egyedüli alaptörvénye». De a szabadság, gyakorlatilag, azon szabadságok összege, a melyeket a törvények biztosítanak a polgároknak.

Íme ezek Voltaire szerint a szükséges szabadságok: 1. A személyes szabadság; a rabszolgaság természetellenes. 2. A szó- és sajtószabadság; még politikai és vallási téren is. Ez a többi szabadságok védelme és alapja. Az egyének rágalmozása, a tekintély és törvénysértés, sőt még a néplázító röpiratok is, büntetendők. 3. Polgári szabadság: a habeas corpus bevezetése. 4. Lelkiismereti szabadság. 5. A birtok biztonsága, birtok-kisajátítás, kárpótlás mellett, a közjó érdekében történhetik, minden polgárnak van joga birtokra, de nincs birtokegyenlőség. 6. A munka szabadsága és a munka eladásának szabadsága, a legtöbbet ajánlónak: a munka birtoka annak, a kinek nincs más birtoka.

A birtokkal jár a kötelesség, hogy részt kell venni a közterhekben és a jog, hogy részt lehet venni a közügyekben. Franciaországban, a jelen állapotban, a fölvilágosodott polgárság kormányozza a nagyokat és a kicsinyeket és rendelkezik a közvélemény erejével. Nincs más biztosítéka a szabadságnak, mint a kormányzottak akarata. Az ember akkor és annyira szabad, a mikor s a mennyire akarja. Szükségtelen újra említenünk, hogy Voltaire gyűlöli a háborút. De kételkedik abban, hogy kiirtható, a míg él az emberiség. Tehát kellene hadseregek. A legjobb volna polgári hadsereg; foglalkozásszerű és állandó hadsereg mindig csábítás külső hódításra és fenyegető a nép szabadságára. Mivel lehetetlen most nélkülözni, a védekezésre kell szo-

rítkozni; örülség magunkat tönkre tenni, a magunk föntartásának örve alatt. Ötvenezer nős, jól fizetett katonával, a kik ötven éves korukban fél zsolddal fölmentetnek, Franciaországnak meg volna a szükséges hadserege, a legkevesebb kellemetlenséggel.

A hazafiságnak, a XVIII. században, nem volt semmi köze a háborúhoz és hadsereghez. Voltaire hazafi volt, mint Montesquieu és mint Rousseau, mert érdeklődött a közjóért. A hazát, angol módra, a szabadsághoz és birtokhoz (liberty and property) kötötte, úgy vélte, hogy csak azoknak van hazájuk, a kik valamit birva, közös érdekeket szolgálnak és egy vagy más módon közreműködnek a közérdek hivatalos munkáiban. Azt hitte, hogy nagy államokban milliók élnek, kiknek nincs hazájuk.

Elvben a közoktatásból államügyet szeretne csinálni. De a gyakorlatban elfogadja a szabadságot, azaz az egyetemet és az intézeteket az állam felügyelete alatt.

Nem tartja lehetségesnek és kívánatosnak, hogy a nép művelt legyen: ki végezné akkor a kemény és visszariasztó munkát? A tanítás által a középosztályt akarja kibővíteni, azt kívánja, hogy a gyáros, az iparos, a kőműves, asztalos, kovács, és a földművesek legyenek műveltek, fölvilágosodottak, hogy lássanak mesterségük határain túl és ismerjék a köz érdekeit. Az iskola tehát főképen a polgárok iskolája lesz.

Voltaire nem akarja külön választani az egyházat és az államot. Ideálja az angol rendszer: Franciaországban a katolikus lesz az állam-vallás, de az egyház alárendeltetik a világi hatalomnak és tiszteli a világi törvényeket. Az egyházjog eltöröltetik, ép úgy a pápai pénztárnak fizetendő minden adó. Az egyházi birtokok alávettetnek az adóknak, mint minden más polgár birtokai. Az állam fölügyel ezekre a birtokokra és elosztásukról gondoskodik, hogy minden papnak biztosítson elegendő fizetést. Ily értelemben Voltaire az állam által kormányzott papság eszméjéig megy, úgy hogy az állam korlátozná a papok számát és rendelkeznie az egyházi jövedelmek fölhasználása felől.

A polgári házasság bevezetése. Az állam fölügyelete minden vallási dologra, a kátéra, az ájtatossági könyvekre, a tanításra és a prédikálásra, a világi hatalom nem lép közbe a dogmáknál, de örködnie kell, hogy tiszteljék a közrendet, a törvényeket és az erkölcsöt. A papok megtartják a vallás- és erkölcstanítását és a jótékonyág gyakorlását.

A templomokba való temetkezés eltiltása. A munkaszünetet jelentő ünnepek számának korlátozása.

Az egyházközségek felügyelete. Visszavonulás a szerzetesi eskü alól, huszonöt éves korig. Állandó csökkenés, hogy a valóságos társaságok és kolostorok teljes eltűnését éri el. Javaik bevonása a községi ügyekbe.

Voltaire a lelkiismeret szabadságát, de nem a vallás egyenlőséget kívánja. A szabadgondolkodókról, az atheistákról Voltaire nem szól semmit: hitük egyéni ügy, a melylyel az állam nem törődik. De a katholikuson kívül más egyházat hivatalosan nem ismernek el, a vallási türelmességet és esküt, ezt az angol rendszert, Franciaország számára is óhajtja. A protestánsok számára követeli a magánistentiszteletet, házasságaik érvényességét, gyermekeiknek a jogot, hogy apáiktól örökölhessenek, a személy szabadságát és a jogot, hogy minden kereskedést és minden mesterséget gyakorolhassanak. A zsidóknak, a kiket megvet, a biztonságot, a bennlakó idegen föltételeit ajánlja föl és a fölszólitást, hogy tisztábbak legyenek és művelődjenek.

Voltaire a diadalok és hódítások nagy politikájának elébe helyezi a takarékos és békés kormányt. Nem kíván nagy minisztereket, hanem jó kormányzókat. Hogy a kormány törekvése mindenek felett a népesítés és a munka legyen; sajnos, a legtöbb rendelet zavarja a munkát és a népszám csökkenését okozza. A pénzügyi rendszer rossz.

Az adó legyen arányos, levonások és kiváltságok nélkül. A physiokratákat kizáró rendszer épen oly képtelen, mint a pap-ság vagy nemesség mellőzése.

Az adót főképp a gazdagokra vessék ki: gazság a munkástól. Ivenni a kenyeret, a melyet keres. Az adó bérbeadása rossz rendszer. A közvetlen rendszer kevésbé terhelné az állampénztárt és kevésbé zaklatná a népet.

A pénzürtékek megváltoztatása, a járadékok eltörlése, új hivatalok teremtése, sorsjátékok, belső vámok: mind megannyi kellemetlen és visszaélésre alkalmas eszköz, hogy az áldozatok pénzét elszedjék. A búzakereskedés szabadsága, legalább a belföldön, szükséges. Ott kell az adót szedni, a hol a pénz van, a jövedelmet emelni kell, csökkentve az adót. Be kell hozni az adót a lehető legkevesebb költséggel. Úgy kell szervezni az adót, hogy serkentse, nem hogy megbénítsa a nemzetgazdasági tevékenységet. A hűbéri jogok, a tizedadók eltiltandók.

A földművelés, a kereskedelem, az ipar számára mindez egy szóba foglalható össze: szabadság, vagyis az akadályok megdöntése, a zsarnoki vagy káros szabályok eltiltása, mint pl. hogy csak a piacon szabad eladni, a borok árulásának nehézségei stb. Ez a szabadelvűség mégis elismeri a védelmet az idegen verseny ellen, de úgy, hogy a búza, vagyis a kenyér, olcsó maradjon.

A súlyok és mértékek egységének megállapítása kívánatos.

Voltaire különösen a földművelést és a kereskedelmet látja, a nagybirtokot és a nagykereskedőt. Nem látja az ipart, habár gyárakat alapított és számot ad magának a lyoni szövők nyomoráról. Megelégszik azzal, hogy a munkás számára a jogot követeli, hogy munkáját a legtöbbet ajánlónak adja és oly díjazást, amely megengedi, hogy éljen és fölnevelje gyermekeit. Arra, hogy többet kereshessenek, csak a munkanapok számának szaporítását ajánlja: és mégis azt hiszi, hogy a gyári munka satnyávt teszi a fajt. Minden gazdasági elve fényűzési elméletében van összefoglalva. Társadalmi kötelességünk minden jövedelmünket kiadni.

A gazdag ember szükségeivel és élvezeteivel élteti a szegényeket, kiadásai élénkítik a kereskedelmet, az ipart, a földművelést. Mindezek az élvezetek mint díjak folynak be a nép közé és jólétet viszik közéje.

A fejlődő és jól szervezett nemzetek nagy adókat fizethetnek, de az adó nem arra való, hogy az udvar elpazarolja vagy hogy élőködőket tápláljon. Az adó először is biztosíték, arra való, hogy a rendet és a biztonságot fönntartsa. Azonkívül segéd-eszköz is: a rra is van szánva, hogy a köz számára hasznos vállalatoknak költségeit fedezze. A városoknak vizet és vásárokat sürget, csatornákat és vasutakat az országon keresztül, íme ezek mind oly dolgok, a melyekre jobb volna fölhasználni a pénzt, mint háborúkra. A hasznos kiadások azok, a melyek védelmezik a közegészséget és könnyítik a földművelés és kereskedelem tevékenységét.

A postáktól Voltaire csak a levéltitok tisztelését kéri: ez a legsürgősebb.

A nyilvános felügyelet az állam kötelessége.

A koldulás megszüntetése, a kórházak reformja; kórházak különösen gyermekágyas nők számára, lelenczházak, aggok menhelyeinek és nyomorék munkások menhelyeinek alapítása. Ezekre a szükséges intézményekre föl kell használni a papság és a kolostorok javait.

Végül az igazságszolgáltatást teljesen meg kell változtatni. Itt vannak a legnagyobb visszaélések. Voltaire lelkesedik a parlamentek megszűnéséért, mert ebben két reformot lát megvalósulni, a melyeket ő régóta követelt: a hivatalok megvásárolhatóságának betiltását és az igazságszolgáltatást, meg a politikai hatalom különválasztását. Kivánta továbbá az igazságszolgáltatás költségeinek kevesbítését és a birói haladékok is, ezért a párisi parlament hatáskörének csökkentését. A törvényhozás egységét követelte, egy polgári és egy büntető törvénykönyv szerkesztését, hogy az ítéletek összefüggéstelensége és önkényessége eltűnjék.

A polgári törvényekbe be akarja vinni a válást, de a büntetőben általános reformokat kíván. A büntető törvényszék borzasztó, képtelen, vak és theologiai eszmékkel korlátozott; találmomra dönt, a kicsinyekhez szigorú és elmenekülni engedi a nagy bűnösöket.

Csak azokat a vétségeket kell megbüntetni, a melyek az embert érintik és a társadalmi rendet sértik. Gondosan meg kell határozni a törvényt sértő eseteket, meg kell különböztetni a vétket a bűntől, a büntetést a büntetthez kell alkalmazni és nem szabad visszaélni a gályákkal és különösen a halálbüntetéssel. El kell távolítani a halálbüntetés szenvedéseiből a kegyetlen, keresett kínzásokat, a melyekkel gazdagították azt. A büntetésnek kell személyesnek lennie és nem szabad kiterjednie egész ártatlan családokra, javak elkobozása, vagy más mód által.

A pörös eljárás félreismer minden egyéni, emberi jogot. A vádlottat nem szabad bűnösnek tekinteni. Nem szabad könnyen bezárni ártatlanokat és hosszú hónapok után ismét szabadlábra bocsátani őket, tönkretéve, megtörten, minden kárpótlás nélkül. El kell tiltani a kínzást, a titkos eljárásokat. Nem kell sem megfélemlíteni, sem távoltartani a tanúkat. A vádlottat szembesíteni kell a tanúkkal. A vádlottnak van joga arra, hogy ügyvéddel képviseltesse magát, büntető- és polgári törvényszék előtt egyaránt.

Le kell mondani erről a barbár és gyerekes rendszerről, hogy vannak fél és negyed bizonyítások és arról, hogy eme bizonytalanságok összegéből alkossanak törvényes bizonyosságot. Indokolni kell az elfogatást, a büntető- és a polgári ügyekben egyaránt.

Ime, ez, igen szárazon elmondva, a reformok sorozata, a melyeket Voltaire, húsz évig, fáradhatatlan hévvel, majd gúnnyal, majd haraggal követelt, a melyekről meg akarta győzni az ér-

telmet és a közönség emberi érzését. Egészen nem alkotnak valami szép philosophiai rendszert, a mely elvontan fejlődik, az emberi ész dicsőségére. Hanem javítások sorozata, a régi társadalmi épület javításai, a melyeket nem lehet attól a valóságtól különválasztva megítélni, a melyre támaszkodnak. Voltaire megvizsgálja, hogy minő változtatásokat követel a kormányzat és a közigazgatás minden részében a szabadság, egyenlőség és emberiség érzése, a melyek, az ő szemében, a társadalmi lelkiismeretet és korának értelmét alkotják. Ma hajlandók vagyunk félreismereni vagy csökkenteni ennek a kritikának jelentőségét, mert nincs rendszerbe foglalva és mert a legtöbb reform, melyet ajánl, vagy már régóta megvalósult, vagy már túlhaladott és elavult dolog, viszonyaink és erkölcsünk nagy változásai folytán. A kortársak hálásak voltak Voltairenek ezért a realistikus szabadságért, a melylyel rámutat minden, azonnal megvalósítható javításra, a társadalmi test minden tagjában.

És ha kissé gondolkodunk, ha elképzeljük XV. Lajos Franciaországát, a kormány szeszélyes zsarnokságát, az önző és pazarló udvart, a nagy testületeket, hivatalokat, papságot, a kik mindig inkább törődtek saját kiváltságukkal, mint a közjával, a pénzek rendezetlenségét és az igazságszolgáltatás nyomasztó képtelenségét, az egyházi jövedelmek botrányos nagyságát és a plébánosok nyomoruságát, a törvények zürzavarát, a tekintélyek bonyolultságát és összeütközését, a vallási türelmetlenséget, a mely a protestánsokat vagy a törvénytelen házasságra, vagy a kétszínűségre kényszerítette és a mely papjaikat a gályákra küldte, a kiváltságok és rendeletek tömkelegét, a mely a nép gyötrelmévé és nyomorává vált: ha ezekre alkalmazzuk Voltaire reformjait és ha beillesztjük ebbe a régi kormányú Franciaországba, a mely katolikus és monarchikus marad, a vallási türelmességet, a sajtószabadságot, az arányos adót, a törvényhozás egységét, a büntető eljárás reformját, a kormány békés és szabadgondolkodó elveit, a szorgalmas, becsületes közigazgatást, a melynek egyedüli gondja, hogy kedvezzen a közhaszonnak: akkor meg fogjuk érteni az átalakulás jelentőségét, a melyet Voltaire kritikája jelzett és hogy ez mennyire nem volt csupán tagadó és félénk. Egészen másforma az a Franciaország, a melyet fölszabadított a régi hűbéri és monarchikus, római és egyházi, anarchista és zsarnoki chaosból: ez nagyon modern Franciaország, olyasféle, a nagyon keresztyén Bourbon uralko-

dása alatt, mint a milyen volt országunk a consularatus vagy a második császárság békés pillanataiban. Még helyesebben mondva: Voltaire reformja, körvonalaiban, a parlamentet nem tekintve, Lajos Fülöp polgári (bourgeois) Franciaországának tervrajza. Az az ország, a mely kifejlődött volna, ha Turgot húsz évig maradhatott volna miniser és megtehette volna, a mit tenni akart. Voltaire nagyjában annak az ügynek hírlapírója volt, a melynek államférfija volt Turgot.

Tévedtek azonban a föltevésben, hogy Voltaire szelleme nem haladta túl reformjait. Ő nem forradalmi, se rajongó, hanem opportunistá és realista. Kimutatja, mit lehet azonnal elérni, a közvélemény nyomása által. Ez nem jelenti azt, hogy lemond, miután ezt elérte, arról, hogy másrt kérjen. Nem mondja magát köztársaságinak. Nem követel angol alkotmányt. Nem követeli, kimondottan, a birtokosok és iparosok közvetlen részvételét a közügyek igazgatásában. Nem követeli a protestánsok számára a jogot, hogy hivatalokat viseljenek, sem azt, hogy istentiszteleteiket nyilvánosan tarthassák meg. Nem követeli, hogy az állam nevezze ki az összes tanárokat. Mégis mindezek oly dolgok, a melyeket helyesnek tart. Megelégszik azzal, hogy az állam jogait kiterjeszti a közügyekre. Nem követeli rögtön az orvoslatot, a melyet óhajtana.

Voltaire kétségtelenül conservatív. De oly mértékben az, mint minden szabadelvű.

Nem akar erőszakos fölfordulást. Nem rombolja le, sem az osztályokat, sem a vagyon egyenlőtlenségét. Franciaországot a fölvilágosodott polgárságra bizza, a melynek határait kiterjeszti, műveltség által, a nép közé is. De terve épen azért, mert gyakorlati, sem végleges, sem megdönthetetlen. Eszéhez méltó, hogy ezek után a rögtön megvalósítható újítások után, a melyekre összpontosítja minden törekvését, előre meglásson, újabb javításokat, a melyeket ez elsők, ha létrejöttek, lehetővé tesznek: és ez így lesz addig, amíg majd meglátják a rosszat a meglévőben és jobbat terem az értelem, addig, a meddig az emberiség és az igazság valahol még sérelmet fognak szenvedni, a míg nem lesz tökéletes a társadalom és nem lesz boldog az ember.

LANSON G. után francziából.

R. J.

ÉRTESÍTŐ.

Kovács Gábor: A népesedés elmélete. (Hegedüs és Sándor könyvkiadóhivatala. 1908. VIII. 328. l. Ára 6 korona.)

A tudományok birodalmában is vannak határterületek, a melyeket nem könnyű meghódítani és uralom alatt tartani. Azok a kérdések, a melyeknek megfejtése itt van elrejtve, csak akkor kutathatók, ha több rokon, egymással érintkező ismeretág körében vagyunk otthonosak. A tudományok fejlődésével a kutatók figyelme természetszerűleg irányul e kérdésekre. Új igazságok föllelhetésének reménye hívja a vizsgálódót e járatlan vidékek tájaira.

A társadalmi tudományok központjában álló közgazdaságtan különösen két kérdésével érint szomszédos birodalmakat. Az a kérdés, hogy a jogi élet, a jogi berendezkedés, hoz-e létre, és ha igen, minő különös jelenségeket a gazdasági élet terén, és viszont, hogy a gazdasági életnek van-e, és ha igen, minő a jogalakító hatalma, a társadalmi gazdaságtan és a jogtudomány határmezsgyéje felé vezet; az a probléma pedig, hogy a népesség alakulása, a népesedés folyamata, miként tartozik össze az emberen kívüli természet gazdasági és egyéb körülményeivel, arra a határvidékre vezeti a kutatót, a melyen a gazdaságtan, a statisztika, a biológia és a physiologia találkoznak. Az előbbi kérdés terén a «történelmi materialismus» hatásaként életre kelt irodalom kutat nem eredménytelenül; az utóbbinak mezején nagyobb jelentőséggel, melyet munkája és felfogása mindmáig megőrzött, először egy angol pap próbálkozott meg a XVIII. század legvégén. Azóta is a népesedés kérdésével foglalkozó minden munka Malthus nevével kezdődik, és jórészt vitairat Malthus fölfogása mellett vagy ellen.

Kovács Gábornak, a debreczeni jogakadémia tanárának, a

ki fiatal kora mellett is már jó nevet szerzett a közgazdaságtan irodalmában, *A népesedés elmélete* című munkája is Malthusból indul ki, hogy tárgyalásai közben mindig Malthus-szal és a Malthus elmélete köré csoportosuló irodalommal foglalkozók és hogy aztán Malthus-szal polemizálva fejezze be fejtegetéseit. Szerző maga három részre osztja a munkáját: irodalomtörténetire, melyben Malthus elméletét és a népesedési elméletnek Malthus utáni fejlődését ismerteti; kritikaira, melyben bírálatos észrevételeket közöl a Malthus-féle népesedési elmétről és az újabb népesedés-elméleti irányokról; végül synthetikusra, a melyben egy újabb népesedési elmélet megalkotását kísérli meg. Tényleg a mű két részre szakad. Az egyik a Malthus-féle népesedési elmélet bírálata, a másik a szerző kísérlete az újabb népesedési elméletek alapján, de önálló statisztikai vizsgálódások segítségével is, a saját elméletét megalkotni a népesedés folyamatáról. Csakhogy Malthus elméletének magyarázatát, jelentőségének méltatását és igazságának bírálatát is a könyv során elszórtan találja meg az olvasó, különösen az irodalomtörténeti részben a 15-től a 28-ik, a kritikai részben 169-től a 201-ik, az úgynevezett synthetikus részben pedig a 269-től a 279-ik lapokig terjedő fejtegetésekben.

Az irodalomtörténeti rész (15—158. ll.) a könyvnek legkevésbé jelentős fejezeteit tartalmazza. A mit itt szerző Malthuson és az újabb népesedési elméleteken (Hansen, Dumont, stb.) kívül a Malthus elméletét elfogadó és el nem fogadó írókról, a természettudományi alapon és a socialista alapon álló antimalthusianistákról, nemkülönben a neomalthusianismusról elmond, tárgyához tartozik ugyan, de csak nagyon lassan engedi szerzőt céljához közeledni. A könyv e részének olvasása közben majdnem úgy éreztük magunkat, mint a színházban egy hosszú első fölvonás alatt, a melyben semmi olyan nem történik, a mi a cselekményt előbbre vinné. De e résznek más hibái is vannak. Az egyiket maga szerző is érezte, a mikor munkája előszavában szinte mentegetődzik, «hogy a népesedési elmélet beláthatatlan irodalmának minden egyes neves termékét méltatnia... nyilvánvalóan nem lehetett». Vagyis a mű e része minden hosszadalmassága mellett is hiányos. Ha a régebbi irodalommal, a Malthus-problema feszegetőivel rövidebben végez, több tere maradt volna azon újabb kutatások figyelembevételére, a melyeknek jó részét csak munkájának megjelenése után ismerte meg (a

mint ez a *Közgazdasági Szemle* 1909. évi márczius havi számában a *A demographia irodalma és az osztályokba tagozódás* címen közölt szép értekezéséből is kitűnik.) További kifogásunk e rész ellen az, hogy szerző a benne felsorolt írókat önkényesen csoportosítja. Nehéz a Malthus elméletével foglalkozó irodalmat határozottan a Malthus tételeit elfogadó és el nem fogadó munkákra osztani. Ezt Nitti sem teszi, a mikor *La population et le Système Social*, (1907.) című munkájában a maga fejtegetéseit az előtte kelt népesedési elméletek ismertetésével vezeti be (9—112. ll.). Bármennyire igyekszünk is méltányolni szerző álláspontját, nem tudunk abban a véleményében osztozni, hogy Darwint természettudományi alapokon álló antimalthusianistának tünteti föl. (90. lap.) Idevonatkozó magyarázatát erőltettnek tartjuk. Ha az olvasó nem ismerné már eddigi munkássága alapján jól Kovács komoly tudományos egyéniségét, az ilyen magyarázatokban könnyen a munka értékének rovására menő eredetieskedést láthatna. Sőt ez némi joggal aggályokat kelthetne benne abban a tekintetben is, hogy vajon Kovács az irodalmi ismertetésekben híven számolt-e be azoknak a fölfogásáról, a kiket bírál.

Ezzel a kérdéssel azon pontok egyikéhez jutottunk el, a melyeknél a kritikának Kovács könyvével egy kissé behatóbban kell foglalkoznia. Szerző ugyanis, és pedig nagyon helyesen, könyve kritikai részének előterébe Malthus népesedési elméletét állította. Malthusnak erről az elméletéről a könyv során megtudjuk, hogy azt szerző szerint «mily kevésbé lehet a mai társadalom népességi és népesedési elméletétül elfogadni» (159. lap); megtudjuk róla a nemi ösztönről és a szaporodásról szóló hosszabb fejtegetések után azt is, hogy «Malthus tétele a népesség korlátlan szaporodásáról csak oly megszorítással fogadható el, hogy nem a tényleges szaporodásra, hanem a nemi ösztön kielégítésére irányuló tendentia, vagy — még inkább megszorítva — ez ösztön kielégítésének lehetősége korlátlan» (165—166. lapok); tájékozódunk a felől, hogy «úgy a táplálékul szolgáló szerves lényeknél, mint az embernél (az utóbbinál legalább Malthus állítása szerint) geometriai haladványban történik a szaporodás» (174. lap); továbbá, hogy «a népesség szaporodási irányzatának megjelölésére teljesen alkalmatlan a bármely hányadosú vagy periodusú geometriai haladvány kifejezés» (175. lap); sőt meghalljuk azt is, hogy «a népességnek még arra sincs tendenciája, hogy betöltse azt a tért, a melyet szaporodása

részére az élelmiszerek nyujtanak» (177. lap); és hogy így Malthus tévesen jár el, mikor «a népesedés mértékének az élelmiszereket veszi föl» (179. lap); a létfontartás összes tényezőit kellene figyelembe venni, már pedig a társadalom fejlődésével ezek állandóan a népesség szaporodását meghaladó mértékben gyarapodnak. (337. lap.)

Mindezeket a tételeket nem így rövidesen odadobva állítja elének a szerző, hanem azokat mindvégig érdekes, nagy olvasottságról és a tárgy lényegébe való lelkes belemélyedésről tanuskodó, sőt helylyel-közzel igen élvezetes okfejtések útján közli velünk. Hogy fejtegetéseit csak helylyel-közzel mondhatom élvezetesekeknek, annak kevésbbé az az oka, hogy a Malthusról szóló polemiájába más írók véleményeit is belefűzi, mint inkább az, hogy ezáltal alkalma nyílik a különböző terminológiák árnyalataiba belekapaszkodni, a mivel az olvasót megzavarja abban, hogy tulajdonképeni mondandóit jól megértse, vagy zavarossá válik. Így, mikor oda jut, hogy «a praeventiv akadályok közül az erkölcsi önmegtartóztatás nem szolgál a népszaporodás akadályára, avagy a népség számának csökkentésére, mert az már a nemi ösztön kielégítésének akadályát alkotja.» (182. lap.)

A kritikai részben szerző még két nevezetes gazdaságtani tétellel foglalkozik, melyeknek mindegyike szorosán összetartozik Malthus elméletével. Ezeknek elseje, a föld csökkenő hozadék-képességének törvénye, Malthus elméletének egyik alapja; míg a második, a beralapelmélet, egyik sarkkövét épen Malthus népesedési tanában keresi. Szerző abból a tényből, melyet hosszan magyaráz és a melyet röviden úgy szoktunk kifejezni, hogy a földre alapított termelésnél nem érvényesül azonnal a csökkenő hozadék-képesség törvénye, hanem kezdetben növekvő hozadék-képesség ténye is mutatkozhatik, azt következteti, hogy Malthus elméletének ez az alapja is megdő. Tehát nemcsak az emberiség szaporodási iránya nem olyan, mint a minőnek azt Malthus képzelte, hanem az elmélet másik tétele sem áll meg. A föld csökkenő hozadék-képessége nem korlátozza úgy az élelmiszerek mennyiségének növekedését, a mint azt Malthus hitte volt.

A beralapelmélettel szerzőnk röviden végez. Ez a törvény, «melyet a tudomány már rég elvetett» (194. lap), kapóra jön neki, hogy ennek tarthatatlanságával kimutassa, mennyire ingatag alapokon áll Malthus fölfogása is. A szerző itt erősen téved.

-Az a hiba, a mely miatt a beralapelmélet épülete összedőlt, nem a Malthus elméletéből kölcsönként építő anyagban rejlett. Szerző is észrevette volna ezt, ha egy kissé behatóbban foglalkozott volna a beralapelmélettel és nem elégedett volna meg azzal, hogy erről az elméletről szólva, ennek a tankönyvekben rendszeren olvasható rövid bírálatát közölje velünk. Ebben az esetben azt is látta volna, hogy ennek az elméletnek helyes magva ma szinte minden bérelméletben él és nem pusztán Böhm-Bawerk és Taussig «föltámasztó» kísérleteiben található föl. Azt pedig semmiesetre sem tette volna, hogy egyszerűen az ehernes Lohn-gesetz bírálatával intézze el a beralapelmélet dolgát.

A bíráló föladata nem könnyű, mikor egy Malthus elméletével foglalkozó kritikáról kell ítéletet mondania. Ha tisztét alaposan teljesíteni akarja, tulajdonképen Malthus-szal és a reá vonatkozó egész irodalmi anyaggal kellene foglalkoznia; hiszen nincs elmélete a társadalmi gazdaságtannak, a melyet annyira szétszedtek és a melyet annyiféleképen értelmeztek volna, mint épen a Malthus-et. Mindez azonban ezt a rövid ismertető bírálatot terjedelmes tanulmányná szélesítené ki. Ezért csak igen röviden vázoljuk álláspontunkat Malthus jól ismert elméletével szemben. Nem tartjuk a Malthus tételeit a népese-
 -dés tökéletes, teljesen kifejtett törvényének, melyhez sem hozzáadni, vagy belőle elvenni valója a tudománynak többé nem volna. Kizártnak véljük, hogy ma bárki is a népese-
 -désnek, ennek a biologiai, physiologiai, erkölcsi, gazdasági stb. tényezőkből összetett, végtelenül bonyolult ténynek a teljes magyarázatát keresse abban a néhány mondatban, melyet Malthus az *Essay on the Principle of Population* első fejezetében írt meg és abban a hat sorban, a melyet e munkája második fejezetének a végén közöl.
 - Azt sem hiszszük, hogy a Malthus híres haladványai egymás-
 -közti arányukat tekintve föltétlenül igazat mondjanak, akár úgy értelmezzük azokat, a mint Malthus akarni látszik és Kovács
 - teszi is, akár úgy, a mint többször halljuk, tudniillik nem szó-
 -szerint. (E kérdést eldönteni valószínűleg majd csak a biologiai és különösen a statisztikai ismeretek jóval magasabb fokán lehet.) De arról meg vagyunk győződve, hogy a népesség száma és a népese-
 -dés menete nem független a megélhetésre szolgáló eszközöknek rendelkezésre álló mennyiségétől. Ez a két jelenség egy-
 -mással föltétlenül összetartozik. Elismerjük, hogy a töketermelés
 -jellemzőit, tehát a növekvő hozadéképesség tényét föltüntető,

mindjobban hatalmasodó ipari termelés jelentősen növeli a megélhetés eszközeinek számát; de ez a tény nem dönti meg azt, hogy a föld csökkenő hozadékképessége korlátozza az élelmiszereknek, tehát végső eredményben a megélhetés eszközeinek mennyiségét. Fejletlenebb társadalomban, de egyugyanazon társadalom fejletlenebb rétegeiben is, a Malthus positive check-je, fejlettebb viszonyok között a preventive check, ha itt nem is épen csak mint a Malthus-féle módon értelmezett akadály, gátolja meg a túlnépesedést. Magától értetődik ezek szerint, hogy fejletlenebb culturviszonyok között a népesedés inkább kihasználja a rendelkezésére álló teret, míg fejlettebb viszonyok mellett azt könnyen ki sem tölti. Egységes szabálya a népesevésnek nincs.

Kovács tételeit és részben azok magyarázatait is az olvasó fennebb látta. A mennyiben a most mondottak, a miket munkájának elolvasása után is igazaknak tartunk, ellentmondanak az ő tételeinek, annyiban nem tudott bennünket tételeinek igazságáról, sőt azoknak Malthus-szal szemben való helyességéről sem meggyőzni.

A Malthus-szal foglalkozó fejtegetéseinek legnagyobb hibáját abban látjuk, hogy szerzőnk itéletében nem tárgyilagos Malthus-szal szemben. Miután azt látja, hogy Malthus népesezési elméletét szigorú értelmezésében nem teheti a magáévá, nem keresi azt, a mi Malthus tételeiben elfogadható, vagy legalább elfogadható okoskodás kiinduló pontjává lehetne, hanem mindenestül elveti Malthust. Sokat foglalkozik vele, de mindig csak úgy, mintha jó eleve meg volna győződve, hogy a mit Malthus mond, az téves és igaztalan. Még a föld csökkenő hozadékképességének a törvényét is úgy szeretné magyarázni, hogy lehetőleg ne bizonyítson Malthus mellett. (105—6. lap.) Lehetőleg el akar távolodni Malthustól, mást akar mondani, mint ő; és még ott is, hol a véleménye közel jár a Malthus fölfogásához, vagy legalább is okoskodása a Malthus megmutatta irányban halad tovább, szinte erőnek erejével nagyobbítani igyekszik azt a távolságot, mely őt Malthustól elválasztja. Nem egy olyan tételt találtunk szerző fejtegetéseiben. (pl. az, mely a népszaporodást a szaporodási képesség korlátai között az egyéni akaratól teszi függővé, 327. lap), a melyre nézve talán kevesebb fáradtsággal mutathatta volna ki a Malthus eszmevilágával való rokonságát, mint a mennyivel ugyanennek a homlokegyenest ellen-

kezőjét iparkodott igazolni. Szerzőnk Malthust kiszakította abból a korból, melyben élt, könyvét úgy bírálta, mintha az ma jelent volna meg. Pedig ha volt valaha elmélet, melyet csak abból a történeti környezetből lehet megérteni, a melyben keletkezett, akkor a XIX. század elején kialakult angol földjáradék-, munkabér- és népesedési elmélet ilyen. Azt hisszük, a történeti szempontok teljes mellőzése vezette szerzőnket Malthus-szal szemben az említett túlzásokba. Egy, a népesedési elmélettel foglalkozó testes kötetben mindenesetre több helyet lehetett volna a XIX. század elejebeli Anglia népesedési és gazdasági viszonyainak szentelni, — hiszen ezeknek a visszatükröződése a Malthus-féle elmélet, a melyet magyaráznak, — mint azt a tíz sort, a melyet szerző erről a kérdéstről másodkézből átvéve elmond (198. lap.).

Kovács munkájának harmadik, synthetikusnak nevezett része, mely kísérletet tartalmaz egy új népesedési elmélet megalkotására, e könyv legjelentősebb része. Kutatásainak, és pedig irodalmi buvárkodásainak meg statisztikai vizsgálódásainak eredményeként a tévesnek bizonyult népesedési elméletek helyett szerző a népesedés menetének egy újabb magyarázatát igyekszik ebben a részben elénk tárni. Nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy az előttünk fekvő munkából kitünőleg első sorban szerző iradalmi kutatásainak köszönhetjük ezt a kísérletet egy újabb népesedési elmélet megalkotására. Bár nem a synthetikus részben adta elő, itt értékesíti szerző azokat az eredményeket, a melyeket mint alapvető, fölhasználható anyagot az újabb népesedési elméletek (Hansen, Ammon, Dumont, Nitti, stb.) vizsgálata közben még könyve irodalmi részében talált meg (115—158. ll.). Szerzőnk Hansen Györgynek *Die drei Bevölkerungstufen (1889.)* című, egy időben nagy föltűnést keltett művéből átveszi a népesség rétegekbe tagozódásának gondolatát és népesedési kutatásait nagyon helyes érzékkel arra az alapra helyezi, hogy «a népesedés folyamatának jelenségeit bizonyára csak az a vizsgálat helyezné tiszta világításba, a mely mindezen csoportok szaporodását és fogyását külön-külön tüntetné föl» (205. lap.). «A kiindulási pont pedig» — nagyon helyesen — «egyedül a népesség gazdasági alapokon elkülönült rétegei szaporodásának vizsgálata lehet.» (215. lap.) Szerző azonban ezzel — szintén nagyon helyesen — nem elégszik meg és a népességet, szaporodását tekintve, vallás és nemzetiség, sőt értelmiség szerint is osz-

tályozva, csoportosítva igyekszik részben önállóan gyűjtött statisztikai anyag segítségével vizsgálni. E szempontok figyelembe vételével Magyarország népesedését veszi szemügyre hat esztendőre vonatkozólag, az 1900-as évek népszámlálási, illetve népmozgalmi adatai alapján. Meg vagyunk győződve, hogy maga szerző sem tekinti ezt a statisztikát tételeinek igazsága mellett tanuskodó, pontos, a szó szoros értelmében vett statisztikai bizonyítéknak. Tapogatódzások inkább ezek a számadat-csoportosítások, a melyek oly rövid időre vonatkoznak, oly helyhez kötött érvényűek és a szerző rendelkezésére álló statisztikai anyag természeténél fogva helylyel-közzel oly tökéletlenek, hogy velök sem a szerző mellett, sem ellene nem igen mernénk bizonyítani. Szerzőt statisztikai módszere különben is csak fölöt-
több nyers eredményekhez juttatja, mikor a népesedés menetére a halálozási viszonyok tekintetében gazdasági helyzet, nemzetiség, vallás stb. szerint annyira széttagolt Magyarországon egyedül az élveszületések számából óhajt biztos következtetéseket levonhatni (227. lap.). Messze vinne és egy terjedelmesebb statisztikai tanulmányvá kellene kiszélesednie ennek a rövid, bírálatos ismertetésnek, melynek pedig csak az a célja, hogy az olvasót Kovács munkájának jelentősége és értéke felől tájékoztassa, ha azokra a hiányokra egyenkint rámutatnánk, a melyek miatt a dolgozatnak ez a része a statisztikus ítélőszéke előtt kifogások nélkül meg nem állhat. De szolgáljon az érdemes szerzőnek méltán kijáró elismerésül, ha azt mondjuk, hogy ezek a hiányok kevésbé a szerző módszerében rejlenek, mint inkább az anyag természetéből fakadnak. Ezért kell Kovácsnak tételei igazolására «a bemutatott születési statisztika» helyett «a mindennapi tapasztalatra» is hivatkozni, mely «kiegészíti a statisztikai számsorok hiányosságait és hozzájárul a mondottak igazolásához» (235. l.).

Kovács kutatásai nagyjában azt igazolják, hogy nálunk magasabb az anyagi termelésben résztvevő társadalmi rétegek élveszületési arányszáma, mint az anyagi termelésben részt nem vevőké és hogy az előbbieket közt is magasabb a gazdaságilag önállóké, mint a birtoktalanoké; továbbá, hogy az őstermelők születési arányszáma nagyobb az iparos elemek arányszámánál. Aztán, hogy míg az őstermelés birtokos elemei erősebb születési arányt mutatnak az őstermelés birtoktalan elemeinél, addig az iparnál ez megfordítva áll. Végül, hogyha még tovább föl-

osztjuk az östermelő birtokos és birtoktalan osztályt gazdasági-
lag erősebb és gyengébb elemekre, az előbbieket a születési arány-
szám tekintetében mindkét osztálynál elmaradnak az utóbbiak
mögött (269. lap.). «Nagyban egészben szabályként állapítható
meg, hogy a gazdasági helyzet nyomasztó volta a fölemelkedés
lehetetlensége, a tőke gyűjtésének nehézsége, az életmód igény-
telensége, az intelligentia és műveltség hiánya, stb. nagyobb szü-
letési arányszámban érezteti a maga hatását» (327. lap.).

Sok érdekes dolgot mutat be itt szerző számszerűleg. Azt
a nagy fáradságot, melylyel munkájának különösen ezt a részét
elkészítette, nem is dicsérhetjük eléggé. De sem azt nem látjuk,
hogy bebizonyításra várt egészen új dolgokat közölt volna itt
velünk, sem azt nem tudjuk elismerni, hogy inductiv kutatásai-
nak ezek az eredményei följosították volna őt arra, hogy oly
mereven foglaljon állást Malthus elméletével szemben, mint a
hogyan azt munkája második részében, de könyve végén is
(326. lap) nyomatékosan teszi. Szerző jól ismert alapokból indul
ki, mikor a gazdasági helyzet alapján tagozott társadalmi osztá-
lyok népesedési viszonyainak egymástól való eltérést igyekszik
kimutatni és ezeknek összefűzéséből iparkodik megalkotni a tár-
sadalom népesedésének egész képét. Ha pedig valaki azt hinné,
hogy ezekre az alapokra ő épít először a népmozgalmi statisztika-
kában, azt éppen szerzőnknek fölnt idézett jeles czikke, mely
A demographia irodalma és az osztályokba tagozódás címmel
a *Közgazdasági Szemlében* jelent meg, világosítaná föl legjobban
az ellenkezőről. A mit tehát szerző könyvében kapunk, az nem
új elmélete a népesedésnek; már pedig némi önérzettel szerző
így nevezi. De azért mert nem új, még nem rossz elmélet a
Kovácsé, csak nem mond Malthusnak annyira ellent, mint
szerző hiszi. Az, hogy az anyagi termelésben résztvevők szüle-
tési aránya magasabb, mint az anyagi termelésben részt nem
vevőké, nézetünk szerint egyáltalán nem bizonyít Malthus föl-
fogása ellen. Az pedig, hogy a gazdaságilag gyengébb elem min-
den tagozódáson belül nagyobb születési számarányt mutat, mint
a gazdaságilag erősebb, megint csak a Malthus «akadályai» mel-
lett látszik bizonyítani, melyek közül a társadalmilag fejlettebb
rétegeknél inkább a «megelőzők» érvényesülnek.

Kovács munkájának érdemét tehát sem abban nem keres-
hetjük, hogy Malthus fölfogását végleg és ellentmondást nem
tűrő módon megdöntötte volna, sem abban nem találhatjuk, hogy

új népesedési elméletet nyertünk volna benne. De elvitathatatlan érdeme ennek a derék könyvnek és jeles szerzőjének, hogy a népesedési elmélet kutatóinak helyes irányba vezető útját nagy fáradsággal és részben sikerrel iparkodott járhatóbbá tenni. Kovács Gábor kiváló tanultságával, nagy szorgalmával és, a mit először kellett volna említenünk, e munkájából is kiválógló tehetségével, ezzel a dolgozatával is oly művet alkotott, mely ha nem elégtette is ki minden irányban azt a várakozásunkat, melyet a könyvhöz akkor fűztünk, mikor olvasásába fogtunk, mégis számottevően szaporította e téren oly szegény gazdaságtani és statisztikai irodalmunkat.

Navratil Ákos.

Új magyar könyvek.

Balogh Arthur dr. Politika. I. Alkotmánytan. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 336 l.) 12 K.

Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára. Irták tanítványai, barátai, tisztelői. Budapest, 1908. Athenæum. (8-r. 679 l.) 15 K.

Grosschmid Béni. A házasságjogi törvény. (1894. XXXI. t.-cz.) Az előmunkálatok fontosabbjaival ellátta. I. kötet. Általános rész. II. kötet. Különös rész. Budapest, 1909. Politzer. (8-r. VII, 499, 938 l.) 24 K.

Kabos Ede. A jövő fészke. Regény. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 288. l.) 4 K.

Lőrinczy György. A rétek lelke. Budapest, 1909. Singer és Wolfner. (8-r. 172 l.) 3 K.

Ritoók Emma. A nagy véletlen. Regény. Budapest 1908. Singer és Wolfner (8-r. 262 l.) 4 K.

Sas Ede. Az utolsó állomás. Regény. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. 218 l.) 4 K.

Szeberényi Lajos Zs. A parasztkérdés külföldön és hazánkban. Szociális tanulmány. Békéscsaba, 1908. Tevan A. (8-r. 208 l.) 3 K.

Gróf Vay Péter. Kelet művészete és műízlése. Budapest, 1908. Franklin T. (8 r. 285 l.) 16 K.

Wagner János. Magyarország gyomnövényei. Irta és a színes táblákat festette —. Budapest, 1908. Nagel O. (8-r. 384 l.) 3 K.